

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. КУРАСА

ПОЛІТИКА В ОСОБАХ

**(Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі:
національний і регіональний контексти)**

Затверджено Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

Київ – 2012

УДК 328.18
ББК 66.0я7
П 49

*Рекомендовано Вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 1 від 4 березня 2010 р.)*

Рецензенти:

О. М. Майборода – доктор історичних наук, професор
В. П. Горбатенко – доктор політичних наук, професор

Автори:

Ф. М. Рудич (загальна редакція, керівник авторського колективу)

Р. В. Балабан

С. Г. Брехаря

Г. І. Зеленько

Н. В. Кононенко

Л. О. Кочубей

Т. В. Кравченко

Ю. А. Левенець

Т. М. Ляшенко

В.В.Мачуський

А. Д. Пахарєв

Е. В.Щербенко

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти) : навч. посібник / За заг. ред. проф. Ф. М. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 400 с.

ISBN

©Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Навчальний посібник «Політика в особах» – колективна праця вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України. Звернення до проблеми політичного лідерства є органічним продовженням роботи дослідників з вивчення політичної системи сучасної України, яке триває більше десяти років. Доробком колективу науковців за цей час стали ґрунтовні праці, присвячені політичній системі України як цілому, її місцю в сучасному геополітичному просторі, розвитку в країні громадянського суспільства, політичному класу і, нарешті, – політичному лідерству.

Поява цієї теми в дослідницьких планах, зрозуміло, не випадкова. В умовах кардинальної трансформації суспільних інститутів, яка відбувається в регіоні, в країнах, що реформуються, природним чином виникає інституційний вакуум: не відразу громадяни знаходять необхідні форми співробітництва, опрацьовують нові «правила гри». В такій ситуації нерідко саме особа політичного лідера, як у фокусі, зосереджує ті модернізаційні імпульси, що пізніше розвинуться в шукані інституції.

Зауважимо, йдеться саме про *інститут* політичного лідерства. За розмаїттям подій і облич відомих політичних акторів, як ліс за деревами, перед нами постає певна політична форма, зі своїми закономірностями, інколи неочевидними, яка відкриває надзвичайно цікаве дослідницьке поле.

Перші два розділи посібника присвячені загальнотеоретичному аналізу проблеми лідерства в політиці й історії її вивчення. Тут читач знайде докладний огляд підходів і концепцій, вироблених у політичній науці. У цьому викладі виступає надзвичайна широта діапазону можливостей досліджуваного інституту: від простого підтримання *status quo* в періоди стабільного стану суспільства – і до створення самих засад політичного пробудження гідності в тих, хто перетворюється з населення на громадян, як це відбувається під час руху ненасильництва.

За масштабністю лідерів, висунутих на історичну сцену, мабуть, неперевершеним стало ХХ століття: такі діячі, як Аденауер, де Голль, Сталін, Рузвельт, Черчилль у певні кризові моменти зосереджували в своєму розпорядженні практично всі ресурси найбільших

політикумів світу; і запропоновані ними рішення на десятки років визначили, і багато в чому визначатимуть і далі горизонти світової політики. Це ніби демонстрація на практиці граничних можливостей інституту політичного лідерства. Нариси, присвячені кільком таким «рекордсменам», склали окремий третій розділ.

У наступних частинах посібника на широкому емпіричному матеріалі розглядається функціонування інституту політичного лідерства в умовах нових незалежних держав (ННД), до яких належить і Україна. Окремі розділи присвячені тут постсоціалістичному простору як такому, державам СНД і Балтії, Вишеградській групі.

Потужні зміни, які відбувалися в постсоціалістичну добу, поставили на порядок денний питання стабілізації. Вона може здійснюватися (це показав досвід регіону) через активне опанування громадянами численних інституцій, з яких складається інфраструктура сучасного громадянського суспільства. При цьому країна адаптується до євроатлантичних інститутів і, природно, інтегрується в них. Цим шляхом з-поміж сусідів України пройшли, зокрема, Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія.

Проте цей шлях не є гарантованим, а отже, не є єдиним. На теренах постсоціалістичного світу реалізувався також інший сценарій, з утвердженням режимів авторитарного типу, непрозорим урядуванням, обмеженням прав громадян.

Намагаючись зрозуміти, чому певна країна обирає той або інший шлях, яка роль лідерів у цих процесах, авторський колектив приділив найбільшу увагу співвідношенню двох чинників: харизматичності лідера й інституціоналізації суспільства. В будь-якій з цих країн ми знайдемо харизматичних лідерів. Ними можна вважати як Валенсу і Гавела, так і Лукашенка й Ніязова. Наріжна відмінність у тому, що для лідерів першого типу імперативом є створення інститутів, необхідних у сучасному розвиненому суспільстві: багатопартійність, вільні вибори, громадський контроль над збройними силами і т.д., у тому числі ціною своєї популярності («харизми»). Політик готовий пожертвувати нею, аби запрацювали політичні інститути. В другому випадку «харизма» сама є «інститутом», на якому тримається все. Обличчя лідера тут стирається, перетворюючись на просто «батьку» чи «туркменбаші». Інститут лідерства, таким чином, є ще й чутливим індикатором розвитку суспільства, який точно вказує вектор його руху.

Вихід друком навчального посібника, присвяченого інституту політичного лідерства, надає можливість студентам, викладачам, вченим познайомитися з однією з актуальних і складних проблем політології. Висловлені побажання і критичні зауваження будуть з вдячністю сприйняті авторським колективом.

Юрій Левенець,
директор Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса НАН України,
академік НАН України

ПЕРЕДМОВА

Проблема політичного лідерства має давню історію. Лідерство (від. англ. leader – ведучий, керівник) – один із найбільш стародавніх інститутів людства, який виник в тих історичних умовах, коли почали складатися суспільні відносини, еволюція яких привела до виникнення соціальної структури суспільства.

В епоху античності лідери ототожнювалися з вождями і наділялись особливими, часто надлюдськими якостями. В середні віки робиться спроба (Н. Макіавеллі) визначення політичного лідерства. Політичний лідер уособлює державну і політичну владу, взаємодіє зі своїм оточенням, налагоджує взаємовідносини з народом. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. з'являються перші ціннісні концепції політичного лідерства. Концепція «освіченого монарха», природних прав людини пов'язана з виникненням капіталістичного устрою (Ф. М. Вольтер, Ш. Л. Монтеск'є, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо). Фундаментальний аналіз проблем політичного лідерства в новий і новітній час розроблена в працях В. Парето, Т. Моска, М. Вебера, К. Маркса, Ф.Енгельса, В.Плеханова, В.Леніна. К.Маркс визначав лідера як особу, що має набір відповідних властивостей (уміння, знання, авторитет, організаторський талант) і є виразником інтересів і волі певного класу, зокрема пролетаріату.

ХХ ст. характеризується наявністю політичних лідерів, які не тільки змінювали свої країни, але впливали на долю світу загалом. Серед них: К. Аденауер, Ш. де Голль, Ф. Рузвельт, Й. Сталін, У. Черчилль.

Розкриваючи проблему політичного лідерства, важливо продуктивно використовувати провідні категорії політології. У цьому контексті суттєвим є імідж політика (від. англ. Image – образ, зображення, вигляд) – увесь набір морально-політичних якостей, властивих конкретній особі, з яких і відбувається відбір і асиміляція тих рис і якостей, яким віддається перевага і які створюють чітко індивідуалізований образ політика. У формуванні іміджу політика важлива роль відводиться його харизмі (харизма від грецьк. charisma – божественний дар, благодать, милість, подарунок). Харизматичний лідер – визначна фігура з винятковими особистісними якостями, які наділяють його силою емоційно-іраціонального тяжіння в суспільстві.

У політологічному контексті політичне лідерство – це суспільно-політичний процес, за якого одна, а іноді й кілька осіб беруть на себе й виконують роль керівника, провідника певної соціальної групи, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства загалом.

На нинішньому етапі відбувається інтенсивний процес трансформації політичних структур, формування політичних лідерів незалежних держав на всьому постсоціалістичному просторі. При цьому спостерігаються як загальні, так і особливі риси, зумовлені історією, культурними традиціями, національним самоствердженням народів.

Безперечно, виправданим є ґрунтовний аналіз місця і ролі політичних лідерів у трансформаційних процесах, що відбуваються у цих державах, порівняно з тим, як відбуваються ці процеси в Україні.

У пропонованому навчальному посібнику розглядаються теоретико-методологічні проблеми політичного лідерства, зокрема визначені поняття та сучасні концепції політичного лідерства, психологічні аспекти. В окремих розділах викладено ідеї лідерства в світовій політичній думці, подано портрети політичних лідерів першої половини ХХ сторіччя.

Інноваційним є, безперечно, аналіз процесів формування політичного лідерства на постсоціалістичному просторі. Як і в попередніх дослідженнях, продуктивним тут став метод порівняльного аналізу, за допомогою якого виявлено загальні і специфічні риси політичних лідерів, їхніх портретів в країнах СНД, Балтії, Центральної і Східної Європи. Вагомим також є розділ, присвячений аналізу політичного лідерства в країнах Вишеградської групи.

У післямові подано уроки для України.

Напевне, не всі розділи є досконалими, не всі проблеми розкриті в повному обсязі. Проте маємо ґрунтовний навчальний посібник, проблематика якого вписується в нормативний курс «Політологія» і буде безперечно корисним для викладачів і студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться політичними процесами в Українській державі.

Навчальний посібник підготували: передмова, розділ III, підрозділи 1, 2, 3, 4, розділ V, підрозділ 3, післямова – Ф. М. Рудич; розділ I, підрозділи 1, 2, розділ II, розділ III, підрозділ 5 – А. Д. Пахарев; розділ I,

підрозділ 3 – Е. В. Щербенко; розділ I, підрозділ 4 – Т. В. Кравченко; розділ I, підрозділ 5 – Л. О. Кочубей; розділ IV, підрозділ 1 – Н. В. Кононенко; розділ IV, підрозділ 2 – Т. М. Ляшенко; розділ IV, підрозділ 3 – В. В. Мачуський; розділ IV, підрозділ 4 – Р. В. Балабан; розділ IV, підрозділ 5 – С. Г. Брехаря; розділ V, підрозділи 1, 2 – Г. І. Зеленько.

I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Сучасна політична наука має численну теоретико-методологічну літературу, присвячену проблемам політичного лідерства і лідерам. Нині підвищений інтерес науковців до проблем політичного лідерства виглядає цілком природним, бо спостерігає появу політичних особистостей нової генерації, які формуються і з'являються на політичному олімпі в нових соціально-політичних умовах і намагаються віддзеркалювати прагнення і надії досить помітної частини сучасного суспільства. Але дослідження цієї проблеми на ґрунті сучасної вітчизняної політичної практики не може обмежуватися нашим власним, багато в чому суперечливим досвідом. Наукові концепції, методологічні розробки зарубіжних політологів, погляди мислителів минулого допоможуть розібратися в політичних подіях, з тенденціями сучасної України.

Термін «лідер», згідно з Оксфордським словником англійської мови (1933), виник у XIII столітті й означає «провідний», «керівник». Термін «політичне лідерство» виник лише на початку XIX століття, коли політичні процеси почали розвиватися в нових соціально-економічних умовах інтенсивного розвитку капіталізму, що супроводжувалося гострими міждержавними суперечностями й соціальними революціями. Нові соціально-політичні зміни вимагали наукового обґрунтування подій, виявлення і розкриття сутності нових політичних суб'єктів суспільно-громадського життя, активними рушіями якого стали політичні лідери та еліти.

Сучасні соціально-політичні, економічні й духовні процеси висувають нові й дуже складні проблеми, котрі необхідно своєчасно прогнозувати й вирішувати. Це зумовлюється більшою публічністю внутрішньої і зовнішньої політики, ускладненням політичних відносин, формуванням нової політичної свідомості. Сучасні засоби масової інформації й комунікації надають загальнонаціональним лідерам унікальні можливості не тільки проголошувати й обґрунтовувати свої програми, а й досить ефективно маніпулювати суспільною свідомістю.

1. Історичні та сучасні концепції політичного лідерства

Інтерес до особистостей політичних лідерів особливо зростає в суспільствах у нестабільні періоди їхнього національного розвитку, оскільки саме тоді виринає на поверхню багато осіб, які прагнуть утвердитися й самореалізуватися в політиці. А якщо врахувати, що сучасна епоха – це безперервна вервечка різних криз, то кількість претендентів на політичне лідерство невпинно збільшується. Теоретичні проблеми політичного лідерства допомагають з'ясувати механізми цього феномена, виробити легітимну процедуру просування особистості до влади, визначити можливості управління суспільством або впливовою політичною структурою, встановити оптимальні варіанти взаємодії лідера зі своїми симпатиками й опонентами, із суспільством у цілому.

У свідомості значної частини громадян політичний лідер є авторитетним членом певної організації або суспільства загалом, особистий вплив якого дає йому змогу відігравати провідну чи суттєву роль у політичних процесах та ситуаціях. Політичне лідерство – це: по-перше, механізм групової інтеграції, який об'єднує дії навколо особи чи певного угруповання, які відіграють роль керівника; по-друге, процес взаємодії угруповання авторитетних людей, які наділені реальною владою і здійснюють легітимний вплив на суспільство або окрему його частину на основі добровільно отриманих політико-владних повноважень і прав значної частини громадян.

Джерела теоретичних проблем політичного лідерства сягають глибокої давнини. Політична думка почала формуватися на зорі людської цивілізації з появою і розвитком перших держав, формуванням владних відносин і запровадженням різних форм державного панування. Неможливо уявити ґрунтовність сучасних численних теорій і концепцій політичного лідерства без посилань на висновки Платона й Аристотеля, без морально-етичної естетики управління Конфуція, без правової основи управління, виробленої Цицероном, без історичних портретів лідерів, створених Плутархом, Светонієм, Тацитом, Тітом Лівієм та іншими мислителями давніх епох.

Сучасна теорія політичного лідерства увібрала в себе концепції й просто погляди на управління і владу Т. Мора, Т. Кампанелли, Н. Макіавеллі, мислителів Реформації, Відродження, Просвітництва. Увесь цей колосальний шар світової суспільно-політичної думки став надійним фундаментом для теоретико-методологічної розробки проблем політичного лідерства в наш час.

Комплексна наукова розробка проблем політичного лідерства припадає на ХХ сторіччя. Саме тоді з'явилися цілісні наукові концепції лідерства, почали формуватися й розвиватися напрями й наукові школи політичного елітизму й лідерства в Німеччині, Великій Британії, Італії, Франції, США й інших країнах. Нині світова політична наука має значний арсенал глибоких досліджень, які дають змогу привести в досить струнку систему теоретико-методологічне осмислення феномена політичного лідерства, виявити основні тенденції його розвитку, виробляти необхідні рекомендації для політичної практики, прогнозувати оптимальні моделі лідерської поведінки і дій стосовно конкретної політичної ситуації. Затребуваність наукових розробок у повсякденній політичній практиці важко переоцінити, хоча, на жаль, ще багато політичних діячів ігнорують досягнення політичної науки, що нерідко призводить до серйозних ускладнень у їхній політичній біографії або й до політичного фіаско.

Докладно історико-політологічні погляди на політичне лідерство і лідерів викладені у другому розділі даного посібника, в якому проаналізовані і систематизовані оцінки політичних діячів мислителями давнини, середньовіччя, нової і новітньої історії.

Які ж основні наукові складові сучасної теорії політичного лідерства? Змістова частина цієї теорії умовно може бути розмежована на 1) концептуальне визначення поняття феномена політичного лідерства; 2) систематизацію функцій політичного лідера; 3) виявлення й обґрунтування лідерських рис; 4) типологію політичного лідерства; 5) формування стилю управління й обґрунтування факторів політичної діяльності особистості.

Фундаментальні наукові розробки проблем політичного лідерства припадають на першу половину ХХ століття – період, який багато політологів називають бумом дослідження феномена лідерства. Когорта видатних учених-політологів, зокрема М. Вебер, О. Тоффлер, Ж. Блондель, А. Лоутон, Р. Стогділл, Р. Михельс, К. Джібб, Б. Басс, Г. Ласуелл, запропонували оригінальні теорії лідерства. Ґрунтовне дослідження проблем політичного лідерства зробила російська вчена Є. В. Кудряшова. Вона проаналізувала і систематизувала сучасні концепції, типології та соціально-політичні проблеми лідерства.

Поняття лідерства західні політологи трактують по-різному, залежно від особистих поглядів та оцінок політичного процесу. Тому політичне лідерство, згідно із західними концепціями, виступає як: 1) центр групових процесів; 2) прояв особистісних рис; 3) мистецтво досягнення згоди; 4) дія й поведінка; 5) інструмент досягнення мети або результату; 6) взаємодія; 7) уміння переконувати; 8) здійснення впливу; 9) ставлення влади; 10) диференціація ролей; 11) ініціювання або ведення структури.

Узагальнений погляд на політичне лідерство дає змогу виокремити такі підходи у його визначенні:

- лідерство як різновид влади, носієм якої виступає не більшість, а одна людина або політична група;
- лідерство як управлінський статус, керівна посада, пов'язана із ухваленням важливих політичних рішень;
- лідерство як вплив на інших людей, що передбачає: 1) постійний і стійкий вплив (до лідерів не можна зараховувати людей, що зробили разовий вплив на політичний процес); 2) керівний вплив лідера має здійснюватися на політичну структуру (групу, партію, рух) з подальшим поширенням на все суспільство або його більшість; 3) політичного лідера відрізняє від інших явна інтелектуальна, організаторська і вольова перевага; 4) вплив лідера формується не силою, а авторитетом або визнанням правомірності керівництва;
- лідерство як особливий вид підприємництва на специфічному ринку, на якому політики в конкурентній боротьбі обмінюють свої політичні програми й пропоновані шляхи їхньої реалізації на владні посади;
- лідерство як символ спільності та зразок політичної поведінки певної групи, партії, руху, політичної еліти, що відображають інтереси й сподівання широких народних мас або більшості суспільства.

Отже, попередньо можна зробити узагальнення: 1) лідерство є тісним взаємозв'язком, взаємодією і взаємовпливом складових (лідер, послідовники, середовище, завдання); 2) лідерство не обмежується набором неординарних якостей і здатностей лідера, а є особливим видом міжособистісних відносин; 3) лідерство пов'язане з роллю, яку виконує особистість у певній політичній системі; 4) з лідерством асоціюється не абстрактний вплив, а вплив цілеспрямований; 5) процес лідерства тривалий у часі й динамічний.

Для кожної історичної епохи, кожного етапу суспільного розвитку, як і для кожної політичної системи й політичного режиму, властиві свої особливості й методи формування політичного лідерства. Триває цей процес і в політичному житті сучасної України.

Світова політологія досить докладно визначила й обґрунтувала характерні риси політичного лідера, серед яких: гострий розум, тверда воля й цілеспрямованість, бурхлива енергія, незвичайні організаторські здібності, компетентність і готовність брати на себе відповідальність, зовнішня привабливість та інше. Як писав Г. Лебон, «Натовп завжди готовий слухати людину, яка обдарована могутньою волею й значною мірою вміє впливати на нього». А Макс Вебер наголошує: «Можна сказати, що переважно три якості є для політика вирішальними: пристрасть, почуття відповідальності, окомір». Але для політичного лідера, безумовно, мають бути притаманні й такі особисті риси характеру, як: велика працездатність, пошук нового, оптимізм, увага до людини, вміння переконувати і вести за собою людей та сприймати альтернативу.

Український політолог Д. Г. Видрін значне місце в характерних рисах сучасного лідера відводить інноваційності, тобто здатності постійно «продуціювати нові ідеї». Від лідера, вважає вчений, «вимагається не просто збір, інвентаризація й кодифікація інтересів мас та підслесливе підтакування цим інтересам, а й новаторське осмислення, розвиток, корекція». Крім того, вчений великого значення надає політичній інформації та поінформованості, лексики та прогностичним навичкам політичного лідера, політичному маркетингу, арбітражним здібностям і відчуттю політичного часу, вмінню складати політичні документи тощо.

Основні концепції лідерства сучасної політичної науки намагаються пояснити або причини та потреби лідерства, або його природу і мають примусово описовий характер. У будь-якому разі ці концепції дають змогу визначити провідні проблеми дослідження феномена політичного лідерства. Серед численних концепцій політичного лідерства є сенс виділити такі групи теорій: теорії лідерських рис; теорії навколишнього середовища, або ситуативні теорії; особистісно-ситуативні теорії; теорії «очікування – взаємодія»; гуманістичні теорії; атрибутивні теорії; теорії «обміну», «трансактного аналізу» і трансформаційного лідерства; мотиваційні теорії.

Розглянемо деякі з цих концепцій докладніше.

Теорії лідерських рис, або теорії «визначної особи». Історико-політологічна наукова спадщина свідчить, що лідерський статус видатних діячів минулого ґрунтувався завжди на їхніх надзвичайних особистісних якостях. Така закономірність відзначалася в трактатах політичних мислителів усіх епох: Платона, Аристотеля, Плутарха, Светонія, Таціта, Гегеля, Карлейля, Ніцше та інших.

XX століття стало епохою становлення і розквіту політичної науки, складовою якої є дослідження проблем політичного лідерства. Відповідь на причини такого стану коріниться в бурхливих подіях політичної історії минулого століття, роль лідерів, в яких була, безумовно, вирішальною, а також у надзвичайному інтересі до політичних процесів з боку широкої громадськості та зрослих можливостей засобів масової інформації.

Політична історія минулого століття – це дві світові війни, десятки локальних війн, які змінювали не тільки політичну карту світу, а й по-новому визначали геополітичні центри міжнародних відносин; великі революції в Європі, наслідком яких був розвал трьох великих імперій і становлення нових політичних систем; успішна визвольна боротьба поневолених народів Азії й Африки та крах світової колоніальної системи; намагання створити надійні важелі колективної безпеки в світі на шляху демократії і рівноправ'я всіх суб'єктів світової спільноти. Всі ці та інші політичні процеси і події минулого століття тією чи іншою мірою пов'язані з діяльністю політичних лідерів, історичний авторитет і значення яких визначаються певними результатами або наслідками.

Сучасні західні автори концепцій лідерських рис Б. Басс, Є. Богарт, Р. Каттел, Г. Стайс, Р. Манн, А. Лоутон, Е. Роуз, М. Гантер та інші намагалися пояснити процес становлення та розвитку лідерства виявленням тих чи інших рис характеру індивіда.

Англійські дослідники Р. Каттел і Г. Стайс на основі аналізу особистісних рис характеру виділили чотири типи лідерів: 1) «технічний» лідер, здатний ефективно вирішувати найближчі завдання за рахунок впливу на своїх підлеглих; 2) «видатний» лідер, який має найбільший вплив на власне оточення; 3) «соціометричний» лідер, який найбільш симпатичний для своїх однодумців; 4) «виборний» лідер. Вчені визначили і систематизували характерні властивості, які надали можливість індивідам завоювати лідерський статус. До

цих властивостей належать такі: моральна зрілість; вплив на оточення або домінування; цілісність характеру; соціальна сміливість та винахідливість; проникливість; незалежність від сильних шкідливих нахилів; сила волі та керування власною поведінкою; відсутність зайвих переважань та нервового напруження. За даними дослідників, маючи однакові властивості, кожний з типів лідерства між тим відрізняється за деякими показниками. Наприклад, «технічний» тип лідера володіє значно вищим інтелектом, а «виборний» тип – більш стійкий емоційно.

Роберт Манн у власній концепції виділяє такі якісні риси особи, які значною мірою впливають на поведінку людини як лідера, на ставлення до нього оточення. До цих властивостей вчений відносить: інтелект, прилаштування; товарицькість; здатність впливати на людей; відсутність консерватизму; сприйнятливості (уміння зрозуміти іншого). Вчений зауважує, що лідерство можна розглядати та оцінювати по-різному: з погляду члена політичної організації, до якої належить лідер; спостерігача або дослідника; відповідності лідера певним критеріям або моделям.

Дослідники лідерських рис, на жаль, часто ігнорують соціальний контекст лідерства. Останнім часом науковці виявляють інтерес до особливостей поведінки або навичок лідера, необхідних для його функціонування. Так, американський вчений Р. Каттел вважає, щоб стати хорошим лідером, потрібні лише такі риси: здатність творчо вирішувати проблеми; вміння донести ідеї до послідовників, або бути переконливим; уміння уважно слухати інших людей і прислуховуватися до їхніх порад; тверде бажання досягати мети; товарицькість і широке коло інтересів; чесність, відвертість, конструктивність у відносинах з послідовниками; почуття власної гідності й упевненість у собі; ентузіазм і висока дисципліна; вміння добре триматися за будь-яких обставин і підтримувати внутрішню рівновагу. Деякі дослідники до цих якостей додають: проникливість, здоровий глузд, розсудливість, уміння викладати свої думки, комунікабельність, адекватний рівень самооцінки, твердість, зрілість.

Англійські політологи А. Лоутон і Е. Роуз на семінарі керівників у Лондоні 1987 року сформулювали свою концепцію лідерських рис, яка включає: передбачливість – уміння сформулювати план і завдання організації; вміння визначати пріоритети – здатність розрізняти, що є необхідним, а що – просто важливим;

стимулювання послідовників висловлюванням визнання й винагородженням за успіхи; володіння мистецтвом міжособистісних взаємин (уміння вислухати, підказати, бути упевненим у своїх діях); політичне почуття – здатність розуміти потреби свого оточення та осіб, які мають владу; стійкість – непохитність при спілкуванні вічна-віч з опонентом; харизма, що зачаровує людей; здатність йти на ризик у таких питаннях, як передавання частини роботи і повноважень послідовникам; гнучкість – здатність відгукуватися на нові ідеї та досвід; рішучість, твердість, коли цього вимагають обставини.

З концепціями лідерських якостей тісно пов'язана концепція Макса Вебера про харизматичне лідерство, яке передбачає певну владу над послідовниками, особливо в періоди кризи та революційних змін, коли найбільш гостро відчувається потреба в директивних діях.

Знайомство з найбільш популярними концепціями сучасних західних дослідників проблем лідерських рис дає змогу сформулювати деякі висновки. Немає єдиної думки щодо якісних рис лідерів. Збігаються лише деякі основні риси (компетентність, чесність та ін.), які спроможні викликати довіру послідовників або від них залежить міра підтримки лідера з боку народних мас. Безумовно, окремі людські якості (відповідальність, власна упевненість та ін.) виробляються багаторічним політичним досвідом.

Теорії навколишнього середовища, або ситуативні теорії лідерства. Деякі західні дослідники (Е. Мемфорд, Є. Богардус, Дж. Шнейдер, А. Мерфі, Дж. Хемфілл, Л. Картер, М. Ніксон, П. Херсі, К. Бланшар та інші) висунули пропозиції про те, що необхідність у тому чи іншому лідерові зумовлюється часом, місцем та обставинами. Так, Є. Богардус стверджує, що лідерство розвивається відповідно до природи політичної групи та завдань, які вона має вирішувати. Т. Парсонс вважає, які кожна ситуація визначає ті особливі якості, які необхідні лідеру для ефективних дій у нових обставинах. Він переконаний, що якості індивіда, що в надзвичайній ситуації можуть бути визначені як лідерські, самі по собі є продуктом досвіду лідера в попередніх ситуаціях. Дж. Шнейдер з'ясував, що кількість видатних військових лідерів Великої Британії була пропорційною кількості військових конфліктів. А. Мерфі зробив висновок: «Лідерство – це не властивість індивіда, а випадковий фактор, коли для конкретної ситуації потрібен певний лідер і його дії».

Дж. Хемфілл, автор концепції «Ситуаційні фактори лідерства», зазначає, що: 1) кожний ситуаційний контекст потребує від лідера вияву певного набору якостей; 2) лідерські якості, які є ефективними в одній ситуації, можуть бути нейтральними або непридатними в інших».

Американські дослідники політичного лідерства Л. Картер, М. Ніксон та Б. Басс визначили, що стиль лідера багато в чому залежить від характеру поставлених завдань. Було встановлено, що особистісний фактор має неабияке значення не тільки для завоювання, а й для утримання людиною статусу лідера. Експерименти в штаті Каліфорнія дали змогу зробити висновки, що особи авторитарного складу майже ніколи не ставали хорошими лідерами. І навпаки, діячі комунікабельні, гнучкі, такі, що легко пристосовуються до інших, були більш схильними до успішного лідерства. Водночас слід зауважити, що такі висновки мають враховувати конкретну ситуацію, конкретну державу, рівень розвитку інститутів громадянського суспільства, загальної і політичної культури населення, соціально-економічний стан суспільства тощо. Наприклад, досвід країн пострадянської доби фактично не підтверджує правомірність такого підходу.

У концепції «життєвого циклу» П. Херсі та К. Бланшара стверджується думка про те, що рівень прояву влади лідера залежить від «зрілості» послідовників або виконавців. Вчені подають розгорнуте тлумачення зрілості. Це, по-перше, здатність нести відповідальність за свою поведінку; по-друге, бажання досягти поставленої мети; по-третє, наявність освіти і досвіду виконання конкретного завдання. Вчені підкреслюють, що зрілість не має постійного характеру, а лише ситуативного. У концепції визначені критерії зрілості: прагнення до досягнень; здатність нести відповідальність; рівень освіти; досвід минулої політичної діяльності.

Ситуативні концепції лідерства, які ввійшли в політичну науку півстоліття тому і значно потіснили теорії лідерських рис (якостей), не стали достатніми для визначення феномена лідерства. Політична наука збагачувалася новими концепціями і поглядами на політичне лідерство та його носіїв.

Особистісно-ситуативні теорії лідерства. Лідерські концепції рис та ситуативні намагаються пояснити феномен лідерства як результат впливу на сам процес лише одного фактора. Процес

взаємодії індивідуальних та ситуативних причин ігнорується. Це спонукало появу і розвиток особистісно-ситуативних концепцій, представниками яких стали західні науковці Є. Уесбук, К. Кейс, Дж. Браун, Г. Герт, С. Міллз та інші.

Є. Уесбук зазначає, що лідерство – це взаємозв'язок емоційних, інтелектуальних і активних рис лідера разом зі специфічними умовами, в яких він діє.

К. Кейс стверджує, що лідерство виникає як наслідок єдності трьох факторів: особистісних рис лідера; природи політичної структури та її членів; політичних завдань, які мають вирішити лідер та його організація.

Джон Браун запропонував п'ять динамічних законів лідерства: 1) бути членом організації, в якій індивід збирається лідирувати; 2) репрезентувати сферу вищих можливостей у соціальних питаннях; 3) адаптуватися до наявної соціальної структури; 4) реалізувати довготермінові тенденції, притаманні політичній системі; 5) визнавати, що і для інших осіб також існують можливості лідерства.

У концепції Г. Герта і С. Міллза визначені фактори, які слід враховувати, вивчаючи проблеми лідерства. Серед них: 1) риси та політичні мотиви лідера як особистості; 2) постать лідера, яка існує в свідомості послідовників, і мотиви їхньої поведінки, що спонукають іти слідом за ним; 3) риси або характерні ролі лідера в організації та суспільстві; 4) інституційний контекст, в який лідер та його послідовники можуть бути втягнуті.

Особистісно-ситуативні концепції вивчають лідерство з погляду статусу, взаємодії і поведінки керівника стосовно рядових членів організації. У цих концепціях лідерство розглядається не як характеристика окремої правлячої особи, а як результат взаємодії між особами, які входять до даної організації.

Концепції взаємодії лідера з прихильниками, а також з усіма членами політичної організації, яку лідер очолює, дають змогу досліджувати лідерство як соціальне явище в єдності таких основних характеристик: 1) постать лідера, його характер; 2) потреби, установки, поведінка та проблеми послідовників; 3) характер політичної організації лідера загалом, її внутрішня структура; 4) політична ситуація та ухвалені в її межах програмні завдання й умови для їх вирішення. Інакше кажучи, концепції взаємодії дають змогу досліджувати залежність між певними якостями лідера, діяльністю

його політичної організації і соціального контексту, в якому організація існує.

Певний інтерес викликає концепція американського політолога Е. Холландера, яку він визначив як теорію «кредиту довіри». Вчений вважає, що успіх може бути досягнутий лише в тому разі, коли послідовники усвідомлюють компетентність лідера й оцінюють його поведінку як норму, що відповідає програмним завданням організації. Це спричинює лояльність і довіру до дій лідера. Вчений припускає нестандартні кроки в діяльності лідера в означених межах. Певне відхилення від прийнятих правил з боку лідера було б неможливим за умов відсутності довіри.

Лідерські теорії «очікування – взаємодія». Політологи Дж. Хоманс, Дж. Хемфілл, Р. Стогділл, С. Еванс, Ф. Фідлер та інші здійснили спробу створення операційної моделі лідерства.

В основі своєї концепції лідерства Джордж Хоманс визначив роль лідера, яка формується на трьох показниках: дія, взаємодія та почуття або настрої. Він дійшов висновку, що чим активніша роль індивіда в середині організації, чим більше його дії відповідають внутрішньополітичним нормам цієї організації, тим ширше коло його взаємодії з іншими членами організації. Такий взаємозв'язок викликає відчуття взаємної прихильності або лідерство визначається на основі продукування взаємодії.

Роберт Стогділл зазначав, що роль лідера в умовах взаємодії зумовлюється очікуванням з боку послідовників. Він висунув ідею про те, що в процесі взаємодії лідера та його послідовників кожний з них очікує, що діяльність організації буде продовжуватися незалежно від будь-яких змін у керівництві. Крім того, лідерський потенціал будь-якого члена організації зумовлюється тим, як він сприяє структуруванню взаємовідносин та очікувань.

У концепції американського політолога Ф. Фідлера значна увага приділяється проблемі випадковості в лідерському процесі. Він вважає, що демократичний стиль управління підвищує культурний рівень членів організації, а також поліпшує моральну атмосферу. Авторитарний стиль керівництва більше налаштований на вирішення складних і високих завдань. Конкретну ситуацію вчений оцінює за трьома параметрами: 1) емоційна взаємодія лідера з організацією; 2) структура і сутність політичних завдань; 3) реальна влада лідера (ступінь можливості заохочувати та карати послідовників).

Таким чином, концепція американського вченого, яку він називає «теорією несподіванок», потребує для оцінки лідера обов'язкового врахування його якостей, особливостей ситуації, які взаємодіють у такий спосіб, щоб пристосувати якості лідера до нагальних завдань.

Можна зробити висновок, що діяльність політичної організації відповідає показникам організаторської спроможності лідера тільки в тому разі, коли організація підтримує або схвалює його дії. Концепції «очікування – взаємодія» вимагають в оцінці ефективності лідера обов'язкового обліку якостей лідера й особливостей ситуації, які взаємодіють таким чином, щоб пристосувати якості лідера до виконання політичної програми організації.

Мотиваційні теорії лідерства. Відповідно до прихильників цього наукового напрямку, ефективність лідерських дій залежить від того, як лідер впливає на мотивацію послідовників, на їхню здатність ефективно виконувати роботу, на почуття ними задоволення від діяльності. Відомий американський політичний теоретик Абрахам А. Маслоу систематизував набір мотиваційних потреб лідерства. На нижньому щаблі цієї ієрархії вчений розмістив фізіологічну рівновагу, далі – почуття безпеки, потім – бажання належати до престижної структури, ще далі – прагнення пошани і на найвищому щаблі – прагнення самореалізації. В ієрархічній піраміді потреб Маслоу вершиною є поняття самореалізації, зміст якої вчений асоціює з найбільш повним розкриттям індивідуальної сутності лідера, максимальними можливостями людини, що реалізуються через управлінську діяльність.

Б. Басс у концепції мотивації лідерства стверджує, що процес управління – це спроба одного індивіда змінити мотивацію інших членів організації. За умов успішного виконання політичних завдань змінюється мотивація й очікування прихильників лідера відповідно до їхнього бажання одержати нагороду за успішно виконану роботу. Лідер має змогу змінювати поведінку і мотивацію прихильників за допомогою різних методів заохочення та покарання. Цінність лідера визначається тим, що він здатний надавати власній організації можливостей для досягнення очікуваних винагород.

Проблему підвищення впливу лідера на підлеглих шляхом збільшення їхніх вигод розкриває в своїй концепції Р. Хаус. Він запропонував систему заходів: роз'яснення лідером перспектив діяльності своїм послідовникам; здійснення патронажу над підлеглими;

спрямованість головних зусиль на досягнення поставленої мети; формування підсильних потреб членів організації; задоволення потреб послідовників у разі досягнення успіху.

Мотиваційні концепції лідерства розроблялися в руслі біхевіоризму – одного з напрямів в американській психології, який виник на початку ХХ століття. За цим методом дослідження, предметом психології (в тому числі й політичної психології) є не свідомість або мислення, а поведінка. При цьому поведінка людини і лідера розглядається за типом «стимул – реакція», що знаходить віддзеркалення в мотиваційних концепціях лідерства.

Ціннісні теорії лідерства. Ціннісні концепції лідерства не мають об'єктивного існування, хоча налічують багату політичну історію, пов'язану з поглядами Аристотеля, Макіавеллі, Вебера та інших видатних мислителів минулого. У новітній політичній думці ціннісні аспекти лідерства висловлюються в працях Г. Саймона, Б. Рассела, К. Ходжкінсона, Т. Парсонса, Л. Вітденштейна та інших.

Суб'єктивність політичних цінностей пов'язана з сутністю ідеології, яка є виразником певної епохи, конкретної держави, конкретної внутрішньої і зовнішньої політичної ситуації. Цінності тісно переплітаються з фактами, хоча це не означає, що між даними категоріями існує внутрішній безпосередній зв'язок. Цінності не завжди однакові. Так, угода про чесність двох суб'єктів може трактуватися по-різному: для одного – відвертість; для другого – брехня, що дуже часто спостерігається в політичній практиці. Усі цінності в політичну організацію залучаються ззовні. Цілком правомірним є твердження, що політичні цінності – це «концепція бажаного» (Т. Парсонс) або «концепція безперечно бажаного» (К. Ходжкінсон).

К. Ходжкінсон у монографії «Філософія лідерства» (Оксфорд, 1983 р.) визначає лідерство як реалізацію «політики, цінностей, філософії крізь колективну організаційну дію». Вчений називає основні цінності, які мають бути в арсеналі політичного лідера. Це – принципи, знання і розуміння наслідків, здатність до консенсусу та переваги, які базуються на емоціях та почуттях.

У політичному житті домінуючими цінностями лідерської діяльності є ефективність та результативність. Прикладом особистісних цінностей можуть бути виживання і виконання програмних завдань. Прикладом бюрократичної цінності є раціоналізм. Цінності можуть виступати причиною міжєрархічних конфліктів у

взаємовідносинах лідера з послідовниками. За таких умов лідер має знизити ціннісне напруження, докласти зусилля до переговорів, застосувати ораторську або дипломатичну майстерність.

Таким чином, науково-теоретичні дослідження феномена політичного лідерства, визначення його змістового наповнення, ознайомлення з основними теоретичними доктринами цього важливого фактора політичного життя суспільства лише частково розкривають складну систему лідерської діяльності. Визначення функцій, типології, стилів лідерства, іміджу та психологічних аспектів особи політичного лідера дають змогу скласти найбільш повний теоретико-методологічний зміст феномена лідерства.

2. Функції, стиль, типологія, імідж політичного лідера

Теоретико-методологічні проблеми дослідження політичного лідерства не обмежуються визначенням поняття та концептуальних поглядів на цей феномен громадського життя. Політична наука ХХ століття, спираючись на численну кількість доленосних подій у політичному житті минулого століття, сформувала комплексний погляд на політичне лідерство і лідерів, дослідила кожний важливий елемент лідерського володарювання. Тому теоретико-методологічні засади політичного лідерства нині мають важливі складові, до яких належать: визначення і класифікація лідерських функцій; обґрунтування й ухвалення різних стилів лідерського управління; позначення типології політичного панування; виявлення характерних рис лідерського іміджу, який в умовах сучасного широкого інформаційного простору є важливим фактором завоювання політичної влади.

У політичній науці визначено основні функції політичного лідера: 1) інтеграція суспільства, об'єднання народних мас; 2) знаходження та прийняття оптимальних політичних рішень; 3) соціальний арбітраж і патронаж, захист мас від беззаконня й самоуправства бюрократії, підтримка порядку в суспільстві; 4) комунікація влади і мас, запобігання відчуження громадян від політичного керівництва; 5) ініціювання оновлення, генерування оптимізму і соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей; 6) легітимація політичного ладу.

Перелічені функції політичного лідера потребують більш повного змістовного роз'яснення, адже розкривають сутність лідерської

діяльності та визначають типологію лідерства. Отже, розглянемо зміст кожної основної функції лідерства більш докладно.

Інтегративна функція політики найбільш повно визначає характер і напрям діяльності політичного лідера. Вона містить головне визначення лідера – узгоджувати та об'єднувати різні групи інтересів на основі спільної ідеї, спільних цінностей та ідеалів. Наявність у суспільстві високого ступеня соціальної напруги призводить до мізерної реалізації політичним лідером інтегративної функції.

Орієнтаційна функція лідера здійснюється практично через вироблення політичного курсу, а його програма будується з урахуванням тенденцій світового розвитку і потреб суспільства. Означена функція передбачає досягнення цілісності та гармонійності соціальних інтересів.

Інструменталістська функція лідера виявляється в проведенні політичного курсу і спирається на специфічний механізм, який включає в себе систему засобів і методів вирішення програмних завдань. Сам механізм здійснення програми політичного лідера реалізується за допомогою прийняття політичних рішень та забезпечення їх ресурсами.

Мобілізаційна функція найбільш активно виявляється у випадках, коли політичний лідер намагається здійснити глибинні перетворення в суспільстві. Попередньо лідер визначає проблеми та інтереси, які стосуються більшості громадян, а потім уже проголошує програму реформування суспільства, створюючи розвинуті стимули діяльності на принципах зацікавленості. Мобілізація громадян на здійснення реформ досягається завдяки піднесенню народного ентузіазму, авторитету лідера, а також створенню соціально-економічних стимулів.

Функція соціального арбітражу та патронажу лідера найчастіше є характерною для держав з таким політичним устроєм, коли існує дуже високий рівень залежності особи від влади. У таких випадках політичний лідер покликаний виступати гарантом справедливості, законності й порядку, захищати громадян від свавілля чиновницької бюрократії, беззаконня, порушення прав і свобод громадян. Зазвичай ця функція у масовій свідомості пов'язана з постаттю доброго і справедливого правителя.

Функція легітимації політичного порядку притаманна лідерам тоталітарних та авторитарних державних режимів, в яких демократичні інститути управління суспільством є або вкрай слабкими, або зовсім відсутні. У таких суспільствах обґрунтування правомірності політичного устрою здійснюється за допомогою звеличування особи лідера.

Але здійснення лідером своїх функцій перед суспільством залежить від ряду умов та факторів, серед яких: надійна підтримка політичної організації, яка висунула лідера; позиція засобів масової інформації, які формують та ефективно впливають на громадську думку; наявність висококваліфікованого й активно діючого кола однодумців, які створюють його політичну команду послідовників; внутрішня та зовнішня ситуація, в якій відбувається лідерство. Таким чином, успіх політичного лідера залежить від значної кількості внутрішніх і зовнішніх умов, але, безперечно, провідне місце серед них посідають професіоналізм, відданість та соціальна активність команди однодумців. Це стає особливо очевидним в умовах гострої внутрішньополітичної кризи в Україні періоду 2004–2010 років, а перспективи покращення ситуації, на жаль, і далі не простежується.

Отже, прагматичний підхід до виконання лідерських функцій дає змогу результативно й універсально вирішувати основні управлінські завдання загальнонаціонального політичного лідера. В сучасних умовах переважна більшість лідерів держав прагнуть здійснювати управлінські функції відповідно до своїх індивідуальних (інтелектуальних й організаторських) здібностей, властивостей темпераменту, професіоналізму найближчого оточення, якості керівної еліти, соціально-економічного і внутрішнього стану суспільства, міжнародного статусу країни тощо.

Політичне лідерство – це ефективний соціальний вплив особи на власне оточення, громадськість, широкий загал незалежно від того, має ця особа владні повноваження або інші адміністративні важелі чи ні. Свої політичні програми лідер прагне здійснювати через власний стиль управління, напрями та практика якого значною мірою залежать від економічного, соціального і культурного середовища.

Таким чином, можна зробити висновок, що стиль політичного лідерства визначається тим, як керівник реалізує і демонструє свої владні функції.

Аналіз стилю політичного лідерства вимагає не лише політологічного підходу, а й використання досягнень сучасної соціології та соціальної психології. Американський соціальний психолог Курт Левін визначив такі стилі політичного управління:

- **Демократичний.** Передбачає колегіальне вирішення проблем і робить акцент на спонукальних можливостях системи управління.

- **Ліберальний.** Лідер у своїх діях не квапиться, сподіваючись на те, що природний процес сам по собі гарантуватиме бажаний результат. Це своєрідний «оптимістичний фаталізм», який виправдовує кволу готовність до дій та мляву управлінську волю.

- **Авторитарний.** Передбачає жорстке керівництво з адміністративним примусом та егоцентризм лідера у прийнятті рішень.

Утім, навряд чи можна механічно пов'язувати стиль управління особи з існуючою в державі політичною системою або режимом. Політична практика знає багато прикладів, коли лідери демократичних політичних систем активно користувалися авторитарним (і навіть диктаторським) стилем управління, а в так званих «закритих» політичних системах з'являлися лідери з відвертим ліберальним або демократичним управлінським стилем.

Наприклад, у період правління американських президентів Ф. Рузвельта, Д. Ейзенхауера, Г. Трумена авторитарні риси були не лише наявними, а й переважали в стилі управління суспільством. Авторитарний управлінський стиль існував у Великій Британії за часів правління консерваторів У. Черчилля та М. Тетчер, у Франції при де Голлі, у ФРН при К. Аденауері. Після 1991 року багато написано про радянський та китайський тоталітаризм. Але за часів керівництва М. Хрущова і, особливо, М. Горбачова ліберально-демократичні тенденції управління переважали авторитарні, хоча послідовності в цих процесах не відчувалось. Останнім часом ліберально-демократичного характеру набуває стиль управління економікою та соціальною сферою в сучасному Китаї.

Крім того, політичний стиль пов'язаний із конкретною внутрішньою і зовнішньою ситуацією в державі. Можна погодитися з думкою, що стиль політичного лідерства – це конкретні дії керівника, а також загальна політична аура, яка виступає в ролі впливової сили в суспільстві.

Доцільно порівняти дослідження різних стилів сучасного політичного лідерства з методологією Шарля Монтеск'є, який співвідносив політичні режими з етико-культурними принципами, які формували політичну поведінку (стиль) влади. У деспотіях – це фактор страху, в аристократіях – честь, у республіках – добродійність.

Основними чинниками формування стилю політичного лідерства є: історичний, соціально-економічний, зовнішньополітичний, етико-культурний, етнонаціональний та адміністративно-територіальний. Крім того, стиль політичного лідерства залежить від особистісних рис лідера, його характеру, політичних переконань, досвіду та освіти. Суттєво впливають на формування стилю управління спроможність лідера виражати та відстоювати погляди своєї організації, наявність власної політичної програми, ерудиція, політична воля та культура, вміння передбачати події, організаторські здібності, популярність у народі, моральність, комунікабельність, ораторське мистецтво, почуття гумору, тактовність.

Американська дослідниця М. Г. Херманн згрупувала основні елементи стилю в три блоки. До першого вона віднесла загальний тон та модель лідерства: власна дипломатія, риторика й пропаганда, передчуття драматичних ситуацій, прагнення володіти інформацією, реакція на тиск та інше. До другого блоку належить формування близького оточення, залучення людей з аналогічним стилем управління, так званих «двійників». Третій блок охоплює стиль управління власним апаратом, який повинен поширюватися на всю політичну організацію, а від неї – на суспільство.

Значний внесок у наукову розробку проблем формування політичного стилю лідерства зробив український політолог Д. Г. Видрін. У його концепції розкриті такі важливі елементи сучасного політичного стилю управління, як інноваційність, лексикон, прогностичні навички, політичний маркетинг, арбітражні здібності, відчуття політичного часу.

Сучасна політична наука визначає основні фактори формування стилю політичного лідерства.

1. Історичний фактор. На стиль політичного лідерства впливає історія формування взаємовідносин суспільства і держави. Авторитарний стиль лідерства пов'язаний з іноземними завоюваннями, революційними перетвореннями, колоніальним минулим. Демократичному стилю притаманна стабільність суспільної ситуації або еволюційний шлях суспільного реформування.

2. Економічний фактор. Первинна економіка, коли більшість населення задіяна у сільському господарстві, найбільше сприяє авторитарно-патріархальному стилю в політиці. Вторинна економіка, за якої промисловість має перевагу в структурі зайнятості, створює оптимальні умови для владного стилю аж до тоталітаризму, а вже зрілий індустріальний розвиток характеризується демократичною домінантою в політиці. Третинна економіка, коли переважає сфера послуг, сприяє послабленню демократії та посиленню авторитаризму. Адже споживацька психологія та дозвілля послаблюють політичну волю і самодисципліну громадян.

3. Адміністративно-територіальний фактор. Прагнення владного центру максимально зблизитися з регіональними структурами управління. Цей фактор припускає певне поєднання авторитарно-центристського стилю управління з ліберально-демократичним.

4. Фактор виробничої ситуації. У кризових ситуаціях, пов'язаних з дефіцитом часу та ресурсів, лідер не має можливості приділити однаково увагу всім соціально-політичним ролям. Він обирає головну – для вирішення найважливіших проблем суспільства. Такий вибір дається нелегко, адже іноді доводиться порушувати принципи колегіальності заради оперативності та втілення непопулярних рішень. Соціально-економічна кризова ситуація спонукає до утвердження авторитарного стилю управління або формально демократичного. Психологія таких стилів, яка споконвічно має ознаки централізму та жертвування заради обов'язку, адекватна самому характеру кризової ситуації у державі. Але ефективність авторитарного стилю має короткочасний характер, хоча багато лідерів цього типу часто штучно підтримують атмосферу напруги в суспільстві заради власного панування.

5. Фактор складності суспільних завдань. Вирішення складних проблем суспільства потребує демократичного стилю керівництва. Розв'язання проблем залежить від професійного рівня та загальної культури лідера, компетентності його найближчого оточення, етапів та специфіки розвитку політичної організації, співвідношення прагматичного та емоційного в підготовці керівних кадрів.

Таким чином, історичний, економічний, адміністративно-територіальний і ситуаційний фактори формування стилів політичного

лідерства є особистісно-нейтральними, тоді як фактор складності завдань, що вирішуються, виявляє внутрішні соціокультурні риси панівних осіб.

Сучасні американські політологи П. Херсі та У. Бланшар запропонували власну концепцію лідерських стилів управління: «вказуючий», коли команда не має високої професійної кваліфікації; «підтримуючий», коли лідер орієнтується на завдання й оточення; «співчутливий», коли підлеглі мають середній рівень кваліфікації і здатні самостійно вирішувати окремі завдання; «делегуючий», який характеризується високим рівнем професійної зрілості послідовників, які здатні і бажають нести відповідальність за виконання завдань.

Крім того, сучасна політична наука виділяє такі стилі політичного управління: консенсусний (максимальне прагнення до узгодження інтересів і визначення «зон порозуміння»); демократичний (терпимість, толерантність до опонентів); авторитарний (нав'язування власних інтересів шляхом тиску); змішаний або авторитарно-демократичний (притаманний перехідним суспільствам від тоталітаризму до демократії); продуктивний (прогнозування й активне вирішення проблем); реактивний (проблеми вирішуються із запізненням, стихійно і непередумано).

Політичний стиль управління в перехідних системах, до яких належить сучасна Україна, не має чітко вираженого типового визначення. Це своєрідний конгломерат авторитаризму, бюрократизму та чиновницького самоуправства, що ховає свою сутність за демократичною фразеологією. Адже переважна частина провідних українських політичних лідерів центрального та регіонального рівнів – це колишні партійні та господарські чиновники, які перенесли свою культуру й навички на нову галузь діяльності.

Важко уявити суспільство, де широко декларуються демократичні принципи і цінності, а в управлінській практиці панує адміністративне свавілля й авторитаризм.

Тип і характер політичного стилю зазвичай збігаються з типом і характером певного політичного режиму. Так відбувалося і формування стилю управління політиків незалежної України. Політичний стиль перших українських Президентів Леоніда Кравчука і Леоніда Кучми можна визначити як певну еволюцію від ліберального демократизму до авторитаризму з певними ознаками демократії.

Не останню роль у цьому відіграла соціально-економічна реальність (падіння виробництва, особливо його високотехнологічних галузей; зростання безробіття, зубожіння більшості населення; збільшення заборгованості перед пенсіонерами і працівниками бюджетної сфери; поширення злочинності й корумпованості правлячої еліти тощо), а також відсутність радикальних соціально-економічних програм, які спрямовувалися б на реальне подолання кризи.

Нинішній етап соціально-політичного та економічного становища в Україні змушує переосмислити стиль державного управління. Дехто з українських лідерів побачив можливість реалізації своїх владних амбіцій, поєднуючи їх з інтересами політичної організації, яка при нагоді може стати ідейно-політичною фортецею. Основна причина політичного краху сучасних лідерів полягає у відмінності їхньої реальної діяльності від тих політичних гасел та програм, які привели їх до влади.

Українські політологи Д. Видрін і Д. Табачник у монографії «Україна на порозі XXI століття: політичний прогноз» зазначають: «Перший склад політичного керівництва країни цілком заслуговує на назву «вербальні лідери». Прийшовши до влади за допомогою слова, вони свято повірили й абсолютизували силу друкованого і, особливо, усного публічного слова. Всю політику вони намагалися звести до пошуку потрібного дискурсу критики минулого, суперечки з опонентами чи розмови з виборцями ... Але політичне лідерство неможливо звести до політичної декларації... Вочевидь, не лідери керували процесом становлення нових держав, а сам процес, який об'єктивно розпочався, визначив дії, погляди і вчинки цих лідерів.

Внутрішньополітична боротьба в Україні в умовах президентських (2004) і парламентських (2006) виборів надзвичайно загострила політичну ситуацію в суспільстві, фактично розколовши його не тільки ідеологічно, а й географічно. Завоювання президентської влади В. А. Ющенком, яке здійснилося шляхом компромісу і змінами окремих положень Конституції (перетворення держави з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку з серйозним підвищенням владних повноважень Верховної Ради), не допомогло політичним силам пропрезидентської орієнтації завоювати на парламентських виборах 2006 року перевагу, щоб сформувати власний Кабінет Міністрів. Це призвело до гострої

внутрішньополітичної кризи, наслідком якої стали певне урядове безладдя, розпуск парламенту Президентом, параліч судової системи (в тому числі й Конституційного суду), фактична низка порушень Конституції та інших законів держави. У кризовій ситуації важко чітко визначити стиль управління державою з боку провідного лідера, яким є Президент.

Президентські вибори 2010 р. визначили банкрутський стиль управління українським суспільством з боку В. Ющенко, який зазнав жорстокої поразки у передвиборчих перегонках. Боротьбу за президентство продовжили глава уряду Ю. Тимошенко і лідер опозиції В. Янукович. Президентом обрано В. Януковича.

Теоретичні розробки проблеми політичного лідерства, які має сучасна політична наука, не можуть бути стовідсотковою калькою в управлінській діяльності. Але вони є надійним компасом для тих політиків, які прагнуть ефективно владарювати на благо свого народу і держави.

Спроба визначити різні типи державного управління, а водночас й різні типи політичного лідерства бере початок у працях мислителів минулого. У політичних трактатах Платона, Аристотеля, Цицерона, а пізніше – Макіавеллі, Гоббса, Локка, Гегеля та інших міститься великий фактологічний матеріал, який характеризує управлінські якості, особисті риси та властивості різних правителів. Але науково-теоретична розробка проблеми типологізації політичного лідерства набула розвитку в численних працях політологів ХХ сторіччя. Родоначальником цього наукового напрямку вважається німецький політичний мислитель Макс Вебер. Його концепція визначення трьох типів лідерства – традиційного (вожді племен і монархи), рутинного (демократично обрані глави держав та інших управлінських структур) і харизматичного (видатні політики) – стала не тільки основною, а й дала імпульс формуванню численних наукових шкіл типології політичного лідерства. Серед найвідоміших теоретиків політичного лідерства слід назвати англійських політологів К. Ходжкінсона та С. Джібба, француза Е. де Боно, американку М. Г. Херманн, а також Р. Стогділла, Ж. Блонделя, Р. Арона та інших.

Особливу цінність має типологія лідерства, яку запропонував Макс Вебер. Його концепція побудована на вченні про способи легітимації влади. Вчений вважав своїм обов'язком ретельно дослідити

характер та різновиди політичної влади, які й визначають типи лідерства. Вебер був переконаний, що кожному типу лідерства відповідає тип політичної влади. Він визначає ресурси влади (примус, насильство, переконання, заохочення, право, традиції, страх, міфи, знання, вплив через засоби масової інформації та ін.), які використовують лідери залежно від типу політичного режиму.

За Вебером, традиційний тип лідерства (вождь, монарх) тримається на авторитеті традицій та звичаїв, на авторитеті віри в священність існуючих порядків. Сьогодні такий тип політичного лідера фактично зник у цивілізованому світі, залишившись хіба що в джунглях Амазонки, Африки, Полінезії та деяких монархіях Азії.

Рутинний, або раціонально-легальний тип лідерства є пануючим у сучасних державних режимах. Переважна більшість сучасних держав обирають своїх лідерів демократичним шляхом, і весь процес володарювання підпорядковується існуючим законам.

Найбільш популярним, таким, що набув значної наукової розробки в працях політологів ХХ століття, є третій веберівський тип політичного лідерства – харизматичних політиків, які наділені особливими, видатними інтелектуальними, організаторськими, ораторськими та моральними якостями. Лідери такого типу найбільш необхідні в скрутні періоди, які переживає суспільство (гострі соціально-політичні та економічні кризи, революції, іноземна інтервенція тощо). Вебер стверджував, що харизматична влада є авторитарною за своїми ознаками і покликанням. Діяльність лідерів-харизматиків не може тривати довго і не потрібна, коли суспільство приходить до стабільного розвитку.

Хотілося б особливо зупинитися на проблемі харизматичного лідерства. Заслугою М. Вебера є те, що він першим це визначення ввів у сферу політики, бо раніше харизматичними лідерами були представники релігій, і не просто представники, а основоположники – Христос, Будда, Мойсей, Магомет, Заратустра, Лютер, Кальвін та інші. М. Вебер сформулював основні якісні характеристики харизматичного лідера й визначив політичні умови, в яких він стає затребуваним і діє.

Політичними прототипами веберівського харизматичного лідера стали В. Ленін і вождь Баварської радянської республіки 1918 року К. Ейснер, хоча бурхливий політичний період перших десятиліть ХХ століття висунув на політичну арену величезну

кількість політиків, які залишили значний слід у світовій історії, однак їх не зараховували до харизматиків. Післявеберівські автори концепцій типології політичного лідерства включили до переліку харизматичних політиків Ф. Рузвельта, Й. Сталіна, У. Черчілля, А. Гітлера, Б. Муссоліні, Мао Цзедуна, М. Ганді, Ш. де Голля, М. Тетчер, М. Хрущова, Ф. Кастро та інших діячів, які хоча б частково відповідали харизматичним стандартам.

Останнім часом, на жаль, стала помітною згубна тенденція: деякі політологи під впливом політичної публіцистики, яка є досить далекою від науки й виконує певне соціальне замовлення, до числа харизматичних лідерів зараховують усіх діячів, які досягли якихось вершин влади або опинилися на чолі впливових політичних структур. Відтак в окремих наукових публікаціях, визначаючи якісні риси того чи іншого сучасного політика стали застосовувати антинаукове твердження: «у нього така ось харизма». Яка «така харизма?» Харизма або є у лідера, або її зовсім немає. Вона не може вимірюватися якимись часточками чи пропорціями. Крім згаданих вище веберівських якостей, харизматичний лідер повинен користуватися майже релігійною довірою широких народних мас або більшості суспільства. Отже, вульгаризація веберівської концепції зараховує до харизматичних лідерів пересічних політиків, політичних авантюристів і демагогів, які за сприятливого для них збігу обставин досягають іноді владних вершин, а потім безславно йдуть у політичне небуття.

Звичайно, це зовсім не означає, що суспільством успішно й яскраво можуть управляти лише харизматичні лідери. Сучасний суспільно-політичний прогрес, досить високий рівень освіти помітної частини населення, високотехнологічні засоби комунікації та інші фактори відкривають широкі можливості для входження у владу. У сучасній політичній реальності нерідкі випадки, коли громадяни обирають своїми лідерами розумних і порядних політиків, які ревно служать інтересам своїх народів, підвищують і зміцнюють міжнародний авторитет своїх країн. І немає жодної необхідності наділяти таких лідерів харизматичним статусом.

Подальша розробка веберівської теорії типології лідерства призвела багатьох західних політологів до висновку, що традиційне лідерство характерне для передіндустріальних суспільств, раціонально-легальне (бюрократичне) – до індустріальних та

постіндустріальних, де лідер зобов'язаний демонструвати певний рівень компетенції в управлінні суспільством. Традиційне і бюрократичне лідерство функціонує в стабільних соціально-політичних системах і покликане вирішувати повсякденні проблеми. Харизматичні лідери, які мають неординарні обдарування, з'являються і діють в таких самих неординарних обставинах (гострі кризи, революції, війни). Вважається, що традиційні та бюрократичні типи лідерів у більшості випадків гранично невизначні, а лідери-харизматики володіють зазвичай яскравими та глибокими особистісними характеристиками. Звичайно, така теоретична схема суперечлива, а велика світова історична практика має безліч прикладів, які повністю спростовують такий підхід.

Типологія політичного лідерства, розпочата концепцією Макса Вебера, започаткувала численні дослідження і теорії, присвячені цій проблемі. Вчені-суспільствознавці намагалися не тільки обґрунтувати типологію лідерства особистісними рисами, умовами політичного стану або соціальною роллю кожного видатного політичного діяча, а й виділити основні критерії та принципи лідерських типологій.

Англійський політолог К. Ходжкінсон у праці «Філософія лідерства» (Оксфорд, 1983) впровадив власну класифікацію лідерства, в якій запропонував чотири типи: 1) лідер-кар'єрист; 2) лідер-політик; 3) лідер-технік; 4) лідер-поет.

Лідер-кар'єрист, з погляду моралі та етики, перебуває на найнижчому щаблі, але в реальній політиці він є основним, базовим типом, якому властива людська природа. Домінуючими рисами цього типу є інстинкт самозбереження та егоцентризм. Невдачі викликають у таких лідерів роздратування, стрес, лють. У разі успіху вони досягають високого професіоналізму і поваги з боку своїх прихильників.

Лідер-політик є виразником політичних інтересів своєї організації (партії, блоку). Він формує свою програму і стиль управління на цінностях цієї організації. Авторитет такого лідера в суспільстві залежить від рівня авторитету і впливовості його політичної організації.

Лідер-технік відрізняється особливим рівнем раціоналізму, його риси схожі з бюрократом. Техніки є інтелектуалами, в своїх діях безсторонні, орієнтуються на логічний аналіз, прораховують

наслідки своїх дій. У центрі цінностей лідерів-техніків – доцільність. Лідери-техніки орієнтуються на компетентність і професіоналізм власного оточення. Прагматизм та ефективність управління суспільством є головними рисами таких лідерів.

Лідер-поет прагне загального блага. У політиці він віддзеркалює мрії народу. Він наділяється харизматичними рисами та якостями, сильною волею, яка дає змогу впливати і надихати оточення та прихильників, проте політична діяльність лідерів-поетів зазвичай найчастіше невдала і малоефективна.

Але вчений вважає, що такі визначення не можуть дати вичерпну характеристику тому чи іншому типу лідера. Тут багато що залежить від політичної ситуації і середовища, в якому реалізується лідерство, від особистих здібностей лідера, а також від якісних особливостей соратників та найближчого оточення. Цікаві висновки дослідника стосовно кожного архетипу лідера: «лідер-кар'єрист» виступає залежно від різних обставин як хижак або опортуніст, «лідер-політик» – як демагог або демократ, «лідер-технік» – як бюрократ або технократ, «лідер-поет» – як захисник або маніяк.

Своєрідну типологію політичного лідерства запропонувала американська політолог М. Г. Херманн, у концепції якої визначені такі лідерські типи:

лідер-«центр» – політик, який визначає цілі і вказує напрями діяльності своїм прихильникам, він також здатний захоплювати власними ідеями широкі маси;

лідер-«комівояжер» – політик, який приділяє першорядну увагу потребам людей і намагається їх задовольнити, він може переконати значну частину суспільства у власній користі та необхідності, але значною мірою залежить від найближчого оточення або команди;

лідер-«маріонетка» – ставленик певного політичного угруповання, яке повністю керує діями лідера і надає йому політичної ваги. Політичний портрет такого лідера формується на основі програмних цілей його організації;

лідер-«пожежник» – цілком залежить від політичної ситуації у суспільстві (особливо в умовах кризи), намагається вирішити гострі проблеми, подолати перешкоди, його політичні програми визначає і формує найближче оточення послідовників відповідно до реальних обставин.

Аналізуючи змістову сутність сучасних концепцій типології політичного лідерства, можна впевнено говорити, що, незалежно від того, якою кількістю типів лідерства відрізняється та чи інша концепція, основою для них усіх є класична веберівська тріада. Зрозуміло, сучасна насиченість, розмаїтість і ускладненість політичного життя дають ученим змогу розширювати типологію лідерства, давати точніші визначення відповідно до конкретної історико-політичної ситуації.

Наукові концепції типології політичного лідерства, як правило, стверджують, що політична значущість і соціальне обличчя лідера перебувають у прямій залежності від політичної ситуації в країні, а також від характеру політичної системи, від місця держави у світовій спільноті, від геополітичного статусу та інших внутрішніх та зовнішніх факторів.

У більшості сучасних держав становище та діяльність політичних лідерів загальнонаціонального масштабу (президентів, голів урядів та ін.) здійснюється в межах чинного законодавства, конституційних норм та інститутів, а їхні функціональні обов'язки обмежені різноманітними законодавчими актами. Крім того, сучасні лідери значною мірою залежать від своїх політичних соратників (партій, блоків, угруповань, власного оточення і т.ін.), а в державах розвинутої демократії лідери контролюються з боку опозиції та громадськості. Все це обмежує свавілля владних посадовців, збільшує вплив громадського середовища на прийняття управлінських рішень.

В умовах розвинутих засобів масової інформації, якими володіють сучасні цивілізовані суспільства, велику значущість має імідж політичного лідера. Політичний імідж формується як організованими політичними силами (державними інститутами, політичними партіями), так і окремими державними і політичними діячами з оточення лідера. Демократизація суспільства, створення діючих інститутів громадянського суспільства збільшує вагомість та вплив створеного політичного іміджу лідера на широку громадськість. Політичний імідж поліпшує позиції у сфері боротьби за владу, надає більші можливості для використання ідеологічних ресурсів, особливо в передвиборчих кампаніях.

Політичний імідж лідера формується його командою і політичними структурами, які його підтримують. Джерелами формування

виступають соціологічні опитування, заяви, документи, рішення, позиція стосовно актуальних проблем суспільного розвитку, висвітлення позитивних аспектів діяльності, позиція ЗМІ, інтерпретація поглядів політичних опонентів і опозиції.

Образ лідера у формуванні політичного іміджу має висвітлюватися в трьох аспектах: портретному, до якого слід додати, крім офіційних повідомлень про освіту, громадсько-політичну діяльність, також особистісні характеристики, про родину, хоббі, ті чи інші пристрасті; професійному, в якому на перший план мають вийти фахова компетентність і високий рівень кваліфікації; і соціальному – ставлення до соціально-економічних проблем суспільства і шляхи їхньої реалізації.

У створенні іміджу політичного лідера на перший план мають вийти такі особистісні якості, як чесність, знання, гострий розум, сміливість, винахідливість, здатність надихати інших. В іміджі не повинні фігурувати негативні якості. Будучи серйозною інформаційною зброєю, політичний імідж лідера може бути надійним вбранням, але й може стати згубливим викриттям.

Політична наука прагне всебічно аналізувати й оцінювати діяльність сучасних політичних лідерів вкупі з усіма вищезгаданими функціями й факторами. У цій справі чимало труднощів, особливо під час вивчення лідерства в перехідних соціально-політичних формаціях, що склалися на постсоціалістичному просторі. Труднощі в оцінці політичних лідерів нових держав і політичних систем полягає в тім, що вона дається не тільки вченими-суспільствознавцями, а й діючими політиками різного рангу та засобами масової інформації, оцінна шкала яких досить кон'юнктурна та суб'єктивна. На жаль, і деякі суспільствознавці йдуть на налігачі у політиків і політичних оглядачів, приклеюючи неприємні, а іноді й образливі ярлики тим або іншим політичним лідерам, особливо зарубіжним. Виникає ситуація подвійних стандартів, притаманна політикам і публіцистам, але зовсім неприйнятна для представників політичної науки. Нам здається, що об'єктивна оцінка лідерів має формуватися на реальних результатах їхньої діяльності, а критеріями такої результативності можуть бути досягнення або провали в усіх сферах життєдіяльності суспільства, рівень підтримки власним населенням, а не суб'єктивні думки зарубіжних оракулів.

3. Політичне лідерство і ненасильницький рух

Ненасильство в політиці після Другої світової війни поступово набуло характеру важливої тенденції в світовій політиці. Цьому сприяли, серед іншого, два фундаментальні чинники: поява ядерної зброї, що поставило певну межу застосуванню сили; й усвідомлення, що головним джерелом процвітання суспільств є розгалужена цивілізована кооперація зі складною інфраструктурою контрактів та інститутів, яка у випадку війни руйнується і в програші опиняються всі.

Мирний характер деколонізації в низці країн, «оксамитові революції» в Східній Європі і остання хвиля «кольорових революцій» показують, що ненасильницький рух став одним з чинників, які визначають загальну картину сучасності. Слід звернути увагу, що у його підмурівку завжди лежить рух за права; бути ж носієм прав означає відповідальність. По суті, йдеться про входження в сферу відповідальності величезних груп людей.

Макс Вебер визначав політику як діяльність, спрямовану на самоврядування. В цьому сенсі рух ненасильства, на порядок збільшуючи «капітал відповідальності» в суспільстві, по-новому відкриває сам феномен політики, в тому числі політичне лідерство. Ми розглянемо його особливості на класичних прикладах рухів під проводом Ганді і Кінга, а потім спробуємо прослідкувати виділені закономірності у випадку політичного лідерства В. Ющенко в Помаранчевій революції.

Ганді і сатьяграха в Південній Африці. Початок політичної діяльності Ганді пов'язаний з подіями у Південній Африці, т.зв. «чорним законом» (1907). Коротко опишемо вихідну ситуацію.

У другій половині XIX ст. місцева англійська колонія, де вирощувалася цукрова тростина, потребувала робочих рук. Було вирішено винаймати на роботу індійців, що також були підданими Британської імперії. За умовами контракту через п'ять років вони отримували ділянку землі, якої тут було доволі. Індійці успішно господарювали, розселилися по всій країні, стали землевласниками. Але через якийсь час на території колонії були знайдені діаманти. Почався приплив старателів, слідом торговців. Країна бурхливо розвивалася, землі стало бракувати; боротьба йшла за землю і за ринок. Вийшло так, що для європейської, переважно англійської буржуазії, індійці виявилися єдиними і успішними конкурентами.

З намаганням обмежити їхню ділову активність, а крім того, припинити їхню подальшу імміграцію, місцевий уряд запровадив дискримінаційний законопроект.

Згідно з ним передбачалася реєстрація всіх індійців, що живуть на території колонії, з видачею посвідчень. Особи, затримані поліцією без посвідчень, підлягали арешту і висилці з країни. Від білих і місцевого населення реєстрація не вимагалася. Вона супроводжувалася низкою принизливих вимог, зокрема зняттям відбитків пальців (що застосовується для злочинців). Крім того, законопроект передбачав обов'язкову реєстрацію шлюбу за християнським обрядом, інакше він визнавався незаконним – тобто жінки індійців, за цим порядком, переставали вважатися їхніми дружинами. Поліція набувала великих повноважень, наприклад, входити в житло індійців, в тому числі на жіночу половину, що було неймовірно для індуса або мусульманина, щоб проводити перевірку документів. За в'їзд на територію провінції кожен індієць мав сплатити величезну для них суму в три фунти стерлінгів.

Ганді, який на той час працював адвокатом, відразу заявив, що дотримуватися такого закону неможливо («він докорінно підірве нашу гідність») – краще померти. Переговори про відхилення законопроекту результатів не дали. На зібранні представників індійської спільноти Ганді запропонував не підкорюватися цьому закону, але при тому чинити спротив мирними засобами. На першій же демонстрації протесту він був заарештований, і на суді заявив, що готовий прийняти найсуворіше покарання, якщо судді вважають цей закон справедливим; якщо ж ні – пропонує їм відпустити його. Судді збентежені, і призначають найм'якше покарання, два місяці ув'язнення. Втім, акції опору тривають, тюрми не можуть вмістити всіх заарештованих, і влада йде на переговори. Міністр Сметс пропонує відміну «чорного закону», якщо індійці погодяться добровільно в разовому порядку дати інформацію про себе для обліку кількості іммігрантів та іноземних робочих. Це змінює справу, і Ганді погоджується. Але уряд порушує обіцянку. Закон залишається в силі. Акції протесту поновлюються, і тривають ще кілька років. Боротьба індійців за права стає відомою світовій громадській думці, на підтримку Ганді висловлюються такі видатні діячі, як Бертран Рассел, Бернард Шоу, Альберт Ейнштейн, Ромен Роллан. Лише незадовго до початку Першої світової війни знов відбуваються переговори, і найбільш образливі расистські закони відмінено.

Отже, в цьому першому досвіді кампанії громадянської непокори були реалізовані наступні принципові елементи, які залишатимуться в основі ненасильницького руху.

По-перше, в основу політичних дій кладеться **гідність особи**, її захист.

По-друге, акції опору побудовані на **повазі до права, законослухняності**. Ганді пише: «Перш ніж брати участь в кампанії громадянської непокори, кожен має зі старанністю і повагою дотримуватися державних законів». «Сатьяграх дотримується законів суспільства свідомо і з власної волі тому, що вважає це своїм священним обов'язком. Тільки коли людина ретельно дотримується законів суспільства, вона здатна судити про те, які з цих законів хороші й справедливі, а які несправедливі. Тільки тоді у неї з'являється право на громадянську непокору певним законам в точно визначених обставинах». Опір проводиться відкрито, публічно, учасники готові прийняти покарання, яке передбачено чинним законодавством.

По-третє, акції спрямовані на **досягнення переговорів**: гідність поважається і в опоненті, він мислиться як такий, хто теж має за собою частку істини і тому необхідний для ненасильницького врегулювання ситуації.

Отже, гідність є:

1) ґрунтом і вихідним пунктом дій (акції починаються, коли треба відстояти гідність);

2) засобом (закон розглядається як артикуляція гідного способу дій) і, нарешті,

3) результатом зусиль (які полягають в тому, що гідність пробуджується в опоненті, і на цю віднайдену другу точку опори, разом з такою ж у тобі, спирається міцний мир між нами).

Враховуючи позитивне завершення конфлікту, гідність відкривається як політичний ресурс.

Слід відзначити, що саме поняття ненасильства не є точним: Ганді вживав спеціальний термін «сатьяграха», що означає завзятість в істині. Якщо буквально, «ненасильство» означає лише «незастосування насильства» і асоціюється з пасивністю, яка, зрештою, може доходити до відсутності будь-якого опору насильницьким діям іншого, аби я сам не чинив насильства (тобто в центрі уваги прибічника такого розуміння ненасильства лише його індивідуальні

дії); то у випадку сатьяграхи йдеться про **активні зусилля**, які передбачають ще й **організацію ефективної взаємодії** численних учасників суспільної протидії, яка має змінити існуюче становище: а саме – змінити порядок, який тримається на насильстві, таким, що здійснюється ненасильницьким чином, бо постає через переговори. Таким чином, у цьому значенні ненасильство означає **соціальну реальність**.

Ганді і рух за незалежність Індії. В принципово нових масштабах ненасильницький рух постав після Першої світової війни, в Індії. Стисло охарактеризуємо тогочасну ситуацію.

Індія залишалася Британським володінням, без самоуправління, багатонаселеною, переважно сільською, вкрай збіднілою через колоніальне визискування і порушення внаслідок індустріалізації еквівалентного обміну між містом і селом. Освічені й заможні верстви, яких представляв Індійський національний конгрес (створений 1885 р.), очікували, що після війни індійці отримають ширші права, проте цього не сталося. Навпаки, у 1919 році були впроваджені законопроекти Роулетта, що передбачали нові обмеження для індійців, включаючи арешти і віддання під суд без будь-якого контролю і формальностей. Спроби не допустити введення в дію цих законопроектів не дали результату. Тоді розпочалася кампанія непокори, де Ганді відіграв роль лідера.

Початком стало проголошення одноденного харталу. Хартал означає припинення всілякої економічної діяльності, подібно до страйку, але при тому включає в себе також піст і молитву, спрямовані на внутрішнє зосередження людини. (Цей елемент зв'язку політичних дій в межах ненасильства й упорядкування внутрішнього стану учасника є принциповим, про що докладніше йтиметься далі). Спільна участь у харталі дала відчуття єдності надзвичайно строка-тій в етнічному і релігійному вимірі країні. В тому числі, відзначимо, єдності індусів і мусульман: оскільки мусульмани постяться впродовж доби, було прийнято саме такий термін. В цілому ж напрям дій був накреслений програмою, визначеною Ганді як **неспівробітництво**.

Вона включала в себе дві частини. В негативній передбачалося звести до мінімуму контакти з англійцями: не вступати в ділові стосунки, не відвідувати урядові школи, відмовитися від британських нагород, піти з усіх постів в англійській адміністрації, бойкотувати

англійські товари і т.д. Позитивна частина, що мала назву «свадеші» (вітчизняний) передбачала користування лише продукцією власного виробництва, а відповідно – і розширення її випуску. Символом тут стала чаркха, давня прядка: виробляючи на ній власні тканини, Індія змогла відмовитися від англійського текстилю. Таким чином, країна припиняла підтримувати чуже панування і водночас давала собі раду з масовим безробіттям. Що надзвичайно важливо, – це не лише допомагало уникнути голоду, а й давало відчуття гідності, вселяло впевненість у своїх силах. Саме цей момент гідності є ключовим, що пов'язує дві частини програми.

Дж. Неру, пізніше прем'єр-міністр незалежної Індії, а на той час молодий активіст руху, в «Автобіографії» описує грандіозні зміни, які переживали учасники подій: «У нас було насамперед відчуття свободи і гордості цією свободою. Колишнє почуття зневіри і розчарування зникло геть. Ми вже не говорили пошепки, не вдавалися до обхідної, легальної фразеології, щоб уникнути неприємних сутичок з можновладцями. Ми говорили те, що ми думали, і кричали про це на весь голос... Мірою того, як наш моральний стан підвищувався, уряд дедалі більше занепадав духом. Він не розумів, що відбувається. Здавалося, що старий світ, який він звик бачити в Індії, руйнується. Всюди відчувався новий, наступальний настрій, впевненість у собі, безстрашність, і було очевидно, що найважливіша опора англійського панування в Індії – престиж – помітно падає». «Деморалізовані, відсталі люди, що впали у відчай, раптом розпрямили спini, підняли голови і взяли участь в організованих спільних діях в масштабах усієї країни».

Індія пробуджується, кампанія неспівробітництва йде всією країною, незважаючи на арешти численних активістів, у т.ч. лідерів Конгресу. Проте на початку 1922 року відбувається різкий поворот. Близько одного з містечок поліція напала на демонстрантів і відкрила по них вогонь. Зустрівши опір, поліцейські зачинилися в казармі. Але обурений натовп підпалив приміщення, і кілька поліцейських загинуло в огні. Ганді, дізнавшись про це, припиняє сатьяграху.

Рішення Ганді викликало спротив у багатьох керівників Конгресу «як можна згортати національний рух через події, хай і небажані, в якомусь далекому містечку?». Проте Ганді не змінює рішення. Чинним є як те, що дотримання принципу ненасильства

завжди було для нього ключовим, так і те, що сам рух, за пізнішим загальним визнанням, незважаючи на народний ентузіазм, став слабшати: багато активістів Конгресу були в ув'язненні, на звільнених постах з'являлися і поліцейські агенти, і просто сумнівні люди, які дезорганізували рух. Самі ж маси були не готові до організованих дій. Неру пише, що Ганді, як буває у великих вождів, настільки чутливо реагував на стан мас, до чого вони готові, а до чого ні, що деякі правильні рішення приймав інстинктивно.

Незабаром Ганді був заарештований, над ним влаштовують відкритий судовий процес. Він, як це вже було раніше, сказавши про свою незгоду із законами, які обмежували свободу народу, заявляє: ненасильство передбачає добровільне прийняття покарання за неспівробітництво зі злом. Якщо судді визнають, що закон, який вони мають здійснювати, зло, вони мають піти у відставку і відмежуватися від зла; якщо ж вони визнають, що цей закон – благо для країни і, відповідно, діяльність Ганді шкодить цьому благу, їхній обов'язок накласти на нього найсуворіше покарання.

Вирок передбачає шестирічне ув'язнення. Але через два роки через погіршення стану здоров'я і на фоні спаду політичної активності в суспільстві його випускають з тюрми.

Наступні кілька років характер діяльності Ганді помітно змінюється. Він висуває «конструктивну програму». Йдеться насамперед про підтримання розвитку ручних ремесел, боротьбу проти ізоляції т.зв. «недоторканих» (що були поза межами кастового поділу індійського суспільства, фактично на становищі ізгоїв), досягнення індусько-мусульманської єдності.

Основою і тут є наріжний для програми Ганді принцип гідності, який кидає світло на всі її елементи. Розглянемо їх докладніше. По-перше, вже зазначалося, що гідність неможлива без здатності самому заробляти собі на життя. І Ганді вирушає по селах, переводячи суспільні справи у вимір необхідної сільської повсякденності: «Політика для нього – не конференції та резолюції, а насамперед практична, виснажлива жертвна праця, на яку мало хто здатний. Ганді навчав селян угноювати земляні наділи і варити рис, сам передавав людям свої знання та ідеї, не користуючись послугами посередників чи своїх учнів». Зазначимо, що тут йдеться ще й про **ідентифікацію** з тими, чиї права ти захищаєш.

По-друге, неможливо залишатися самому гідним, коли ти принижуєш гідність іншого. Хіба може індійське суспільство добитися незалежного від Англії існування як прояву своєї гідності, якщо в ньому самому масово припускаються гранично негідного ставлення до своїх співвітчизників, «недоторканих»? Ганді говорить про це в таких сильних виразах: «Якщо індуси стали паріями Королівства, – це лише доказ вічної справедливості. Хай індуси спершу омийть свої криваві руки!.. Принцип відринутості принизив Індію. В Південній Африці, у Східній, в Канаді індуси в свою чергу були паріями. Swaraj (Home Rule) (самоврядування. – Е.Щ.) неможливий, доки існують парії. Індія винна. Нічого більш чорного не зробила навіть Англія. Перший обов'язок людини – допомагати слабкому, не принижувати гідності. Ми не станемо кращими за скотів, доки не змиємо з себе цього гріха. Swaraj має бути царством справедливості на землі...». У подальшому Ганді видає журнал «Хариджан» (само слово означає «божі діти» – він впроваджує цю нову, можемо зараз сказати, політкоректну назву, замість «недоторканих»), який висвітлює проблему ізоляції; власним прикладом дає зразок подолання негідного ставлення до цієї спільноти, приймаючи її представників до заснованої ним общини і удочеряючи дівчинку, що походила з цих верств. Нарешті, коли на початку 1930-х колоніальна адміністрація запланувала проводити вибори представницьких органів по куріях у відповідності до кастової системи (що ще більше закріпило наявну ізоляцію), Ганді оголошує голодування на знак протесту, готовий покласти своє життя для примирення між спільнотами. Під впливом цієї акції лідери індійських кастових спільнот, Конгресу і позакастових індійців уклали пакт порозуміння, ухвалений і колоніальним урядом, що скасовував поділ, який протиставляв одних індійців іншим.

««За індуїстськими поняттями Ганді здійснив диво: те, що протягом тридцяти століть було просто неймовірним і вважалося за смертний гріх, раптом стало символом честі й очищеної совісті... Десятки тисяч великих і малих індуїстських храмів і святих місць, куди раніше не ступала нога «недоторканих», тепер широко відкрилися для них. Мати Джавахарлала Неру... яка належала до вищої індуїстської касты і відзначалася виключною набожністю, публічно прийняла їжу з рук «недоторканного». Незбагненно! Мільйони жінок країни відразу наслідували її приклад».

По-третє, зрозуміло, що в умовах відсутності примирення між індусами і мусульманами, які становлять дві найбільші релігійні спільноти, неможливо досягти справжньої незалежності країни. Ганді весь час докладатиме зусиль для підтримання цієї єдності, але дійде думки, що «індусько-мусульманська дружба в умовах присутності англійців, третьої сторони, – майже неможлива».

Наступне піднесення політичної активності відбувається через п'ять років і пов'язане зі знаменитим Соляним маршем. За цей час більш зрілим і самодіяльним стає індійське суспільство; Індійський національний конгрес доходить до проголошення курсу на повну незалежність країни. В той же час з боку Англії принципівих зрушень не відбувається: британський парламент призначає т.зв. комісію Саймона для розробки нового проекту управління Індією й вирішення питання, чи варто розширювати повноваження представницьких закладів у країні. При цьому до її складу не був включений жодний індієць. Ганді бойкотує роботу комісії, як і пізнішу «конференцію круглого столу» віце-короля Індії. На своїй черговій сесії Конгрес висуває умову: якщо до кінця 1929 року англійський уряд не надасть Індії статусу домініону, Конгрес почне всеіндійську кампанію громадянського неспівробітництва.

Суспільний протест країни «заряджений», і Ганді винаходить простий, символічний і дієвий спосіб його реалізації: він почнеться з повсюдного порушення монополії колоніального уряду на сіль. Ганді з супутниками вирушає з походом в 400 кілометрів до узбережжя, щоб випарувати з води символічну децину солі. Хоча ідея спочатку видається настільки легковажною, що до неї скептично ставляться і соратники, і супротивники, але двадцятишестиденний марш по країні, з поширенням цієї звістки, а потім видобування солі на березі приводить в рух всю країну. Уряд паралізований. Службовці залишають свої посади в державному апараті. Бізнесмени фінансують протест, не боячись розорення. Незважаючи на арешт протягом двох місяців понад 60 тисяч конгресистів, акції тривали. «Порушення закону про соляну монополію швидко стало лише одним з видів діяльності, і громадянська непокоря поширилася також на інші сфери. Це полегшувалося тим, що віце-король видавав найрізноманітніші укази, що забороняли різного роду діяльність. Мірою того, як збільшувалася кількість цих указів і заборон, примножувалися можливості і для їхнього порушення, і громадянський

спротив полягав тепер у тому, щоб робити саме те, що заборонялося цими указами. Ініціатива явно залишалася в руках Конгресу та народу, і оскільки жоден указ не приводив, з погляду уряду, до відновлення порядку, віце-король видавав дедалі нові укази. Багато членів Робочого комітету Конгресу були заарештовані, але до його складу вводилися нові члени, і він продовжував свою діяльність. У відповідь на кожний офіційний указ Робочий комітет приймав свою резолюцію, в якій давалися вказівки про те, як слід до нього ставитися. Ці вказівки з дивовижною однотайністю виконувалися по всій країні...». Арешт самого Ганді викликав всеіндійський страйк – закривалися підприємства, не працювали пошта і телеграф, припинилися заняття в школах. Причому кампанія практично стовідсотково йшла в межах ненасильницьких засобів.

Зрештою для уряду стає очевидною неможливість зберігати становище без змін: стара думка Ганді, що не можуть сто п'ятдесят тисяч англійців керувати трьохсотмільйонним народом Індії, якщо він цього не захоче, стає очевидністю. Через кілька місяців Ганді і ще тридцятьох керівників Конгресу випускають з ув'язнення, і між сторонами проходять переговори, які завершуються 4 березня 1931 року «пактом Ганді – Ірвіна»*. Бойкот адміністрації відмінюється; натомість конгресистам дозволялося вести серед населення пропаганду за незалежність країни, дозволялися мирні пікети й демонстрації. Оголошувалася всезагальна амністія політв'язнів. Відмінюлася монополія на сіль. Конгрес визнавався офіційною політичною партією. І хоча багато хто з учасників протесту, в тому числі керівництва Конгресу, вважав це мало не поразкою (адже сподівалися, по суті, набуття незалежності), суть полягала в тому, що колоніальна влада, підписавши пакт, де-факто визнавала визвольний рух. Тогочасний індійський кореспондент американської газети «Чикаго трибюн» відзначав: «Віднині питання стояло не про те, чи побажають англійці надати Індії незалежність, а про те, як і коли вони це зроблять».

Підсумуємо викладене. Рух ненасильства під проводом Ганді набуває то активної форми прямих дій політичного характеру, то форми «конструктивної роботи». В одному випадку йдеться про досягнення незалежності країни, в другому метою є стан суспільства,

---

* Ірвін – тодішній віце-король Індії

коли кожен здатний своєю працею забезпечити собі прожиток. Давня прядка – і бойкот колоніальної адміністрації: те, що на перший погляд може виглядати неспівмірним, Ганді пов'язує через принцип гідності. Щоб бути незалежним, треба самому стояти на ногах; а якщо народ здатний стояти на ногах – то впорається з самоврядуванням.

Таким чином, налагодження повсякденного життя суспільства – і безпосередній тиск на колоніальну владу для здобуття національної незалежності постають у конструкції Ганді сполучуваними судинами: коли у нас немає можливостей діяти в політичній сфері, ми посилюємо навчання громади самоорганізації у повсякденному житті, а коли зростає ця наша компетенція, її стає можливо «конвертувати» у новий ступінь політичної самоорганізації. Але у тій і тій формі йде постійне зростання соціального капіталу суспільства через взаємодію громадян на основі їхньої гідності: бойкотую я разом зі співвітчизниками розпорядження чужоземного уряду чи опановую нову сферу занять, я більше поважаю і себе, й інших, які поряд зі мною діють в цьому ж напрямі. Тобто гідність виявляється не лише моральною якістю, а набуває природи потужного **політичного ресурсу**.

І тут ми переходимо до одного з найоригінальніших винаходів Ганді. Поки йдеться про самих індійців, все зрозуміло: ми впорядковуємо своє життя й через це зміцнюємо свою гідність і збільшуємо соціальний капітал; далі ми переходимо до спільних протестів і в цьому героїчному опорі також зростає наша повага до себе і спільна готовність до співробітництва. Але в цих діях поряд з нами з'являється інша група – та, проти якої спрямований цей протест. Чимало рухів за незалежність і в минулому, і сьогодні у подібному випадку йшли простим шляхом: суперники трактувалися лідерами руху як запеклі вороги, що призводило до найжорстокіших форм нищення сторонами конфлікту одна одної. Ганді ж робить парадоксальний хід: опоненти трактуються як такі ж гідні люди, як і ми, що боремося проти, – але не проти них як людей, а тієї системи, несправедливої, яку вони підтримують. Підтримують, не помічаючи за звичкою, через приспане сумління, цієї несправедливості. Розв'язання, яке пропонує Ганді, полягає в тому, щоб пробудити це сумління, – воно ж бо є родовою ознакою людини. І з цим пробудженим сумлінням ми будемо говорити з нашими опонентами спільною мовою. Проте як це зробити?

Ми можемо з гідністю сказати опоненту про нашу незгоду. Але нас можуть не почути. Ми можемо так само, з гідністю, відмовитися підтримувати несправедливий порядок, у тому числі не дотримуватися законів, які принижують гідність. Але до нас можуть застосувати тюрму, фізичне насильство. **Ми можемо з гідністю прийняти страждання.**

Цей пункт настільки важливий, що його слід виділити особливо. Ми звертаємося до розуму опонента. Але: «Я переконався, – каже Ганді, – що апеляція до розуму не зустрічає відповіді там, де живучі вікові забобони. Страждання зміцнює розум і розкриває очі розумінню». Йдеться про перетворення самого страждання на мову, якою ми говоримо. Є різниця між тим, коли людина просто страждає або лякається страждання, – і коли приймає це страждання з гідністю. У таких випадках навіть вороги, що не один раз описувалося, мимоволі переймаються повагою. **Повагою до гідності** – але ж саме цього ми і прагнули. Тобто коли ми з гідністю звертаємося до свого опонента, то наша гідність може промовляти до нього не лише мовою слів, мовою дій (недотримання певних порядків), але й мовою страждання. І тоді дві наші сторони перетворюються на політичних партнерів, діючи на основі гідності. «Він (сатьяграх), – пише Ганді, – повинен вірити в істину і ненасильство як своє вчення. А тому вірити в добро, закладене в людській природі, яке йому належить **збудити** почуттями, правдою, любов'ю, вираженою у самопожертві» (виділено нами. – **Е.Щ.**).

Соціальні напруження завершуються у безпосередній зустрічі (зіткненні) людей. Тут починають діяти вже не абстрактні уявлення про іншого, а закони екзистенційного контакту. Людина зазвичай діє за шаблонами; наприклад, шаблон – що індієць, негр і т. д. є неповноцінною людиною. І раптом перед нею постає людина, сповнена гідності; точніше, багато таких людей. І це руйнує стереотип. А коли він руйнується в масштабах цілої країни – це міняє і політичну систему.

Нарешті, має значення і те, що буде **після** розв'язання ситуації. Як зазначав Ганді, ненасильство не залишає по собі ненависті і злоби. І справді, стосунки Великої Британії й Індії набули мирної і цілком прийнятної форми: адже обидві сторони зберегли гідність. А ми знаємо, що часом конфлікти, де одна сторона силою нібито взяла гору, тягнуться довгими десятиліттями, нерідко знову спалахуючи.

У чому ж полягає значення лідерства Ганді в ненасильницькому русі Індії? По-перше, йому належить винахід самого зв'язку між гідністю і політичним рухом, поєднання різних форм «конструктивної роботи» (фактично, набуття компетенцій самоуправління) і прямих акцій політичного опору як двох складових руху за національну незалежність – разом це можна було б назвати стратегією руху. По-друге, він розробляв його тактику: кампанія неспівробітництва, Соляний марш і т.д. По-третє, Ганді як найавторитетніший лідер мас виступав представником Індії на переговорах з англійською стороною і, по суті, через нього досягнення руху набували інституціоналізації. Нарешті, він став фігурою, з якою змогли ідентифікуватися сотні мільйонів індійців різних мов, релігійних течій, як і сам він ідентифікувався з ними.

Звісно, можна спробувати пояснити все унікальністю Ганді, тим, що лише його неповторний дар дав змогу здійснити неможливе (а отже, після того, як він пішов з життя, подібне знову стало недоступним). Проте сам Ганді ніколи не погоджувався з подібним поглядом. Він наполягав, що винайшов саме *метод* дій, який доступний всім людям. Працював його була доведена менше ніж за десять років рухом за громадянські права в США.

Кінг і рух чорних американців за права. Становище чорношкірих американців у США в 1950-х роках, на середину яких припадає початок цього руху, мало принципову схожість зі ситуацією індійців напередодні руху Ганді. Незважаючи на наявність окремих представників негритянської спільноти, які досягли благополуччя, ставлення до неї загалом з боку білих співгромадян залишалось просякнутим расизмом, що виявлялося у всьому діапазоні сфер суспільного життя – від права голосу (де реєстрація чорних американців як виборців зустрічала величезні перепони, що вело до кричущих диспропорцій у представницьких органах, коли переважно негритянське населення штатів десятиліттями не мало жодного свого представника в легіслатурі), і закінчуючи формами повсякденного життя, коли вони не могли скористатися парком, закускою, фонтанчиком для пиття. І, як завжди буває, нищення гідності легко перекидало місток і до фізичного нищення людей.

Початок руху виявився спонтанним, як і у випадку Ганді в Південній Африці. В місті Монтгомері, де підтримувалася сегрегація, поширювана і на міський транспорт, одна з чорношкірих

жительок, втомлена після довгого робочого дня, відмовилася звільнити місце для білих пасажирів, що увійшли, і була за це заарештована. 50-тисячна негритянська спільнота міста, яка, до речі, становила 70% кількості пасажирів міських автобусів, прийняла рішення бойкотувати їх.

У своїй книзі «Великий крок до свободи» М. Л. Кінг описує хід кампанії протесту, яка тривала понад рік. Дивовижним для самих організаторів акції виявилася готовність спільноти чорних американців підтримати протест. Бойкот уже наступного дня виявився майже стовідсотковим.

Кінг описує, як організаторам бойкоту доводилося вирішувати масу щоденних питань організаційного характеру. Вони розробили схему транспортної доставки людей по всьому місту – адже їм треба було так само, як і до протесту, діставатися на роботу і додому. На певний час домовилися з компаніями таксі, що погодилися возити пасажирів за ту саму суму, яку сплачували за автобус. Був мобілізований особистий автотранспорт, який добровільно надавали учасники протесту, що мали автомашини. Створений антибойкотний фонд, куди надходили пожертвування не лише з різних штатів країни, а й із-за кордону – відомості про протест в Монтгомері розійшлися по всьому світу.

Але сама сутність протесту полягала в зміні, що сталася з людьми. Пробуджене відчуття гідності і спільності в цьому відчутті дуже нагадувало те, що описував Неру в індійській кампанії сатьяграхи. Коли одну пані похилого віку запитали, чи не важко їй ходити містом пішки (частина негрів змушена була обходитися без транспорту), вона відповіла: «Мої ноги втомилися, але моя душа відпочила».

Коли міській владі не вдалося впоратися з протестом організаційним шляхом, вона вдалася до масових арештів. Був складений список, що включав близько сотні людей. Проте це не спричинило ефекту, на який розраховували: «Ніхто не боявся. Ніхто не старався уникнути арешту. Багато негрів добровільно пішли до контори шерифа, щоб дізнатися, чи є в списку їхнє прізвище, і якщо їх не було, йшли розчаровані. Колись заляканий народ відразу перемінився. Ті, хто колись тремтів перед законом, тепер переживали почуття гордості, якщо їх мали арештувати за участь у боротьбі за свободу».

Нарешті, коли після рішення суду про скасування сегрегації автобусів противники змін спробували залякати протестантів акцією Ку-клукс-клану, не вийшло і це. «Зазвичай після загроз Ку-клукс-клану негри замикали двері будинків, закривали ставні і гасили світло. Проте цього разу вони підготували сюрприз. Коли приїхали кланівці, за повідомленнями газет, приблизно на сорока вантажівках, одягнуті у свої балахони й капюшони, двері будинків були відкриті, всюди горіло світло. Коли куклукскланівці проїжджали вулицями, негри поводитися так, ніби вони дивляться циркову виставу. Багато хто виходив і йшов вулицею, як зазвичай, дехто просто стояв на сходах ганку. Проїхавши кілька кварталів, машини звернули у провулок і зникли в ночі...».

Отже, пробудження гідності є наріжним елементом руху ненасильства: спільнота, об'єднана в живому почутті гідності, стає здатною проводити організовані конструктивні дії і не піддаватися на провокації; вона діє на порядок вище, діє **в порядку гідності** – і пробуджує її в інших: як в суспільстві, де всі сміливі, людина природно стає сміливою, де чесні, – стає чесною.

Монтгомерійський протест завершився успіхом. Проте це було лише початком, адже інтеграція автобусів (яка поширилася в цілому на Південь), ще не вирішувала проблеми сегрегації загалом.

Наступний етап розпочався практикою прямих дій, коли чорношкірі студенти стали займати місця для білих у сегрегованих закусочних, проводити «лежачі», «колінопреклонні», «купальні» страйки в бібліотеках, театрах, церквах, плавальних басейнах, що протягом року привело до десегрегації понад півтори сотні міст південних штатів (причому до чорних студентів у цих акціях приєднувалися і білі). Завдяки сидячим демонстраціям протягом року (1960) були десегреговані закусочні більш ніж в 150 містах південних штатів.

Далі сидячі забастовки були перенесені на дороги країни, з чого почалися так звані «рейди свободи»: «Чорні і білі молоді добровольці на міжміських автобусах приїздили до південних штатів, групами вривалися на автобусні станції, в кафетерії, магазини, мотелі, сідали або кидалися на підлогу, добивалися рівного з білими обслуговування. Такі демонстрації протесту порушували розмірний і звичний порядок роботи. Расисти відповідали на мирну тактику студентів актами насильства і беззаконня: над студентами

глушилися, їх били, автобуси підпалювали. Багато учасників рейдів були заарештовані і віддані під суд. Проте рух ширився. Масові мітинги солідарності прокотилися багатьма містами країни. В результаті власники багатьох торгових і комунальних підприємств змушені були відмовитися від практики сегрегації у своїх закладах. Комісія з регулювання торгівлі між штатами зі свого боку також була змушена заборонити сегрегацію в автобусах далекого сполучення, потягах і підвідомчих їй підприємствах. Кінг охарактеризував «рейди свободи» як «психологічно вирішальний момент у нашій законній боротьбі».

Слідом під проводом Кінга були проведені широкі кампанії в Олбані і Бірмінгемі (відомому як місто «найбільшої в країні сегрегації»). По суті, тут відбувався вже знайомий нам процес переходу 135-тисячної негритянської спільноти від страху і зневіри в можливості щось змінити – до відчуття власної гідності і стійкості. Звернемо увагу лише на один принциповий момент.

Серед спроб місцевого керівництва покласти край протесту була спроба домогтися заборони демонстрацій через суд, оскільки досі Кінг і його люди ніколи не порушували судових справ. Але це не спрацювало. Кінг зазначав, що є справедливі і несправедливі закони, і непокора останнім є моральним обов'язком. «Будь-який закон, який підносить людську особистість, є справедливим. Всі положення про сегрегацію несправедливі, бо вона руйнує особистість людини і калічить її душу... Звичайно, немає нічого поганого в тому, що для демонстрації потрібний дозвіл, проте коли це використовується для підтримання сегрегації і позбавлення громадян передбаченого першою поправкою до Конституції права на мирні збори і мирний протест, то закон стає несправедливим. ...Жодною мірою я не закликаю до того, щоб обходити або ігнорувати закони, як це робив би ярий сегрегаціоніст. Це призвело б до анархії. Той, хто порушує несправедливий закон, має робити це відкрито, без ненависті, з готовністю прийняти покарання. Я вважаю, що людина, яка порушує несправедливий, як показує їй совість, закон, з готовністю приймає покарання і залишається у в'язниці, щоб пробудити у суспільства сором за несправедливість, подає насправді приклад найглибшої поваги до закону». Очевидним тут є переформування з позицією Ганді.

Отже, останнім моментом, неусувною інстанцією в політиці виявляється воля громадянина, яку не можуть замінити жодні політичні інститути: навпаки, вони є тільки надбудовою над цим основоположним актом, і лише на ній можуть триматися. В цьому пасажі воскресає аристотелівське відкриття політики як стосунків вільних і рівних. І перед нами знов ці самі три елементи ненасильницького руху: захист гідності, повага до права і націленість на переговори.

Наступним етапом розвитку ненасильницького руху за права чорношкірих американців став марш на Вашингтон, що відбувся у 1963 році, до столітньої річниці звільнення від рабства, проголошеного президентом США Аврамом Лінкольном. 250-тисячна спільнота, до якої входили не лише чорні, а й білі американці, мирно увійшла до американської столиці і демонструвала на підтримку законодавчого акту в Сенаті про надання чорношкірим американцям рівних прав. Як сказав один з офіцерів поліції, який мав за плечима 20 років служби, він вперше бачив таку організовану мирну дисципліновану масу людей.

Можна сказати, що в цей день ненасильницький рух за громадянські права набув національного масштабу, тому буде, зрештою, неправильним називати його «рухом чорношкірих американців».

Президент США Ліндон Джонсон, підписуючи прийнятий Сенатом законопроект, спрямований на реалізацію прав, яких були позбавлені «чорні» американці, сформулював його суть так: ті, хто рівні перед Богом, тепер будуть рівними також на виборчих дільницях, у школах, на фабриках, в готелях, ресторанах, кінотеатрах та інших місцях громадського користування. Серед іншого, внаслідок запроваджених змін, реєстраторів виборців став призначати федеральний уряд, а не місцеві керівники в південних штатах, що усувало довільність рішень про реєстрацію або відмову в ній. Кількість виборців серед чорношкірих американців зросла до 2,5 млн., ситуація з їхніми правами в країні необоротно змінилася.

Далі, коротко скажемо, і Кінгу, як свого часу Ганді, довелося приділити увагу «конструктивній роботі»: внаслідок переселення негрів до північних штатів там склалися великі гетто, де життя проходило в нетрях, нерідко спалахували насильницькі бунти – тож активність руху було перенесено туди. Проте цей період виявився надто коротким для оцінки – через два роки Кінга було вбито.

Здійснення ж конструктивної роботи, як показує досвід Ганді, потребує інколи десятиліть.

Підсумуємо розгляд двох ненасильницьких рухів, виділивши спільні риси.

По-перше, в обох випадках в основу кладеться гідність людини (зрештою, громадянина), яка виявляється потужним ресурсом політичної дії. Причому повага цієї гідності поширюється як на своїх соратників, так і на опонентів – рух спрямований не проти них, а проти негідної системи.

По-друге, в обох рухах можна виділити дві складові: безпосередні політичні акції, що створюють у суспільстві напруженість, яку неможливо ігнорувати, і «конструктивна робота», коли гідність утверджується через здатність забезпечити своє життя власною працею.

По-третє, в обох випадках метою є досягнення ситуації переговорів (оскільки спільнота, що посідала домінуюче становище, відмовляла іншій, бо не вважала її гідною).

По-четверте, на рівні техніки здійснюється зв'язок найпринциповішого (гідності) – і простої акції, доступної кожному: випарувати сіль, прясти на прядці, зайняти місця в сегрегованій закусоchnій тощо.

Зауважимо, що є і важлива відмінність: якщо Ганді проводив рух в умовах колоніального панування (коли можна уявити апеляцію до патріотичного почуття і надання руху націоналістичного спрямування), то Кінг діяв в умовах розвинутого американського суспільства, де єдиним шляхом вирішення була інтеграція. Але ця відмінність тим краще відтінює наявність принципів законності ненасильницького руху, що залишаються тими самими в умовах антиколоніального руху за національне визволення і в умовах громадянського руху за права всередині суспільства.

Зіставляючи двох лідерів, ми бачимо, що кожен з них розробляв стратегію, тактику, очолював переговори і був символом руху. Очевидно, ці елементи певною мірою властиві будь-якому політичному лідеру і можуть бути віднесені до явища політичного лідерства як такого, тобто не є специфічними для ненасильницького руху.

Специфічним є лише підпорядкування всіх цих елементів утвердженню гідності, що змінює характер усіх чотирьох згаданих елементів. У ненасильницькому русі гідність стає не просто моральною

чеснотою, а перетворюється на **політичний ресурс**, що включає в себе єдність мобілізаційного потенціалу і потенціалу кооперації; – коли опоненти трактуються як такі, що теж мають гідність, і через те стають нашими партнерами. Ненасильницький рух *продукує вільних і рівних*, тобто збільшує «капітал» відповідального співробітництва в суспільстві, на якому будується будь-яка модернізація. Коли цей рух набуває загальнонаціонального масштабу, це формує націю, як сталося в Індії (адже до того вона була, за висловом Черчілля, «лише географічним поняттям, на кшталт екватора»); або переформатовує її, як це відбулося внаслідок руху під проводом Кінга, коли американській нації довелося трансформувати самі основи своєї ідентичності.

На завершення, можна спрогнозувати, що значення руху ненасильства в світовій політиці зростатиме. Він народжує широкі верстви відповідальних громадян (без чого неможливе підтримання складної структури сучасної цивілізації), причому трактує всіх опонентів, включаючи супротивників, як потенційних співробітників. З поширенням руху ненасильства буде зростати запит і на новий тип політичних лідерів.

4. Психологічні аспекти дослідження особи політичного лідера

Політику творять і реалізують конкретні люди, яким притаманні певні риси, уявлення, цілі, емоції, що набувають свого виявлення у вчинках і поведінці. Зазнаючи впливу зовнішнього соціального середовища, вступаючи в активну взаємодію з ним, кожна людина керується при цьому власними механізмами, що позначаються не лише на її реакціях, а й на конкретних діях, основу яких становлять психологічні особливості особистості. Усе це повною мірою стосується й політичних лідерів, вивчення психології яких дає змогу краще пізнати їх, певною мірою спрогнозувати емоційні та поведінкові акти в різноманітних ситуаціях політично-професійної діяльності. Отже, досліджувати політику, її прояви і результати доцільно саме через дослідження психологічного образу того чи іншого політичного лідера.

Проблема політичного лідерства має давню традицію. Найбільш важливі її аспекти набули досить ґрунтовного висвітлення в працях істориків, політиків, політологів, соціологів, психологів.

Одним із засновників політико-психологічного підходу до вивчення проблеми лідерства вважається американський учений Г. Лассуел – представник чиказької психологічної школи політики, послідовники якої звертали основну увагу на вивчення особливостей відносин лідера з оточенням.

Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм – франкфуртська школа – в своїй концепції лідерства відходили від розгляду цього феномена в зв'язку із свідомим нахилом у психології широких мас у тих країнах, де існували тоталітарні режими.

На переконання американського науковця Ч. Мерріала (1874 – 1953), дослідження політичного лідера має спрямовуватися на вивчення його фізичних характеристик, особливостей інтелекту, використовуючи при цьому «всі засоби сучасної психології та психіатрії, а також здоровий глузд». При цьому акцентувалося на тому, що в процесі розкриття секретів особистості слід зважати на той факт, що «якості лідерів можуть бути визначені тільки тоді, коли відомі також і якості не лідерів чи послідовників, від яких вони відрізняються», звертати увагу на ораторські здібності лідера, його здібності до проведення інтриг, способів застосування ним заохочень і покарань та інших методів отримання та утримання влади.

Російські політологи (Г. Ашин, Ф. Бурлацький, М. Ільїн та ін.) розробили соціально-психологічну типологію лідерства, в якій пропонуються такі ознаки для його класифікації:

- історизм – тип лідерства залежить від характеру епохи;
- масштабність – лідери загальнонаціональні, регіональні, певного класу, групи;
- класовість – інтереси якого класу, соціальної групи захищає лідер;
- ставлення до існуючого устрою, організації – «функціональний», «стабілізуючий», «дисфункціональний»;
- здатність до лідерства – перетворення на лідера завдяки власним якостям або через обставини;
- ініціативність – здатність продовжувати розпочату справу.

Російський соціальний психолог Б. Паригін пропонує вибудувати психологічну типологію лідерства, виходячи з таких трьох складових: змісту, стилю і характеру діяльності особи.

За змістом діяльності він виокремлює: лідера-виконавця; лідера-натхненника; лідера, який одночасно є і натхненником, і виконавцем.

Такий розподіл передбачає домінування в особі лідера певних психологічних рис, наявність яких «провокує» його на реалізацію політичної діяльності за відповідними патернами.

Зрозуміло, що найбільш оптимальною є належність політичного лідера до третього типу, за якого можна передбачати встановлення своєрідного балансу між проголошуваними ідеями, концепціями, реформами і дійсним їхнім втіленням у життєдіяльність суспільства. Перші ж два типи можуть ефективно діяти лише за наявності певним чином зорієнтованого найближчого оточення: на продукування ідей у першому випадку і на виконання вже виголошених – у другому.

За стилем керівництва пропонується розрізняти: авторитарного лідера; демократичного лідера; такого, що поєднує авторитаризм з демократизмом.

Оцінка авторитаризму чи демократизму як психологічних якостей, що зумовлюють стиль керівництва політичного лідера, не може бути однозначною. Так, широка демократія можлива лише за умови високого рівня загальної і політичної культури громадян. Через її брак, відсутність об'єднувальної ідеї, постійні суперечності між політичними партіями, соціальними кланами, групами країна найчастіше потопає в чварах, суперечках, міжнаціональних конфліктах. Такому нестабільному суспільству потрібна не демократія, а насамперед сильна влада, яку може забезпечити саме авторитарний лідер.

За характером діяльності Б. Паригін поділяє лідерів на універсальних і ситуативних.

Варто зазначити, що в чистому вигляді політичних лідерів практично не буває. До того ж, перебування в цьому статусі спричинює формування в них нових якостей, які додаються до вроджених у процесі політичної діяльності і взаємодії з конкретними суспільними реаліями.

В останні десятиліття проблема політичного лідерства стала предметом наукових зацікавлень і вітчизняних психологів. І хоча систематичне вивчення різних характеристик політичного лідерства на національному ґрунті має коротку історію, сьогодні цілком правомірно вести мову про наявність досить ґрунтовних напрацювань з цієї тематики.

Звернення до психологічних досліджень, в яких розглядаються різні аспекти означеної проблеми засвідчує, що провідними напрямками тут є наступні:

- визначення основних критеріїв, що застосовуються в сучасній психології для оцінки політичних лідерів;
- вивчення власне політичних лідерів;
- узагальнення наукових даних щодо типових гендерно-психологічних відмінностей чоловіків і жінок – політичних лідерів;
- вивчення того, якими політичні лідери постають у масовій свідомості.

Щодо критеріїв, то основними серед тих, якими оперує сучасна психологія при оцінці політичних лідерів, є прагнення до влади; джерела керівництва; функції в політичній системі; політична активність.

Домінуючим критерієм вираження сутності феномена лідера є прагнення до влади. За ним розрізняють авторитарний і демократичний типи політичних лідерів. Обидва типи приблизно однаковою мірою прагнуть влади, намагаючись досягти її будь-якими засобами. Відмінність полягає в методах реалізації влади, в інтелекті лідера, його політичній культурі, меті та ідеалах, яких він прагне досягти. Так, для авторитарних лідерів головним принципом реалізації влади є примус; для демократичних – переконування. Перші виправдовують своє прагнення величчю та месіанським призначенням, а другі – важливими реформами, що здійснюються в суспільстві, країні, потребою стати на захист демократії.

Згідно з критерієм джерела керівництва також вирізняють два типи лідерів. До першого типу належать ті, для яких характерна впевненість у тому, що їхнє лідерство є результатом наявної в них компетентності, знань, умінь, таланту, обдарованості, а може, й геніальності. Ці лідери керуються в своїй діяльності суто внутрішніми чинниками, надаючи собі ролі доленосця, спроможного розв'язати всі політичні проблеми. Такі риси притаманні насамперед авторитарним лідерам, які переконані в тому, що їхнє призначення – вести людство до нових вершин.

До другого типу належать лідери, які надають перевагу суто зовнішнім чинникам, на які вони перекладають як свої успіхи, так і поразки (сприятливі/несприятливі обставини, події, підтримка послідовників чи підступність супротивників тощо).

Третій критерій – функції в політичній системі, що їх виконує той чи інший лідер, – ґрунтується на ідеях Г. Лассуела, який запропонував виокремлювати такі їхні типи: адміністратор, агітатор, теоретик. Однак, як стверджує М. Головатий, це не означає, що в житті існують такі лідери в чистому вигляді. Ця типологія дає змогу визначати домінуючі в того чи іншого політичного лідера ознаки. Так, адміністраторові властива ієрархічність у стосунках, надання переваги прийняттю компромісних політичних рішень. Агітатору притаманні харизматичні якості, завдяки яким він привертає на свій бік значну кількість прихильників. Він стає улюбленцем мас за рахунок ефективного популізму, вміння декларувати прості та зрозумілі положення. Водночас лідер такого типу доволі часто може вдаватися до так званих закулісних методів політичної боротьби. Теоретик відзначається наданням підвищеної уваги розробці перспективних планів політичної діяльності. Він охоче займається великою політикою, але практичне втілення своєї стратегії покладає на помічників і підлеглих.

Четвертим критерієм класифікації типів політичного лідера є характер їхньої політичної активності. Відповідно до цього критерію можна виокремити лідерів-правноосійв і пробивних лідерів. Перші відзначаються активністю, готовністю багато зробити заради перебування в центрі політичних подій будь-якого рівня. Другий з означених типів, роблячи вагомий внесок у політичну діяльність, залишається незадоволеним своєю роботою, її результатами. Тому його активність спрямовується переважно на те, щоб розчистити собі дорогу до вищих шаблів влади, і має характер самореклами.

Згідно з цим критерієм розрізняють також лідерів-новаторів, координаторів, консерваторів, володарів, адміністраторів, бюрократів та ін.

Новатори – лідери, які вміють знаходити незвичні, але прийнятні компромісні рішення. Потреба в таких лідерах зумовлена необхідністю стабілізації влади, суспільно-політичної ситуації в країні, зокрема в умовах перехідного періоду.

Консерватори – лідери старого типу, які не бажають приймати складні рішення, брати на себе відповідальність за їхні наслідки. Натомість, вони надають значну увагу реформуванню другорядних сфер, не торкаючись наріжних засад суспільства чи будь-яких окремих систем і процесів.

Володарі – це лідери, які відрізняються певними егоїстичними рисами. Як правило, це стратеги, яких не цікавлять деталі політичної діяльності. Політичну владу вони утримують завдяки формуванню нових відносин влади в малих чи великих впливових суспільних або політичних групах.

Адміністратори – це політики-професіонали, реалісти. Вони постійно підтримують зв'язок з народом, підкреслюючи свою ідентичність з ним, захищаючи інтереси відповідної суспільної групи.

Бюрократи – це політичні лідери, які чітко дотримуються певних догм, стереотипів у діяльності та управлінні.

Будь-яка діяльність є умотивованою. Зважаючи на те, що влада, боротьба за неї наскрізь пронизує політичне життя будь-якого суспільства, цілком правомірно вважати найважливішим мотиваційним джерелом лідерства потребу у владі.

За мотивацією діяльності розрізняють традиційних, легальних (бюрократичних) та харизматичних лідерів.

Традиційні лідери діють за принципом «так робили наші діди і батьки, так робитимемо і ми». Більшість відомих монархів належать саме до цього типу лідерів.

Легальні, або бюрократичні лідери – це лідери «посади і крісла». Їхнє лідерство ґрунтується на підкоренні підлеглих, що зумовлюється не соціальною вагою їхньої політичної діяльності, а наявністю в них відповідного ієрархічного статусу.

Харизматичні лідери уособлюють особистісний тип лідерства. Авторитет такого лідера базується на його особистісних якостях, привабливості задекларованих ним ідей, проголошуваних гаслах.

Лідерство класифікують і за іншими ознаками.

Скажімо, за реальним проявом розрізняють лідерство номінальне (помилкове, хибне) і реальне (фактичне).

Варта уваги і концепція функціонально-рольового підходу, запропонована М. Херманном, що розглядає лідерство з позиції функції, яку має виконувати конкретний лідер у суспільстві. Відповідно до цього вирізняють лідера-вождя, лідера-комівояжера, лідера-маріонетку, лідера-пожежника.

Лідер-вождь має мету, заради якої здатний змінити політичну систему; він чітко визначає цілі, етапи своєї діяльності, характеризується наявністю вмінь вести за собою маси і підкоряти їх своїй волі. Це сильна особистість, якій притаманне особисте бачення

дійсності, наявних проблем, перспектив розвитку політичної ситуації.

Лідер-комівояжер будує свою кар'єру на шанобливому ставленні до найважливіших потреб людей, намагаючись допомогти їм, а також переконати в тому, що він не тільки прагне, а й може реально поліпшити їхнє життя. Такі лідери зазвичай у своїй діяльності зважають на потреби мас, керуються їхніми бажаннями і прагненнями.

Лідер-маріонетка діє не самостійно, а від імені та за допомогою групи, яка його висунула і підтримує. Зважаючи на це, він пропагує і підтримує цілі цієї групи, проте методи їхнього досягнення переважно обирає самостійно. В особі такого лідера важливу роль відіграє вміння переконувати інших у правомірності запропонованих ним ідей, що дає йому змогу прилучати на свій бік значну кількість прихильників.

Лідер-пожежник уміє оперативно й ефективно реагувати на зміни обставин і потреби громадян з метою швидкого розв'язання наявних проблем. Для кращого пізнання та оцінки такого лідера варто вивчати не лише його самого, а й найближче до нього оточення.

О. Кудінов пропонує виокремлювати кілька рівнів, що характеризують базові складові психологічного образу політичного лідера.

До першого рівня належать морально-етичні якості, які мають важливе значення в умовах кризи довіри виборців до будь-якої влади: чесність, непідкупність, справедливість, відповідальність.

Другий рівень становлять ділові й професійні (компетентнісні) характеристики, а саме: знання наявних у суспільстві проблем, досвід управління, попередні професійні досягнення.

Третій рівень: «пробивні якості» політичного лідера, його здібності.

Четвертий рівень становлять зовнішні дані: особиста привабливість, солідність, гарні манери.

До п'ятого рівня належать комунікативні вміння та навички: переконувати, вступати в контакти, аргументувати, культура мовлення.

Сьогодні в політичній психології помітні намагання створити певний сукупний ідеал політичного лідера за наявними в суспільстві пріоритетами, співвіднесення якого з реальним образом сприяло б виявленню «слабких місць» того чи іншого політичного діяча й

програмуванню його поступу до політичного Олімпу, визначенню основного змісту та напрямів при створенні політичної реклами. Водночас існує комплекс певних психологічних якостей, завдяки яким людина і стає лідером. Такими якостями є наступні:

Акумулятивність (здатність акумулювати й адекватно виражати в своїй діяльності інтереси конкретних масових угруповань – класів, соціальних груп – й успішно використовувати їх для досягнення своєї мети). Ця риса є вирішальною, особливо для лідерів загальнонаціонального і загальнодержавного рівнів.

Компетентність. Це поняття детермінується як спроможність кваліфіковано проводити діяльність, виконувати завдання або роботу, використовуючи необхідний набір знань, навичок і ставлень, що дають змогу особистості ефективно діяти або виконувати певні функції, спрямовані на досягнення певних стандартів у професійній галузі або певній діяльності. Стосовно політичного лідера компетентність уявляється як його всебічна підготовленість до діяльності в сфері політики, суспільних відносин. Ця якість набувається в процесі тривалого навчання, самоосвіти, самовдосконалення.

Наявність чіткої політичної програми (розробка продуманої програми, що відповідає інтересам великих соціальних груп або класів).

Інноваційність. Під інноваційністю розуміється здатність постійно створювати, поширювати й використовувати нові ідеї для розв'язання проблем, які до цього часу вирішувалися по-іншому; результат творчого пошуку оригінальних, нестандартних рішень різноманітних політичних, економічних, соціальних проблем; уміння продукувати актуальні, значущі новоутворення, які виникають на основі різноманітних ініціатив і нововведень, що є перспективними для еволюції суспільства і позитивно впливають на його розвиток; нові ідеї, дії або адаптовані ідеї чи такі, для яких настав час реалізації.

При цьому слід зазначити, що для політичного лідера важливе значення має вміння не лише конструювати нові ідеї, а й пропонувати механізми їхнього практичного втілення.

Велика популярність. Вона досягається завдяки поєднанню іміджу, вміння завойовувати симпатії людей, ефективності політичної діяльності. У позитивному сенсі тут варто назвати популізм,

вдале використання якого («робота на публіку», постійна поява перед людьми і спілкування з ними) є корисним для політичного лідера. Проте непідкріплення популізму конкретними діями може значно зашкодити іміджу лідера.

Політична гнучкість, динамізм. Наявність таких рис забезпечує ефективне генерування альтернативних рішень, запровадження неординарних дій і вчинків, які сприяють досягненню намічених цілей і високо поцінуються населенням.

Політична воля, вміння і здатність брати на себе відповідальність. Ці риси зазвичай притаманні сміливим, рішучим політикам. Вони виявляються в умінні швидко знаходити вихід з критичної суспільної ситуації, брати на себе відповідальність за прийняття рішення, виконувати свої обов'язки на високому рівні.

Гострий розум, політична інтуїція. Будучи вродженими, такі якості мають набувати подальшого розвитку в процесі політичної діяльності. У конкретному вимірі вони передбачають наявність умінь мислити аналітично, критично, неординарно, прораховувати і передбачати можливий перебіг подій і ті результати, до яких вони можуть привести.

Мова політичного лідера (навички культури спілкування і культури мовлення: володіння нормативною лексикою, політичною термінологією).

Володіння політичними технологіями (професійне володіння комплексом спеціальних, цілеспрямованих, послідовних та ефективних дій і прийомів, що забезпечують досягнення лідером політичних результатів діяльності; різнобічна обізнаність з політичним маркетингом – системою пропаганди, прояву кращих рис, притаманних самому лідеру або тим, кого він підтримує).

Привабливість лідера (імідж). Поняття «імідж» застосовується переважно для позначення особливого виду образів і уявлень, які широко використовуються різними громадськими інститутами, котрі формують настановлення в масовій свідомості. Саме таке розуміння іміджу використовується в політичній сфері життєдіяльності суспільства. На його основі розробляються технології роботи з політиками в процесі їхньої підготовки до участі у виборах на посади різного рівня. Основним завданням по створенню такого іміджу виступає конструювання зовнішніх складових «портрета політика», а по суті – «перетворення його на актора, котрий грає

певну роль «на публіку». Започатковані на Заході такі технології з часом перетворили виборчі кампанії на своєрідні артистичні шоу. Адже західні кандидати на політичні посади, як правило, є досить відомими в тій чи іншій сфері фахівцями, і реалізація ролі актора абсолютною більшістю з них розглядається лише як своєрідне доповнення їхнього портрета.

Що ж до України, то тут спостерігається дещо інша ситуація. Значна кількість людей, які йдуть у політику, не відома або мало відома широкому загалу. За цих умов провідною якістю кандидата на політичну посаду виступає саме «його здібність до перевтілення, перетворення на актора, який би подобався громадянам». При цьому основна увага надається не трансформації і підготовці людини до професійної політичної діяльності з урахуванням можливостей розвитку її здібностей, індивідуально-психологічних якостей, які сприяли б ефективному виконанню нею нових ролевих обов'язків, а фокусуванню на зовнішніх рисах, які можуть забезпечити перемогу над «масами».

Для прикладу можна навести психологічний портрет Л. Кравчука – першого президента України після здобуття в 1991 році незалежності. З точки зору представників тогочасної української інтелектуально-політичної еліти А. Авдієвського, В. Бар'яхтара, М. Жулинського, Л. Кравчук характеризувався як особа, здатна вгамувати політичні пристрасті, сприяти збереженню громадянського миру й національної злагоди, за будь-яких обставин діяти «зважено, розсудливо, далекоглядно, керуючись виключно інтересами народу України, вимогами закону, дбаючи про надійний захист життя, майна, прав і свобод громадян». До цього портрета додавалися такі риси, як патріотизм, вміння аналізувати, враховувати реалії, робити правильні висновки.

Проте, як засвідчило подальше життя, такі якості задовольняли вимогам Української держави та її народу в перші роки незалежності. Надалі їх виявилось мало. Кардинальна зміна політичних реалітетів вимагала від особистості не лише здатності до наднапруження, а й великого запасу чеснот і здібностей. У нових умовах актуалізувалася необхідність прояву інноваційності (на противагу діяльності на засадах минулого досвіду), вміння стати центром, долати розрив між неготовністю та ефективністю.

Вивчаючи «образ», «імідж» Л. Кравчука-лідера, український політолог М. Кармазіна зазначає, що: по-перше, його президентська «грань» по-своєму нейтралізувала тіні радянського минулого в його політичному портреті (хоча він і залишився сумним символом «нових старих часів»). Він виявився спроможним відступитися від кількадесятирічного радянського й кількасотлітнього російсько-імперського минулого України, поставивши крапку в її долі окраїни імперії. І, по-друге, – його сьогоденне демонстративне недбання про свій історичний імідж як першого президента. Така негідна поведінка напевне відбере у Л. Кравчука перспективу бути віднесеним нацією до когорти тих, чиє ім'я й через століття залишатиметься вартим найшанобливішої пам'яті.

Даючи узагальнену оцінку дослідженням, присвяченим проблемам іміджу політика, слід відзначити, що до недавнього часу абсолютна їхня більшість присвячувалася аналізу цього феномена переважно як індивідуалізованого й персоніфікованого образу з використанням західних розробок, в яких основна увага приділялася соціально-психологічному аналізу явища іміджу політика з акцентуванням на «підлагодженні» цього іміджа до потреб та інтересів соціальних груп, відносно яких він вибудовувався. Отже, можна твердити: відмінною особливістю трактувань і визначень іміджу політика була їхня відносна односторонність, що виявилось в аналізі лише поверхових, «зовнішніх факторів» суб'єкта іміджу, акцентуванні на емоційному резонансі в психологічному впливі на публіку, який далеко не завжди підкріплювався реальними діями.

Сьогодні спостерігається нова тенденція в дослідженнях та аналізі феномена іміджу, сутність якої полягає у зосередженні на діяльності суб'єкта політики. На практиці це виявляється в тому, що стратегії іміджу вибудовуються з урахуванням відображення справді сильних, діяльнісних аспектів суб'єкта, позиціонування і репрезентації його реальних досягнень у політичній та соціально-економічній діяльності. Ці зміни в методології дослідження іміджу свідчать про налаштованість науковців на більш глибокий аналіз цього феномена, розкриття в ньому діяльнісної і змістової сторін, що сприяє створенню передумов для його вивчення в різних сферах життєдіяльності.

Так, у праці О. Перелигіної аналізується імідж політика в контексті інтерсуб'єктної взаємодії. В основу запропонованої нею

концепції покладено суб'єктно-діяльнісний підхід, що дало змогу створити підґрунтя для дослідження іміджу в акмеологічному аспекті. За цих умов важливості набуває, з одного боку, розгляд критеріїв і показників політичної діяльності політика, а з другого – спеціальної діяльності зі створення його іміджу.

Запропонована О. Перелігіною акмеологічна концепція передбачає розробку теоретичних і методологічних засад дослідження іміджу політика в контексті, по-перше, впливу на нього результатів основної професійної діяльності, професіоналізму і політичної культури як підґрунтя розвитку потенціалу позитивного іміджу. По-друге, в контексті аналізу спеціальної діяльності політика як самодіяльності з формування іміджу. Іншими словами, йдеться про необхідність аналізу показників професіоналізму суб'єкта політики (акмеологічні характеристики діяльності та спілкування, акмеологічні якості особистості) як потенціалу позитивних іміджевих ознак політика. Особливість цього підходу детермінується певними критеріями суб'єктності.

Перший з-поміж них пов'язаний насамперед з розв'язанням різного роду суперечностей. Це суперечність між наявним станом, якістю, рівнем розвитку особистості, способом її організації та їхнім співвідношенням з реальними чи ідеальними соціальними умовами. До цього типу суперечностей належать: суперечність між здібностями, індивідуальністю, особливостями, потребами, з одного боку, та вимогами суспільства і реального життя – з другого; суперечність між генетично закладеними потребами особистості, її потенціями і ступенем їхньої реалізації, рівнем самореалізації, якої їй вдалося досягти. Сюди також належить суперечність між домаганнями і зусиллями особистості та їхніми результатами.

Другий критерій суб'єктності – це свобода володіння зовнішніми і внутрішніми умовами своєї життєдіяльності, здібності до побудови життєвідносин історично зрілого типу, які оптимально розвивають самого політичного лідера та інших людей як суб'єктів відносин.

Третій критерій – наявність «Я-концепції», яка є базисним особистісним утворенням.

Виходячи з таких ідей, можна визначити основні психологічні характеристики, що впливають на формування іміджу політичного

лідера і мають враховуватися в процесі проведення відповідних досліджень.

Першою такою характеристикою є активність – інтегральний спосіб його самовираження, що має особистісні форми і виявляється в ініціативі, відповідальності і «семантичному інтегралі домагань, саморегуляції як засобі її організації та реалізації».

Наступною психологічною характеристикою політичного лідера, що безпосередньо впливає на його імідж, є відповідальність, під якою розуміється спроможність суб'єкта політичної діяльності гарантувати результат здійснення діяльності в певні терміни на якісно визначеному рівні, незважаючи на непередбачувані труднощі й суперечності. Політичний лідер несе відповідальність не лише перед самим собою, а й перед різного рівня спільнотами, а головне – перед суспільством загалом.

У політичній психології важливими складовими методології дослідження того чи іншого явища політичного життя є методологічні принципи. Таким, що визначає високу модальність показника політичної діяльності, є принцип ідентичності, який дає змогу усвідомити і визначити відповідність цієї діяльності життєво необхідним потребам та інтересам, фундаментальним, ментальним цінностям і новим цінностям, ціннісним орієнтаціям більшості представників громадянського суспільства.

Для досягнення ідентичності політичної діяльності політичного лідера необхідно враховувати: а) соціальний і соціально-психологічний стан громадянського суспільства; б) соціально-психологічні характеристики суб'єктів політичної влади; стан соціально-психологічних відносин між владою, яка здійснює політичну діяльність, і суб'єктами громадянського суспільства.

Наступний принцип – принцип розвитку. Він дає змогу розглядати особистість політичного лідера не як статичне утворення, а в процесі вимірювання й удосконалення в часі та професійному просторі. Складність розвитку в професійному полі політики полягає в тому, що розвиток особистісних і професійних якостей відбувається переважно на етапі, коли особистість уже сформувалася й набула певного професіоналізму. Це вимагає певного усвідомлення необхідності зміни ролевих позицій з боку як самої особистості, так і «організаторів» процесу формування і розвитку кадрового складу політиків.

Розвиток політичного лідера детермінований сукупністю чинників, які створюють реальне «тло» потенційних і реальних можливостей для прояву в тому чи іншому виді діяльності. З огляду на це, особливої значущості набуває принцип розвитку: адже він віддзеркалює динаміку якісних змін психіки в процесі професійної діяльності індивіда. Особистість у процесі розвитку зазнає змін, які пов'язані з перетворенням її потенційних якостей в актуально виявлені. Вона набуває здібностей динамічно змінюватися протягом часу та умов життя.

За іншого підходу, утвердження того чи іншого іміджу політичного лідера може відбуватися кількома способами.

Перший з них полягає в створенні і нав'язуванні такого іміджу більшості пасивних громадян згори шляхом маніпулювання громадською думкою, інтенсифікації пропаганди. Це часто трапляється в суспільствах, де громадяни характеризуються низькою політичною культурою, слабкою політичною активністю, а внутрішньополітичні процеси гальмують впровадження демократичних норм життєдіяльності.

За інших умов підґрунтям для створення іміджу політичного лідера може виступати ініціатива самих мас. Найчастіше такі явища спостерігаються під час кризових ситуацій у суспільстві, особливо на перехідних етапах його розвитку.

Ще одним чинником формування іміджу політичного лідера (який, до речі, є найяскравішим і найстійкішим у громадській думці) є той, що стверджується завдяки наявним у нього особистісним якостям (вродженим і набутим), зокрема таким, як сильна воля, наполегливість, обов'язковість, відповідальність тощо. Крім того, ці лідери володіють харизмою, що також забезпечує симпатії і довіру громадян.

Американськими дослідниками запропонована так звана трипроменева модель, згідно з якою всі психологічні особливості політичного лідера розподіляються за трьома променями: 1) моральні якості; 2) інтелект; 3) особистісний потенціал.

Моральні якості охоплюють доволі широкий спектр, що зумовлює використання найрізноманітніших психологічних методів діагностики цієї ознаки політичного лідера, уявлення про яку ґрунтується на всебічному аналізі та узагальненні одержаної внаслідок такої роботи інформації. Психологічні дослідження доводять, що

головні з них мають культурно-історичне або релігійне підґрунтя і є, по суті, антитезами восьми основних гріховних пристрастей, описаних ще півтори тисячі років тому преподобним Іоаном Лествичником.

Найбільш вагомими моральними якостями, вивченню яких має надаватися пріоритетна увага в оцінці політичного лідера, американські фахівці вважають:

– відданість інтересам народу, суспільства, яка виявляється в простій і зрозумілій для електорату формі, виключаючи двозначність тлумачень;

– альтруїзм, безкорисливість, турбота про благо інших, прагнення допомогти знедоленим, особиста сором'язливість, зовнішній вигляд тощо;

– чесність і порядність;

– релігійність. Передумовою акцентування на цій якості є те, що релігійний політик сприймається зазвичай як такий, що дотримується моральних орієнтирів і норм, позначених чіткою спрямованістю. У нерелігійного політика, стверджують психологи, ці риси нечіткі, невизначені, неоднозначні, що знижує довіру до нього;

– ставлення до родини, близьких людей (статус «доброго сім'янина» вважається одним з показників моральності політичного лідера).

Інтелектуальність політика – другий промінь означеної моделі – вимірюється його освіченістю, загальною і професійною ерудицією, глибиною розуму, що виявляються в розумінні сутності процесів, які відбуваються в країні, знаннях щодо їхніх причинно-наслідкових зв'язків, умінні висувати конструктивні ідеї і пропонувати способи вирішення проблем, розвиненій інтуїції, що допомагає передбачати можливі події, вибудувувати надійні прогнози тощо.

Особистісний потенціал політичного лідера оцінюється за його працездатністю, цілеспрямованістю, рішучістю, стресостійкістю, здатністю до саморозвитку і самовдосконалення.

Як видно з наведеної характеристики трипроменевої американської моделі, вона не враховує власне лідерські якості. Це стало підставою для вироблення чотирипроменевої моделі, в якій означений аспект утворює окремий промінь.

Психологічні дослідження особистості політичного лідера, базовані на три- та чотирипроменевій моделях, вивчаються на

підставі теоретичних розвідок й узагальнення досвіду виборчих кампаній. Поряд із цим існує підхід, в основу якого покладаються методи експериментальної психосемантики. Її сутність полягає у виявленні значної кількості якостей та вмінь політиків, які особливо поцінуються виборцями. До таких якостей належать: 1) харизма особистості політика; 2) ставлення до країни, народу; 3) лідерські якості; 4) сильна воля; 5) вміння ефективно діяти в екстремальних ситуаціях; 6) особиста привабливість; 7) високий інтелект; 8) розвинені комунікативні вміння; 9) високі моральні якості; 10) успішність попередньої діяльності; 11) потенціал для подальшого професійного зростання; 12) ефективна діяльність; 13) зовнішні дані; 14) ставлення до соратників; 15) ставлення до самого себе; 16) ставлення до близьких.

Г. Атаманчук та А. Гірник серед найважливіших якостей політичного лідера називають:

1. Природні якості: а) зовнішні дані; б) психологічний тип особистості; в) комунікативні здібності; г) рефлексивність; д) емпатійність.

2. Набуті (в процесі виховання, навчання, професійної діяльності) якості: а) моральні цінності; б) фізичне та психічне здоров'я; в) володіння навичками міжособистісного спілкування; г) життєвий досвід; д) професійна компетентність; е) рівень загальної культури; є) захоплення.

3. Соціальні характеристики: а) офіційна посада; б) походження; в) зв'язок з різними соціальними групами; г) родинний стан; д) суспільна діяльність.

4. Політичні характеристики: а) політична платформа; б) партійна символіка; в) партійна діяльність.

На думку Д. Ольшанського, найважливішими рисами, на вивчення та врахування сформованості яких має звертатися увага у визначенні психологічного портрета політичного лідера, є:

1) індивідуально-особистісні риси: винятковість («ексклюзивність»), впевненість у собі та в своїй справі, сила;

2) соціальні риси: позиція «слуги суспільства», турбота про людей, добре знання їхніх проблем, прагнення поліпшити життя народу;

3) індивідуально-енергетичні риси: ентузіазм, бадьорість, оптимізм, провокування позитивних емоцій;

4) соціально-енергетичні риси: вміння впливати на людей, рішучість, енергія, воля, наполегливість;

5) соціально-моральні риси: високі моральні якості, відповідність «суспільному ідеалу».

Останнє має велике значення: адже такі набори (патерни) рис варіюються в різних країнах і на різних етапах історії. Жодного «стійкого» набору рис політичного лідера немає і не може бути в принципі.

Найяскравішим і найстійкішим є імідж політичного лідера, який з'явився й утвердився внаслідок його вроджених і розвинених особистісних рис і якостей, що поцінуються більшістю громадян.

Звернення до наукової літератури засвідчує, що погляди на вибудову ідеалу політичного лідера є неоднозначними. Так, Л. Московичева, О. Красильникова, Д. Левчик, С. Ципко, О. Шевченко, О. Пономарьов беруть за основу психологічного образу політичного лідера сукупність особистісних рис і якостей: справедливість, чесність, патріотизм, сила волі, освіченість, розум, уважність, обов'язковість, організованість, рішучість, сміливість, упевненість у собі, владність, компетентність, дипломатичність. Обраний авторами підхід засвідчує, що перевага тут надається аналізу раціональних складових образу політичного лідера.

Традиційними моментами, на яких акцентують увагу дослідники і з якими ототожнюється імідж політика (з погляду набуття ним рольової позиції політичного лідера), найчастіше виступають: зовнішність, манера говорити, поведінковий малюнок, біографічний фактор.

Хоча існує й інша думка, згідно з якою акцентується на обов'язковості врахування мотивів прагнення влади. Якщо претендент має властивості лідера, то влада для нього не самоціль, а інструмент реалізації задумів. Натомість, для особи, невпевненої в собі, у власних силах, психологічно слабкої, неспроможної для адекватного досягнення, здобуття домінантної позиції, посідання влади виявляється вельми привабливим. Позбавлена реальних владних можливостей, вона захищається від усвідомлення своєї малоцінності тим, що уявляє себе істотою владною, спроможною, патентною».

Дослідження, спрямовані на вивчення власне політичних лідерів, базуються переважно на опрацюванні біографічних матеріалів та соціально-психологічної інформації. Цей напрям охоплює

матеріали, які більшою мірою стосуються політичних лідерів минулого, котрі залишили певний літературний (науковий і публіцистичний) наробок, аналіз якого дає змогу одержати дані щодо їхнього психологічного образу.

Проведення традиційного психологічного дослідження сучасних політиків – досить важка справа. Адже по-справжньому ефективні лідери не мають ані вільного часу, ані вираженої внутрішньої спонуки для додаткових витрат часу на самоаналіз. Тому результати застосування класичного методичного апарату для дослідження (опитувальники) в цій сфері ані в досліджуваних, ані в дослідників особливого захоплення, як правило, не викликають.

Результати досліджень, проведених О. Скнар, засвідчили існування трьох основних груп, на які поділяються політичні лідери за співвідношенням гендерних якостей: політики з маскулінним типом поведінки, політики з маскулінно-фемінінним типом поведінки і тип політиків з «розмитим», невизначеним гендерним статусом.

Найбільш перспективною, на думку автора, є модель поведінки політика маскулінно-фемінінного типу, в якій гендерні ознаки не є незмінними, нормативно-дихотомічними, а такими, що взаємоперетинаються, утворюючи гнучку соціально-психологічну модель гендерної поведінки політичного лідера. Обстоюючи цю тезу, О. Скнар зазначає, що конструктивне поєднання маскулінності та фемінінності розширює можливості індивідуального самовираження політичного лідера, урізноманітнює та збагачує діапазон, репертуар моделей поведінки політиків – чоловіків та жінок.

Отже, важливою рисою ідеального лідера вважається оптимальне поєднання як чоловічих, так і жіночих якостей, що забезпечують успішність у реалізації професійних обов'язків. Орієнтація політичного лідера на таку модель поведінки вважається більш самодостатньою і пристосованою до сучасних вимог.

Сучасний образ політичного лідера значною мірою зумовлений тими трансформаційними процесами, які наявні в Україні, і, певним чином, є віддзеркаленням політичної свідомості мас. В основі цього явища – буденна свідомість, уявлення, які формуються в процесі соціального розвитку людини і містять характеристики найбільш значущих політичних діячів минулого, актуальні соціальні й економічні цінності суспільства, традиції політичної культури тощо. На індивідуальній своєрідності стереотипів сприйняття

особистості політичного лідера позначаються наявні в буденній свідомості уявлення, породжені культурою, соціальним середовищем, системою виховання, які складають певний лідерський архетип. Зміст архетипу або ієрархію якостей політичного лідера в свідомості має можна вважати однією з основних характеристик групового (національного, регіонального, класового) менталітету.

Вивчення уявлень електорату щодо образу ідеального політичного лідера засвідчує, що вони не є стабільними. Звернення до психологічних досліджень дає змогу, наприклад, простежити, як мірою розвитку українського суспільства змінювалися вимоги населення до психологічних рис політичного лідера. Так, під час президентських перегонів 1999 року всім претендентам на перемогу не вистачало рішучості, послідовності, витримки, схильності до компромісу і тонкого розрахунку. Звідси випливає, що імідж політичного лідера (за результатами соціально-психологічних моніторингів) пов'язувався із втіленням образу «сильної особистості».

Під час виборів 2004 року пріоритетними для громадян України були такі психологічні риси політичного лідера, як порядність, чесність, доброта, рішучість, уміння переконувати, сильна воля, наявність команди, яку позитивно оцінюють виборці, високі організаційські здібності.

Проблема політичного лідера у вимірі його психологічних якостей не обмежується наведеними вище аспектами. Її ґрунтовне опрацювання потребує подальшого різнопланового вивчення, яке передбачало б занурення як в теорію питання, так і проведення цілеспрямованих різнорівневих емпіричних досліджень. Не можна не зважати й на те, що мірою розвитку суспільства змінюються погляди на преференції в образі політичного лідера. Це зумовлює необхідність систематичного відстеження поцінувань електорату в цьому напрямі та їхнє співвіднесення з конкретними особами, що дасть змогу одержати реальну картину справді бажаного політичного лідера.

5. Виборчі системи як передумова формування політичних лідерів і політичних еліт

Демократизація суспільно-політичних процесів у постсоціалістичних державах є визначальною ознакою становлення демократичного політичного режиму, правової державності та дієздатного

громадянського суспільства. В Україні за роки незалежності відбулися суттєві зміни у правовому регулюванні виборів, продовжується пошук оптимальної виборчої системи, налагодження шляхів забезпечення законності проведення виборів та формування повноцінної еліти.

Досвід постсоціалістичних держав світу свідчить про те, що одне з центральних місць у політичному процесі суспільств і держав, які стали на демократичний шлях розвитку, посідають проблеми створення виборчого законодавства, адекватного стану суспільних відносин та, відповідно, вибір типу виборчої системи, яка б заклала передумови для формування ефективної політичної еліти.

Виборча система була підпорядкована ідеології рівності трудящих мас. Принцип рівності виборчого права мав переважно декларативний характер: адже радянська виборча система була зумовлена однопартійною політичною структурою, що призводило до обрання переважно її представників, пов'язаних однією партійною ідеологією.

Ідеальної демократичної процедури проведення виборів, як відомо, не існує, оскільки за наявності більш ніж двох кандидатур жоден з варіантів голосування не призводить до «оптимізму» всіх голосуючих. Існує ще безліч й інших факторів, через що неможливо визначити, яка виборча система «найкраща». Очевидно, що переваги й вади тієї чи іншої системи не абсолютні – вони пов'язані з тими конкретними обставинами, за яких система застосовується.

Необхідним є окреслення наукового, теоретичного і практичного аналізу перспектив виборчих систем та еліти. Найменш дослідженими є проблеми якісної трансформації еліти у постсоціалістичних державах, оскільки актуальним питанням є суспільне життя цих країн. Розглянемо механізми формування політичної еліти на *прикладі України та Польщі*. Нині фактично відсутні серйозні як теоретичні, так і прикладні дослідження питань щодо шляхів переходу від теперішньої кастової, зосередженої майже виключно на власних інтересах еліти до еліти як сукупності соціальних прошарків, всебічно інтегрованих у суспільство та зорієнтованих на виконання в ньому надзвичайно важливої суспільно-продукуючої функції. Навряд чи можна сподіватися, що суспільна еволюція сама по собі призведе до такого якісного перетворення еліти. Тому зосередження громадської уваги та концентрація відповідних зусиль на

вирішенні зазначеного питання набуває невідкладного характеру і стратегічного значення.

Дослідницьку увагу привертають особливості формування політичної еліти Верховної Ради України та двопалатного парламенту Польщі як законотворчих органів та інститутів демократії у постсоціалістичний період.

У другій половині ХХ ст. Україна і Польща були у одному політичному таборі, функціонували за подібними соціально-економічними моделями. Однак у постсоціалістичний період характер, темпи і напрями трансформації українського і польського суспільств помітно відрізняються.

Порівняльний аналіз становлення політичної еліти на основі формування парламентів, їхніх фракцій і груп та на застосуванні того чи іншого типу виборчих систем дозволить виявити особливості формування парламентської еліти та напрями її подальшого функціонування на прикладі двох країн.

Зміни до Конституції України, політична реформа, а також результати останніх парламентських виборів в Україні стали причиною актуалізації у вітчизняних політичних колах, науковому середовищі чергової дискусії з приводу переваг і вад виборчої системи партійних списків (порівняно з іншими моделями виборчих систем). У цьому контексті найбільш важливою обставиною, яка звертає на себе увагу, є невідповідність прогнозованих і одержаних ефектів від застосування нової редакції виборчого законодавства, виборчої системи.

Як відомо, коли проєвропейські політики говорять про політичну, економічну, соціальну модернізацію України й, зокрема, про її євроінтеграційні можливості, то рідко обходиться без українсько-польських паралелей. Значною мірою наші країни справді мають певну спільність.

Вибір Польщі для порівняння з Україною є не випадковим. Серед аргументів, які визначають такий вибір, особливе місце посідають:

- однакова хронологічна тривалість розвитку виборчої системи в пострадянський період в Україні та Польщі;
- перехід України до принципу пропорційності, який застосовується у Польщі з 1991 року;

- той факт, що під час запровадження змін до вітчизняного виборчого законодавства посилення на досвід Польщі були найінтенсивнішими як з боку законодавців, так і науковців.

Що спричинило вибір у Польщі на початку 90-х років системи партійних списків, а в Україні – системи одномандатних виборчих округів, а також чому розвиток виборчої системи Польщі відбувався у межах пропорційного принципу, а України – набув форми поступового переходу від мажоритарного принципу до пропорційного? Відповіді на ці питання мають безпосередній стосунок до нелегкого, часто суперечливого процесу формування політичної еліти в обох країнах.

Період перебудови в СРСР створив передумови як для українського, так і для польського народів для самовизначення і створення демократичних держав. Політична еліта відіграла вирішальну роль у демонтажі соціалістичного устрою. Парламентарії у період кардинальних суспільно-політичних перетворень утвердили свої елітарні позиції. Парламентські еліти України й Польщі набули керівної ролі у процесах державотворення: у законодавчій діяльності, формуванні уряду та судової влади. Цим пояснюється подібність становища парламентської еліти двох країн. Проте існувала значна відмінність в ідеологічному складі парламентів України та Польщі, у діяльності елітних груп на шляху демократичного розвитку. Характерною особливістю як польських, так і українських парламентаріїв було те, що за підтримки з боку населення опозиційної еліти та її легітимного становища у парламенті вона не змогла гідно відстояти інтереси суспільства і з часом втратила свою єдність.

Польська партійна система після 1989 року характеризувалася відчутною нестабільністю. Найбільш давнішими виявилися два політичні об'єднання, сформовані ще за комуністичних часів: Союз Демократичної лівиці та Польська Селянська Партія. Інша частина польської політичної сцени – центр і праві фракції – куди слабше зорганізовані й під час кількох минулих виборів нерідко утворювали політичні формування, які не протрималися навіть і до чергових виборів.

Фактичним переможцем на виборах у Польщі 1989 року і єдиною рушійною силою стала антикомуністична профспілка «Солідарність». Історію її діяльності можна простежити, починаючи з 1970 року, коли розпочинається відкрита діяльність незалежних

політичних організацій, які склалися переважно з інтелігенції. У період з 1981 року, після запровадження військового становища в країні, і до 1989 року, вона діяла підпільно, що підсилило її підтримку громадськістю. Саме у 1989 р. «Солідарність» відкрито виходить на політичну арену після укладання угоди між опозицією і комуністичним урядом. У Сеймі (нижній палаті парламенту) профспілка здобула 35 відсотків місць. У Сенаті (верхній палаті) «Солідарність» – 99 із 100 наявних місць.

Антикомуністична профспілка «Солідарність» об'єднувала широкий спектр опозиційних сил. Головною її метою був демонтаж комуністичної системи. Польські соціологи Й. Василевський і В. Весоловський, досліджуючи питання формування польської парламентської еліти, звертають увагу на відсутність вкорінених політичних партій у польському суспільстві, які надавали б учасникам політичних змагань міцну основу для презентації чітко окреслених пропозицій та інтересів. Прихід у вересні 1989 року у виконавчу владу члена «Солідарності» Т. Мазовецького, який став прем'єр-міністром Польщі, створив у Сеймі якісно нову ситуацію. Для депутатів це означало перехід від ролі парламентської опозиції до ролі правлячої партії. Тоді мало хто міг собі уявити процес трансформації політичної системи. Домінуючим сенсом була боротьба проти системи, яку для спрощення визначили як «комунізм».

Саме ця ситуація створила передумови для розколу об'єднаної політичної сили на перших президентських виборах у грудні 1990 р. і на перших демократичних виборах у 1991 році до Сейму. На президентських виборах табір колишньої опозиції розколовся на чотири частини. У парламентських виборах 1991 року взяли участь численні партії та політичні організації. Роздробленість політичного життя досягла свого піку. У результаті перемогу здобули ліберальна партія інтелігенції «Демократичний союз» – 12,3 відсотка голосів, колишні комуністи під гаслом соціал-демократів відновили свою діяльність і отримали 12 відсотків голосів, Селянська партія отримала 9,2 відсотка голосів і Католицька виборча акція набрала 9 відсотків голосів.

Формування польського законодавчого інституту створило передумови для організації легітимної еліти, яка користувалася підтримкою населення. Було чітко окреслено негативне ставлення до комуністичної партноменклатури.

Польська опозиційна більшість прийшла до влади завдяки підтримці ліберальної консервативної інтелігенції та народних мас із переважаючими релігійними традиціями католицької церкви. Головною метою приходу до влади був демонтаж комуністичної системи. Парламентарії, представники опозиційної більшості виконали свою місію та сформували уряд, але не змогли представляти інтереси суспільства однією політичною силою. Початком розколів і конфліктів всередині опозиції були президентські і парламентські вибори. Комуністичні погляди у Польщі представила Селянська партія, основу якої складала комуністична номенклатура за підтримки сільського електорату, який мав антиєвропейські та антиліберальні погляди. Цим пояснюється особливість регіонального аспекту поведінки електорату у Польщі.

Із здобуттям цілковитої перемоги польська парламентська еліта поступово перетворилася на плюралістичну, де різні суспільні групи почали конкурувати між собою на президентських виборах 1990 року і на парламентських 1991 року. Президентські вибори дали поштовх для розколу опозиції на більш радикальну антикомуністичну консервативну еліту і посткомуністичну ліберальну. Саме суперництво Л. Валенси – консерватора й антикомуніста та Т. Мазовецького – представника ліберальної інтелігенції призвело до глибокого фракційного розколу. Під час парламентських виборів 1991 року чітко окреслилося протистояння ліберальної інтелігенції проти Селянської партії, що в подальшому визначило польську електоральну географію як «місто проти села».

Зазначені чинники надали специфічних рис формуванню польської парламентської еліти та її подальшому функціонуванню.

Згідно з Положенням про вибори до Сейму Республіки Польща 1993 року 391 депутат обирався за багатомандатними виборчими округами (їхня територія зазвичай збігається з територією воєводств), а 69 депутатів – за загальнонаціональним округом; загороджувальний бар'єр у виборчих округах для партій становив 5 відсотків, для партійних коаліцій – 8 відсотків, а для загальнонаціональних списків – 7 відсотків тих, хто голосував. Згаданий високий бар'єр подекуди призводить до того, що значна частина виборців виявляється непередставленою. Наприклад, на виборах 1990 року в Чехословаччині, де діяв 4 відсотковий бар'єр, не отримали представництва 18,5 відсотка виборців, які проголосували.

Хоча за цих обставин вирішальну роль відіграло те, що згадані вибори були першими вільними виборами після падіння тоталітаризму, і тому в них взяла участь значна кількість партій, які не змогли попередньо оцінити свій електорат, так само, як і виборці, які мали недостатнє уявлення про вплив партій.

З 1997 року за новою Конституцією Польща – парламентсько-президентська республіка. У Конституції країни польські політики ставлять на перше місце патріотизм і традиції, а не юридичну і політичну ефективність. І це безпосередньо стосувалося формування політичної еліти. Парламентські вибори відбуваються за пропорційною системою з відкритими регіональними списками. Усі уряди були партійно забарвленими й унаслідок цього політично відповідальними. Але, підкреслимо, жодній партії (з урядової коаліції) не вдалося повторно перемогти на виборах.

За відсутності потужних центристських партій роль балансу політичної системи брав на себе президент А. Квасневський: обраний як кандидат від лівиці, він одразу ж призупинив своє членство у партії (Союзі лівих демократів). А. Квасневський – рішучий прихильник громадянського суспільства і головною проблемою вважає політичне виховання та створення демократичних механізмів рівноваги і контролю. Він двічі перемагав на президентських виборах і довів, що він справді «президент всіх поляків».

У жовтні 2005 року президентом Польщі обрано одного з лідерів партії «Право і солідарність» Л. Качинського. До влади прийшов політик, який підтримував консервативні цінності, піддавав критиці Росію та Німеччину. У зв'язку із загибеллю Л. Качинського у квітні 2010 року було призначено дострокові президентські вибори. 4 липня 2010 року президентом Польщі було обрано Броніслава Коморовського, який з 2007 р. обіймав посаду маршалка сейму VI скликання і набрав 41,54 відсотків голосів.

Слід відзначити одну яскраву закономірність: незважаючи на те, що протягом п'яти виборчих циклів у Польщі близько *ста* політичних партій мали своїх представників у Сеймі, всі вони виявилися партіями одного-двох виборчих сезонів. Тільки дві партії від виборів до виборів безперервно поновлювали своє представництво у польському Сеймі – Союз лівих демократів та Польська селянська партія, які вважаються спадкоємницями Комуністичної партії (ПОРП). Тому саме вихідці з цих двох угруповань сьогодні мають найбільшу питому вагу серед політичної еліти.

Рішення про необхідність дострокових парламентських виборів у Польщі 21 жовтня 2007 року, які проходили за пропорційною основою (із 5-відсотковим загороджувальним бар'єром) стали закономірним фіналом політичної боротьби всередині правлячої коаліції. У липні 2007 року розпалася правляча коаліція – з неї вийшло дві партії. 13 серпня ц.р. Я. Качинський звільнив чотирьох міністрів. Президент Польщі Л. Качинський на прохання прем'єр-міністра відправив у відставку всіх міністрів уряду. Я. Качинський зазначив: «Старий парламент був суцільним непорозумінням, і цьому потрібно було покласти край. Ми вважаємо, що вибори нададуть Польщі шанс вирішити: чи буде країна йти по шляху змін, які можуть бути складними, але важливими, чи збереже стару олігархічну систему, яка була сформована у 90-х роках ХХ ст.».

Передвиборча боротьба була не такою «брудною», як у 2005 році. Деякі спостерігачі називали вибори 2007 року у Польщі найважливішими після падіння комуністичного режиму у 1989 році. І партія «Право і справедливість» братів Качинських, і головна опозиційна сила «Громадянська платформа» на чолі з Д. Туском – вийшли із руху «Солідарність», однак мають різні погляди із багатьох ключових питань. Зокрема, політичні лідери партії «Право і справедливість» відрізняються досить стриманим ставленням до інтеграції Польщі в єдину Європу та виступають за традиційні католицькі цінності й витіснення із політики колишніх комуністів. Натомість представники «Громадянської платформи» дотримуються більш ліберальних поглядів. Головний їхній електорат – забезпечені та освічені городяни.

Вибори у Польщі були оголошені на два роки раніше запланованого терміну. На них обиралися 460 депутатів Сейму та 100 членів Верхньої Палати – Сенату. За даними Польської виборчої комісії, «Громадянська платформа» (РО) отримала 41,4 відсотка голосів виборців, натомість правляча партія братів Качинських «Право і справедливість» – 32,2 відсотка голосів. Третє місце посіла коаліція лівих та центристських партій з демократами «Ліві та демократи» – 13,2 відсотка голосів. Основний претендент на членство у коаліції з «Громадянською платформою» – Польська селянська партія (PSL) набрала 8,93 відсотка голосів. Таким чином, у Сеймі «Громадянська платформа» посіла 209 місць, «Право і справедливість» – 166 місць, та дві партії – 53 та 31 місць відповідно. Таким чином, польський

коаліційний уряд отримав 240 мандатів у новому Сеймі. Прем'єр-міністром Польщі 16 листопада 2007 року призначено лідера «Громадянської платформи» Дональда Туска. Він не брав участі у президентських виборах 2010 року (у січні заявив, що у випадку перемоги партії на виборах, надає перевагу прем'єрській діяльності). Нагадаємо, що нині діючого президента Польщі Б. Коморовського кандидатом у президенти висунула партія «Громадянська платформа».

Президент Б. Коморовський виступив із закликом до громадян взяти активну участь у виборах нового складу парламенту восени 2011 року. У результаті перемогла партія прем'єр-міністра «Громадянська платформа» Д. Туска, яка набрала майже 39 відсотків голосів. Опозиційна партія Я. Качинського «Право і справедливість» залишилася на другому місці. У неї – понад 30 відсотків. Виборча система залишилася пропорційною з відкритими списками та 5-відсотковим прохідним бар'єром.

Сценарій формування парламентської системи постсоціалістичної України значно відрізнявся від Польщі. Досвід становлення української моделі виборчої системи у процесі розпаду Радянського Союзу визначався факторами, найсуттєвішим серед яких, на нашу думку, була структурна і організаційна слабкість опозиції. На відміну від Польщі, в Україні не відбулося повноцінної публічної дискусії з приводу інституційного дизайну новоствореної держави загалом і моделі виборчої системи зокрема. Як результат, Україна успадкувала виборчу систему, яка базувалася на мажоритарному принципі.

Вихідним пунктом аналізу еволюції виборчої системи в незалежній Україні є Закон про вибори 1989 року. Вибори 1990 року до Верховної Ради (ВР) України проводилися ще в умовах однопартійності. Вони відбувалися у межах блоку комуністів і позапартійних, а кандидатів у депутати рекомендували певні партійні комітети, які остаточно схвалювалися Центральним Комітетом Компартії України. Водночас кандидати у депутати були висунуті й політичними об'єднаннями, що виникли в Україні у 1988–1989 роках (Українська Гельсінська спілка, «Народний Рух України», «Демократична платформа в КПУ», Українська народно-демократична ліга). Вибори до ВР України у березні 1990 року проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості. Вперше за часів існування СРСР вибори відбулися в умовах ідеологічного плюралізму та мали переважно демократичний характер. На 450 місць до ВР УРСР претендувало близько 3 тисяч кандидатів, у середньому 6-7 чоловік

на місце. До парламенту було обрано 378 комуністів, або 84 відсотків його складу, та 72 безпартійних (16 відсотків). Депутатами були обрані 52 представники Народного Руху України, який ще не був політичною партією (11,5 відсотка складу ВР України). У подальшому на базі Народного Руху України виникли політичні партії – Українська республіканська партія, Соціал-демократична партія, Партія демократичного відродження України та ін. Депутати, які ввійшли до їх складу, ініціювали створення Народної Ради. У червні – серпні вона налічувала понад 100 депутатів. Вони активно виступали за проголошення незалежності України. Після проголошення незалежності України у складі парламенту відбулася диференціація депутатів за партійною приналежністю. Почали створюватися фракції, депутатські групи, депутатські об'єднання.

Парламент України успадкував від ВР УРСР повноваження, що значно перевищували повноваження парламентів демократичних країн. Заборона діяльності Комуністичної партії України у серпні 1991 року фактично означала перехід усієї повноти влади до ВР України, вплив якої на формування та діяльність уряду був значним.

Вибори ВР УРСР дванадцятого скликання, яка пізніше була названа ВР України першого скликання, відбулися 30 березня 1990 року за мажоритарною системою в одномандатних виборчих округах. Особливістю було те, що від Верховної Ради УРСР парламент України успадкував не тільки законодавчі функції, а й виконавчі, контрольні та розпорядчі. Це зробило його провідним владним інститутом у державі, який значно впливав на роботу уряду і обмежував повноваження президента. Після проголошення незалежності України влада переважно зосередилася у ВР. Але з часом парламент втратив свій вплив.

Парламентська еліта у цей час формувалася за таких соціально-політичних умов: у виборах взяли участь представники різних громадсько-політичних рухів, що заклало передумови для підриву влади однієї партії і надавало демократичну платформу для вибору. До депутатського складу ввійшли представники партійно-радянської номенклатури, управлінського і господарського апарату, а також колишні дисиденти, опозиційні письменники, вчені, офіцери та ін. Політичне структурування відбулося за партійною та ідеологічною ознаками, що розділило парламентарів на два табори і створило парламентську більшість і меншість.

На відміну від польської опозиційної парламентської еліти, українська національна опозиція не набула широкої підтримки мас і пройшла до Верховної Ради здебільшого завдяки західному регіону. Опозиція як незалежна політична сила не змогла виступити в парламенті самостійно. У парламенті протистояли одна одній фактично дві політичні сили: «група 239» під керівництвом колишньої комуністичної еліти і група «Народна Рада». Як і у Польській Республіці, головною метою нової політичної сили була зміна політичного режиму.

Політика перебудови М. Горбачова заклала підґрунтя для виникнення та діяльності різних соціально-політичних організацій. Досить потужною політичною силою був Український Народний Рух, який спочатку об'єднував як колишніх поміркованих комуністів, прихильників перебудови комуністичної держави, так і українських націоналістів, у тому числі дисидентську еліту. Однак після виборів 1990 р., коли Демократичний блок, створений на базі Народного Руху, отримав одну четверту мандатів, розпочався процес розколу на кілька окремих партій (серед них – Українська республіканська партія та Демократична партія України).

Таким чином у парламенті утворилися дві політичні сили: «група 239» під керівництвом ЦК КПУ і група «Народна Рада», яка нараховувала приблизно 130 депутатів. Третя група «Демплатформа» під час голосування, об'єднавшись з «Народною Радою», створювала більшість. З плином часу групи «Народна Рада» і «Демплатформа», не маючи загальної ідеологічної позиції, розкололися на різні політичні сили.

Колишня партноменклатура втрачала свій контроль у вищому представницькому органі. Саме у цей період відбувається політичне структурування парламентської еліти за ідеологічними рисами: колишній комуністичній еліті протистояла прагматична, реорганізована комуністична еліта та частина національно-демократичної інтелігенції. Поділ відбувся не лише за ідеологічними ознаками, а й за «земляцтвом». Дані процеси спостерігаються у формуванні української еліти й понині. Зокрема, як зазначає відомий український політолог Ф. Рудич, «...до влади у переважній більшості прийшла на всіх рівнях олігархізована, корумпована управлінська еліта... Спостерігаємо феномен приватизації влади: суть якого полягає у прагненні владних еліт збільшити владу заради

самої влади для того, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на зростання рівня життя громадян».

Завдяки правлінню Л. Брежнєва найсильнішою регіональною комуністичною елітою України була дніпропетровська, яка у період утворення незалежної Української держави брала активну участь у проведенні московської політики і тому зменшила свій вплив у Києві. Л. Кравчук, виходець із Рівненщини, очолив постсоціалістичний табір і зміцнив вплив західноукраїнської комуністичної еліти.

Аналізуючи професійні ознаки депутатів, можна зазначити, що у депутатському корпусі були широко представлені партійно-радянська номенклатура, управлінський та господарський апарат. За статистичними даними, депутатський корпус був представлений таким чином: голови Рад та їх заступники – 20,2 відсотка; партійні працівники (від парткому підприємства до ЦК КПУ) – 9, 6 відсотка; міністри, голови державних комітетів та їхні заступники – 4, 2 відсотка; військовослужбовці, працівники прокуратури, суду, Комітету державної безпеки, керівники профспілок – 7,6 відсотка; представники господарського апарату (голови колгоспів, директори радгоспів) – 7,1 відсотка; національно-демократична інтелігенція – 35 відсотків (викладачі вузів та шкіл, журналісти, працівники театрів, інженери, вчені, юристи).

Складні соціально-економічні, політичні, ідеологічні умови перехідного українського суспільства у 1992–1993 рр. актуалізували проблеми реалізації виборчих прав громадян України, необхідність формування нових засад організації виборів в Україні, застосування виборчої системи, що відповідала б новим політичним відносинам, використання в організації виборчого процесу демократичних міжнародних виборчих стандартів у поєднанні з вітчизняним досвідом і власними традиціями.

Робота депутатів до 1992 року будувалася на непостійній основі, тому у Верховній Раді вони працювали на громадських засадах. Залишаючись на основному місці роботи, депутатське звання вони мали як «почесну посаду». 3 листопада 1992 року, коли було ухвалено Закон України «Про статус народного депутата України», посада народного обранця стає професійною і на постійній основі. До речі, безпосередньо термін «парламент» та його онтологічний статус у радянській політичній думці застосовувався виключно щодо

«буржуазних» країн. У СРСР існувала система Рад, які вважалися вищим представницьким органом. Це призвело до того, що у перших актах – Декларації про державний суверенітет України та Акті проголошення незалежності України – Верховна Рада не була названа парламентом. І лише 7 жовтня 1993 року цей термін було визнано законодавчо у Законі України «Про назву, структуру і кількісний склад нового парламенту України». Очевидно, цей факт певним чином вплинув на особливості формування Верховної Ради та на сприйняття парламентської ролі депутатів першого скликання.

Як наслідок, специфіка українського постсоціалістичного простору вплинула на типологічні риси парламентської еліти України та на її роль у становленні незалежної держави.

Вибори 1994 р. до ВР України були позачерговими. Їхнє призначення стало результатом тиску на структури державної влади влітку та восени 1993 року, насамперед страйкуючих шахтарів. Перенесення виборів на рік раніше, ніж вони мали відбутися за Конституцією, що діяла на той час, спричинило прискорене реформування виборчого законодавства. Прийняття нового закону про вибори до парламенту було нагальною потребою: адже з часу останніх виборів сталися значні суспільні зміни, що адекватно не відображались законом, за яким обиралися депутати ВР України першого скликання. Суспільно-політичні умови, які склалися на той час, у першу чергу – кризовий стан розвитку України, коли попередні економічні і політичні структури значною мірою були зруйновані, а нові лише почали формуватися, гальмували процеси реформування виборчого законодавства. Вибори до ВР України другого скликання мали переважно демократичний характер, з окремими порушеннями та спробами застосування адміністративного ресурсу.

Вибори проводилися на основі мажоритарної системи абсолютної більшості і визнавалися дійсними за умови участі не менше 50 відсотків виборців, внесених до списків. До парламенту потрапляли ті кандидати, які отримували більшість голосів тих, хто брав участь у голосуванні, але не менш як 25 відсотків від числа виборців згідно зі списками (Ст.43, ч.3-4). Були обрані представники різних політичних та ідеологічних течій, зокрема, представники 13 політичних партій. Це дало змогу, з формального погляду, переважно адекватно представити інтереси різних суспільних верств. Склалися певні передумови для покращання законодавчої роботи ВР України,

а саме: впровадження принципу роботи депутатів у парламенті на постійній основі, що сприяло професіоналізації їхньої діяльності; ухвалення Регламенту ВР України (1994) та прийняття Закону України «Про Комітети Верховної Ради України» (1995).

За результатами виборів було обрано 338 народних депутатів України з 450 передбачених законодавством. Вперше ВР України ухвалила Закон на основі мажоритарної системи абсолютної більшості. Проте світова практика останніх десятиріч свідчить, що в умовах перехідного періоду у більшості постсоціалістичних країн для стабілізації і розвитку нових політичних режимів використовується пропорційна або здебільшого змішана виборча система. Із перших постсоціалістичних країн (Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Чехословаччина, НДР) у 1990 році більшість обрали саме пропорційну або змішану виборчу систему і лише Польща – мажоритарну.

Однак і у 1994 році не було обрано конституційний склад ВР України, і держава отримала перманентні вибори, які проходили в кілька етапів, і на які було витрачено великі кошти. *Прийняття мажоритарної системи було зумовлено, перш за все, слабкістю політичних партій та тим, що ВР виявилася політично неструктурованою.* Членами політичних партій було лише близько 10 відсотків парламентаріїв, а з 36 парламентських груп тільки три були фракціями політичних об'єднань і рухів та дві – фракціями політичних партій.

Вибори народних депутатів 27 березня 1994 року підтвердили, що система виборів має багато недоліків. *Виборці зневірилися в можливості проголосувати за достойних кандидатів, а виборчі комісії робили все, щоб вибори відбулися, аби не витрачати державні кошти на наступний тур виборів.* Неструктурованість парламенту, нездатність сформувати більшість, і, відповідно, неможливість прийняття базових законів для проведення політичних та економічних реформ призвели до поглиблення економічної кризи, загострення протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади. Застосування такої модифікації виборчої системи (мажоритарної абсолютної більшості) зробило вибори недостатньо результативними (реальною була загроза необрання парламенту у визначений термін, тривалий час стабільне функціонування парламенту було неможливе) і, безумовно, неефективними.

У 1994 році внаслідок зусиллям лівої більшості в парламенті було заблоковано ухвалення нового виборчого закону на пропорційній основі. Право висування кандидатів збереглося за трудовими колективами та партіями. Як і в 1990 році, вибори депутатів у 1998 році відбувалися у два тури у 450 мажоритарних округах. Виборча система 1998 року (яка була застосована із незначними змінами також на виборах 2002 року) була змішаною: половина складу ВР України обиралася за системою пропорційного представництва, інша половина – за мажоритарною системою відносної більшості.

Принциповою відмінністю українського виборчого закону 1997 року було те, що у ньому вперше в історії українських виборів застосовується змішана – мажоритарно-пропорційна виборча система. Запровадження змішаної системи виборів призвело до певного підвищення ролі політичних партій у суспільному житті. Партії почали розглядатися як механізм реального впливу на державну політику, зокрема, на діяльність парламенту. У ВР України поступово почало формуватися стійке «політичне ядро» парламентських партій (КПУ, НРУ, СПУ, СелПУ). Наявність такого «ядра» свідчить про усталеність політичних орієнтацій значної частини виборців. Вибори до ВР України 1998 року засвідчили певне підвищення політичної ваги та впливу партій на українське суспільство. З 449 обраних народних депутатів 335 були представниками 22 політичних партій, що становить 74,7 відсотка депутатського корпусу. У виборах до ВР України – 1998 року брали участь 30 партій і блоків, з яких подолали чотиривідсотковий бар'єр тільки вісім. Порівняно з підсумками виборів до ВР України 1994 року досягнуто певного прогресу у визначенні депутатами своєї партійної належності. Так, серед обраних 404 народних депутатів України у 1994 році, 218 були позапартійними, а 176 депутатських місць – були розподілені між представниками 15 політичних партій, що становило трохи більше 43 відсотків від усього депутатського корпусу. Закон про вибори, в якому запроваджено (хоча і частково) систему пропорційного представництва, закономірно підвищив значення партій у житті держави, але, незважаючи на це, партії так і не стали масовими і їх вплив обмежувався часто лише одним регіоном.

Оцінка запровадженого у 1997 році порядку обрання народних депутатів України має складатися із характеристики застосування цілком самостійних і не пов'язаних між собою виборчих систем.

Однією з особливостей закону 1997 року є застосування так званої «англійської моделі» при визначенні результатів виборів, тобто системи відносної більшості. За цією системою обраним вважається той кандидат за одномандатним виборчим округом, який набирає голосів більше, ніж будь-який з його суперників. Мажоритарна система відносної більшості є безумовно результативною і ефективною – голосування в один тур забезпечує обрання усього депутатського корпусу. Проте введення такої виборчої системи у нашій державі можна розцінити неоднозначно. Позитивом такої виборчої системи було те, що правові новації мали політичного актора – цілу структуру (партію чи фракцію), що повинна була нести моральну відповідальність за наслідки власних ініціатив. Незважаючи на те, що у країнах ЦСЄ ця система дає змогу створити парламентську більшість, в Україні цього не відбулося. Результат – нове протистояння Верховної Ради і Президента, Кабінету Міністрів загострилося до відкритої конфронтації. Парламент блокував прийняття будь-яких законів щодо реформування суспільства. Негативним є відсутність парламентської більшості у лівих або правих. У поєднанні з амбіціями партійних лідерів, що вимагало постійного пошуку компромісів, це заважало прийняттю оптимальних рішень.

Політична структуризація ВР України відбувалася по лінії «пропрезидентські – антипрезидентські сили»; поділ за ознакою «ліві політичні сили – неліві політичні сили» відійшов на другий план. Стійка більшість політичних сил так і не була утворена і мала переважно ситуативний характер, політична структура ВР була вкрай нестабільною, що пояснюється відсутністю у потенційної більшості важелів впливу на формування Уряду та впливом глави держави на формування фракцій у парламенті. Вплив Президента України на роботу парламенту був відчутним.

Закон 2001 року був значно вдосконаленим у порівнянні з попереднім законодавством і забезпечував адекватні умови для проведення демократичних виборів. Одним з основних здобутків цього виборчого закону, що підняло його до рівня Європейського виборчого законодавства, стало надання пріоритетної ролі партіям на всіх стадіях виборчого процесу і насамперед під час висування кандидатів у депутати. На виборах до парламенту 2002 року при першому ж голосуванні був обраний практично увесь склад парламенту – 442 депутати з 450. Вибори до ВР України проводилися, як і

попередні, за змішаною системою. Таким чином, 25 політичних партій були представлені у ВР України 354 народними депутатами, 93 народні депутати обрані на основі самовисування.

На виборах за партійними списками представники опозиційних партій і блоків разом здобули понад 57 відсотків голосів виборців, у той час, як пропрезидентські партії і блоки – втричі менше (понад 18 відсотків). При цьому, опозиційні партії і блоки здобули перші місця на виборах за партійними списками у переважній більшості регіонів України. Однак, по суті, пропрезидентські кандидати набрали значну частину голосів у мажоритарних округах.

Зміни виборчої системи розглядалися і розглядаються під кутом зору зменшення чи збільшення парламентського представництва окремих політичних сил за незмінності рівня їхньої громадської підтримки. Відповідним чином формувалися і вимоги до виборчої системи. Вихідним положенням аналізу існуючої виборчої системи і вибору найоптимальнішої її модифікації має бути орієнтація на певні пріоритети. Зрозуміло, що при цьому мають бути враховані і існуючі суспільно-політичні та соціально-економічні реалії. Виборча система має забезпечувати: професіоналізм, порядність, чесність, відповідальність парламентарів перед виборцями, що є важливим чинником забезпечення політичної стабільності і утвердження повноцінної демократії у суспільстві та формування професійного парламенту, здатного у повному обсязі реалізовувати ті завдання, які на нього покладені Основним Законом.

Хоча сьогодні мажоритарна виборча система дещо в минулому, однак варто зазначити: реальна конкуренція п'яти, десяти, а то і двадцяти кандидатів в одному окрузі надавала можливість справжнього виявлення їхніх ораторських, менеджерських здібностей, тобто сприяла формуванню у них лідерських якостей.

Політичні сили, залежно від поставлених перед ними цілей, намагаються створити такі правила гри, за допомогою яких їм пощастить досягти успіху. Досвід України і Польщі підтверджує цю тезу тим, що крах радянської системи у цих країнах супроводжувався встановленням різних моделей виборчих систем, які гарантували збереження, хоч і в різних масштабах, впливу й позицій колишньої комуністичної еліти. Якщо у випадку Польщі оптимальним інструментом для цього стала пропорційна виборча система, то у випадку України – мажоритарна. Звідси, якщо протягом певного періоду

часу розвиток виборчої системи нагадує процес переходу від мажоритарної до пропорційної моделі, це ще не означає, що саме пропорційна виборча система є кінцевим пунктом призначення, після якого розвиток у зворотному напрямку неможливий. Досвід Польщі, навпаки, демонструє, що на сьогоднішньому етапі модель пропорційної виборчої системи не сприймається вже окремими суспільними групами, які виступають за проведення ревізії виборчого законодавства Республіки Польща.

У контексті розгляду реформування виборчих систем слід наголосити, що з позицій синергетичного підходу, еліта – це найважливіша складова механізму самоорганізації будь-якого суспільства. Їй належить провідна роль у визначенні напрямку і динаміки всього процесу самоорганізації етносу. У сучасних країнах, які стали на шлях демократії, система має бути відкритою, автономно функціонуючою, яка постійно оновлюється і самоудосконалюється відповідно до вимог зворотних зв'язків з масами. Політичні системи, для яких характерні закриті еліти, суттєво обмежують здатність суспільства до самоорганізації та самовдосконалення, вони поступово деградують і сходять з політичної сцени. Однією з принципово важливих подій у процесі формування політичної еліти було проведення у 1990 році перших за багато десятиліть альтернативних виборів до ВР України. Становище з формуванням нової генерації політичної еліти змінилося лише на початку ХХІ ст.

В Україні, як і у постсоціалістичних країнах Європи, політичні еліти формуються зазвичай політичними партіями та створеними на їхній основі партійними системами. Відмінність полягає у тому, що у постсоціалістичних країнах Європи політичні еліти формувалися переважно без участі колишньої компартійної еліти. Можна констатувати, що політична еліта України (на відміну від країн Центральної Європи і Балтії) не змогла перебороти політико-ідеологічну спадщину минулого. Нині створені в Україні партії, за участю «старої компартійної гвардії» (переважно безідеологічні партії, окремі з яких більше нагадують олігархічні клуби за інтересами), виявилися неспроможними виконувати покладені на них функції, у тому числі й одну з найважливіших – підбір та виховання кадрів національної еліти України.

В Україні формування демократичної політичної еліти відбувалося не стільки за рахунок переходу влади до новосформованої

еліти, скільки у спосіб відповідної модернізації старої еліти (номенклатури), етичні настанови та психологічні установки якої сформувалися ще за радянських часів.

Як відомо, еліта визначається за двома критеріями: формальним – за офіційним становищем, що його посідають певні особи, та ціннісним – за суспільним авторитетом, що його здобули особи, незалежно від їхнього формального (офіційного) статусу. Стосовно політичної еліти ці критерії можна перефразувати так: політична еліта за формальною ознакою – це ті, хто править; за ціннісною – ті, хто гідний правити. В ідеалі ці критерії мають збігатися. Власне, суть і мета демократії полягає саме в наближенні суспільства до цього ідеалу. Наразі можна констатувати, що нинішня еліта України – це еліта за формальною ознакою. Експерти зазначають, що в Україні, на відміну від Польщі, Чехії та країн Балтії, дотепер не відбулася зміна «критичної маси» політичної еліти. За їхніми підрахунками, серед осіб, які протягом 1991–2004 років призначалися на найбільш впливові посади в системі влади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар РНБО, глава Адміністрації Президента), вихідці з партійної, радянської, господарської, комсомольської номенклатури радянських часів становлять 73 відсотків, а серед осіб, які з 1995 року займали (або займають) посади голів обласних адміністрацій – майже 80 відсотків. Що стосується її бюрократичної складової, то за даними Національного інституту стратегічних досліджень 52 відсотки та 46 відсотків керівного складу місцевих і центральних органів влади України, відповідно, перебували на державній службі ще за радянських часів.

На наш погляд, важливо, щоб представники української політичної еліти визнавали і сповідували таку ідеологічну парадигму розвитку, яку б суспільство *підтримувало*. Певно, що вона повинна відповідати національним потребам, традиціям і найкращим світовим демократичним здобуткам. До прикладу, за перші дванадцять років, що минули після зміни суспільно-політичного ладу в Польщі, у країні змінилося дванадцять урядів. З цієї точки зору досягти політичної стабільності в державі не вдалося. Разом з тим, зміна урядів не впливала на вибір загальної стратегії розвитку країни. Хто б не очолював уряд, «ліві» чи «праві», всі вони *дотримувалися демократичних цінностей*, були прихильниками ринкових реформ і спиралися у своїй діяльності на спільне визначення головних засад національного інтересу: гарантування для Польщі тривалої безпеки, створення умов для розвитку добробуту населення, забезпечення

умов для збагачення польської культурної спадщини. Навіть ще до здобуття країною реального суверенітету ніхто в Польщі не сумнівався у європейській належності власної історії, культури, моральності, тому підтримка громадянами вступу країни до європейських структур на початку 1990-х років сягнула 90 відсотків.

Що нині заважає формуванню ефективної політичної еліти як Польщі, так і України, як можна охарактеризувати сьгоднішні українсько-польські проблеми у цій сфері? Наведемо перелік цих причин і проблем:

- роздвоєність еліти, боротьба у внутрішній політиці та нестабільність;
- немає прогностичного мислення та інноваційності;
- так звана «сіра зона» сьгоднішнього становища еліти; закритість та низька правова культура;
- неефективність зовнішнього зворотного зв'язку;
- «елітність» виявляється у оволодінні та утриманні ініціативи у передвиборчих змаганнях.

Сильна, стабільна, високопрофесійна влада є проявом структурованого в політичному та високорозвиненому в економічному плані суспільства, яке здатне впливати на владу та забезпечувати механізми противаг між усіма її гілками. Необхідно акцентувати увагу на тому, що в Україні за усіма критеріями система влади, її механізми та інститути залишаються слабкими, нездатними до виконання поставлених часом і суспільством завдань.

Існуючу еліту в Україні можна назвати квазіелітою, серед якої трапляються окремі «острівці» справжніх інтелектуалів чи керівників. Таким чином, без дієвої національної еліти ані модерна нація, ані сучасна держава в Україні не постануть.

Вибори до Верховної Ради у 2006 році вперше відбулися на суто пропорційній основі. Оскільки Закон «Про вибори народних депутатів України» забороняє участь у виборах партій, створених менш ніж за рік до виборів, то вже у вересні 2005 року було проведено перший огляд партій – потенційних учасників виборних змагань. Статистика свідчить, що у виборах-2006 мали змогу взяти участь 126 партій. Кількість потенційних учасників, порівняно з 2002 роком, залишилася незмінною – тоді передвиборний пул теж становив 126 офіційно зареєстрованих партійних структур. Реальну участь у боротьбі взяли 63 політичні партії, а у виборах 2006 року – 45 партій та блоків.

Ключовими елементами української моделі виборчої системи стали: загальнонаціональний багатомандатний виборчий округ, «жорсткий» бюлетень, трьохвідсотковий виборчий бар'єр (на попередніх парламентських виборах із застосуванням пропорційної виборчої системи становив чотири відсотки). Навіть зменшення виборчого бар'єра з чотирьох (на попередніх виборах до ВР України) до трьох відсотків не сприяло збільшенню представництва партій та їхніх блоків у парламенті. Цей бар'єр подолали три партії та два партійні блоки з різними програмами, що ускладнило формування коаліції.

Особливостями останніх виборчих кампаній було і те, що виборці переважно орієнтувалися на особистості політиків, вибори засвідчили дуже високу роль політика не тільки як лідера, але як стилю та бренду партії. Окрім того, необхідно наголосити на такій особливості, як упізнаваність політиків громадянами, а саме: ще у 1998 р. виборці у переважній своїй більшості не змогли б пригадати прізвищ кількох політиків, крім Президента та Прем'єр-міністра, у 2006 р. ситуація змінилася докорінним чином. У цьому полягала головна відмінність виборчого процесу: суспільство підійшло до нього більш підготовленим.

На думку експертів Українського незалежного центру політичних досліджень (м. Київ), найактуальнішими і фундаментально вагомими питаннями подальшого розвитку України є питання про зміну (або хоча би корекцію) виборчої моделі заради її відкриття для просування інтересів виборців і формування громадянського представництва, як і потреби у забезпеченні рівності всіх громадян перед законом.

У дострокових парламентських виборах взяли участь 20 партій та блоків. Особливістю причин дострокових виборів-2007 до парламенту України була конкуренція не стільки на рівні політичних сил, скільки на рівні інститутів влади. Головна інтрига виборів полягала значною мірою не в тому, за кого проголосує найбільша кількість виборців, а в тому, які ще партії зможуть подолати 3-відсотковий бар'єр. На рівні ж партійних програм та обіцянок вибори характеризувалися подальшою деідеологізацією. Для України і на попередніх виборах характерною була ситуація, коли програми різних політичних сил мало чим відрізнялися одна від одної в ідеологічному плані. У виборчій кампанії 2007 року ця тенденція мала ще

більш виражений характер, а отже – ще більшого значення набув персоніфікований вибір. Експертами відзначається катастрофічна відсутність нових ідей та криза старих. Ще однією із особливостей виборчих перегонів-2007 було використання адмінресурсу, підтасування рейтингів та війни референдумів як технологій у боротьбі за голоси виборців.

Дострокові парламентські вибори у вересні 2007 року проходили також на пропорційній основі. За остаточними підрахунками ЦВК до ВР України пройшли п'ять політичних партій та об'єднань: Партія регіонів отримала 175 мандатів, БЮТ – 156; Блок НУНС – 72; Комуністична партія – 27 та Блок Литвина – 20 мандатів (для отримання одного мандата політичній силі необхідно було набрати 45 909 голосів). У листопаді 2007 року було створено коаліцію демократичних сил (БЮТ та НУНС). Чи сприятиме це ефективній роботі парламенту та наскільки професійно розгортатиме свою діяльність українська політична еліта, – доведе час. Однак необхідно зауважити, що із введенням пропорційної системи виборів ще у 2006 році пов'язували надії у суспільстві щодо становлення партійної системи України, політичної структуризації парламенту, створення у парламенті стійкої більшості та як наслідок зростання ефективності його функціонування в Україні, забезпечення політичної стабільності у державі. Наявність значної кількості політичних партій свідчить про нестабільність політичної системи. У масовій свідомості ставлення до партій та політичних лідерів є дуже суперечливим, а довіра громадськості до них – низькою.

Причиною неусталеної багатопартійності у парламентах Польщі й України, розрізненості ідеологічних засад і розколів опозиційних сил є відсутність вкорінених політичних партій, тобто таких, які б відповідали інтересам великих суспільних груп. Відсутність таких партій є причиною безвідповідальності парламентської еліти і «політичних ігор», які відбуваються у законодавчих інститутах двох країн.

Зважаючи на існуючу в Україні тенденцію до блокування політичних партій, які беруть участь у виборчому процесі, вартим є досвід Польщі, де загороджувальний бар'єр для виборчих коаліцій є значно вищим, ніж для окремих партій. Так, зокрема, до розподілу мандатів допускаються політичні партії, списки яких отримали не менше 5 відсотків голосів виборців по країні, а для виборчих коаліцій

ця цифра становить 8 відсотків. Крім того, що більше партій входять у виборчу коаліцію, тим вищим встановлюється бар'єр. Такий досвід, на наш погляд, можна взяти на озброєння й Україні. Знову ж таки зазначимо: ці складнощі, ця напружена політична конкуренція об'єктивно сприяє формуванню кола політичних лідерів, політичної еліти загалом.

Як аргумент проти запровадження пропорційної виборчої системи також часто наводиться те, що в Україні на виборах застосовується пропорційна виборча система із закритими (жорсткими або зв'язаними) списками, коли виборець не має права впливати на черговість розташування кандидатів у списку, що визначається, відповідно, політичною партією (блоком). Така система веде до надмірної концентрації влади в руках партійних лідерів.

Пропорційна система, яка ґрунтується на голосуванні за списки депутатів із преференціями, є найбільш ефективною, оскільки це дасть змогу громадянам обирати не лише партії, а й надавати перевагу тим чи іншим кандидатам безпосередньо.

Нині можемо говорити лише про перші узагальнення переваг і вад пропорційної виборчої системи на прикладі Польщі та України. Світовий досвід використання пропорційної системи проведення виборів, незважаючи на її поширеність, також свідчить про окремі її негативні риси, наприклад, появу багатопартійності представницьких органів, що значно ускладнює механізм ухвалення рішень. Інколи за підсумками виборів лише одна політична сила отримує абсолютну більшість голосів і формує однопартійний уряд. Здебільшого виникає необхідність у створенні багатопартійної більшості та коаліційного уряду. А коаліції не завжди бувають стабільними і, як свідчить не тільки наш досвід, не так легко створюються, як планується.

У 2012 році відбудуться чергові парламентські вибори в Україні. Необхідно зауважити, що 17 листопада 2011 року Верховна Рада ухвалила Закон «Про вибори народних депутатів України». Відповідно до закону, вибори депутатів здійснюватимуться за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою: 225 депутатів обираються за пропорційною системою, 225 депутатів обираються за мажоритарною системою. Закон також встановлює 5-відсотковий виборчий бар'єр. Блоки участі у виборах не беруть.

Варто зазначити, що проведення чергових парламентських виборів в Україні на основі змішаної системи, підвищення виборчого бар'єру, а також виключення можливості висування кандидатів блоками критикувалося Венеціанською комісією та Міжнародною фундацією виборців. Досвід проведення виборів за змішаною системою показав, що ця система сприяє провладним партіям, які за рахунок зловживання адмінресурсом в одномандатних округах отримали значно більше місць у парламенті, ніж отримали б, якби вибори проводилися за пропорційною системою.

Еліта – це особи чи група осіб, які завдяки своїй поведінці найпереконливіше представляють головні цінності певної спільноти чи об'єднання суспільства. Що ж мають робити еліти, аби відповідати вимогам демократичного суспільства? Представницька демократія передбачає наявність конкуруючої еліти, а не гомогенної. Це вже не буде демократією.

Якщо розглянути канали, якими відбувається підйом еліти нагору, політична конкуренція, то для політичної еліти роль цього каналу виконують відповідні політичні партії та вибори. Як пропорційна, так і мажоритарна виборчі системи мають свої переваги і вади, тож питання полягає в тому, наскільки вдало у конкретній державі підбрано той або інший вид виборчої системи, наскільки поталанить, зважаючи на низку різних обставин, знівелювати вади і скористатися перевагами обраної системи.

Саме тому подальші дискусії з приводу виборчих систем і виборчої інженерії ще тривалий час стоятимуть на порядку денному науки і практики, а порівняльні дослідження у цій галузі за умови виважених та обґрунтованих підходів будуть важливим джерелом інформації та розуміння процесів, що відбуваються.

Часті зміни виборчого законодавства, мотивовані політичним вигрешем, свідчать про низьку якість демократії. З іншого боку, зростання ефективності дій політичних партій під час маніпуляцій із виборчим законом демонструє стабілізацію політичної сцени, що всупереч змінам і перетасуванням, які тривають, стає дедалі прогнорозованішою. Це дає підстави політичним суб'єктам прогнозувати, яка позиція у межах виборчого закону буде для них виграшною під час виборів (або згодом).

У Польщі, як і в Україні, питання вибору системи формування представницьких органів є питанням політичної доцільності,

іншими словами – виборча система має досягати тих цілей, які ставляться її розробниками. Серед таких цілей – забезпечення впливу на формування та реалізацію політики, ефективного функціонування системи органів публічної влади, перемоги суб'єктів, «під яких» впроваджено виборчу систему, на наступних виборах, забезпечення представництва національних меншин в органах влади, зв'язку між виборцями та обраними депутатами, зміцнення кадрових ресурсів партій тощо.

Вибираючи виборчу систему, необхідно обирати *поміркувану виборчу систему*, саме ту, яка в міжнародному науковому суспільстві пропонується для країн, які знаходяться в процесі трансформації. Слід констатувати, що для країн, які ще й розділені за національною ознакою, багатопартійна виборча система є більш придатною, оскільки забезпечує репрезентацію різних суспільних верств і дає змогу взяти активну участь у суспільному житті. Зрозуміло, що нова система вільних виборів автоматично не може гарантувати абсолютний демократичний спосіб керування країною елітою.

Радикальні перетворення останніх років у постсоціалістичних державах неминуче вимагали й вимагають не просто зміни колишньої політичної еліти, а інколи й формування її як такої. Процес формування, вирощування й виховання національної політичної еліти є тривалим. Водночас, цей процес є першочерговим завданням для держави, особливо для Польщі та України, розбудова яких лише розпочалася, і багато що залежить від активності й поведінки правлячої еліти.

Роль, суспільні функції і міра відповідальності політичної еліти дискутуються постійно, але особливо активно – в перехідні етапи розвитку суспільства. Це свідчить, що в такі моменти роль політичної еліти стає винятково важливою, якщо не вирішальною, оскільки саме вона – еліта – повинна сформулювати відповіді на виклики, поставлені часом змін.

Сьогодні весь світ перебуває у стані переходу від колишньої біполярної системи до нової, контури якої лише визначаються. Колишні постсоціалістичні країни Центральної Європи та Балтії приєдналися до Європейського Союзу – спільноти країн розвинутої демократії.

Однак головний виклик для України, як відзначають експерти, міститься не назовні, а всередині, має внутрішній характер і

полягає в невідповідності її сучасного стану прийнятим у демократичному світі критеріям. На цей виклик нинішня політична еліта України наразі не відповіла. Адже на те й існує еліта, щоб показати суспільству шлях вирішення проблем, що постали, консолідувати його і повести за собою.

Причина суспільної неефективності сучасної української політичної еліти – не у відсутності знань і умінь, а в тому, що вона *не має потреби брати до уваги інтереси суспільства*. Така потреба може диктуватися або моральними засадами еліти, або дієвими механізмами її політичної відповідальності, або ж тиском громадянського суспільства. Таких чинників в Україні поки що немає. А мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає. Номенклатура – тому що вона колишня, буржуазія – тому що вона нова.

Ефективної консолідованості еліти на даному політичному етапі ще не відбудеться з причин відсутності в нашій країні такого явища, як еліта України чи українська еліта, оскільки дане позиціонування нині підмінено поняттям істеблішмент, що не відповідає основним показникам елітарності, а є лише умовним заміником для електорального поля.

Задля скорочення трансформаційного періоду в українській політиці необхідним є формування професійної політичної еліти, яка повинна забезпечити реальне народовладдя, політичну відповідальність у діяльності вищих органів політичної влади та оптимізувати, перевести на консенсусну основу владні відносини. Із проведенням виборів на демократичних засадах у суспільстві пов'язуються надії на зростання ефективності діяльності політичної влади в Україні, запровадження компромісної моделі взаємодії вищих державних органів, покращання реалізації основних прав та громадянських свобод в Україні. Означені аспекти є актуальними і для Польщі.

Наявність і формування справжньої еліти, здатної вивести суспільство на шлях сучасного цивілізованого життя, є однією з головних проблем становлення розвинутого громадянського суспільства. Завданням же «модернізаційної еліти» є визначення цілей, стратегії, пріоритетів політики; внесення ідеалів і цінностей у суспільні процеси, у свій власний курс, що ґрунтується на глибинних внутрішніх зв'язках людей, що не входять до неї; у подоланні соціальних явищ, які перешкоджають модернізації та руху вперед.

Україна зараз напередодні чергових парламентських виборів, які відбудуться у жовтні 2012 року на основі вже іншої виборчої системи та виборчого законодавства. І громадяни України будуть свідками того, чи вдасться завдяки таким змінам привести до влади найкращих.

Виборча система має сприяти налагодженню стосунків між владою і громадянським суспільством, обрання до владних органів справжньої політичної еліти, яка відповідає професійним, етичним, моральним якостям; виборча система повинна бути сформована таким чином, щоб вона працювала в інтересах суспільства, а не власних вигод окремих осіб.

Таким чином, питання впливу виборчих систем на формування еліти є актуальною проблемою для поглибленого подальшого системного вивчення досвіду постсоціалістичних держав й, зокрема, українсько-польського у контексті змін у виборчому законодавстві. Необхідним є активніше досліджувати проблеми, які є спільними для Польщі та України: функціонування політичної еліти, ефективність виборчої системи, проблеми законодавчого забезпечення процесу становлення громадянського суспільства, кадрової політики. Все це повинно мати також практичну значущість.

Короткі висновки

I. Сучасна політична наука визначає поняття політичного лідерства залежно від особистих поглядів та оцінок політичного процесу. Феномен політичного лідерства, згідно з сучасними науковими концепціями, виступає як: центр групових управлінських дій; прояв особистісних рис лідера; мистецтво досягнення згоди; дія та поведінка; інструмент досягнення мети або результату; взаємодія лідера та його найближчого оточення; вміння переконувати соратників і суспільство; здійснення впливу і т. ін. Складовими політичного лідерства є: характерні риси особистості лідера; характеристика послідовників лідера; оцінка політичної ситуації, в якій діє лідер; значущість політичних програм.

II. Наукові концепції політичного лідерства охоплюють проблеми: 1) визначення лідерських рис; 2) характеристику навколишнього середовища, в якому діє лідер; 3) особистісно-ситуативні особливості лідерства; 4) взаємодії лідера та його оточення; 5) гуманістичні програми лідерства; 6) атрибутивні питання лідерства; 7) ідеї соціального обміну; 8) мотиваційні причини лідерства та 9) ціннісні

складові лідерства. Таким чином, теоретичні доктрини політичного лідерства є важливим фактором політичного життя сучасного суспільства.

III. Функції політичного лідера, виявлені сучасною політичною наукою, розкривають сутність лідерської діяльності. Змістом цієї діяльності є: інтеграція суспільства й об'єднання народних мас; знаходження та прийняття оптимальних політичних рішень; соціальний арбітраж і патронаж, який передбачає захист громадян від беззаконня й самоуправства бюрократії, а також підтримку порядку в суспільстві; комунікація влади і мас, запобігання відчуження громадян від політичного керівництва; ініціювання оновлення, генерування оптимізму і соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей; легітимація політичного ладу.

IV. Виконання політичних програм лідерів здійснюється через власний стиль управління, напрями та практика якого значною мірою залежать від економічного, соціального та культурного середовища. Сучасна політична наука визначає демократичний, ліберальний та авторитарний стилі політичного управління, хоча кожний політичний стиль пов'язаний із конкретною внутрішньою і зовнішньою ситуацією в державі.

V. Науково-теоретична розробка типологізації політичного лідерства визначає характерні риси управління суспільством на основі особистісних якостей та властивостей різних правителів. Класична концепція М. Вебера про традиційних, рутинних та харизматичних лідерів доповнювалася й поширювалася наступними дослідниками ХХ століття, серед яких К. Ходжкінсон, С. Джібб, Е. де Боно, М. Херманн, Р. Стогділл, Ж. Блондель, Р. Арон та ін.

VI. Дослідження психологічних аспектів політичного лідера ґрунтуються на соціально-психологічній типології лідерства; критеріальному підході; гендерному підході; аналізі феномену іміджу політичного лідера, виходячи з особливостей його діяльності; акмеологічних пріоритетах; аналізі моральних якостей та ін. Погляди на вивчення особи політичного лідера не є незмінними. Вони детермінуються політичними, економічними й соціальними реаліями, які зумовлюють посилення першості тих чи інших його складових.

VII. Значною проблемою стало поглиблення відчуженості між політичною елітою, передовсім тією її частиною, яка є при владі, і широкими верствами населення. Досить поширеними стали прояви апатії та недовіри громадян до діяльності владних структур.

VIII. Принцип зміни поколінь повинен бути основним в українській політиці. Це не означає приведення в систему влади лише молодих, це означає приведення кращих, з новими ідеями, новими підходами, професійно підготовлених, з новим баченням (корисним є досвід вирощування еліт у провідних європейських країнах).

IX. Отже, політична еліта – це досить самостійна, найвища, відносно привілейована частина суспільства, наділена непересічними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь в ухваленні та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї.

X. Еліта повинна прийти через форматування нових політичних сил, які будуть не харизматичним клубом для одного лідера. В умовах справжньої внутрішньої демократії та конкуренції вони будуть доводити свою важливість та можливість проводити зміни і вести за собою людей, мати стратегічну мету і волю до її здійснення і при цьому нести правову та моральну відповідальність за стан справ у державі.

XI. Дедалі актуальнішою стає проблема запровадження механізмів (нормативно-правових, організаційних та інших), які б забезпечували ефективне й відповідальне виконання політичною елітою та політичними лідерами своїх функцій, насамперед щодо продукування й реалізації державної політики, створення сприятливих умов для подальших суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень.

XII. Питання впливу виборчої системи на формування політичних лідерів є актуальною проблемою для поглибленого подальшого вивчення досвіду сучасних держав. Виборча система покликана сприяти налагодженню стосунків між владою і громадянським суспільством, забезпечувати його якість шляхом обрання до владних структур політичних діячів, які відповідали б професійним, етичним та моральним якостям.

Контрольні запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «політичне лідерство», розкрийте його сутність.
2. Розкрийте зміст функцій політичного лідера.
3. Назвіть фактори формування стилю політичного лідерства.
4. Зробіть порівняльний аналіз ефективності різних типів лідерства.

5. Назвіть складові політичного лідерства.
6. Чим визначається інтерес та актуальність вивчення проблеми політичного лідерства?
7. Охарактеризуйте основні етапи розвитку теорії еліт.
8. Які шляхи формування політичної еліти існують?
9. Які критерії використовуються сучасними науковцями в дослідженнях психологічних аспектів особи політичного лідера?
10. Яким чином тип виборчої системи впливає на формування політичних лідерів та політичної еліти?
11. Що означає поняття «поміркована виборча система»?

Література

1. Гальтунг Ю., Несс А. Політична етика Ганді. – Львів: Місіонер, 2001.
2. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: вехи исторической революции. – М., 2009.
3. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. – К. : Логос, 2009. – 500 с.
4. Кармазіна М. Президентство: український варіант. – К., 2007.
5. Кинг М.Л. Есть у меня мечта... – М.: Наука, 1970.
6. Конончук С. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем // Український незалежний центр політ. досліджень. – К., 2009. – 79 с.
7. Кочубей Л.О. Виборчі технології: Навч.посібник. – К.: Укр. центр політ.менеджм., 2008.
8. Крыштановская О. Антология российской элиты. – М.: Захаров, 2005. – 384 с.
9. Кудряшова Е.В. Лидер и лидерство: исследования лидерства в современной западной общественно-политической мысли. – Архангельск, 1996. – 256 с.
10. Лисюк А.И. Социокультурная детерминация политического лидерства: содержание, способы, эволюция: Монография. – Черновцы, 2008. – 384 с.
11. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры: Монография. – К.: Знание Украины, 2001. – 272 с.
12. Пахарев А. Теоретичні основи політичного лідерства в сучасній політичній науці // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С.22 – 29.

13. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / За ред. Ф.М.Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 334 с.

14. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За ред. Ф.М.Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – С.7 – 74.

15. Политология: Учебник / Под общ.ред. В.С.Комаровского. – М.: Изд-во РАГС, 2006. – 600 с.

16. Поліщук І.О. Еволюція культури політичних виборів в Україні: монографія. – Х.: ХНУ ім. В.Каразіна, 2008. – 352 с.

II. ІДЕЇ ЛІДЕРСТВА У СВІТОВІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

Політичні та соціально-філософські учення, в яких утверджується ідея володарювання і політичного лідерства, існують уже тисячоліття. Виникнення, становлення, розквіт і занепад давніх цивілізацій у світовій історії безпосередньо пов'язані з діяльністю видатних осіб та їхнього найближчого оточення. Вивчення історичних подій та фактів, виявлення їхньої значущості або мізерності спричинює глибоке усвідомлення історичної істини, яка не може підлагоджуватися під заздалегідь визначені схеми минулих чи сучасних політичних установлень. Тільки в такий спосіб досягається об'єктивність історичних досліджень, наукова обґрунтованість висновків, що з них випливають, відповідальність та зваженість міркувань щодо проблем, які стосуються долі видатних політичних діячів всесвітньої історії людства.

1. Уявлення про лідерство в стародавні часи і в епоху Середньовіччя

Наукові погляди на владу та її носіїв – мислителів стародавньої історії і Середньовіччя стали надійними підвалинами для формування сучасної науки про політичне лідерство. У працях Конфуція, Платона, Аристотеля, Цицерона, християнських богословів, Макіавеллі, Е. Роттердамського та інших мислителів того часу закладалися і розвивалися політологічні основи сучасних концепцій елітизму та лідерства.

Політичні праці стародавніх авторів були започатковані в часи становлення державності в перших людських цивілізаціях. До нас дійшли політичні трактати стародавнього Сходу, Греції, Риму. Мислителі давніх часів намагалися розкрити механізми державного володарювання, визначити форми управління суспільством, виявити мотивацію, стиль та технологію політичної влади. З трактатів стародавніх авторів до сучасного політичного лексикону та політичної практики прийшли такі поняття, як «державна влада», «державний закон», «монархія», «республіка», «тиранія», «демократія», «олігархія», «політика», «політична мораль» і багато інших

термінів, без чого неможливе саме існування сучасної політичної науки.

З'ясовуючи сутність і форми політичної влади, державного устрою та управління, мислителі стародавності і Середньовіччя змушені були вибудовувати свої концепції, виявляючи симпатії чи антипатії до певних політичних лідерів: вождів, царів, імператорів, королів, тиранів, архонтів, консулів та інших правителів, за часи правління яких вони жили, будучи безпосередніми свідками їхньої діяльності. Таким чином, політичні трактати Каутільї, Конфуція, Демокрита, Платона, Аристотеля, Цицерона, Плутарха, Светонія, Августина, Фоми Аквінського, Н. Макіавеллі та інших мислителів створювалися на основі біографій правителів того часу.

Давньоіндійський трактат про політику і державу «Артхашастра, або наука політики» (IV ст. до н. е.) був практичним настановленням з питань управління державою. Згідно з цим документом раджа (цар) мав усю повноту влади, а управління здійснював за допомогою сановників, довірених осіб та наглядачів. У цьому трактаті-настановленні йдеться про методи управління чиновниками з боку володаря: «Задоволених нехай цар шанує матеріальними дарами та знаками уважності. Незадоволених нехай підкоряє привітністю, дарами або чварами та покараннями...». «Артхашастра» наділяє ідеального володаря такими якостями, як: родовитість походження, зовнішня привабливість, прагнення до знань, хоробрість, красномовність, далекоглядність та вміння правильно використовувати найближче оточення. Можна безперечно зробити висновок, що управлінські якості володаря, які визначені на сторінках давньоіндійського трактату, цілком співпадають з сучасними концептуальними характеристиками політичного лідера.

Видатний давньокитайський мислитель Конфуцій (551 – 479 до н.е.) є засновником етико-політичного вчення, в основу якого покладені моральні принципи, які визначають відносини між владою і людьми. Ці відносини, за Конфуцієм, мають базуватися на суворій родинній та суспільній ієрархії та регулюватися певними правилами поведінки, в основі яких – повага, шанування та відданість. На думку мислителя, Володар повинен управляти народом не за допомогою сили, а прикладом моральної поведінки, не на основі законів та покарань, а спираючись на доброчесність. Він закликає правителя не обтяжувати народ великими податками.

Торкаючись проблеми управління суспільством, Конфуцій стверджував, що суспільство має складатися з двох основних категорій: тих, хто думає і управляє, і тих, хто працює і підкоряється. Управлінська еліта конфуціанського зразка має формуватися не за ознакою шляхетності або багатства, а за ознаками доброчесності та знань. Ідеологічними підвалинами конфуціанської моделі володарювання були: норма, правило, церемоніал, а ієрархічні відмінності в суспільстві мали зберігатися завжди. Конфуціанський комплекс привілеїв складається із знань норм етикету, регламенту вчинків, рухів, прикрас, форми та кольору одягу, типу карети тощо. Наведемо деякі постулати конфуціанської теорії управління: «Керуючи, слід бути дбайливим у справах, правдивим, любити людей, заощаджувати кошти та спонукати народ до праці»; «Коли керуєш, забудь про відпочинок, а виконуючи доручення, будь чесним»; «Спонукай до старанності власним прикладом»; «Будь прикладом для своїх підданих, не звинувачуй за дрібні провини, висувай достойних і здібних».

Вчення Конфуція після його смерті розвивали його численні учні та послідовники. Воно поповнювалося новими положеннями, зазнавало різних трансформацій на шляху до державної доктрини і навіть релігії. Конфуціанство виявилось досить живучим і довготривалим ученням, хоча в історичному розвитку Китаю були періоди, коли воно заборонялося. Змінювалися правлячі династії, приходили іноземні завойовники (гунни, монголи, маньчжури), але зберігалася китайська еліта, яка пристосовувала конфуціанську ідеологію і систему адміністративного управління до нових умов. Останнє відродження конфуціанства в сучасному Китаї відбулося за часів так званої «культурної революції» під проводом Мао Цзедуна.

Конфуціанська теорія управління побудована на зрозумілих принципах моралі, за якими правитель зобов'язаний жити для щастя своїх підданих, безкорисливо служити народові та державі. Великий китайський мислитель є по праву фундатором морально-етичних норм управління суспільством.

Серед давньокитайських мислителів, крім Конфуція, слід назвати засновника матеріалістичної філософської школи Сюнь-цзи, ідеалістичної школи Мен-цзи, мислителя Мо-цзи та інших, у працях яких формулювалися принципи державного управління та володарювання.

Могутнім центром розвитку гуманітарних наук (філософії, історії, політики і художньої літератури) була Давня Греція. Імена Гомера, Геродота, Фукідіда, Ксенофонта, Сократа, Платона, Демокрита, Аристотеля, Діогена, Геракліта, Епікура, Софокла, Аристофана та інших корифеїв надійно увійшли до світової скарбниці передової суспільної думки та художнього прогресу, а їхній доробок завжди впливав і впливає на процес історичного розвитку.

Безперечно, першооснову вивчення феномена політичного лідерства заклали поважні засновники давньогрецької історичної науки Геродот, Фукідід та Ксенофонт, праці яких набули поширення в грецьких полісах.

Так, батько всесвітньої історії Геродот (490/480–430–424 до н.е.) у власній «Історії» віддає перевагу божій волі та велінню фортуни. Розповідаючи про успіхи історичних діячів (Дарія, Ксеркса, Кімона, царя Леоніда, Фемістокла та інших), він відзначає їхні особисті здібності й уміння. Торкаючись політичних біографій видатних діячів давньогрецької та перської історії, Геродот переконаний у тому, що боги заздять людям і фортуна гнобить тих, хто досягає дуже великих успіхів і щастя.

Видатний давньогрецький історик Фукідід (460 – 400 до н. е.) написав «Історію» у восьми книгах, присвячену Пелопоннеській війні, в якій він брав участь як один з афінських стратегів. Фахівці історичної науки вважають, що «Історія» Фукідіда є вершиною давньогрецької історіографії: адже вона написана на вірогідних фактах, а не на легендах та здогадках. Він не прагне перебільшувати роль окремих діячів в історичних подіях, хоча й підкреслює значущість державного розуму та управлінської волі в державних справах. Фукідід був прибічником поміркованої і розумної влади й вороже ставився до радикальної демократії. Його ідеал політичного управління суспільством – помірковане олігархічне правління народних обранців, яке здатне поєднати олігархічні й демократичні елементи суспільства.

Відомий давньогрецький історик Ксенофонт (430–353 до н. е.) був представником афінської аристократії, але симпатизував спартанському державному ладу, а його політичним ідеалом була спартанська правляча еліта з її системою виховання представників влади та проведенням суворої владної політики.

Видатний давньогрецький філософ-матеріаліст Демокрит (460–370 до н. е.) написав понад 70 наукових праць, з яких до нашого часу дійшло лише близько 300 фрагментів. Політична думка мислителя охоплює судження про державу і владу, демократію і свободу, правосуддя і законодавство. Він був прибічником побудови внутрішньополітичного життя на засадах громадянського миру і державного законодавства. Торкаючись проблеми правителів та управлінців, Демокрит писав: 1) «Інтереси держави треба ставити вище за все інше і дбати, щоб вона добре управлялася...»; 2) «Закон виявляє своє благодійне діяння лише тим, хто йому підкоряється...»; 3) «Тільки при одностайності можуть бути здійснені великі діла, у протилежному разі це неможливо...»; 4) «Люди більше пам'ятають про зроблені керівниками помилки, ніж про вдалі їхні вчинки... Бо керівник обирається не для того, щоб погано вести справу, але щоб добре».

Основні політичні ідеї Демокрита, які значно впливали на суспільний розвиток античного світу, є досить актуальними й сьогодні; вони викликають не тільки науково-пізнавальний інтерес, а й мають певну практичну значущість в умовах сьогодення.

Видатний давньогрецький мислитель, філософ-ідеаліст Платон (428–347 до н. е.) одним із перших систематизував власні політичні ідеї у працях «Держава», «Політика» і «Закони», які подаються читачеві у формі діалогів. З позиції об'єктивного ідеалізму він пояснює людське суспільство та державний устрій як віддзеркалення вічних ідей, які існують незалежно від дійсності. Філософ намагався намалювати картину ідеального суспільства і держави, в якій є три стани: правителі–філософи, воїни та деміурги (ремісники, купці, землеробці). Він категорично виступав проти змішування станів ідеальної держави. Платонівська концепція ідеальної держави припускає дотримання всіма громадянами політичного життя. На чолі управлінської еліти обираються тридцять сім державних правителів, які відрізняються особливою мудрістю і працездатністю.

Вищою добродією політичного діяча Платон вважав справедливість у поєднанні з мужністю, мудрістю та поміркованістю. Платонівське уявлення про політичного лідера містить такі високі людські якості, як: природжена схильність до знань, любов до істини, рішуче неприйняття брехні. Володар має бути скромним, шляхетним, справедливим, великодушним, духовно досконалим:

«Достатньо з'явитися одній такій особі, яка має підпорядковану державу, і ця особа здійснює все...».

Учень Платона, видатний мислитель Аристотель (384-322 до н. е.) у праці «Політика» визначив сутність і цілі держави, сформулював власне бачення форм і методів державного управління. Зразком державного володарювання він вважав аристократію, яка обирається на вищі державні посади за ознаками шляхетного походження, багатства та добродетності. Мислитель був переконаний у тому, що володар повинен сам пройти школу підпорядкування: «Не можна добре керувати, не навчившись підкорятися». Панування тиранів мислитель тісно пов'язує з демагогією, за допомогою якої вони набувають народної довіри. Тому політичний лідер «в очах своїх підданих має бути не тираном, а домоправителем та царем, не грабіжником, а опікуном, він повинен вести скромний спосіб життя, не дозволяти собі надмірностей, знатних залучати на свій бік привітністю, а народом керувати за допомогою демагогічних засобів».

Демократичне управління суспільством викликає в Аристотеля негативну оцінку: «В тих демократичних державах, де вирішальне значення має закон, демагогам немає місця; але там, де верховна влада заснована не на законах, з'являються демагоги... І виявляється, що демагоги стають могутніми внаслідок зосередження верховної влади в руках народу, а вони розпоряджаються його поглядами, бо народна маса перебуває в них у слухняності...». Мислитель був переконаний, що управлінською політичною діяльністю можуть займатися лише військові та законотворці, які й є справжньою аристократією. Політичний лідер, за Аристотелем, повинен мати три якості: 1) співчувати існуючому державному устрою; 2) мати великі здібності управлінця; 3) бути добродетним і справедливим. Аналізуючи погляди великого мислителя на державну владу та її носіїв, можна відверто визнати, що значна частина цих постулатів не втратила актуальності й у сучасній політичній дійсності.

Значний внесок у наукову розробку проблеми політичного лідерства зробив давньогрецький історик Плутарх (45–127). Його головний твір «Порівняльні життєописи» подає читачеві як історичні зразки 50 біографій політичних діячів полісної Греції та Римської республіки. Видатний мислитель стародавності стверджує: «... дивлячись в історію, неначе в дзеркало, я намагаюся змінити на

краще власне життя і влаштувати його за прикладом тих, про чию мужність розповідаю ... завдяки історії ми неначе приймаємо кожного з великих людей у себе вдома... та обираємо з їхніх подвигів найвизначніше та найчудовіше».

«Порівняльні життєписи» по праву вважаються вершиною античного біографічного жанру і здобутком величезної ерудиції автора. Тому праця Плутарха має велике значення і як історичне джерело, і як літературний пам'ятник. Біографії видатних греків і римлян викладаються попарно і завершуються порівняннями. Плутарх став фактичним фундатором моральної оцінки дій видатних політиків та полководців в античній літературі. Моралістський принцип опису політичних біографій дав змогу створити історико-політологічний жанр як психологічно-біографічний нарис, який став широко використовуватися в подальші епохи суспільного розвитку.

Автор «Життєписів» поєднував парами політичних діячів Давньої Греції і Риму таким чином, який здавався йому найбільш вдалим. Серед фігурантів роботи такі пари: Тесеї і Ромул, Лікурґ і Нума Помпілій, Солон і Публій Валерій, Фемістокл і Камілл, Перикл і Фабій Максим, Пірр і Гай Марій, Лісандр і Сулла, Нікій і Красс, Олександр Македонський і Цезар, Демосфен і Цицерон та інші.

Оцінюючи перелік персонажів «Життєписів», можна побачити, що автор включив до свого твору як міфічних осіб (Тесеї, Ромул, Лікурґ), так і реальних героїв стародавності. І більшість героїв плутархівського твору, безумовно, видатні політики і полководці античної історії, діяльність і подвиги яких були високо оцінені сучасниками і добре відомі наступним поколінням людства.

У своїй праці Плутарх намагається запропонувати моральні зразки, яких слід дотримуватися і яких слід уникати. Він був переконаний, що добродієність, як і пороки діячів минулого, залишаються зразком для всіх часів. Так, у характеристиці напівлегендарного спартанського правителя Лікурґа наголошується, що «він створений для того, щоб володарювати та володіти здібністю справляти на інших моральний вплив». Про видатного афінського полководця і державного діяча вчений пише: «...суспільна діяльність рано й бурхливо залучила до себе Фемістокла; ним оволоділо сильне прагнення слави, через яке він від самого початку, бажаючи грати першу роль, сміливо вступав до ворожнечих відносин з могутніми

особами, які посідали в державі провідні місця». У біографії видатного афінського політика-реформатора Перікла автор «Життєписів» звертає увагу на його виняткову особистісну скромність і порядність: «За часи власної тривалої політичної діяльності він не ходив ні до кого з друзів на обід... тому що панібратство має таку силу, що перед ним не може встояти ніяка величність».

У праці Плутарха є яскраві політичні портрети Корнелія Сулли, Гая Марія, Марка Красса, Гнея Помпея та багатьох інших. Про Олександра Македонського він, зокрема, пише: «Ще в дитячі роки виявилася його помірність: він був байдужим до тілесних радощів і віддавався їм дуже помірковано; честолюбство ж Олександра призводило до того, що його склад думок був не за віком серйозним та величним. Він любив не будь-яку славу і шукав її не абиде». Про Цезаря Плутарх пише, що він був обдарований багатьма яскравими якостями, але найбільше шанував політичну та військову славу. «Мужність та любов до слави Цезар сам виховав у своїх воїнах тим, що щедро роздавав почесні й дарунки... він сам добровільно кидався назустріч будь-якій небезпеці й не відмовлявся зносити будь-які труднощі. Його любов до безпеки не викликала здивування в тих, хто знав його честолюбство, але всіх захоплювало те, як він зносив злидні, які, здавалося, перевершують його фізичні сили, бо він був слабкої будови, з білою і ніжною шкірою, страждав на головний біль та падучу».

Коротке знайомство з працею Плутарха дає змогу уявити біографії видатних греків та римлян на тлі тих історичних подій, сучасниками яких вони були. Захоплююче оповідання, інтерес та увага автора до людської долі й характеру, повага до моральних цінностей, котрі сповідували його герої, глибоке знання історії, філософії і політики завжди притягали і притягають до творчості Плутарха не тільки професійних учених-суспільствознавців, а й пересічних читачів.

Політична думка Давньої Греції розвивалася в умовах розквіту полісної системи державності, розквіту та занепаду рабовласницької демократії, видатних досягнень духовної культури, яка стала джерелом європейської та світової цивілізацій. Суспільний розподіл праці зумовив зростання виробництва, створив можливості для певного прошарку грецьких громадян займатися виключно інтелектуальною працею, в тому числі розробкою теорій суспільного

устрою. Активний розвиток політичних концепцій був потрібен самій організації суспільного життя. Зникнення давньогрецької державної незалежності не ліквідувало досягнення давньогрецької суспільно-політичної думки і духовної культури, які перейшли в спадщину й набули подальшого розвитку в Давньому Римі, середньовічній Європі, в Нові та Новітні часи.

Політична думка Давнього Риму закономірно стала спадкоємицею та продовжувачкою давньогрецької політичної культури. Імена Лукреція Кара, Цицерона, Марка Аврелія, Сенеки, Саллюстія, Тіта Лівія, Таціта, Светонія та інших мислителів могутньої імперії безперечно ввійшли в світову скарбницю культури та знань людської цивілізації. Вплив давньогрецької культури поширювався не тільки на римських письменників, істориків, філософів та політичних мислителів, а й мав надзвичайну значущість для всієї управлінської еліти Давнього Риму. Освіта, література, філософія, юриспруденція, історична наука та художня творчість римлян формувалися на давньогрецьких джерелах. Більшість представників римських правлячих кіл вільно володіли грецькою мовою, добре були ознайомлені з літературою та гуманітарними концепціями Еллади. Вважалося вельми престижним відвідувати центри давньогрецької культури і знайомитися з їхніми скарбами безпосередньо на місці, хоча після втрати Грецією державної незалежності багато що було пограбовано або варварськи знищено.

Яскравим представником давньоримської політичної культури був Марк Тулій Цицерон (106–43 до н. е.), автор праць «Про державу» та «Про закони». Він першим зробив спробу зрозуміти механізми вдосконалення державної влади: «Держава – це об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою злагодою в питаннях права та спільністю інтересів». Цицерон заклав правовий принцип у взаємовідносини управлінців та підлеглих, стверджуючи, що «під дію закону мають підпадати всі, а не тільки деякі, добірні громадяни».

Цицерон був не тільки сучасником, а й активним політичним діячем Риму в добу найбільш бурхливих історичних подій. Він пережив політичні тріумвірати, близько знав видатних політичних лідерів свого часу: Корнелія Суллу, Луція Сергія Катиліну, Ліцинія Красса, Гнея Помпея, Юлія Цезаря, Марка Брута, Марка Антонія, Октавіана Августа і багатьох інших. Його викривальні речі проти одних (Сулли, Катиліни, Антонія) і в підтримку інших (Помпея,

Цезаря) визначали погляди на політичне лідерство відповідно до внутрішньополітичних змін в державі. Мислитель-політик стверджував, «що насамперед треба прямувати до моральної гідності: адже справжня мужність та бездоганна діяльність прикрашаються вшануваннями, нагородами, пишністю, а пороки та злочини караються пенями, ганьбою, кайданами, побоями, вигнанням та смертю». Політичний лідер, за Цицероном, «має розбиратися в усьому, що стосується громадянських звичаїв і людської натури, що стосується повсякденного життя, державного устрою, суспільних порядків, суспільних уявлень, природних властивостей і традицій».

Цицерон, безумовно, належить до першого покоління інтелігентів-політиків, на прикладі політичної кар'єри якого можна побачити і певну політичну незрілість, і відсутність опори на широке кола римської громадськості, й певну безпорадність у питаннях державного управління. Але внесок Цицерона в скарбницю світової політичної культури безцінний, а глибокий інтерес до його спадщини пояснюється насамперед тим, що він жив і діяв у велику і драматичну епоху не тільки римської, а й світової історії.

Марк Аврелій (121–180) був не лише римським полководцем та імператором, а й останнім визначним представником античного стоїцизму у філософії. У праці «До самого себе», наводячи свої погляди на володарювання, він писав: «Не йди слідами Цезарів й не дозволяй себе втягнути... Намагайся зберегти в собі простоту, добropорядність, незіпсованість, серйозність, скромність, відданість справедливості, благочестя, доброзичливість, волелюбність, твердість у виконанні потрібної справи... Шануй богів і турбуйся про людське благо». Як бачимо, в цій настанові філософ-імператор у концентрованому вигляді сформулював основні моральні й гуманістичні завдання володаря.

Спроби осмислення надзвичайно важливого соціального феномена політичного лідерства робили давньоримські історики Гай Саллюстій, Тит Лівій, Тацит, Марцеллін, Светоній та інші, які бачили в національних героях, монархах та полководцях фактично єдиних творців історії.

Відомий римський історик Гай Саллюстій (86–35 до н. е.), як і Цицерон, був визначним діячем свого часу: народний трибун, сенатор, проконсул у Новій Африці, учасник військових походів Цезаря. Занепад Римської держави він убачав у моральному розкладі

нобілітету та нездатності сенату управляти державою. Для нього головна рушійна сила історії – це діяльність видатних осіб. Він підкреслює, що честолюбство, пихатість та жорстокість панства перетворили римську владу на нестерпну та ганебну. В умовах морального розкладу правлячої римської еліти стали можливими часті заколоти, громадянські війни, прихід до влади тиранів і диктаторів. У цілому Саллюстій виступає як виразник римської демократії, який щиро висловлює ненависть до нобілітету. У своїх історичних працях він створив яскраві політичні портрети Катиліни, Цезаря, Катона, Югурти, Марія, Сулли та інших.

Тит Лівій (59 до н. е.–17 н.е.) написав «Римську історію» у 142 томах. До нашого часу дійшли лише 35 книжок, в яких викладається історія Риму під владою царів, а також події Пунічних війн. Розповідаючи про видатних правителів та полководців Риму, автор стверджує, що моральні підвалини сприяли створенню римської величі. Царський період правління, який охоплює близько 250 років, написаний на основі анналів, що були складені майже через три століття після означених подій, і, природно, є напівміфологічними, де реальність переплітається з легендами та вимислами. Такими є образи Енея, Асканія Сильвія, Агріппи, Ромула та інших. Лише етрусська династія Тарквініїв має достовірні історичні підтвердження, що й відзначає історик.

Події Пунічних війн викладені Лівієм на основі особистих якостей провідних військово-політичних лідерів Карфагену Гамількара, Ганнібала, Гасдрубала, римського полководця-тріумфатора Корнелія Сципіона Африканського та інших. Про Ганнібала історик пише: ««... він був хоробрим, кидаючись у небезпеку, настільки ж був обережним у самій небезпеці. Не було таких турбот, від яких би він стомлювався тілом або падав духом. І спеку, і мороз він зносив з рівним терпінням; їв і пив рівно стільки, скільки вимагала природа, вибирав час для відпочинку, не звертаючи уваги на день або ніч... ті часи, які залишалися вільними від роботи...»».

Видатний давньоримський історик Корнелій Тацит (56–117) у своїх працях «Агрікола», «Германія», «Історія» і «Аннали» розкриває історичну роль Риму за часів імперії, в якій він убачав необхідний етап римської історії, прогресивну форму економічної та військово-політичної організації держави, яка закономірно змінила республіку. Але він чітко усвідомлював деспотичне свавілля

багатьох імператорів. Історичні портрети Нерона, Отона, Вітеллія, Веспасіана, Тита, Доміціана, Гальби та інших створені на ґрунтовній джерельній основі, з використанням широкого кола архівних матеріалів. Одних імператорів Тацит ототожнює з носіями добра і блага, інших – з уособленням зла і ганьби. З особливою повагою описані політичні біографії імператорів Цезаря, Августа, Клавдія, Веспасіана і Тита. Імператори Тиберій, Гай Калігула, Нерон, Гальба, Отон, Вітеллій і Домініціан названі тиранами. В історичній концепції Тацит робить висновок: «Поганим імператором подобається необмежена влада, добрим – помірна свобода». У працях видатного римського історика немає чітких переваг будь-якої з форм володарювання, але він з повною визначеністю висловлює ненависть до тиранії та скептицизм до аристократичного елементу римського державного устрою. Ідеалом для мислителя є давня римська республіка, коли в суспільстві, на думку Тацита, панували справедливість, добродієність та рівність громадян.

Давньоримський історик і письменник Светоній Транквилл (70–122) написав «Життя дванадцяти Цезарів», коли обіймав посаду імператорського секретаря і мав вільний доступ до імператорських архівів. Біографії римських імператорів охоплюють період від Цезаря до Домініціана. Автор не тільки викриває вади перших цезарів, а й відзначає їхні позитивні, з точки зору сучасників, риси, ілюструючи на конкретних прикладах «добрих правителів» і «тиранів».

Светоній був фактично першим творцем і представником нового типу біографічного жанру, коли виникла потреба у виразній та фактологічній оцінці діяльності кожного імператора кожної династії. Так, політична біографія Юлія Цезаря свідчить про блискучу освіту, видатні здібності полководця і державного діяча. Політичні успіхи Цезаря пов'язані з низкою його особистих якостей і вчинків, які привели його до верховної влади. Історик відзначає: «... він щедро роздавав все, про що його просили ..., громадян з інших станів, які приходили до нього, він осипав дарунками, не забуваючи їхніх рабів, якщо ті були милі патрону..., з таким самим старанням притягав він до себе і царів, і провінції в усьому світі ..., видовища він робив найрізноманітніші: і битви гладіаторів, і театральні вистави в усіх кварталах міста та різними мовами, і перегони в цирку, і змагання атлетів, і морський бій ... вірністю й турботою про клієнтів

він відрізнявся змолоду, до друзів був завжди уважним і добрим...». Портрет Цезаря насичений ораторськими, політичними та військовими здібностями, які були притаманні першому римському імператорові, а також його терплячості незалежно від скромних фізичних даних.

Імператора Нерона Светоній описує як самозакоханого, жорстокого і розпутного тирана, зайнятого переважно власними «акторськими» успіхами, а не державними справами, які він передовіряв своїм рабам та іншим тимчасовим правителям. Його вбивство у віці 32 років стало порятунком від тиранії. «Радіння в народі було таке, що біднота бігала по всьому місту у фригійських ковпаках».

Книга Светонія є цінним джерелом античної історико-політичної культури, де в літературній формі показано подоби політичних лідерів світової імперії. Автор розповів про своїх героїв, прагнучи зобразити як їхні видатні обдаровання і дії, так і негідні вчинки і пороки. Светоній неодноразово підкреслював, що в боротьбі за верховну владу люди виявляють і нестримну волю, і цілеспрямованість, і розумові здібності, і підступність, і грубу силу, і жадібність, і немилосердність, і моральний нігілізм. Книга свідчить, що боротьба за володарювання часто обертається не тільки втратою людських гідностей, а й трагічним фіналом для самих пошукачів необмеженого панування. Так, з дванадцяти римських імператорів книги Светонія дев'ять закінчили життя через насильницьку смерть, а два – внаслідок хвороби. Лише Август помер власною смертю у віці 76 років. Праця Светонія стала своєрідним документом для середньовічної Європи, коли формувалася ідея «освіченої монархії» і, безумовно, мала певний вплив на європейську політичну культуру різних епох.

Давньоримська політична література завершує знайомство з поглядами та концепціями античних мислителів на сутність володарювання. Оцінка стародавніми авторами місця і ролі правлячих еліт і лідерів стала основою наукової розробки сучасної політичної науки з проблем елітотворення і лідерства. Багатий фактологічний матеріал, глибокі узагальнення та мудрі сентенції, притаманні творам давніх мислителів, дають змогу сьогодні отримати вичерпні уявлення не тільки про характер влади та її носіїв давньої епохи, а й визначити місце політичного лідерства на всіх етапах людської цивілізації, в тому числі й сучасному.

Занепад рабовласницького способу виробництва призвів до падіння рабовласницьких держав. Класичним прикладом переходу від рабовласницького ладу до феодалізму були події в Римській імперії, де в умовах кризи тривав процес розкладу рабовласницьких відносин і відбувалося зародження елементів феодального способу виробництва. Так прийшла епоха середньовіччя, або епоха феодалізму. При феодалізмі основний засіб виробництва – земля – не була власністю селян і ремісників. Вона стала власністю феодалів і основою суспільства.

Історична наука вважає, що середньовіччя пройшло у власному розвитку три основні періоди – ранній, розвинутий і пізній. Кожний з цих періодів мав свої соціально-економічні, політичні, ідеологічні та культурні особливості. Хронологічні межі середньовіччя вираховуються 12–13 століттями, тобто з IV–V століття Нової ери і до середини XVIII століття – епохи початку буржуазних революцій і утвердження капіталістичного способу виробництва.

Соціально-економічні зміни призводили до масштабних політичних змін у світі. Серед таких епохальних подій були: розкол Римської імперії на Західну на чолі з Римом і Східну (Візантію) зі столицею в Константинополі; переможні походи варварів на Рим (вестготів на чолі з Аларіхом у 410 році і гуннів на чолі з Аттілою у 452 році); нормандські завоювання в Європі, рух сарматів, слов'ян та інших етнічних об'єднань, які створювали держави або державні союзи; завойовницькі походи монголів, арабів, турків і виникнення нових імперій, а також інші великі та дрібні політичні події та переміни.

Соціально-економічні та політичні зміни спричинювали радикальні культурні та духовні зміни, в центрі яких став релігійний фактор. У спустошувальних завоюваннях гинули центри античної духовної цивілізації, знищувалися цінні пам'ятки архітектури і художнього мистецтва, спалювалися багаті бібліотеки. Утвердження християнства в Європі та мусульманства на Сході та в акваторії Середземного моря як державних релігій супроводжувалося варварським знищенням пам'яток духовної культури античності, що визнавалися як шкідливі пережитки язичництва.

Складний шлях християнства від нечислених та роз'єднаних общин до панівної релігії в Європі був пов'язаний з глобальними політичними та соціально-економічними змінами. Мінялася в перші

століття Нової ери ідеологія і соціальний склад самих християнських общин. Криза рабовласницького ладу штовхала значну частину заможних прошарків населення, які мали не тільки матеріальні кошти, а й певну освіту, до християнських общин. Поступово представники колишньої рабовласницької знаті захопили панівні позиції в християнських громадах і створили єпископат. У руках єпископів (спочатку вони обиралися, а потім призначалися) зосереджувалася влада й управління християнськими общинами, що призвело до створення монархічного єпископату.

З часом верховенство у християнстві перейшло до римського єпископату, який почав вважатися спадкоємцем апостола Петра. З V століття римські єпископи привласнили собі ім'я «папа» – батько, наставник. «Природний характер римських пап і безладдя в Італії внаслідок слабкості імператорської влади спричинили залучення пап до широкої участі в справах громадянського управління вже з половини V століття». Влада християнських єпископів зміцнюється практично в усіх європейських державах, а хрестові походи, місіонерська діяльність орденів, утворення інквізиції – особливого церковного суду в справах єретиків, – перетворили християнську церкву на пануючу державну силу, яка послідовно і цілеспрямовано розвивала власну політичну ідеологію. Християнська історіографія визначає періодизацію церкви таким чином: «1) Давній період нероздільної церкви простягається до середини XI ст. (1054); 2) Середньовічний обіймає час від середини XI ст. до падіння Константинополя в 1453 році, а в Західній Європі до виступу М. Лютера (1516); 3) Новий період починається від зазначених подій і триває до сьогодні».

Раннє Середньовіччя (V–XIV ст.) не подарувало людству гуманітарного прогресу, як це було в Стародавні часи. Панування релігійного світогляду, носієм якого була християнська церква, що стала в більшості європейських країн державною, призвело до занепаду багатьох гуманітарних наук, заглушило загалом суспільну думку на декілька століть. Так, відомий християнський мислитель Августин (354–430) у трактаті «Про град Божий» не тільки виклав основи християнської політичної доктрини (постійна боротьба праведного з грішним), а й обґрунтував вимогу підкорення світської влади церкві. Він стверджував: «Оскільки головна умова обопільного союзу в кожній державі полягає в підкоренні царям і взагалі

вищій владі, значно більше повинні ми підкорятися в усьому Богові...». Інший мислитель-богослов Фома Аквінський (1226–1274) у трактатах «Суми теорії» та «Про правління володарів» розглядав державу як частину універсального порядку, творцем і верховним правителем якого є Бог. Він обґрунтував ідею всесвітньої зверхності римського папи як намісника Бога на землі. Світську владу (монархічну) Фома Аквінський наділяє божественним характером; вона має бути моральною, розумною й соціальною. Проголошуючи священність монархічної влади, християнський богослов вважав, що в разі перетворення монархії на тиранію припустимі виступи підданих проти тирана, а насильницьке зміщення тирана не є гріхом. Така позиція була певним кроком уперед, бо попередня концепція Августина вважала будь-яке протистояння монархічній владі смертним гріхом.

Відомий теоретик соціал-демократії Карл Каутський (1854–1938) у праці «Походження християнства» доходить висновку, що «християнська церква перетворилася на організацію панування, яка служить або потребам власних володарів, або потребам інших носіїв політичної влади, які спромоглися підкорити собі церкву».

Однак диктат католицької церкви над світською владою не міг тривати вічно. Розвиток феодальних відносин сприяв становленню абсолютизму – міцної монархічної влади. Тепер могутнім королем, герцогом та імператорам Ватикан не потрібен був як поводитир і йому почали відводити роль заспокоювача народних заворушень. Тому конфлікт між могутніми монархами, з одного боку, і правителями Ватикану, з другого, був визначений політично, а незліченні багатства, які стікалися в папську казну, давали політичному конфлікту цілком зрозумілий економічний інтерес.

Криза католицизму за часів Середньовіччя супроводжувалася низкою гучних політичних подій. Серед них: Авіньйонське полонення пап французькими королями (1309–1377); «Великий розкол» (1378–1417), коли відбувся розподіл католицького кліру спочатку на два, а потім на три церкви, які очолювали ворогуючі один з одним папи; створення незалежної від Ватикану англіканських церкви (1534); «Реформація» в Європі – широкий рух проти католицької церкви, пов'язаний з іменами Мартіна Лютера в Німеччині, Ульріха Цвінглі в Швейцарії, Жана Кальвіна у Франції, Яна Гуса в Чехії. Реформатори були не просто засновниками нових

християнських напрямів – лютеранства, кальвінізму, англіканської церкви, баптизму та інших, а й визначали функції світської влади, яка не повинна визнавати верховенство церкви.

Політичні погляди лідерів Реформації не були відверто сфокусовані на проблемі влади. Вони лише опосередковано віддзеркалювали їхні позиції на управління суспільством з боку світських правителів.

Більш визначену систему поглядів на владу та управління суспільством здійснили політичні мислителі епохи Відродження: Данте, У. Оккам, Е. Роттердамський, Н. Макіавеллі, Т. Мор, Ла Боесі, Ж. Боден, Т. Кампанелла та інші. Ідеологи Відродження виступали проти диктату церкви в політичному житті суспільства, були прихильниками міцних національних держав, убачали в сильній монархічній владі гарантії проти феодалного свавілля та клерикального диктату.

Найбільш вагомий внесок у дослідження політичного лідерства зробив видатний італійський мислитель епохи Відродження Нікколо Макіавеллі (1469–1527). Як прихильник республіканської форми правління Н. Макіавеллі, аналізуючи становище тогочасних розділених італійських держав, які постійно ворогували між собою, що давало змогу могутнім північним сусідам (Франції та Австрії) постійно нападати на італійські землі і грабувати їх, дійшов висновку, що спасіння Італії в об'єднанні під владою диктатора-монарха. У трактаті «Володар» мислитель відмовляється від моральних принципів управління. Він виправдовує терор, зраду, брехню та інше заради загальної справи державної могутності, стверджуючи: «...ми знаємо з досвіду, що в наш час великі справи таланили лише тим, хто не намагався тримати дане слово й умів, кого треба, обкрутити навколо пальця; такі володарі зазвичай досягали успіху куди частіше, ніж ті, хто ставив на чесність...».

Твір Н. Макіавеллі став своєрідним довідником з державного управління монархічних країн. У ньому є цілий набір практичних порад та рекомендацій, як ефективно управляти суспільством, уникаючи ненависті й зневаги щодо підданих. Ось деякі постулати трактату видатного мислителя:

- «Нерідко володарі, особливо нові, з часом переконуються в тому, що більш віддані та корисні для них люди – це ті, кому вони спочатку не довіряли»;

- «Ніщо не може викликати до володаря такої поваги, як військові справи та надзвичайні вчинки»;

- «Володаря поважають також, коли він відкрито виявляє себе ворогом або другом, тобто коли він без коливань виступає за одного проти другого – це завжди краще, ніж стояти осторонь»;

- «Нерішучі володарі зазвичай обирають невтручання, щоб уникнути найближчої небезпеки, і, як правило, це призводить їх до катастрофи»;

- «Володар має також виказувати себе покровителем обдарованих, шанувати обдарованих людей, віддавати пошану тим, хто відзначився в будь-якому ремеслі або мистецтві»;

- «Велику значущість має для володаря вибір радників, а якими вони будуть, хорошими чи поганими, – залежить від розсудливості володарів. Про розум правителя передовсім судять по тому, яких людей він до себе наближає».

Таким чином, Н. Макіавеллі переніс проблему політичного володарювання з царини уявлення та належного у площину реального життя, виявив природу, функції, технологію та зміст монархічного лідерства. Основними критеріями поведінки людей у суспільстві Макіавеллі вважав страх і любов, які й повинен використовувати Володар. Крім страху і любові Володар має також використовувати честолюбство, притаманне кожній людині. Технологія стабільного лідерства полягає у вмілому поєднанні засобів заохочення і покарання, причому останнє має значно перевищувати перше. Макіавеллі був переконаний, що Володар, який прагне абсолютної влади, зобов'язаний утримувати підданих у такому страху, щоб відібрати будь-яку надію на опір. Мислитель вважав, що нагороду і заохочення за службою слід роздавати краплями, щоб здобути істинно шляхетну оцінку.

Н. Макіавеллі визначив функції політичного лідера. Серед них він виділяє: забезпечення суспільного ладу й стабільності в суспільстві; взаємозв'язок розбіжних інтересів; мобілізацію народу на вирішення загальнонаціональних завдань. У цілому теорія політичного лідерства за Н. Макіавеллі побудована на наступних положеннях: 1) влада правителя базується на всебічній підтримці з боку соратників; 2) підлеглі зобов'язані розуміти цілі й прагнення лідера та виявляти здібності до їхнього виконання; 3) Володар має володіти

непохитною волею та живучістю; 4) правитель – завжди зразок мудрості й справедливості для своїх прихильників.

Розроблені Макіавеллі практичні поради для правителів, які передбачають майстерне поєднання хитрощів і сили, високо поцінювали Кромвель, Наполеон, Сталін та багато інших відомих політиків. Виправдання мислителем державного насилля, вбивств, зради, брехні пізніше породило термін «макіавеллізм», який став визначати політику зневажання законів, моралі.

Епоха Відродження в суспільно-політичній думці позначилася не тільки капітальними працями діячів Реформації і видатних гуманістів, які виступили проти диктату Ватикану в управлінських справах суспільства, а й потужним політичним напрямом, який одержав назву утопізму. Утопія – це нездійсненне мріяння, яке окреслює суспільно-політичні фантазії про ідеальний державний устрій, в якому панує рівність, загальне щастя, справедливість і любов. Утопічні трактати і художні твори були своєрідною реакцією на феодалізм, який зазнав потрясінь від селянських повстань у Німеччині, Франції, Бельгії та інших країнах, а також на капіталізм, що зароджувався. Утопізм формувався в умовах нових географічних відкриттів, започаткування науково-технічного прогресу, коли суспільна думка наполегливо випереджала дійсність у пошуках нових обривів.

Європейський утопізм не виник на порожньому місці. Мрії про щастя, про ідеальний суспільний устрій хвилювали інтелектуальні еліти вже в стародавні часи. Поетизація «часів Кроноса» є в творах давньогрецького поета Гесіода (VIII–VII ст. до н. е.) «Труди і дні» та «Теогонія». У період еллінізму з'явився перший фантастичний роман мандрівок Ямбула (II ст. до н. е.) – про далекий Острів Довершеності. У колі утопічних мрій опинився і Платон, який розумів стародавній стан як царство рівності. Таким чином, утопісти епохи Відродження стали природними продовжувачами ідей античних авторів, тільки в нових історичних умовах. До плеяди мислителів-утопістів нового часу розвитку європейської цивілізації належать Томас Мор («Утопія»), Томазо Кампанелла («Місто Сонця»), Френсіс Бекон («Нова Атлантида»), Сирано де Бержерак («Держава Луни»), Дені Верас («Історія севарамбів») та інші. Утопічні погляди на управління суспільством, на політичний статус правлячих лідерів та еліт найбільш виразно виявилися в творах Т. Мора і Т. Кампанелли.

Європейське середньовіччя, безумовно, було центром становлення і формування передової суспільно-політичної думки. Створення та зростання могутніх централізованих держав, утвердження феодального абсолютизму, зародження капіталістичних відносин на тлі географічних відкриттів та колоніальних завоювань, розвиток нових галузей науки і техніки, реформація церкви, Ренесанс у мистецтві, літературі та суспільній думці – все це стало суттєвими факторами цивілізаційного прогресу. Але було б помилковим вважати, що лише Європа була єдиним центром розвитку суспільно-політичної думки.

Виникнення могутніх імперій на Сході, масштабні завоювання монголів, арабів, турків та інших східних народів змінювали політичну карту світу, створювали сприятливі умови для розвитку політичної думки. Мислителі Сходу прагнули висловити власне ставлення і розкрити сутність державного управління та володарювання. Виникнення ісламу в VII ст., значні арабські завоювання на Близькому та Середньому Сході, в Північній Африці та Іспанії, створення важливих культурно-духовних центрів у Багдаді, Дамаску, Харрані, Бухарі, Хорезмі, Харасані, Ісфагані та ін. відкрили широкі можливості для розвитку суспільної думки. Твори видатних східних мислителів Аль-Кінді, Фарабі, Авіценни, Газалі, Аверроеса, Ібн-Хольдуна та інших гідно поповнили світову скарбницю філософської, історичної та політичної науки.

* * *

Політична думка про владні еліти і лідерство стародавніх часів і Середньовіччя дає змогу познайомитися з поглядами видатних мислителів на сутність людського володарювання. Багатий фактологічний матеріал, глибокі висновки та мудрі сентенції, які є в творах античних і середньовічних авторів, дають змогу одержати сьогодні вичерпні уявлення не тільки про характер влади та її носіїв давніх епох, а й визначити місце політичного лідерства на всіх етапах людської цивілізації.

2. Ідея лідерства в політичній думці Нового і Новітнього часів

Політичні теорії нової і новітньої історії націлені на обґрунтування спроможності влаштування суспільства на принципах раціоналізму, свободи і громадянської рівності. До цих ідеалів прагнув новий клас – буржуазія, яка з кожним століттям набувала дедалі

більшої економічної могутності, залишаючись без важелів державного управління. Боротьба буржуазії проти феодалізму перетворилася на яскраву епоху широкого ідейно-політичного руху в країнах Європи, який дістав назву Просвітництва. Ідеї просвітників-мислителів стали основою класової самосвідомості буржуазії та ідеологічним обґрунтуванням буржуазних революцій у Голландії, Англії, Франції та інших державах. Революції XIX століття у Франції, Німеччині, Італії, Австро-Угорщині фактично завершили остаточну перемогу капіталізму в економіці й панування в політичній сфері.

Політична думка нового часу з інших позицій характеризує владу і роль політичних лідерів в умовах буржуазного панування. На зміну окремим трактатам про владу приходять цілі теорії і концепції, авторами яких були блискучі мислителі епохи Просвітництва.

Вагомий внесок у теоретичні розробки проблем влади й управління суспільством зробили англійські мислителі Д. Уінстенлі, Д. Гаррінгтон, Е. Кларендон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм, Е. Берк, І. Бентам, В. Галлам, Т. Карлейль та інші. Розглянемо деякі окремі теоретичні погляди та концепції англійських мислителів на проблеми володарювання і політичного лідерства.

Видатний англійський філософ-матеріаліст, ідеолог буржуазії Томас Гоббс (1588–1679), автор численних творів, у тому числі відомого трактату «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і світської», вважав, що утримати людей від хаосу може лише сильна і нічим не обмежена влада монарха. Вся діяльність людей і життя суспільства мають бути підпорядковані державній владі й регулюватися нею. Обґрунтовуючи всевладдя лідера, Гоббс доходить висновку: «... жодна людина, яка володіє верховною владою, не може бути по праву страчена або якимось інакше покарана будь-ким зі своїх підданих». «Суверен ... має право здійснити все, що він вважає за необхідне для збереження миру і безпеки шляхом попередження чвар усередині та нападу ззовні...».

У своєму трактаті Гоббс надає політичному лідеру широкі права і повноваження: диктувати підданим правила поведінки і володіння власністю; здійснення судової функції; проголошувати війну й укласти мир; призначати всіх радників і міністрів; нагороджувати і карати; встановлювати почесні титули і табелі про ранги. Говорячи про владу лідерів-узурпаторів, мислитель стверджує: «Влада суверена, яка була придбана силою, не може бути без його

згоди перенесена на іншого. ... Він є суддею того, що необхідно для підтримки миру; він вирішує питання про навчання; він є єдиним законодавцем і верховним суддею в усіх суперечках; він визначає час і привід для проголошення війни й укладання миру; йому належить право обирати посадових осіб, радників, військових та інших чиновників і виконавців, а також встановлювати нагороди, покарання, пошани та ранги».

Таким чином, Т. Гоббс, будучи прибічником необмеженої монархії, дійшов висновку, що абсолютна монархічна влада в суспільстві необхідна, щоб позбавити його членів від хаосу та насильства (війни всіх проти всіх), а в обмін на владні повноваження монархові громадяни отримують безпеку і захист.

Джон Локк (1632–1704), автор праць з філософії, теології, політичної теорії, педагогіки та економіки в праці «Два трактати про управління державою» проголошує недоторканність прав і свобод власника, виступає одним із перших ідеологів лібералізму. Він був противником абсолютної монархії як форми державного управління, вважав її несумісною з основами та цілями суспільного життя. Першим обґрунтував ідею розподілу влади на законодавчу і виконавчу як принципу побудови конституційної держави. Він підтримував право народу на повстання, якщо правителі зневажають його законні інтереси і права.

Положення трактату про узурпацію влади і тиранії дають змогу виявити ставлення Джона Локка до окремих питань політичного лідерства: «... узурпатор ніколи не може мати права на своєму боці, адже узурпація відбувається тільки тоді, коли хтось оволодіває тим, на що має право інший». Говорячи про відмінності між освіченим монархом і тираном, мислитель підкреслює, що вони «полягають тільки в тому, що перший створює закони, які обмежують його владу, і метою його правління є суспільне благо, а другий все підпорядковує власній волі та примхам». «Скрізь, де влада, вкладена в чийсь руки для управління народом і для збереження його власності, пристосовується до інших цілей і використовується для того, щоб розоряти його, мучити або підкоряти деспотичним і безладним наказом тих, хто має цю владу, всюди вона відразу ж виявляється тиранією, незалежно від того, одна людина користується цією владою чи декілька».

Дж. Локк не сприймав концепцію Гоббса про абсолютну й необмежену монархічну владу. Він обстоював позицію, що основний обов'язок держави, яка виникла на основі суспільного договору, є дотримання «природного права», захист особистої свободи і приватної власності громадян. Він стверджував: «Для правильного розуміння політичної влади і визначення джерел її виникнення ми повинні розглянути, в якому природному стані перебувають усі люди, а це – стан повної свободи і стан рівності...». Мислитель пояснює сутність агресивного панування таким чином: «... той, хто хоче підкорити мене своїй владі без моєї згоди, буде робити зі мною все, що йому заманеться, і може навіть знищити мене, якщо в нього буде таке бажання; ... і розум спонукає мене дивитися на нього як на ворога моєї безпеки, який прагне відібрати в мене свободу...». Говорячи про цілі політичного суспільства і правління, Локк визначив основні положення: 1) встановлення справедливого законодавства; 2) створення досвідченого й неупередженого судочинства; 3) формування реальної сили, яка «змогла б підкріпити і підтримати справедливий вирок і привести його у виконання». Джон Локк є фундатором доктрини економічного й управлінського лібералізму – суспільно-політичного напрямку, який успішно розвивався в минулі два століття і є всесвітньою ідеологією нашого часу, але, враховуючи час, коли діяв мислитель, треба сказати, що найдосконалішою формою держави він вважав конституційну монархію.

Англійський філософ, правознавець та історик Давид Юм (1711–1776) трактував проблеми державності та володарювання таким чином:

«Правителі настільки далекі від того, щоб вважати джерелом як свого авторитету, так і обов'язку перед підданими..., що по можливості приховують походження своєї влади від народу, особливо від простолюдинів». Він сформулював три основні принципи, які є джерелом права на державну владу: «Перший принцип – це принцип, який обґрунтовує авторитет усіх найбільш усталених урядів у світі, а саме: принцип тривалого володіння владою за будь-якої однієї форми правління або за спадкоємності володарів... Коли немає форми правління, яка ґрунтується на підвалинах тривалого володіння владою, для її зміни буває достатньо наявного володіння, яке можна розглядати як друге джерело державної влади... Право завоювання можна вважати третім джерелом урядової влади».

Видатний англійський мислитель, історик, філософ і публіцист Томас Карлейль (1795–1881) був переконаний, що сама історія людства й усі історичні події є результатом творчості видатних осіб. Така позиція і погляди на історичний процес зближали його з багатьма положеннями Н. Макіавеллі. Карлейль у своїх творах наполягав на тому, що єдиними творцями історії є «обрані», «герої». Для нього світова історія – це біографії визначних людей, а народні маси є лише сліпою зброєю в їхніх руках. Особливу роль в історичному процесі він відводить, наприклад, Наполеону Бонапарту наприкінці подій Великої Французької революції XVIII століття: «Це людина з головою, людина діла... твердість! Артилерійський офіцер твердий, як бронза, а при потребі швидкий, як блискавка». Але, визначаючи міру впливу лідера, англійський мислитель робить висновок: «Велич визначної людини виявляється в тому, як вона поводить з маленькими людьми».

Французьке просвітництво, яке по праву називають попередником Великої Французької революції 1789–1794 років, спочатку деякі ідеї запозичувало у британців. Але просвітницька критика у Франції була більш дійовою й одержувала величезний суспільний резонанс, адже була націлена проти абсолютизму й феодальних державних установ. Видатні французькі мислителі були найбільш численною яскравою когортою блискучих ідеологів майбутніх соціально-політичних перетворень. Імена Жана Мельє, Шарля Монтеск'є, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, енциклопедистів на чолі з Дені Дідро та багатьох інших увійшли в світову скарбницю політичної думки.

Непомітний кюре з Шампані Жан Мельє (1664–1729) у творі «Заповіт» виступив з гострою критикою суспільного ладу феодальної Франції, вважаючи, що світська та духовна влади підтримують одна одну як два злочинці: «Релігія підтримує навіть найгірший уряд, а уряд, у свою чергу, підтримує навіть найбезглуздішу, найбільш нісенітну релігію... Служителі релігії, які панують над нашою совістю, є нахабними дурисвітами народу, а володарі та інші сильні світу сього, які володіють нашим тілом і майном, – найбільшими злодіями та убивцями з усіх існуючих у світі». «Заповіт» Ж. Мельє справив значний вплив на подальший розвиток революційно-демократичної ідеології передреволюційної Франції та світової радикально-революційної думки.

Видатний французький мислитель старшого покоління Шарль Монтеск'є (1689–1755) у праці «Персидські листи» наводить гостру сатиру на соціальні та політичні інститути абсолютистської Франції. Він гнівно засуджував деспотизм, відстоював право людей на свободу, а зразком державного управління вважав швейцарську республіку. Пізніше в працях «Роздуми про причини величі та падіння римлян» і «Про дух законів» Монтеск'є виділяє три форми державного управління – деспотію, монархію і республіку, але республікансько-демократичний лад він визнає лише для невеликих країн. Визначаючи деспотизм як ганебну систему, він надає перевагу в управлінні у великих державах конституційній монархії.

Розглядаючи проблеми влади і володарювання, великий французький мислитель суттєво доповнив доктрину Дж. Локка про розподіл влади на дві гілки, додавши до законодавчої і виконавчої ще й третю владну гілку – незалежну судову владу, яка нині в державах розвинутої демократії є важливим важелем управління в суспільстві.

Система поглядів Ш. Монтеск'є передбачала еволюційне реформування суспільства. Як передовий мислитель, борець проти феодального деспотизму і переконаний супротивник будь-якого насилля він був не демократом, а лібералом. Але в епоху, коли у Франції панував абсолютизм у його відлюдній формі, передові для того часу ідеї Монтеск'є відіграли значну прогресивну роль і спричинили безумовний революційний вплив на наступні покоління французьких просвітителів і революціонерів. Так, вождь якобінців Марат вважав Монтеск'є своїм першим учителем.

Видатний французький мислитель Франсуа Марі Аруе Вольтер (1694–1778) був послідовним борцем проти феодального абсолютизму та релігійного фанатизму. Політичні погляди Вольтера формувалися на основі неприйняття самодержавного свавілля та станової нерівності. Фактично, він був прихильником буржуазних свобод й поміркованості в політиці. Його ідеї реформування влади згори передбачали створення освіченої монархії (листування з пруським королем Фрідрихом II, російською імператрицею Катериною II, шведським, датським та польським королями). Пізніше мислитель схиляється на користь конституційної монархії, а з часом – і до республіки. Серед суспільно-політичних творів Вольтера, які ввійшли до скарбниці світової громадської думки, слід назвати

«Філософські листи», «Філософський словник», «Історію Карла XII», «Добу Людовика XIV», «Історію Російської імперії за Петра Великого», «Досвід про права і дух народів» та інші. Разом з Дідро і Даламбером він активно залучався до участі в створенні «Енциклопедії». Про сутність влади великий мислитель писав: «Той, хто побажав би підрахувати нещастя, пов'язані з ганебним правлінням, змушений був би написати історію людства».

Роль Вольтера в розвитку та поширенні передових ідей важко переоцінити. Він палко вірив у силу розуму, у визволення людини від рабства. Вольтерівський дух сумніву і вільнодумства, який у багатьох країнах називали «вольтер'янством», розуміли як заклик до революційної боротьби проти абсолютизму і духовного мракобісся.

Політичні погляди і виступи Монтеск'є і Вольтера, яких у політичній літературі часто оцінюють як одинаків, стали поштовхом до виникнення цілої плеяди видатних французьких мислителів, які не тільки створили величезний масив громадсько-політичної науки, а й стали ідейними попередниками Великої французької революції XVIII століття. Серед цієї плеяди блискучих французьких просвітителів – Д. Дідро, Даламбер, Гольбах, Гельвецій, Маблі, Кондорсе, Тюрго, Ламетрі, Руссо та ін.

Науковий напрям і обсяг цього посібника не дають змоги докладно розкрити суспільно-політичні погляди всіх видатних просвітителів Франції. Тому зупинимося лише на окремих концептуальних та світоглядних позиціях великих французів.

Головний редактор «Енциклопедії» Дені Дідро (1713–1784) у трактаті «Промова філософа, звернена до короля» писав: «Володаре, якщо Ви бажаєте мати священиків, Ви не можете бажати філософів, а якщо бажаєте філософів, не можете бажати священиків. Адже філософи за самою своєю професією – друзі розуму і науки, а священики – вороги розуму і заступники темноти, і якщо перші роблять добро, то другі роблять зло; Ви ж не можете бажати водночас добра і зла». Перекоаний супротивник абсолютизму і божого походження королівської влади, Дідро покладав певні надії на плідну діяльність освіченої монархії, але пізніше він дійшов ідеї республіканського правління.

Видатний французький політичний мислитель Клод Гельвецій (1715–1771) у трактатах «Про розум» і «Про людину», які були

засуджені римським папою, Сорбоною та парламентом, писав: «... кожний прагне стати деспотом. Щоб досягти цього, необхідно послабити владу знаті та народу, а для цього потрібно протиставити інтереси громадян». Далі він висловлює думку: «Стати деспотом легко. Народ рідко передбачає біди, які несе за собою зміцніла тиранія. Коли ж нарешті він помічає їх, то виявляється зігнутих під ярмом, обтяженим ланцюгами і безсильним, щоб захищатися, він лише очікує кари. Ухвалені слабкістю народу володарі стають деспотами».

Видатний політичний мислитель, енциклопедист Поль Гольбах (1723–1789) визначав політику як мистецтво управління людьми. Значну увагу він приділяв законодавству й вихованню професійних управлінців. Не втратили актуальності думки Гольбаха про проблему підготовки державних діячів та діяльності політичних лідерів з управління та розвитку суспільства:

- «Якщо велике мистецтво політики полягає в тому, щоб турбуватися про задоволення потреб держави, то тільки виховання може стати школою, здатною сформувати таких громадян, якими бажала б їх бачити політика»;

- «Складається враження, що достатньо бездарному монархові на власний вибір призначити підданих на державні посади, які потребують виконання найважчих обов'язків, як ці піддані якимсь дивом здобудуть таланти і знання, необхідні для роботи на таких високих посадах»;

- «Державний діяч повинен мати розум, що відповідає його професії, – послідовний, мудрий та справедливий»;

- «Володар зобов'язаний шанувати, захищати і винагороджувати кожного підданого за його заслуги та користь».

Політичне кредо й погляди французьких енциклопедистів на чолі з Дідро стали грізною зброєю в боротьбі проти абсолютизму та мракобісся, проти залишків середньовіччя у Франції. «Енциклопедія» виявилася видатною пам'яткою просвітницької літератури, а політична цінність та актуальність творів її блискучих авторів не втрачені й сьогодні.

Видатний мислитель Франції Жан-Жак Руссо (1712–1778) був переконаний революційний демократ. Він убачав у нерівності корінь зла і стверджував, що це зло пов'язане з деспотичною монархічною владою. Він не вірив у справедливість просвітницької

монархії і стверджував, що в умовах монархічного правління «все сприяє тому, щоб позбавити справедливості та розуму людину». «Тиран – це король, який управляє за допомогою насилля, не рахуючись зі справедливістю і законами».

У полеміці з Д. Дідро, який був прихильником концепції «просвітницького абсолютизму», Руссо стверджує, що правителі не тільки від природи не зацікавлені в щасті народних мас, а навпаки, часто шукають власну користь в їхніх бідах. Він пише: «Той, кого могутність ставить вище за людей, має бути вище за людські слабкості...».

Політична програма Ж.-Ж. Руссо справила великий вплив на покоління творців Великої французької революції 1789–1794 років. Якщо більшість французьких просвітителів висувала як політичний ідеал домагання конституційної монархії або просвітницького абсолютизму, Руссо вимагав такої організації державної влади, як республіка, що забезпечувала б повноту влади народу. Він одним із перших політичних мислителів фактично розвинув ідею народного суверенітету і народовладдя. Ціла плеяда видатних борців і організаторів революційних подій XVIII–XIX століть у Франції були послідовниками ідей Жан-Жака Руссо. Серед них – Марат, Робесп'єр, Дантон, Сен-Жюст, Сен-Сімон та інші. У своїх політичних маніфестах і трактатах вони висловлювали власне ставлення до влади і політичного лідерства.

Один з найяскравіших вождів французької революції, вчений і публіцист Жан Поль Марат (1743–1793), пройшовши складний життєвий шлях і здобувши блискучу освіту в Бордо, Парижі та Единбурзі, очолював справжнє революційне крило мислителів та політичних діячів свого часу. Його газета «Друг народу» була трибуною палкої боротьби не тільки проти деспотичного абсолютизму, а й проти вождів великої буржуазії («жирондистів»), в яких він геніально передбачив майбутніх зрадників революції. У творах «Ланцюги рабства», «План кримінального законодавства» та інших Марат проголошує безкомпромісну боротьбу проти правителів, які узурпували владу в державі, проголосивши цю боротьбу законною і справедливою. Монархічна реакція та лідери великої буржуазії (Неккер, Мірабо, Байя та інші) люто цькували Марата й організували його вбивство у липні 1793 року. У власних характеристиках правителів Марат був гранично об'єктивним і нещадним:

«На одного доброго володаря – скільки в світі чудовиськ! Майже всі вони темні, пихаті, зневажливі, віддані святковості та насолодам. Більшість з них ледацюги, боягузи, грубіяни, зверхні, не здатні до жодної похвальної справи, до жодного шляхетного почуття. Дехто з них виявляє діяльну натуру, знання, здібності, талант, відвагу, великодушність; але справедливості, цієї найвищої з королівських чеснот, вони позбавлені цілком».

Вождь якобінців і голова революційного уряду Максиміліан Робесп'єр (1758–1794) прожив коротке, але яскраве й політично насичене життя, пройшовши шлях від провінційного адвоката до визнаного вождя Великої французької революції. Його називали Непідкупним, а його дивовижна доля зберегла неослабну увагу всіх наступних поколінь. У доповіді Конвенту 25 грудня 1793 року Робесп'єр сформулював принципи революційного уряду, в яких проголошувалося:

«Революційному уряду необхідно вживати надзвичайну активність тому, що він веде війну... він змушений безперервно та швидко розгортати нові ресурси, бо виникають нові небезпеки, боротьба з якими не зазнає зволікання. Революційний уряд зобов'язаний надавати чесним громадянам захист, а ворогам народу має нести тільки смерть». Він підкреслює: «Недостатньо залякувати ворогів народу, треба надавати допомогу його захисникам; ми просимо у правосуддя певних заходів на користь солдат, які борються та страждають за свободу».

Учасник французької революції, утопічний комуніст Гракх Бабеф (1760–1797) перебував під впливом ідей Ж.-Ж. Руссо, Маблі і Морелі. Прихильник демократичної республіки і ліквідації всіх пільг аристократії і буржуазії, він зазнав репресій усіх політичних режимів часів революції, а термідоріанська диктатура призвела його до страти. У «Маніфесті плебеїв» Бабеф стверджує, що стійкий добробут більшості народу не повинен залежати «від бездарності, безпутності та злої волі правителів...», що треба покласти край тому нестійкому і завжди тяжкому становищу, в якому з волі тиранів усіх часів знемагає більшість людей». Він називає громадянську війну боротьбою плебеїв і патриціїв: «Плебс ставить собі на службу всі добродіє: справедливість, людяність, безкорисливість. Патриціат закликає собі на допомогу всі пороки: хитрість, лукавство,

підступність, ненажерливість, пихатість, честолюбство... Необхідно перебороти злочини і повернутися до демократичного правління...».

Французький політичний мислитель, соціаліст-утопіст Клод Анрі Сен-Сімон (1760–1825) як офіцер воював за незалежність США. Він вітав французьку революцію, був прихильником якобінської диктатури. У своїх політичних трактатах «Листи женевського мешканця до сучасників», «Листи до американця», «Погляд на власність та законодавство», «Притча», «Міркування», «Катехізис промисловців» та інших обґрунтував концепцію демократичного управління суспільством під керівництвом освічених підприємців. Характеризуючи сучасний йому політичний устрій, мислитель стверджував: «Окрім жахливих жорстокостей, які стали цілком природним наслідком такого застосування принципу рівності, який доручив владу темним людям, він створив форму правління зовсім не придатну, бо кількість правителів настільки збільшилася, що праці підлеглих ледве вистачає на їхнє утримання». Принципи Сен-Сімона для управління суспільством формувалися як «духовна влада – в руках учених, світська – в руках власників; влада ж обирати осіб для виконання обов'язків великих вождів людства – в руках усього народу; заробітна платня правителям – пошана».

Сен-Сімон був переконаний, що «уряди не будуть більше керувати людьми, їхній обов'язок обмежуватиметься лише усуненням усього того, що заважає корисним справам». «Єдиний клас суспільства, якому ми бажаємо підсилення владності та політичної сміливості, єдиний клас, честолюбство якого йде на користь, а сміливість необхідна, є загалом клас підприємців: адже їхні власні інтереси цілком узгоджуються зі спільними інтересами».

Підбиваючи підсумок суспільно-політичного значення французького Просвітництва, можна констатувати, що воно висунуло блискучу когорту політичних мислителів, які обґрунтували й проголосили ідеали свободи, рівності, щастя народу, випереджаючи свій час. На відміну від англійського Просвітництва, яке формувалося після революційних подій, французьке – стало ідеологічним і організаційним підґрунтям, своєрідним ідейно-політичним стрижнем у діяльності всіх вождів і лідерів Великої французької революції.

Просвітницький рух Північної Америки був ідеологічною основою боротьби за визволення з-під колоніальної залежності від англійської метрополії. Серед видатних діячів американського

Просвітництва були лідери Війни за незалежність (1775–1783) Б. Франклін, Т. Джефферсон, Т. Пейн та інші. Більшість з них були послідовниками французьких просвітителів. Так, Томас Джефферсон, який був третім президентом США, писав після завершення своєї політичної кар'єри: «Виборчий деспотизм – це не та форма правління, за яку ми боролися. Ми боролися за таку форму правління, яка не тільки повинна ґрунтуватися на принципах свободи, але за якої правляча влада була б так розподілена та зрівноважена між декількома інститутами влади, щоб жоден з них не міг би вийти за межі власних законних повноважень, щоб не зустріти ефективного стримування і протидії з боку інших» Сучасна американська політична думка має багато послідовників Джефферсона, що гостро критикують американську конституцію, яка фактично створила в державі демократію для олігархії, а не для народу.

Сучасна американська політична наука цілком виразно стверджує, що американську конституцію сформували удачливі в справах плантатори, торговці та фінансисти, пов'язані між собою кровними та шлюбними зв'язками або спільною службою в конгресі, на військовій та дипломатичній ниві. Нині такі висновки не дуже приємні деяким адептам американської політичної системи нових державотворень, особливо на постсоціалістичному та пострадянському просторі. Але це політична реальність.

Німецьке Просвітництво було не таким впливовим у політичному житті, як англійське і французьке. Причиною тому була подрібненість Німеччини та її економічна відсталість. Німецькі просвітителі переважно формувалися як філософи і теоретики чистого мистецтва. Крім того, Німеччина більше піддавалася впливу реформаторських релігійних течій. Серед німецьких просвітителів особливу вагу мали Г. Лейбниц, І. Вінкельман, І. Кант, І. Фіхте, Г. Лессінг, Й. Гьоте, Ф. Шиллер та інші. Проблема політичного лідерства в трактатах німецьких просвітителів не визначалася як окрема, а переважно формулювалася разом з проблемою державного управління. Іммануїл Кант у трактаті «Метафізика звичаїв» писав: «У кожній державі існує три влади: верховна влада в особі законодавця, виконавча влада в особі правителя і судова влада в особі судді...». Кожна влада має бути незалежною, а головним володарем має бути народ. Всесвітню популярність здобула кантівська концепція ролі моралі в житті суспільства, яку він вважав найважливішою рисою чесної політики.

Аналізуючи погляди політичних мислителів Просвітництва на проблеми володарювання, можна зробити висновок, що епоха революцій і зліт політичної думки стали надійним підґрунтям для розвитку логічних управлінських теорій і концепцій у наступні періоди людської цивілізації.

Велика французька революцій, яка трансформувалася в жирондистську диктатуру, а потім – у тиранічну імперію Наполеона Бонапарта, завершує найвизначніші політичні події епохи абсолютизму і відкриває епоху становлення і формування політичного панування буржуазії, що триває понині. Надзвичайне місце в світовій історії належить ХІХ–ХХ століттям, коли відбувається бурхливий розвиток економіки, техніки, літератури, мистецтва, а стрімкі політичні зміни, які спричинялися численними війнами та революціями, радикально змінювали картину всього державного життя і всіх міжнародних відносин на європейському континенті і в світі. Промислова буржуазія була провідною складовою буржуазного класу. Пізніше вона стала основою формування фінансового капіталу, який остаточно склався й зміцнив власне панування як монополістичний капіталізм. У ХІХ столітті виникають і поширюють свій вплив на суспільне життя масові політичні партії, які стали головним елементом демократичного устрою суспільства.

Бурхливі політичні події останніх двох століть сприяли висуванню численної когорти видатних політичних лідерів, без діяльності яких неймовірно уявити світову історію новітнього часу. Наполеон Бонапарт, К. Меттерніх, російський імператор-реформатор Олександр II, Д. Гарібальді, А. Лінкольн, В. Пітт, О. Бісмарк, В. Ленін, Ф. Рузвельт, У. Черчілль, Й. Сталін, Мао Цзедун, Насер, Д. Неру, М. Тетчер і багато інших впливових політиків – всі вони були різними і за масштабом, і за наслідками своєї діяльності, але кожний з них, безумовно, зробив суттєвий внесок у політичний розвиток своєї країни і певним чином вплинув на хід світової історії.

Політична думка новітнього часу характеризується розвитком цілісних політичних ідеологій і теорій, які віддзеркалюють політичне життя, виявляють сутність та характер державного володарювання, намагаються спрогнозувати найбільш гуманні та ефективні форми і методи управління суспільством. Погляд на політичне лідерство у працях мислителів новітньої історії органічно включався в концептуальні положення і принципи державного володарювання.

Вагомий внесок у розробку наукових концепцій політичного лідерства зробили історико-політичні та філософсько-етичні погляди видатних європейських мислителів новітнього часу: Гегеля, Фейєрбаха, Токвіля, Конта, Прудона, Спенсера, Маркса, Енгельса, Шопенгауера, Ніцше, Гумпловича, Тарда, Лебона, Фрейда, Шпенглера, Вебера, Поппера та інших.

Історико-політологічна концепція Г. Ф. Гегеля (1770–1831) пройшла певну еволюцію від ідей Руссо, Монтеск'є, Гердера, французької революції до консерватизму та апології конституційної монархії як ідеалу державного устрою. Звертаючись до проблеми ролі історичних постатей, Гегель вказує на зв'язок між історичною необхідністю панування та історичною діяльністю людей. Історичними особами мислитель вважає тих, котрі глибоко розуміють перспективу історичного процесу і самі створюють «дії і такі відносини в світі, які є лише їхньою справою та їхнім творінням... вони є практичними і політичними діячами, глибокодумними людьми, які розуміють те, що потрібно і що своєчасно». У трактаті «Філософія права» Гегель визначає три владні субстанції: законодавчу, урядову і монарха. Він робить висновок, що влада монарха об'єднує законодавчу й урядову влади і «є вершиною і початком цілого – конституційної монархії».

Видатний німецький філософ-матеріаліст Людвіг Фейєрбах (1804–1872) у трактаті «Право і держава» висловлює таку думку: «В державі, де все залежить від милості та сваволі самодержця, кожне право стає хитким, із душі з корінням виривається уявлення про «вічний моральний закон», переконання в необхідності доброчесності; виривається переконання в необхідності суворої справедливості; виривається почуття самостійності, мужності й прагнення до доброчесності. Необмежена монархія – це аморальна держава».

Відомий німецький філософ Артур Шопенгауер (1788–1860) встановив примат волі над розумом, ірраціонального над раціональним. На історичних прикладах римських імператорів мислитель робить висновок: «Коріння цих доброчесностей і вад полягає у вродженому характері, цьому справжньому ядрі всієї людини».

Ідеї Шопенгауера про волю лягли в основу концепції лідерства Фрідріха Ніцше (1844–1900). Ця концепція справила значний вплив на подальшу політичну думку і практику. Філософ стверджував, що «загальні й необхідні істини» не мають абсолютної

цінності, вони просто є вдалими знахідками в боротьбі за життя і владу. Ніцше вважає, що воля існує лише як індивідуальна якість сильної особи, надлюдини, якій все дозволено і яка перебуває з іншого боку добра і зла. Надлюдина не обмежена нормами існуючої моралі, вона може бути жорстокою до звичайних людей і обачною, ніжною або дружелюбною у відносинах з рівними до себе. Цю людину характеризують високі життєві сили і прагнення до влади. Ця сильна, вольова, розвинута і красива особистість підвищується над людиною так само, як людина перевищує мавпу.

Філософсько-етичні й політичні ідеї ніцшеанства були пізніше сприйняті як непорушні постулати не тільки в політичній практиці (наприклад, гітлерівська ідеологія), а й у політичній науці. Ці сентенції хоча сьогодні й широко відомі, але існує необхідність звернути увагу на ті, які безпосередньо стосуються проблеми політичного лідерства: 1) «Хто спроможний сплачувати добром за добро і злом за зло і хто справді чинить відплату, тобто буває шляхетним та мстивим, той зветься добрим, хто безсилий і не може помститися, визнається дурнем»; 2) «Несправедливість могутніх, яка найбільш обурює в історії, зовсім не така велика, як здається. Вже почуття, що він є вищою істотою з більш високими домаганнями, робить його доволі холодним і залишає його совість спокійною...»; 3) «Натовп повинен мати враження, що перед ним могутня і навіть нездоланна сила волі; або має здаватися, що така сила існує. Сильною волею захоплюється кожний...».

У концепції «надлюдини» Ніцше довів до межі політичний індивідуалізм і волюнтаризм, цинічно називаючи народні маси «рабами» і «чередою». За теорією філософа, доля народу полягає в незаперечному послуху волі правителів. Різко виступаючи проти демократичної ідеології, він проголошує культ влади сильних особистостей: «Державний діяч створює суспільні пристрасті, щоб одержувати користь...».

Помітний вплив на формування концепцій політичного лідерства зробив французький соціолог Габріель Тард (1843–1904), який обґрунтував теоретичне положення про те, що одним з основних законів соціального життя є наслідування прихильників лідера. Вчений був переконаний, що більшість людей не має здібностей до самостійної соціальної діяльності. Єдиним джерелом прогресу суспільства є відкриття, здійсненні ініціативними й оригінальними особистостями.

Інший французький соціолог і соціальний психолог Гюстав Лебон (1841–1931) вважав, що вирішальну роль у соціально-політичних процесах відіграють емоції. З позиції аристократизму він виступав проти всіх форм соціальної рівності і демократії, вважаючи, що всі досягнення політичного прогресу – це результат діяльності еліти, а людський натовп завжди являє собою сліпу та руйнівну силу. Найважливішу роль у суспільному розвитку, за Лебоном, відіграють ідеї нечисленних лідерів, які нав'язуються шляхом затвердження, повторення та зараження: «Натовп завжди готовий слухати людину, обдаровану сильною волею і здатною діяти на неї уразливо». А воля вождя «являє собою те ядро, навколо якого кристалізуються та поєднуються погляди». Лебон стверджував, що політичні лідери «правлять натовпом не за допомогою аргументів, а лише за допомогою зразків». Вплив великих політичних діячів триває лише до тих пір, поки вони мають спрямовувати власні зусилля в контексті потреб епохи».

Значний вплив на численні концепції політичного лідерства мала психоаналітика Зігмунда Фрейда (1856 –1939). Він запропонував, з одного боку, стратифікаційну схему: «вождь – еліта – маси», маючи на увазі авторитарну форму лідерства і вважаючи, що маси завжди шукають вождя і глибоко шанують вождя, відмовляючись від самостійності та відповідальності. Цю ідею він досить докладно висловив у листі Ейнштейну в 1933 році. Він стверджував: «Схильну до цих крайнощів масу і збуджують також лише надмірні роздратування. Той, хто хоче на неї впливати, не потребує логічної перевірки своєї аргументації, йому личить малювати найяскравішими фарбами, перебільшувати і завжди повторювати те ж саме». У лідерській концепції відомого вченого першорядне значення мають примусові фактори. Підсумковим висновком щодо феномена політичного лідера, за З. Фрейдом, можна вважати його твердження: «Будемо вважати, що на своїх сучасників велика людина впливає двома способами: крізь свою особу і крізь свою ідею, за яку вона виступає».

Помітне місце проблема політичного лідерства займає в марксизмі. Карл Маркс (1818–1883) визначив критерії оцінки діяльності окремих видатних осіб. Згідно з марксистською теорією, активність політичних лідерів обмежується історичною потребою і класовими інтересами. Політичний лідер виступає лише найпослідовнішим,

найбільш вправним і впливовим виразником волі класу. Марксизму не властиві ні фаталістичні уявлення про автоматизм суспільного розвитку, ані суб'єктивістські погляди, що зводять історію до сваволі та дій великих людей. Віддаючи належне періодам правління багатьох видатних монархів, К. Маркс негативно ставився до монархічної форми влади, ототожнюючи її з державним тероризмом: «...монархічні терористи, терористи милістю Бога і закону, на практиці жорстокі, ганебні та підлі, в теорії боягузи, потаємні та двоєдушні, в будь-якому відношенні безчесні».

Марксизм стверджує, що видатні особи відіграють значну роль в історії людства. Конкретні історичні потреби, згідно з марксизмом, породжують енергію мас, висувають їхніх вождів і лідерів. Таким чином, видатні політики «...залишають в історії слід, тому що більш глибоко усвідомлюють і більш чітко висловлюють суспільні потреби, організовують громадські сили і керують боротьбою мас за задоволення цих потреб. Історична значущість дій видатних осіб залежить від масштабів і цілей суспільних рухів, інтереси яких вони виражають».

Всесвітня політична історія людства, яка зазнавала в різні періоди великих катаклізмів і зламів, завжди мала оціночні міркування щодо цих явищ з боку політичних мислителів. Сучасна політична реальність також пов'язана з часом великих історичних і політичних змін, які характеризуються формуванням нових геополітичних систем, створенням нових держав і міждержавних альянсів, хоча очевидно, що в сучасному світі не завжди володарює суспільний прогрес і соціальна справедливість. Історичне минуле політичного лідерства не може дати точні та ефективні рецепти сучасним політикам щодо управління суспільством. Але минуле може застерегти від багатьох помилок в управлінні долею людей, які мали місце в історії і призводили до трагічних наслідків. Минуле може сприяти виробленню найбільш оптимальних орієнтирів у політичній практиці сучасних лідерів.

Політичне життя минулого багате різними типами лідерства. Всі вони одержали неоднозначні оцінки і характеристики своїх сучасників і політичних мислителів подальших епох. Але політична наука лише наприкінці XIX і в XX століттях зробила наукове осмислення і теоретичне обґрунтування феномена політичного лідерства, про що йдеться в спеціальному розділі поданого навчального видання.

3. Концепції лідерства в російській та українській політичній думці

Східнослов'янська політична наука, до якої належать трактати мислителів Білорусі, Росії та України, почала формуватися лише в другій половині XIX століття. Умови становлення і розвитку цієї науки були різні. Якщо російські суспільствознавці працювали в умовах власної держави і їхні владно-державницькі ідеї ґрунтувалися на багатовіковій політичній історії Московського царства і Російської імперії, то українські політологи розробляли свої концепції в умовах володарювання Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі. Але всі східнослов'янські представники політичної науки спиралися на історичний досвід Давньоруської держави, яка об'єднала всі східнослов'янські племена й до періоду роздрібненості та занепаду була доволі могутньою європейською державою.

Нині, коли на пострадянському просторі утворилося 15 незалежних країн, а деякі з них фактично вперше здобули державну незалежність, бо колишній статус радянських республік не давав змоги вважати їх повністю самостійними державними утвореннями, виникло намагання не тільки сформуванню власну політичну науку державного управління, а й спокуса відшукати більш глибоке коріння національної державності. Це завдання ускладнюється тим, що далеко не завжди є можливість спертися на справжні історичні джерела, тому праці деяких істориків і політологів відзначаються відвертою міфотворчістю і перекирчуванням історичних фактів.

Проблема політичного лідерства або володарювання набула досить широкого висвітлення в державних документах та історико-літературних джерелах давньоруської епохи. Формування давньоруської державності, прийняття християнства, торгово-економічні зв'язки з Візантією та європейськими країнами сприяли розвитку культури й письменності. Історико-літературні джерела X–XIII століть свідчать про те, що політика і державна влада вже домонгольського періоду відігравали провідну роль у розвитку суспільства. «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Повість временних літ», «Повчання Володимира Мономаха», «Слово про князів», «Києво-Печерський патерик» та інші пам'ятки того часу розповідають про спосіб правління князів, їхні військові та громадські дії, про оточення князів, а також про погляди самих давньоруських правителів на володарювання.

Російська політична думка бере початок з періоду становлення і зростання Московської держави. Вже в «Слові Даниїла Заточника» (XII ст.) князь порівнюється з головою човна, сила якого в могутньому війську, а сам він має бути грізним, але справедливим. Князівська гідність – це «сила Самсона, хоробрість Олександра, розум Йосипа, мудрість Соломона, мистецтво Давида...».

Епоха московської централізації висуває нову політичну ідеологію, яку на початку XVI століття обґрунтували два мислителі – Йосип Волоцький (1439–1515) і Філофей Псковський (1462–1542). Ігумен Йосип у трактаті «Просвітитель» уперше в російській політичній думці легітимував абсолютизм, надавши йому статусу влади від Бога. Така позиція сприяла посиленню процесу централізації влади й зміцненню російської державності. Посилаючись на численні релігійні джерела, Йосип Волоцький робить висновок: «Той, хто прийняв за вищим повелінням правління родом людським, має не тільки турбуватися про власні справи та розпоряджатися власним життям, а й все, що перебуває під його владою, захищати від заворушень і гріховних обурень, якими лукавий дух затоплює повсюди і збурює смиренність тіла».

Ченець псковського монастиря Філофей став фактично першим автором концепції «Москва – третій Рим». Він наділяє московського володаря пишними епітетами: «найсвітліший», «високостольніший», «вседержавний», «боговінчаний», «благочестивий», «світліший». У відображенні Філофея великий князь московський – не тільки цар, якому Бог надав усю повноту світської влади, а й голова православної церкви, охоронець православ'я в усьому світі. У роки володарювання царя Івана Грозного ідеї московського самодержавства набули подальшого розвитку в працях Федора Карпова та Івана Пересветова.

Процес створення централізованої держави під владою Москви мав декілька етапів, які характеризувалися політичною участю і першістю спочатку боярства, потім дворянства. З приходом до влади династії Романових короткотривалий політичний вплив мали Земські собори, але з другої половини XVII століття в Росії утверджується абсолютизм, який у XVIII столітті перетворюється на імперію. Політичними ідеологами абсолютизму виступають Ф. Ртіщев, А. Ордин-Нащокін, С. Полоцький, Ю. Крижанич, Ф. Прокопович, В. Татіщев, М. Щербатов та інші.

Згідно з російською політичною традицією монархія була уособленням усіх владних добродетелей. Всеволоддя царя, імператора на віки стало визначальним принципом політичного устрою російського суспільства. Політична думка також прагнула до обґрунтування доцільності необмеженої влади монархів. На цьому тлі виник і сформувався російський консерватизм, який одержав назву «слов'янофільства».

Сучасна політична наука визначає два напрями слов'янофільства: 1) ортодоксальний (граф С. Уваров, історик М. Карамзін, філософ К. Леонтьєв, обер-прокурор Синоду К. Побєдоносцев) і 2) реформаторський (О. Хом'яков, брати Аксакови, брати Кирєєвські, Ю. Самарін, М. Данилевський). Так, Микола Данилевський, автор популярної книги «Росія та Європа», писав: «Великих політиків відзначає своїм перстом не одна природа, яка обдаровує їх своїми дарами, а й щастя, яке поєднує їхню долю з долею тих народів, тих історичних інтересів, яким призначені успіх і перемога».

У ХІХ столітті в Росії суспільно-політична думка поширилася завдяки становленню та розвитку радикальних політичних течій, які були представлені концепціями декабристів, революційних демократів, народників і марксистів. Росія дала світу блискучих мислителів, які збагатили не тільки вітчизняну політичну науку, а й увійшли до світової скарбниці політології. Серед них – П. Пестель, М. Муравйов, О. Герцен, В. Белінський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, М. Бакунін, П. Кропоткін, П. Лавров, П. Ткачов, М. Михайловський, Г. Плеханов, В. Ленін, О. Богданов, А. Луначарський та інші. Багато хто з-поміж них були не тільки суспільствознавцями, а й активними учасниками, лідерами політичних рухів і процесів, які відбувалися в Російській імперії. Безумовно, проблеми політичного лідерства перебували безпосередньо в полі зору цих мислителів.

Видатний російський революціонер, філософ, письменник і публіцист Олександр Іванович Герцен (1812–1870) дотримувався погляду, згідно з яким значення особи в історії визначається розумінням народних потреб. Видатні особи можуть впливати лише тоді, коли все готове вирушити вперед і потрібен лише ватажок. Ідеалізуючи особу і політику Петра І, Герцен пише: «... наприкінці ХVІІ століття на царському троні з'явився сміливий революціонер, обдарований всебічним генієм і незламною волею». Оригінальною

енциклопедією політичних оцінок і характеристик політичних лідерів та видатних діячів Росії і всесвітньої історії є мемуарно-публіцистичний твір О. Герцена «Минуле і думи» (1868 р.), який став своєрідним літописом суспільної та революційної боротьби того часу.

Ідеолог бланкізму в російському народницькому русі Петро Ткачов вважав, що народ не спроможний до самостійної революційної творчості. Здійснити ідеали соціальної революції здатна лише свідомо меншість. Він був переконаний, що джерелом суспільного розвитку є воля окремих постатей: «... ми, особи, можемо впливати на хід і розвиток історичного процесу і... є в цьому процесі... активними і самостійними діячами».

Один з провідних ідеологів російського народництва, публіцист і соціолог Микола Михайловський (1842–1904) став автором теорії «героїв і натовпу». Він стверджував, що масові рухи є за своєю сутністю несвідомими і наслідуваними, адже суспільство прирікає більшість населення на жебрацьке існування, вузькість інтересів та убогість духовної діяльності. Під впливом такого способу життя маса перетворюється на «натовп», який готовий іти за «героєм» куди завгодно.

Марксистські науково-теоретичні концепції політичного лідерства були вироблені в працях Г. В. Плеханова (1856–1918) і В. І. Леніна (1870–1924).

Георгій Плеханов у праці «До питання про роль особи в історії» рішуче виступив проти волюнтаризму та фаталізму в історії, виявив значення свідомої діяльності народних мас, політичних партій і видатних діячів. Він писав: «Щоб людина, яка володіє талантом певного роду, придбала завдяки йому великий вплив на хід подій, необхідно дотримуватися двох умов. По-перше, його талант має зробити його більш відповідним, ніж інші, суспільним потребам даної епохи... По-друге, існуючий суспільний лад не повинен загороджувати шлях особі, яка має особливості, потрібні і корисні саме для цього часу». Він зробив висновок: «Впливові особи завдяки особливостям свого розуму та характеру можуть змінювати індивідуальний образ подій і деякі окремі їхні наслідки, але вони не можуть змінити їхній загальний напрям, який визначається іншими силами».

Ленінська концепція політичного лідерства тісно пов'язана з його революційною теорією. Вже у праці «Що робити?» (1902)

Ленін, визначаючи риси революціонера-професіонала, фактично характеризує політичного лідера, адже із середовища професійних революціонерів вийшли майже всі видатні діячі більшовизму. Після Жовтневої революції у праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» він знову загострює увагу на проблемі політичного лідера. Він пише: «...відомо, що маси розподіляються на класи ..., що класами керують ... політичні партії; що політичні партії ... керуються групами найбільш авторитетних, впливових, досвідчених ... осіб, яких називають вождями. Все це абетка». У випадку ж політичної невідповідності або зради вождів, «перемога революційного пролетаріату неможлива... без викриття, ганьби та визнання опортуністичних, соціал-зрадницьких вождів». У «Листі до з'їзду» (грудень 1922) Ленін, незадовго до своєї смерті, дав політичні характеристики лідерам партії і держави: Сталіну, Троцькому, Зинов'єву, Каменєву, Бухарину та П'ятакову. Однак ленінський політичний заповіт залишився на декілька десятиліть прихованим, що призвело до іншого шляху розвитку держави.

Феномен політичного лідерства визначався в політичних і науково-теоретичних працях російських мислителів інших напрямів суспільно-політичної думки.

Російський лібералізм, теоретики якого прагнули сформулювати основу правової держави і громадянського суспільства, намагався в умовах абсолютизму обґрунтувати боротьбу за конституцію, парламентаризм і правову державу, виходячи з традицій російської державності. Серед мислителів цього напрямку слід назвати філософа і державного діяча графа М. Сперанського, відомого історика Т. Грановського, філософа і правознавця К. Кавеліна, юриста, політолога і політичного діяча Б. Чичеріна, економіста, філософа і громадського діяча П. Струве, видатного філософа і правознавця П. Новгородцева, відомого юриста й соціолога Б. Кістяківського, історика і соціолога М. Кареева та інших.

У «Міркуваннях про державний устрій імперії» граф Михайло Сперанський (1772–1839) попереджав: «У кожній державі, де політичне становище визначається єдиним характером володаря, закон ніяк не буде мати сили, народ буде тим, чим влада звелить йому бути».

Таким чином, політичний погляд впливового для свого часу діяча можна вважати найпершим кроком на шляху до формування

конституційної монархії, але сам автор, як підтвердила історія, набагато випереджував реальну дійсність і тому його ідея була приречена.

Перший російський політолог, теоретик держави і права Борис Чичерін (1828–1904) був палким прихильником освіченої монархії, висуваючи основними політичними принципами лібералізм разом з сильною владою. Він стверджував: «Освічений абсолютизм, що надає громадянам усі необхідні гарантії в приватному житті, сприяє розвитку народного блага значно більше, ніж республіка, розшматована партіями». Торкаючись проблеми політичного лідерства, вчений високо оцінював професійне мислення, коли політик ставить під сумнів межі й можливості власного здорового глузду і звіряє його зі спеціальними дослідженнями. Він підкреслював: «Тільки серйозна політична освіта може підготувати політичних діячів, які стоять на висоті свого покликання».

Погляди російського історика, філософа і публіциста Петра Струве (1870–1944) на політичне лідерство пов'язувалися з проблемою ролі та значення російської інтелігенції в революційній боротьбі XIX–XX століть. Він був прихильником політичних компромісів, стверджуючи, що низька компетентність політиків, які домагаються влади, не дає змоги їм передбачати окремі наслідки власних дій й оцінювати реальну можливість виконання своїх обіцянок масам. Політична аморальність та безвідповідальність – породження некомпетентності та політичної наївності. Він писав: «Питання про політичну відповідальність ставиться в Росії так різко тому, що народні маси досі нерідко перебувають у стані політичного дитинства і надзвичайно наївно, з довірою ставляться до будь-якої проповіді, яка йде назустріч їхнім злидням та побажанням». Можна з повною впевненістю сказати, що актуальність цього висновку далеко не втрачена і в наші дні. Фактично внутрішньополітична ситуація в пострадянську добу цілком відповідає політичному коментарю відомого мислителя, висловленому більше століття тому.

Російська політична думка XX століття розвивалася в двох напрямках. Після жовтня 1917 року радянське суспільствознавство формувалося на засадах марксистсько-ленінської методології і політичне лідерство досліджувалося у працях радянських істориків, філософів, соціологів, хоча в цей період з'являлися праці, які разюче

відрізнялися від офіційної політичної концепції суспільствознавства. Другий шлях розвитку російської думки пов'язаний з науковою діяльністю російської еміграції.

Серед найбільш помітних напрямів російської політичної думки слід назвати концепції, в яких висвітлювалися проблеми політичного лідерства: «соціального ієрархізму» (М. Бердяєв, С. Франк, П. Сорокін, М. Тимашев); «євразійства» (М. Трубецької, П. Савицький, П. Савчинський, Л. Карсавін, Л. Гумільов); «неомонархізму» (І. Ільїн, П. Флоренський); «християнського соціалізму» (С. Булгаков, Г. Федотов); «всесвітнього народоустрою» (Д. Андреев).

Вагомий внесок у дослідження проблеми політичного володарювання зробили відомі російські історики. Серед них: В. Татищев, М. Карамзін, Т. Грановський, С. Соловійов, В. Ключевський, М. Ковалевський, праці яких відзначаються багатою джерельною базою, дають читачеві змогу не тільки оцінити значущість подій, а й побачити особистісні риси характеру і поведінки видатних політичних діячів.

Радянська історична школа збагатила політичну науку багатьма працями, в яких розроблялися політичні біографії видатних лідерів не тільки російської та радянської історій, а й всесвітнього історичного процесу. Серед когорти видатних радянських істориків, наукових біографів політичних лідерів минулого, – Є. Тарле, М. Яковлев, С. Утченко, А. Манфред, В. Труханівський, М. Лукін, С. Лур'є та інші.

Вагомий внесок у формування вітчизняної політології зробили українські мислителі. Сучасна політична наука в незалежній Україні не тільки спирається на скарбницю минулого, а й намагається сформуванати власний погляд на історичні події минулих епох і видатних діячів тих часів.

Наявні певні проблеми у становленні та розвитку політичної науки в Україні, яка має вагомий науковий потенціал. Однак спроба відмежувати й різко виділити українську політичну думку періодів Стародавньої Русі, Московського царства та Російської імперії у щось самостійне є проблематичною з погляду історичної науки і просто здорового глузду. Наприклад, етнічні за своїм походженням українці Феофан Прокопович, Гаврило Будинський, Володимир Золотницький, Яків Козельський, Семен Десницький та інші були

суто російськими політичними мислителями, слугуючи Російській державі вірою і правдою. Зрозуміло, в Україні також жили й творили політичні мислителі, які висували та обґрунтовували ідеї національної державності й самостійності. Але ці мрії та ідеї не спиралися на історичний досвід, а проектувалися в майбутнє.

Утворення могутньої російської держави (Московського централізованого царства та Російської імперії) сприяло розвитку суспільно-політичних поглядів на владу і політичне лідерство. Українські політичні мислителі XVII–XX століть формували свої концепції і погляди на проблеми влади, державності, лідерства тощо відповідно до тих історичних обставин, свідками яких вони були. Історія розпорядилася таким чином, що українська народність, а потім українська нація сформувалися в умовах відсутності власної державності, якої українці фактично набули лише наприкінці XX сторіччя.

Національно-визвольна боротьба українського народу, початок якої було покладено в XVI столітті, а вищим щаблем стала визвольна війна 1648–1654 років, висунула не лише плеяду видатних політичних і військових лідерів (К. Косинський, С. Наливайко, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Богун, М. Кривоніс, П. Дорошенко та інші), а й сприяла посиленню уваги до проблем державності, влади, ролі особистостей в історичних подіях. Відомі українські історики, філософи, дипломати і публіцисти, багато з яких були активними учасниками і лідерами політичних подій, правомірно посідають почесне місце в історії вітчизняної політичної науки. Серед цих мислителів слід назвати дипломата і політичного діяча Юрія Немирича, сподвижника гетьмана Івана Виговського і співавтора Гадяцького договору з поляками 1658 року; гетьмана України в еміграції Пилипа Орлика, автора першої української Конституції; гадяцького полковника Григорія Граб'янку, який описав період Гетьманщини і Руїни; філософа Г. С. Сковороду; великого поета і революційного демократа Т. Г. Шевченка; істориків і лідерів Кирило-Мефодіївського братства М. І. Костомарова та П. О. Куліша; історика і відомого публіциста В. Б. Антоновича; історика, публіциста й родоначальника української політології М. П. Драгоманова; відомого письменника і революціонера-демократа І. Я. Франка; видатного історика і відомого політичного діяча М. С. Грушевського; письменника і провідного політичного діяча перших десятиліть

XX століття В. К. Винниченка; відомого економіста і політолога М. І. Туган-Барановського та інших.

Гадяцький полковник Григорій Іванович Граб'янка (р.н. невідомий – бл.1738), учасник Кримських походів 1687 і 1689, Азовських походів 1695–1696 і Північної війни 1700–1721 років, російсько-турецької війни 1735–1739 років – український козацький літописець, автор, хоча й значною мірою компілятивної, але документально насиченої роботи літописного жанру про Національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648–1657 років і Руїну. В літописі на тлі військово-політичних подій містяться політичні характеристики та оцінки багатьох українських діячів XVII століття: Богдана та Юрія Хмельницьких, Івана Виговського, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи, маловідомих правобережних гетьманів Остапа Гоголя, Степана Куницького, Андрія Могили, Павла Яненка та інших.

У 1822 році в Москві вийшла друком 4-томна «Історія Малої Росії від оселення слов'ян у цій країні до знищення гетьманства» відомого історика та археолога Дмитра Миколайовича Бантиш-Каменського (1788–1850), яка стала першим великим дослідженням з історії України. Робота витримала чотири видання й високо оцінена російською науковою громадськістю (О. І. Мусин-Пушкін, О. С. Пушкін, М. М. Карамзін та інші). Крім «Історії Малої Росії» Бантиш-Каменський написав «Словник визначних людей Російської землі» в 5 томах, в якому містилася 631 біографія. На основі документальних джерел та архівних матеріалів Колегії іноземних справ, в якій служив автор, було створено низку яскравих політичних портретів Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, П. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола, К. Разумовського та інших.

Характеризуючи Ярослава Мудрого, автор «Історії...» пише: «Він перший видав письмові закони слов'янською мовою, відомі під назвою Правди Руської; розбудував Київ, обніс його кам'яними стінами і, наслідуючи Константинополь, назвав головні ворота Золотими. Поділ держави, за прикладом Володимира, на наділи супроводжувався міжусобицями».

Особливий інтерес становлять характеристики українських гетьманів періоду володарювання на українських землях Речі Посполитої і Російської імперії. Розкриваючи двірцеві інтриги в українському керівництві після смерті Богдана Хмельницького, Бантиш-Каменський пише: «Ще при житті Богдана Хмельницького генеральний писар Іван Виговський тішив себе надією заступити його місце. Цей честолюбний і лукавий чоловік не затримуючись привів у дію давно підготовлений ним план. Він умовив шістнадцятирічного Юрія Хмельницького скликати народні збори й урочисто відмовитися, зважаючи на молодість, від гетьманського достоїнства. За допомогою цих хитрощів Виговський зробив перший крок до одержання бажаного». Зраду Виговського Москві автор коментує таким чином: «Чого не вдалося полякам виконати за життя Богдана Хмельницького, те здійснено було ними при його наступнику, честолюбному, підступному Виговському. Цей пришелець не дожив Україною, країною для нього чужою; байдужим був до добробуту її жителів, не боявся зраджувати царя, був налаштований на повсякчасну зраду».

Гетьманство Івана Брюховецького в Лівобережній Україні (1663–1668) й особистість самого гетьмана автор «Історії...» оцінює негативно: «... Брюховецький, який зріс серед грубих запорожців, маючи норов лютий, мстивий, ознаменував своє звеличення загибеллю інших. Він усунув багатьох достойних полковників, замінив їх своїми прихильниками...». Політичні біографії гетьманів Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Івана Скоропадського та інших, написані Бантиш-Каменським на значному історикознавчому матеріалі, становлять і в наш час неоціненний історико-пізнавальний і політологічний інтерес, дають змогу глибше вивчити проблему політичного лідерства в Україні.

Помітне місце в розробці історичних портретів минулого належить відомому історику Миколі Івановичу Костомарову (1817–1885). Його монографічні праці «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії», «Гетьманство Виговського», «Заколот Стеньки Разіна», «Мазепа», а також тритомник «Російська історія у життєписах її найголовніших діячів» відзначаються не лише бездоганною фактологічністю, а й високою літературною культурою, що значною мірою підвищує читацький інтерес загалом.

Описуючи політичну діяльність видатних особистостей минулого, Костомаров прагнув зрозуміти і відтворити в книжках риси й особливості, які були характерними саме для цих осіб, хоча не можна не погодитися з думкою його вчених-сучасників, що в костомаровських історичних портретах немало суб'єктивних суджень і літературних перебільшень. Так, про великого князя Володимира Святого він пише: «Зберігаючи племенну слов'янську веселість, Володимир примірював її до вимог християнського благочестя. Він любив пири і святкування, але пирував не з одними своїми боярами, а хотів поділитися своїми успіхами з усім народом...». Про Володимира Мономаха: «Володимир зробився душою всієї Руської землі; біля нього оберталися всі її політичні події». Відзначаючи рішучість і сильний вплив на козаків і селян Богдана Хмельницького, історик пише: «Незважаючи на важливі похибки і помилки, Хмельницький належить до найбільш визначних рушіїв російської історії. У багатовіковій боротьбі Русі з Польщею він дав рішучий поворот у бік Русі і завдав аристократичному устрою Польщі такого удару, після якого цей устрій не міг уже триматися в моральній силі».

Особливий науково-пізнавальний інтерес викликає історичний портрет князя Данили Романовича Галицького, в якому емоційно, яскраво розкриті особистісні якості цього незвичайного лідера Південно-Західної Русі: особиста відвага, дар полководця, мудрість державного діяча. На долю Данили припав найбільш трагічний період вітчизняної історії, пов'язаний спочатку з немилосердною міжусобицею, а потім – монголо-татарським ярмом. Костомаров, спираючись на численні літописні джерела, описує агресивну ворожнечу різних родових гілок Рюриковичів, в яку активно залучалися поляки, литовці, угорці й половці. Зради бояр, жорстокі страти і підступність найближчих родичів призвели до повного зруйнування колись сильної Давньоруської держави. Монгольське нашествя поставило останню крапку на існуванні давньоруської могутності. Говорячи про Галицького князя, Костомаров формулює таку підсумкову характеристику: «У долі цього князя було щось трагічне. Багато чого досяг він, чого не досягав жоден південноросійський князь, і з такими зусиллями, які не виніс би ніхто інший. Майже вся Південна Русь, увесь край, населений південноросійським плем'ям, був у його владі; але, не встигши звільнитися від монгольського ярма і надати своїй державі самостійного значення, Данило тим

самим не залишив і міцних застав самостійності для майбутніх часів. Стосовно своїх західних сусідів, як загалом у всій своїй діяльності, Данило, завжди відважний, безстрашний, але разом із тим великодушний і добросердний до наївності, найменше за все був політиком. У всіх його діях ми не бачимо і сліду хитрощів, навіть тих хитрощів, які не допускають людей потрапити в оману».

Негативна оцінка особистості Мазепи, неспівзвучна з сучасними поглядами на діяльність цього українського гетьмана, свідчить не стільки про упередженість історика стосовно персони гетьмана, скільки про переживання його у зв'язку з негативними наслідками гетьманської політики для України. Костомаров стверджував: «Гетьман Мазепа як історична постать не був представником ніякої національної ідеї. Це був егоїст у повному розумінні цього слова. Поляк за вихованням і способом життя, він перейшов у Малоросію і тим зробив собі кар'єру, підлагоджуючись до московської влади і не зупиняючись ні перед якими аморальними шляхами. Найбільш правильно визначаючи цю особистість, слід сказати, що це була втілена брехня».

Описуючи трагічну долю покараного гетьмана України Павла Полуботка, який був обраний казацькою старшиною після смерті Івана Скоропадського, Костомаров наводить численні документальні свідчення про цілеспрямовану ліквідацію політичних пільг в Україні Петром Великим. Полуботок, будучи чернігівським полковником, після зради Мазепи залишився вірним Петру, а як наказний гетьман прагнув відновлення гетьманства і ліквідації Малоросійської колегії, яка стала зброєю знищення української автономії. Полуботка викликали до Петербурга і після допитів у Таємній канцелярії арештували й відправили у Петропавловську фортецю, де він через рік помер. Негативну роль у трагедії Полуботка відіграв Феофан Прокопович, який, ґрунтуючись на листах з України, написав донос Петру про зв'язки Полуботка з Орликом, що призвело до виникнення справи із звинувачення в державній зраді. Ставлячи під сумнів офіційне уявлення про Полуботка в імперії, Костомаров пише: «У Малоросії між тамтешнею інтелігенцією склалася й закріпилася думка про Полуботка як про сміливого, шляхетного і рішучого, тим не менш непохитно відданого престолу і своїм обов'язкам героя, який пожертвував своєю свободою і навіть самим життям задля прав своєї батьківщини».

Соратник М. І. Костомарова по Кирило-Мефодіївському братству, відомий український письменник, етнограф та історик Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897) поряд з художніми творами: поемою «Україна» і романом «Чорна рада. Хроніка 1663 р.» є автором двохтомника «Записки про Південну Русь» і тритомника «Історія возз'єднання Русі» та «Відпадиння Малоросії від Польщі». Засновані ним у Петербурзі українська друкарня і ліберальний український журнал «Основа» друкували твори Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського, Марка Вовчка, М. І. Костомарова, В. Антоновича та інших українських класиків.

Історичні праці Куліша наповнені короткими біографічними замальовками багатьох політичних діячів України, характеристики й оцінки багатьох з цих політиків і полководців відзначаються емоційністю. Так, з відкритою симпатією описує він образ засновника Запорозької Січі князя Дмитра Вишневецького, відзначаючи його хоробрість і полководський талант, стійку вірність православної церкві, що призвело до його тяжкої смерті в турецькому полоні. Автор наводить переказ про героїчну смерть Вишневецького (козака Байди), який, провісивши дві доби на дибі, попросив лук і в безсиллому стані вбив кількох турків, а останню стрілу пустив у бік султана: «Тоді султан звелів добити Вишневецького. Турки розрізали на шматочки і з'їли його серце, щоб здобути його мужність».

Негативні оцінки з боку Куліша керівників великих антипольських страйків кінця XVI століття С. Наливайка і К. Косинського свідчать про суб'єктивізм і певний антиісторизм відомого історика, який був переконаний у згубності наслідків цих страйків для українського народу. Він пише: «Є імена, які, належачи навіть до нікчемних особистостей, стають покликком кривавої біди і внутрішніх розбратів на багато поколінь. Таким було ім'я Наливайка; такими були імена Отреп'єва, Хмельницького, Степана Разіна, Мазепи, Пугачова. Зло полягає не в самих особистостях, означених такими іменами: не заслуговують вони навіть і цієї сумної честі. Зло полягає в суспільстві, яке зробило їх органами своїх вад, і в обставинах, гаслом яких є для нас їхні імена, прославлені чи принижені істориками». У коментарі до імені Богдана Хмельницького в цьому негативному переліку автор трактату роз'яснює: «Читач може дивуватися, знайшовши «казацького батька» в такому співтоваристві, але кращого він не заслужив у тверезих нащадків. Він квітучу країну

нашу перетворив на пустелю, засипану попелом і засіяну кістками наших попередників. Він надовго загальмував успіхи культури... Він зупинив і шкільну освіту, довівши її до того, що вже й полковники, ці герцоги повновладного українського володаря, не вміли підписати великого договору власною рукою».

П. Куліш, який зробив помітний внесок у розвиток українських гуманітарних наук, як науковець і літератор фактично балансував між лібералізмом та радикалізмом. Його ворожість до народно-визвольних рухів в Україні, негативні оцінки козацтва свідчать про упереджений погляд на деякі сторінки української історії.

Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895), визначний український історик, політолог, публіцист і громадський діяч, був пов'язаний з багатьма представниками передової революційної інтелігенції, серед яких Герцен, Добролюбов, Чернишевський, Франко, Лавров та багато інших. У своїй активній діяльності зі створення «Громад», суспільно-культурологічних об'єднань української інтелігенції, він розвивав широкі зв'язки з прогресивними видавництвами і товариствами. У Женеві видавав збірник, а потім журнал «Громада». Торкаючись проблеми політичного лідерства, в листі П. Лаврову (лютий 1878 року) писав: «Чи краще просто вимагати від людини: 1) порядності індивідуальної; 2) визнання соціально-демократичних ідей – і надати їй самій по совісті і за здібностями робити для них, що може і знає».

Сучасна політична наука України значно розширила і поглибила дослідження спадку М. П. Драгоманова, розкриваючи національну сутність його громадсько-політичної творчості. Як справедливо відзначає академік НАН України Ю. А. Левенець, «М. Драгоманов відстоював і захищав не тільки права і свободи української нації, прагнення українського народу до національного і соціального звільнення, створення власної держави, вільного розвитку, а й основні права людини як загальнолюдську цінність».

Аналіз політологічних робіт М. Драгоманова свідчить, що його суспільно-політичні погляди формувалися під впливом ідей кирило-мефодіївців, Т. Шевченка, Прудона, англійських лібералів та російських революціонерів-демократів. Він був прихильником ідей демократизму та федералізму і намагався поєднати завдання українського визвольного руху з сучасними йому суспільно-політичними течіями.

Іван Якович Франко (1856–1916), видатний український письменник і громадський діяч, пройшов складний еволюційний шлях від ідеології революційної демократії до наукового соціалізму. В арсеналі його політичної публіцистики та значної епістолярної спадщини знаходимо численні оцінки і характеристики політичних лідерів різних історичних епох, серед яких монархи, полководці, провідні клерикали. Найбільш очевидні симпатії великий мислитель виявляє до видатних революціонерів і борців за народне благо. У переліку імен цих діячів Бабеф, Луї Блан, Гарібальді, Кошут, Костюшко, Лассаль, Прудон, Бакунін, Олекса Довбуш, Рилєєв, Богдан Хмельницький, Карл Маркс, Фрідріх Енгельс і багато інших.

У листі до М. Драгоманова від вересня 1882 року Іван Франко називає головних учителів соціалізму: Маркса, Лассаля, Бакуніна, Герцена та Прудона. Особливу цінність у зв'язку з вивченням політичного лідерства має трактат про революційну діяльність і особистість вождя гуцульських повстанців періоду революції 1848–1849 років Лук'яна Кобилиці. Можна цілком упевнено зробити висновок, що провідною ідеєю світогляду Івана Франка був науковий пошук політичної істини, яку він формував на основі діалектики Гегеля та економічного матеріалізму К. Маркса. Для суспільно-політичної концепції І. Франка характерне поєднання онтологічних, гносеологічних і морально-естетичних проблем при аналізі розвитку людського суспільства в цілому й людини як особистості зокрема.

Голова Центральної Ради в період революції 1917 року Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) поєднував наукову роботу з активною політичною діяльністю. Автор близько двох тисяч наукових публікацій з історії України, він був створювачем ліберально-демократичних організацій, лідером партії «поступовців», учасником найважливіших політичних подій періоду революції і громадянської війни. З 1919 до 1924 року перебував в еміграції (Австрія). Повернувшись на батьківщину, багато зробив з формування історичної науки в Україні, з 1930 до 1934 року працював у Москві, був обраний академіком республіканської Академії Наук (1924) і академіком Академії наук СРСР. Помер у кисловодському санаторії і похований в Києві на Байковому цвинтарі.

Знайомство з історичними працями і політичними заявами М. Грушевського свідчить, що він тонко відчував різницю між політичним лідером і політичним вожаком, між політиком, який працює

заради блага нації, і політиканом, який прагне до власної популярності шляхом експлуатації національних почуттів народу. Особливо глибокими є характеристики, які М. Грушевський дав особистості великого українського полководця і політичного діяча Богдана Хмельницького. І хоча ці характеристики не завжди однозначні, оцінка українського лідера загалом позитивна: «Обдарований полководець, геніальний, можна сказати, адміністратор, майстерний політик-дипломат, він не спроможний був до створення і послідовного проведення планів, які спрямовані в далеке майбутнє, тим більше, що і сам він не піднімався над рівнем політичних і громадських поглядів зростившого його середовища».

Використовуючи численні історіографічні джерела, М. Грушевський малює політичні портрети провідних українських політиків періодів Гетьманщини і Руїни. Влучні оцінки й яскраві характеристики особистостей гетьманів П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Сірка, І. Мазепи та інших українських політичних діячів свідчать про глибоке вивчення проблем лідерства видатним істориком.

Про трагічно неоднозначну долю Петра Дорошенка автор пише: «Дійсно, майже все населення Правобережної України перейшло на бік Самойловича, коли він з'явився тут зі своїми і московськими військами. Обставини, в яких відбувався турецький похід 1672 року – перетворення християнських церков Поділля на мечеті, набір хлопчиків в яничари, випадки насильницького обернення в магометанство, – все це ще більше загостило невдоволення проти Дорошенка за його союз із Туреччиною, так, що воно з'явилося навіть серед його наближених. ...Коли з'явилося військо Самойловича, повна відсутність співчуття до Дорошенка – власне, до його політики – виявилось серед українського населення у всій голизні, і за реакцією всі звернулися до Самойловича і Москви».

Розкриваючи суперечність політичної біографії гетьмана Івана Мазепи, Грушевський робить висновок: «Шляхтич за походженням і вихованням, в епоху народних війн України проти польсько-шляхетського режиму зроставший в атмосфері інтриг королівського двору Польщі, що розкладався, доволі випадково опинившись у козацькому війську і навряд чи шукаючий в ньому щось крім особистої кар'єри, новий гетьман, подібно до свого попередника, був досить сумнівним набутком для Гетьманщини в її тодішньому надто серйозному стані. Людина здібна й честолюбна, але надто

обмежена, надто враховуюча будь-який ризик і небезпеку для свого «я», бюрократ і дипломат за складом понять і темпераменту, він був мало придатним для самотійної, відповідальної ролі правителя».

Таким чином, можна зробити висновок, що політичні характеристики українських діячів, визначені видатним вітчизняним істориком, відрізняються вагомою фактологічністю та історичною об'єктивністю, що інколи не співпадає з сучасними оцінками деяких істориків, які намагаються інакше переписати історію на угоду певним політичним силам.

Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951) є не тільки визначним письменником і публіцистом, але й найактивнішим політичним лідером України періоду революції та громадянської війни: один із засновників української соціал-демократичної партії, глава уряду Центральної Ради – Генерального секретаріату, глава Директорії, заступник голови Раднаркому і Нарком іноземних справ УРСР до еміграції у вересні 1920 року.

У відомій праці «Відродження нації» В. Винниченко дає характеристики багатьом політичним діячам того часу, намагається пояснити причини політичного краху того чи іншого українського лідера революційної доби. Скажімо, описуючи період гетьманства П. Скоропадського, автор називає його не просто «слинявим російським генералом», який створив оточення з блюдолизів і підлабузників, а й прямим агентом німецького імперіалізму. Поразка Директорії пояснюється ганебними діями отаманщини на чолі з Петлюрою. Розгони робітничих з'їздів, розгром профспілок, примусова зміна політичних орієнтирів, процесії з попами, єврейські погроми – все це, на переконання видатного політика, стало передумовою більшовицького наступу в Україні. Пізніше, перебуваючи в еміграції, незадовго до своєї смерті, В. К. Винниченко повністю зруйнував ореол національного героя, який створили навколо Петлюри його послідовники. У своєму останньому політичному трактаті «Заповіт борцям за визволення», відзначаючи доволі незначні лідерські здібності «головного отамана», які посилювалися безмірною пихатістю і честолюбством, Винниченко робить висновок, що політичний злет Петлюри пов'язаний з тогочасною політичною слабкістю української політичної еліти, яку автор «Заповіту» називає громадськістю. У трактаті подано оцінки і короткі характеристики цілої низки політичних діячів історичного минулого України і

сучасників автора. У цій галереї політичних лідерів Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, С. Петлюра, П. Скоропадський, В. І. Ленін, Л. Троцький, М. С. Грушевський, «президент» в еміграції О. Левицький, М. Скрипник та багато інших. Причину поразки Б. Хмельницького В. Винниченко пояснює зміною внутрішньополітичної орієнтації на українське панство, яке змінило польське володарювання. Політичний крах Івана Мазепи автор «Заповіту» пояснює орієнтацією лише на зовнішні сили.

Сучасна політична наука України має досить широкий дослідницький матеріал, на основі якого вивчається суспільно-політична діяльність Володимира Винниченка. У книжках та науково-популярних статтях особистість талановитого оратора і визначного політичного діяча перших десятиліть ХХ століття подана в сукупності з усіма складнощами й суперечностями, характерними в цілому для цієї епохи, а також з урахуванням особистісних якостей, притаманних цій неординарній людині.

У найбільш фундаментальній праці доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України В. Ф. Солдатенка, присвяченій життю і діяльності В. Винниченка, об'єктивно аналізуються не тільки політичні невдачі, а і його безсумнівні суспільно-політичні досягнення. Автор монографії констатує, що, на жаль, В. Винниченко переживав невдачі і «не зміг довести до логічного завершення втілення в життя масштабного замислу». До невдач належать: сходження з політичної арени Української соціал-демократичної робітничої партії, створеної Винниченком; гіркий фінал Центральної Ради, в якій він очолював уряд – Генеральний Секретаріат; конфлікт з Петлюрою і вихід із керівництва Директорією внаслідок неприйняття політики отаманщини; незлагодна і розрив з радянською владою під час керівництва Наркоматом іноземних справ УРСР, причиною якого була неможливість здійснити курс на автономістсько-федералістичний державний устрій, що призвело до його пожиттєвої еміграції.

У монографії В. Ф. Солдатенка здійснено прискіпливий аналіз суспільно-політичних досягнень Володимира Винниченка. До них автор дослідження відносить те, що суспільно-політична діяльність українського лідера повністю збігалася з прогресивними процесами початку ХХ століття; його світоглядна позиція відповідала демократичним доктринам свого часу; він прагнув поєднати проблеми

соціального і національного звільнення українців; політичні позиції В. Винниченка були переважно реалістичними, хоча й мали певні прорахунки і недоліки; він багато зробив корисного для повномасштабного і всебічного відродження української нації у переломний період історії; своїм яскравим і різнобічним талантом і здібностями В. Винниченко був зразком для покоління революціонерів, політичних і державних діячів того часу і залишається таким самим зразком для сучасної політичної еліти України.

Відомий український історик і публіцист В'ячеслав Казимирович Липинський (1882–1931) був ідеологом консерватизму. У працях з проблем управління українським суспільством він відстоював ідею державності у формі монархії, яка має спиратися на аристократію, ідею територіального патріотизму, релігію і український консерватизм. Майбутнє України він убачав у створенні незалежної монархії у вигляді спадкової гетьманської влади. Він був супротивником польської моделі монархізму, де королі завжди були маріонетками шляхти. Обґрунтовуючи ідею неможливості створення демократичного суспільства в Україні без попереднього етапу монархічного правління, Липинський стверджував: «Я не вірю в те, щоб правда і добро виходили від розігрітих агітаторами хвилеподібних пристрастей випадкової арифметичної більшості, а навпаки вірю у досвід історії людства, який учить, що всі суспільні цінності були завжди створені вмючою володарювати над своїми і чужими пристрастями, організованою і стійкою своїх переконаннях меншістю». «Як історик і політик, – відзначає Ю. Левенець, – В. Липинський чітко уявляв слабкі сторони Хмельниччини і досить швидко зрозумів сутність і безперспективність гетьманства Павла Скоропадського. Однак, як виявляється з його робіт, для нього надзвичайно важливе значення мав символ, ідея гетьманщини – ефективної державної влади, побудованої на авторитеті і повноваженнях однієї особистості і, разом з тим, протилежної необмеженій правовим полем військово-диктаторської отаманщини».

У головному своєму політичному трактаті «Листи до братів-хліборобів» (Відень, 1920) В. Липинський намагається пояснити причини поразки української боротьби за створення незалежної держави. Серед цих причин він називає канцелярщину, демагогію і кар'єризм українського чиновництва, а також знищення внаслідок внутрішньополітичної боротьби національної аристократії (еліти),

яка лише одна спроможна була створити власну державність. Водночас він констатує і радить на майбутнє: «Ми досі не розвинулись у націю через те, що під час Руїни знищили всю козацьку монархію... Без збудування Українського Гетьманства – Монархії – у формі Монархії Трудової, яка найкраще відповідає нашим сучасним соціальним відносинам – ми на віки останемось нацією недорозвиненою, нацією в літературі, нацією-калікою».

Доречний висновок, якого дійшов у своїй монографії науковець, В. Липинський – не самоціль, а символ, який сприятиме відродженню національної державної української ідеї, формуванню нової еліти та суспільства громадян-патріотів. Тому так часто в його працях зустрічається теза про відмінність пропонованого ладу від традиційних монархій.

Представник ідеології українського інтегрального націоналізму Дмитро Донцов (1883–1973), автор праць «Історія розвитку української державної ідеї», «Націоналізм», «Росія чи Європа», «Від містики до політики» та інших, став автором української концепції управління суспільством. Ідеї диктатури, всевладності націократії і націоналістичної ідеології не стали новими в політичній думці ХХ століття. Просто Донцов екстраполював їх на українську дійсність. У фундаментальному історико-політологічному дослідженні Ю. А. Левенець пише: «У своєму головному творі «Націоналізм» (1926), а також у численних статтях і виступах Д. Донцов обстоював філософію «національного волюнтаризму», частково запозиченому у Ніцше. Передусім Д. Донцов несе відповідальність за те, що ідеологія українського інтегрального націоналізму набрала войовничо-іраціонального, антиінтелектуального і волюнтаристського характеру». Можна додати, що на управлінську концепцію Донцова вплинула не лише ідеологія Фрідріха Ніцше. Нам уявляється, що в ній віддзеркалилися концептуальні положення багатьох ідеологів-тоталітаристів ХХ століття, особливо відчутний вплив Роберта Міхельса.

Володимир Винниченко, розповідаючи про соціал-демократичне минуле Донцова і про його вигнання із соціалістичних лав, запитує: «Коли він ідеологічно це погоджував із соціалістами, але був такий палкий, такий розумний, такий сміливий і вольовий борець за національну самостійність, то чому він не йшов в український народ разом з іншими несоціялістами, чому не організував

душу й тіло української нації для боротьби за визволення? Чому, коли оті «м'якотілі нездарі» сиділи по тюрмах за ту боротьбу, Д. Донцов сидів по галицьких і віденських кав'ярнях?».

У наше завдання не входить докорінне дослідження ідейно-політичних поглядів Д. Донцова і концепції інтегрального націоналізму. Для нас більший інтерес становлять погляди Донцова на найважливіші політичні події та українських політичних діячів. Торкаючись проблеми возз'єднання України з Росією, автор відзначає: «Переяславський трактат був після своєї правної природи (очевидно маються на увазі Березневі статті 1654 року – А. П.) – добровільним з'єднанням двох незалежних держав на підставі унії, в тому значенні, яке надає цьому слову сучасна наука, тобто спільного було лише фізична особа голови обох держав». І далі: «... Переяславський трактат був часто ламаний, – то з боку України, то з боку Росії, – бо коли перша не хотіла взагалі слухати ні про яке співжиття з Росією, остання намагалася звести Україну до становища звичайної провінції».

У розділі про союз з Польщею Донцов з особливим пієтетом змальовує сприятливі для України можливості, які відкривалися внаслідок підписання Гадяцького договору (1659), автором якого був гетьман Іван Виговський. Згідно з цим договором мало утворитися нове Російсько-українське князівство, яке охоплювало б територію Полтавської, Чернігівської, Київської областей, а також східну частину Волині та південну половину Поділля. Однак реальні події не дали змоги здійснити цей процес. Провал його затвердження в Сеймі і масові повстання проти Виговського завершилися крахом і для договору, і для гетьмана.

Прагнення поєднати долю України з Туреччиною Донцов пов'язує частково з останнім періодом гетьманства Богдана Хмельницького, але більше уваги надає гетьманству Петра Дорошенка та Юрія Хмельницького. Він стверджує: «Вже Хмельницький піддався під протекторат султана, якому навіть присягнув. Але найкращого й найенергійнішого сторонника знайшла ідея союзу з Туреччиною в особі гетьмана Петра Дорошенка. В 1669 році уложив гетьман договір із султаном, який властиво був не чим іншим, як воєнним союзом. ...Але українському гетьманові, який безперечно був одним з найрозумніших розумів свого часу, не судилося дожити до повної реалізації своїх планів». Донцов замовчує факти пограбувань

і насильства турками та їхніми васалами – кримськими татарами українців Правобережжя, що стало передумовою політичного краху П. Дорошенка на посаді правобережного гетьмана й переходу його на службу до московського царя.

Говорячи про українсько-шведські відносини, Донцов описує ці стосунки у період гетьманства Б. Хмельницького та І. Виговського, але вищою точкою вважає гетьманство Івана Мазепи, що цілком відповідає історичній істині. «Між молодим шведським королем і його сивим союзником прийшло ... до воєнного союзу. Головні пункти обопільного договору були слідуючими: 1) оборона, під яку Карло XII брав Мазепу та його країну, 2) взаємна мілітарна допомога, 3) зазначення, що без участі України не може бути зложений ніякий мир, ніяке перемир'я і то лише під умовою, що Україна, увільнена від російського панування, поверне свою свободу. Цей договір, що мав на меті на довгі часи забезпечити державне існування України під протекторатом далекої Швеції, мав одначе дуже короткий вік. Союзні війська потерпіли під Полтавою (1709) тяжку поразку».

Ідеї радикального націоналізму, прибічником яких був Донцов, певною мірою спричинили послаблення впливу комуністичних ідей та москвофільства на суспільну свідомість у Західній Україні. Ідеї Донцова мали вплив на частину західноукраїнської молоді і стали ідеологічним обґрунтуванням діяльності ОУН. Але сьогодні в умовах державної незалежності вони не стали домінуючими в українському суспільстві, хоча і мають активну підтримку з боку окремих політичних діячів та структур в Україні та за її кордонами.

* * *

Тисячолітній шлях розвитку вітчизняної політичної думки підтверджує одну просту істину, що в політиці не існує однозначних критеріїв прогресу. Політична історія російського та українського народів формувалася відповідно до тих подій, які давала історична реальність. Політична ж думка брала на себе обов'язок пояснити й обґрунтувати закономірність або випадковість цих історичних подій. Виходячи з багатовікового вітчизняного досвіду державного управління, можна стверджувати, що історія вітчизняної політичної думки тісно пов'язана з проблемою лідера: вожака, князя, царя, гетьмана, вождя. Можливо, витoki кризи нашої правосвідомості і нашої трагічної неспроможності розумного впровадження управління

суспільством сягають корінням «політичної самозакоханості» (за В. О. Ключевським) перших осіб держави. Саме корифеї вітчизняної політичної думки наділяли перших осіб державної влади надзвичайною мудрістю і проникливістю, а пізніше болісно страждали над розв'язанням таємниці деспотизму.

Таким чином, проблема політичного лідерства у суспільній думці минулого розвивалася у двох напрямках: 1) створювалися концепції політичного лідерства відповідно до історичної епохи та історичних умов; 2) розроблялися наукові політичні біографії видатних особистостей, життєпис і оцінка яких ставали найважливішою частиною, своєрідною конкретикою теорій та досвіду політичного лідерства.

Короткі висновки

1. Політичне лідерство – явище соціально-історичне, яке було притаманне людству на всіх етапах його існування та розвитку.

2. Осмислення феномену політичного лідерства почалося вже в стародавні часи, коли мислителі Давньої Індії, Китаю, Греції, Риму та інших античних цивілізацій намагалися виявити і з'ясувати причини авторитету, впливу й слави видатних правителів, розкрити їх політичні та моральні здібності. У цих трактатах видатні політичні діячі постають зазвичай скромними, шляхетними, духовно досконалими охоронцями загального блага, котрі одержали визнання і довіру своїх сучасників.

3. В епоху Середньовіччя, коли передові європейські держави перейшли до більш складних форм державного управління, від політичного лідерства виникла потреба станового керування суспільством. В умовах феодалізму та абсолютизму політичний лідер (імператор, король, герцог та ін.) мав бути не тільки моральним зразком, а й умілим керівником конкретної політичної спільності, що формує інтереси конкретної групи (дворянства), а також церкви, яка придбала статус офіційної державної релігії. У пізню добу цієї епохи суттєвий внесок в осмислення природи, функцій та поведінки політичного лідера зробив видатний італійський мислитель Нікколо Макіавеллі, який відділив політику від моралі, а монархів наділив якостями, не тільки пов'язаними з мудрістю та мистецтвом маневру, а й жорстокістю та хитрістю заради досягнення мети.

4. У Нові та Новітні часи політична думка виділяє лідерство трьох соціальних рівнів залежно від характеру та масштабу подій. Нові історичні епохи характеризуються глобальними соціально-політичними зрушеннями, доленосними революціями та світовими війнами, утвердженням нових соціально-економічних формацій і змінами центрів світової геополітики. Нові умови висували нові вимоги до політичного лідерства. Таким чином, політичне лідерство нової і новітньої історії людства визначається наступними рівнями: 1) лідерство у вузькому колі посадових осіб вищих ешелонів влади, які об'єднані загальними політичними інтересами; 2) лідерство в політичній партії або в русі, яке націлене на завоювання або утримання влади; в такому стані постать політичного лідера є символом або диктатора, або демократичного реформатора; 3) політичне лідерство в умовах формування громадянського суспільства і правової держави, де лідер уявляється колективним лідером загальнонаціонального масштабу.

5. Російська суспільно-політична думка, первісною джерельною базою якої були законодавчі та політичні трактати Давньоруської держави, формувалася в умовах становлення та розвитку Московського царства, а потім – Російської імперії. Погляд на феномен політичного лідерства відповідав, таким чином, соціально-політичним, економічним та духовним умовам російської державності, в центрі яких були особи монархів. У ХІХ столітті, коли в Російській імперії виникли революційні рухи (повстання декабристів 1825 року, діяльність народників, соціал-демократів та ін.), політичне лідерство одержує більш широке визначення. Крім того, російська, а потім радянська історична наука створила величезну галерею політичних портретів видатних діячів вітчизняної та світової історії, зробивши тим самим суттєвий внесок в наукову розробку проблеми політичного лідерства.

6. Українська політична думка, спираючись як і російська, і білоруська на джерела Давньоруської держави, формувала свої погляди на політичне лідерство в умовах боротьби за власну державність. Українські політичні мислителі ХVІІ – ХХ ст.ст. висловлювали свої погляди на проблеми влади, державності та політичного лідерства і розробляли власні концепції відповідно до тих історичних обставин, свідками яких вони були. Національно-визвольна боротьба українського народу висунула не лише плеяду видатних політичних

і військових лідерів (К. Косинський, С. Наливайко, Б. Хмельницький, І. Гонта, М. Залізник, Л. Кобилиця, революціонери Кирило-Мефодіївського братства та діячі революцій початку ХХ століття), а й сприяла посиленню уваги до проблем державності, влади, роль особистостей в історичних подіях.

Контрольні запитання та завдання

1. Як Платон обґрунтував роль лідера і його право на управління іншими людьми?
2. Які складові ефективного лідерства за Н. Макіавеллі?
3. Чим визначається самореалізація політичного лідера та його ідей за концепцією Ф. Ніцше?
4. Який еволюційний шлях пройшла російська політична думка про проблему володарювання в умовах становлення та розвитку централізованої держави?
5. Який внесок у наукову розробку історичних портретів минулого зробив видатний український історик М. І. Костомаров? Проаналізуйте деякі його політичні біографії.
6. Як оцінюється політичне лідерство в науковій спадщині М. С. Грушевського?
7. Визначте місце і роль політичних діячів у державницькій концепції В. К. Липинського.
8. Які погляди на політичне лідерство висловлював В. К. Винниченко?

Література

1. Ашин Г.К. Элитология. История, теория, современность: монография. – М.: МГИМО, 2010. – 600 с.
2. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К.: Криниця, 1991. – 128 с.
3. Древнегреческая философия. От Платона до Аристотеля. – М.: Фолио, 2003. – 832 с.
4. Конфуций. Жизнь, учение; мысли, изречения, афоризмы. – Минск: Современное слово, 2006. – 380 с.
5. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: ЭКСМО, 2006. – 1024 с.
6. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку

(друга половина XIX – початок XX століття). Монографія. – К.: Стилос, 2001. – 584 с.

7. Макиавелли Н. Государь. Антологія мысли. – М.: ЭКСМО, 2006. – 672 с.

8. Пахарев А.Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. – К.: Знание Украины, 2006. – 296 с.

9. Пахарев А.Д. Українська суспільна думка про політичне лідерство і лідерів // Наукові праці МАУП. – Вип..1 (17). – К., 2008. – С.118 – 123.

10. Плутарх. Избранные жизнеописания. В двух т. – М.: Правда, 1990.

11. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За ред. Ф.М.Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – С.75 – 108.

III. ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ XX СТОРІЧЧЯ

XX сторіччя – сторіччя особливо видатних, яскравих і могутніх харизматичних особистостей, вождів, політичних титанів, які міцно ввійшли в літопис історії людства. Політичні лідери володіли виразними рисами, впливали на суспільство, і не тільки виводили свої країни з кризи, а й створювали держави, з якими рахувалися в світі і які впливали на міжнародні події, людство загалом.

До таких лідерів слід віднести Конрада Аденауера, Шарля де Голля, Франкліна Делано Рузвельта, Йосипа Віссаріоновича Сталіна, Уїнстона Черчилля. Цих лідерів об'єднує як і те, що вони жили і діяли в один історичний період, так і те, що, незважаючи на протилежні ідеології, були пов'язані тією чи іншою мірою особистими взаєминами, що впливало на розвиток їхніх держав і світовий процес загалом.

1. Конрад Аденауер

Протягом свого тривалого 91-річного життя Конрад Аденауер пережив крах трьох німецьких держав: Імперії Вільгельма II в 1918 році (проіснувала 48 років), Веймарської республіки в 1933 році (проіснувала 15 років) і нацистського «тисячолітнього Рейху» (проіснував 12 років). В 1949 році він створив четверту в XX сторіччі німецьку державу – Федеративну Республіку Німеччина. Ця держава існує уже більше як піввіку і ніщо не свідчить, що її може спіткати доля її попередниць. Сучасна об'єднана Федеративна Республіка – шанований і рівноправний член європейського і світового співтовариства, має могутню економіку і забезпечує своїм громадянам одну із найвищих у світі якість життя.

Народився Конрад Аденауер 5 січня 1876 року в сім'ї дрібного судового службовця в місті Кельні Рейнської області. Сім'я була багатодітна – Конрад був третім, а всього дітей було п'ятеро. Батько – Іоган Конрад Аденауер підтримував в сім'ї сувору дисципліну, мав величезний вплив на формування особистості майбутнього канцлера в його дитячі і юнацькі роки. В спальні Конрада постійно висіла фотографія батька.

У 1885 році Конрад вступив, а в 1894 році закінчив гімназію Святих Апостолів в Кельні. За два з половиною роки проходить п'ятирічний курс навчання в Боннському університеті, здобуває звання «молодший радник юстиції», проте лише через чотири роки отримує першу в своєму житті оплачувану роботу в прокуратурі Кельна.

26 жовтня 1904 року Конрад Аденауер одружується з Еммою Вейер. Щоправда, спочатку Вейєри–старші були проти цього шлюбу, вважаючи, що їхня дочка, аристократка за походженням, не повинна одружуватися з дрібним малозабезпеченим чиновником. Проте наречена заявила, що ні за кого, крім Аденауера, заміж не вийде, і батьки Емми дали згоду на шлюб.

1906 рік виявився переломним у житті 30-річного Аденауера, його обирають помічником обер-бургомістра Кельна, він стає одним із дванадцяти місцевих «міністрів», очолив управління магістрату, що займалося збиранням податків. Батько, який помер через 3 дні після виборів сина, встиг дати йому наказ: «Пам'ятай, Конраде, наступна мета – стати обер-бургомістром».

Конрад наполегливо працював, щоб виконати батьків наказ. Уже в наступному 1907 році міський бюджет вперше за багато років став бездефіцитним, а 22 липня 1909 року Аденауера було обрано першим помічником обер-бургомістра, на якого, по суті, покладалась обов'язки керувати одним із найбільших міст Німеччини.

У 1911 році Аденауер придбав земельну ділянку, побудував там дім, де й оселився з матір'ю, сестрою, дружиною і трьома дітьми – Конрадом, Максом і Марією. В жовтні 1916 року Емма – дружина Конрада – після тривалої хвороби померла.

Через півроку після смерті Емми Аденауера спіткало ще одне нещастя: його автомобіль врізався в трамвай, водій загинув на місці, а Аденауер поламав ніс і лицеві кістки, пошкодив обидва ока. Йому довелося пережити декілька операцій, після яких скули стали вище, губи – тонкішими, а м'язи обличчя втратили рухомість. З того часу і назавжди його обличчя стало начебто неживим.

У вересні 1917 року Конрад Аденауер був обраний обер-бургомістром Кельна, виконавши тим самим заповіт батька. В 41 рік він став наймолодшим обер-бургомістром у Пруському королівстві, автоматично, за посадою, увійшов до складу законодавчих зборів Рейнської провінції і верхньої палати Пруського ландтагу. На посаді обер-бургомістра Аденауер працював 16 років.

Восени 1918 року в Німеччині, яка зазнала поразки у війні, почалася революція. В Кельні встановилося двовладдя: Рада робітничих і селянських депутатів і Комітет суспільного блага, створений обер-бургомістром.

За умовами перемир'я лівий берег Рейна, і Кельн у тому числі, включаючи його правобережні райони, мали бути окуповані військами Антанти. В Кельні до приходу англійських військових формувань належало демобілізувати чотири армійські корпуси із Західного фронту. В Кельні, на відміну від багатьох інших міст Німеччини, завдяки енергійним діям Аденауера (так, у Рейн було вилито 750 тисяч літрів спирту і велика кількість коньяку) демобілізація пройшла без істотних ексцесів. 6 грудня англійські війська увійшли в місто. Почалася дев'ятирічна окупація Рейнланда англійцями і французами. Наприкінці 1919 року у Версалі був підписаний мирний договір між країнами Антанти і Німеччиною. Британці й американці не дозволили відірвати французам Рейнланд від Німеччини (французи в цей період активно підтримували сепаратистський рух за створення незалежної, а фактично підконтрольної Парижу республіки з кордоном по Рейну), і питання відокремлення втратило актуальність.

25 серпня 1919 року Конрад Аденауер узяв шлюб з дочкою власника сусіднього особняка Августою Цінссер. Йому було 43 роки, нареченій ще не виповнилось і 24. Діти Аденауера і батьки Августини були категорично проти, але потім були вимушені погодитися. Крім трьох старших дітей від Емми, Аденауер мав ще чотирьох дітей з Августиною. В 1931 році, коли народився найменший син Георг, Аденауеру виповнилось 55 років.

Репарації союзникам призвели до того, що Німеччина на початку 1920 року переживала гіперінфляцію. В цей тяжкий час Кельн, по суті, був єдиним містом в країні, який не просто жив, а й розвивався. За ініціативою Аденауера було здійснено два амбітних проекти: створено зелену смугу навколо Кельна на місці фортифікаційних споруд і реконструйовано річковий порт, з тим щоб він міг приймати і морські кораблі. Обер-бургомістр сприяв заснуванню Кельнського університету, в якому отримав звання почесного доктора і з того часу іменувався «доктором Аденауером».

Наприкінці 1920-х років життя стало налагоджуватися, але в 1929 році почалася Велика криза. Постійно переживаючи конфлікти

і економічну кризу, Веймарська республіка стала «сповзати» в нацизм. У 1933 році, коли націонал-соціалістична Німецька робітничка партія (НСДАП), очолювана Адольфом Гітлером, прийшла до влади, Конрад Аденауер був усунутий з усіх посад (крім обер-бургомістра Кельна, він був головою пруської Державної ради) «за злочини проти німецького народу». 10 березня 1933 року Аденауер з дружиною змушений був втекти із рідного міста – нацисти порушили проти нього судовий процес за звинуваченням у фінансових зловживаннях і сепаратизмі.

У свої 57 років Аденауер виявився повним банкрутом – ані грошей, ані будинку (його будинок в Кельні було конфісковано), ані роботи, без жодних перспектив. Переховувався то в Берліні, то у віддалених католицьких монастирях. Влітку 1934 року нацистській суд припинив справу проти Аденауера через недостатність доказів. Йому було призначено пенсію як екс-бургомістру. Сім'я Аденауера придбала будинок на березі Рейну в селищі Рендорф неподалік від Бонна. В цьому будинку Аденауер прожив 25 років – до самої смерті.

У цей період екс-бургомістр не підтримував жодних контактів ані з новим режимом, ані з антигітлерівською опозицією: вирощував квіти і дерева і навіть займався винахідництвом у сфері побутової техніки. Проте насправді ці довгі дванадцять років нацистської ночі стали для Аденауера роками напруженої внутрішньої роботи. Він розробляв нову модель суспільно-політичного устрою для післявоєнної Німеччини: християнсько-соціальну модель, яка розглядалася ним як альтернатива тоталітарним режимам (комуністичному і нацистському) так само, як і дикому капіталізму часів Веймарської республіки.

Наближався край «тисячолітнього Рейху». Проте незгоди не покидали Аденауера. 20 липня 1944 року відбувся невдалий замах на Гітлера. Один із заарештованих змовників Йозеф Гіссен під тортурами гестапівців назвав серед «співучасників» і доктора Аденауера. Був арешт і відправка в концтабір в Кельн. Дружині і другу Аденауера майору Люфттваффе Гансу Шибушу пощастило визволити Аденауера і під прізвиськом «доктор Вебер» той сховався в Невеличкому гірському готелі «Нестер Мюле». Згодом була заарештована Августина. Залякана тим, що її дочок, яким виповнилося 16 і 19 років, посадять в камеру з повіями, вона назвала місце перебування

чоловіка. Августина відпустили. Аденауер був заарештований і відправлений у в'язницю в Кельні. Син Аденауера Макс – командир танкового батальйону, дізнавшись про це, прибув у Берлін і в управлінні гестапо заявив: «Я і двоє моїх братів б'ємося в танкових військах на Східному фронті. Як повинен почувати себе солдат на полі бою, коли дізнається, що в тилу ні з того, ні з сього хапають і заарештовують його старого батька?». 20 листопада 1944 року Конрад Аденауер вийшов на свободу.

У першу ніч після свого звільнення Августина перерізала собі вени на руках, її врятували. Аденауер після повернення переконував дружину, що вона в ситуації, що склалася, поступила правильно. Проте через декілька місяців Августина отруїлася, відбулася інтоксикація всього організму. Цілком здорова до того жінка не захотіла лікуватись і 3 березня 1948 року померла.

У 1945 році німецька державність фактично була ліквідована. Вся повнота влади належала американо-британо-франко-радянській чотирьохсторонній комісії. Єдності поглядів відносно майбутнього Німеччини не було. Країна лежала в повоєнних руїнах, обладнання вцілілих заводів вивозилося на Захід і Схід в рахунок репарацій. Більшість німців тяжко переживала «відчуття поразки», а дізнавшись про тяжкі злочини нацистів, втратили повагу – і до себе особисто, і до своєї нації в цілому.

Аденауер запропонував для державотворення християнську альтернативу. Вперше в історії Німеччини представники двох головних конфесій – протестанти і католики об'єдналися в єдину політичну партію – Християнсько-демократичний союз, куди ввійшов і баварський Християнсько-соціальний союз.

За задумом Аденауера його партія, його дітище – Християнсько-демократичний союз мав докорінно відрізнятись від усіх європейських партій, які існували до того. Вони були, як і раніше, класовими: соціалісти чи комуністи проголошували вірність робітничому класу, інші спиралися на селян чи латифундистів, промисловців або інтелігентів. Народна партія зобов'язана була мати представництво в усіх прошарках суспільства, оскільки скрізь є люди, які тяжіють до цінностей ідейного консерватизму, головною моральною цінністю якого була сім'я, традиційна, розгалужена, дружня. Проте, по суті, це була партія великої західнонімецької промислової буржуазії.

Створена Аденауером партія привела його в крісло канцлера. У серпні 1949 року відбулися вибори в парламент країни. Блок ХДС/ХСС отримав 30 відсотків голосів і разом з Вільною демократичною партією і невеликою партією правих утворили урядову коаліцію. Головою Уряду – канцлером, який проголосив 21 вересня 1949 року утворення Федеративної Республіки Німеччини, – був обраний Конрад Аденауер. Столицею ФРН став Бонн.

1950-ті – початок 1960-х років і прихильники, і опоненти канцлера одноставно називають «ерою Аденауера». В Західній Німеччині існувала своєрідна «диктатура» канцлера. Аденауер мав такий авторитет і політичну вагу, що перечити його рішенням не міг практично ніхто – ані в партії, ані за її межами. Вищим керівним органом офіційної політики фактично стало відомство федерального канцлера. Через це відомство здійснювався контроль за міністрами, а через більшість ХДС/ХСС – за парламентом.

Політика Аденауера ґрунтувалася на двох китах – соціальній ринковій економіці і «Новій Німеччині в Новій Європі».

Головну ідею теорії соціальної ринкової економіки Аденауер сформулював так: «Капіталістична система економіки не відповідає життєвим політичним і соціальним інтересам німецького народу. Нова структура німецької економіки повинна ґрунтуватися на врахуванні того факту, що час безмежного панування капіталізму минув». Йшлося насамперед про перерозподіл прибутку на користь найманих робітників, забезпечення гідного рівня життя безробітних і непрацевдатних. Аденауер не був прихильником ані крайнього лібералізму, ані націоналізованої економіки.

Не симпатизуючи соціалістам, Аденауер йшов, коли це було потрібно, на співробітництво з ними. Заборонивши в 50-ті роки комуністичну партію, Аденауер одночасно відчуває глибоку симпатію до її вождя Макса Реймана. Інколи вони по-старечому зустрічались і дружньо розмовляли.

Час правління Аденауера – 1949–1963 роки – став періодом надзвичайного зростання економіки. Звичайно країна не могла самостійно вийти з післявоєнної розрухи. Інші держави, і насамперед США, надали відчутну фінансову допомогу. І діяли вони, виходячи не із альтруїстичних міркувань. У виснаженій війною країні легко могли знайти підтримку комуністичні ідеї, а у разі загострення конфлікту між Сходом і Заходом це мало б для останнього катастрофічні наслідки.

І все ж головним фактором стала правильно визначена і реалізована урядом Аденауера економічна політика. Людвіг Ерхард, якого вважають автором післявоєнного «німецького дива», зробив ставку насамперед на розвиток малого бізнесу. Наступним кроком стало «соціальне» житлове будівництво – відносно дешеві будинки і квартири для робітників за рахунок бюджету. До цього слід додати: пенсії зростали пропорційно збільшенню внутрішнього валового продукту, надавалися податкові пільги і заохочення вкладникам ощадкас, випускалися «народні акції» акціонерного капіталу, які продавалися особам найманої праці за пільговими цінами.

Тільки за п'ять перших років правління Аденауера валовий внутрішній продукт зріс на 48 відсотків, реальна заробітна плата – на 80 відсотків. У світі заговорили про «німецьке диво». Не знижувалися темпи й надалі. Наприкінці 50-х років Німеччина Аденауера уже мала найбільш могутню і динамічну економіку в Західній Європі.

Основною метою політики канцлера, крім подальшого відродження німецької економіки, було введення ФРН в суспільно-політичні структури західних держав і, в подальшій перспективі, об'єднання двох Німеччин.

Конрад Аденауер разом із президентом Франції Шарлем де Голлем, був, напевно, найбільш послідовним прихильником європейської політичної, економічної і військової інтеграції. Становище Конрада Аденауера ускладнювалося тим, що в першій половині XX сторіччя в Європі спалахнули дві світові війни, призвідницею яких стала його країна. Недовіра до німців і образа на них були ще дуже відчутні не тільки у мільйонів рядових європейців, а й у представників політичних еліт. Канцлер вважав, що тільки за допомогою членства у міжнародних організаціях і в співробітництві з іншими країнами Німеччина зможе подолати відчуження країн, які постраждали від фашизму, і відновити повагу всього світу до себе.

У 1952 році в Німеччині було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі, а через шість років утворилося Європейське економічне співтовариство, із яких згодом виросла величезна споруда Європейського Союзу. В 1955 році Німеччина стала членом Північно-атлантичного альянсу (НАТО). Сам канцлер був прихильником Федеративної Європи з могутніми інструментами управління і влади, які б відали справами всіх держав континенту. На думку Аденауера, Європа повинна була мати загальний уряд, парламент і президента.

Конрад Аденауер пішов у відставку 15 жовтня 1963 року у віці 87 років. «За сто років багатой на події німецької історії ми вперше є свідками того, коли людина, тривалий час перебуваючи на вершині влади, залишає її не внаслідок свого банкрутства як політика, а з доброї волі, в мирі і злагоді», – сказав в той день голова бундестагу Херстенмайер.

Конрад Аденауер прожив ще чотири роки і пішов із життя в Рендорфі. «Народившись у 1876 році, він помер 19 квітня 1967 року, до останніх днів зберігаючи ясний розум. Він подолав ненависне моралізаторство і домогся успіху практично в усіх своїх починаннях. Він занадто добре знав людську натуру, щоб робити ставку на мораль, на балаканину про мораль. Але, здається, у нього в душі все-таки був Бог». Під час поховальної церемонії в кафедральному соборі в Кельні маси людей зібрались віддати цій людині останню шану.

Один з його наступників канцлер Гельмут Коль сказав: «Те, що створив Аденауер, ми хочемо не тільки зберегти, а й розвивати далі, відповідно до принципів, які він поклав в основу християнсько-демократичної політики». Саме на долю Гельмута Коля випала історична подія: об'єднання 3-го жовтня 1990 року Німеччини, відновлення її основного геополітичного статусу, втраченого внаслідок двох світових воєн – впливового силового полюсу практично в самому центрі Європейського континенту. Новий уряд Німеччини на чолі з восьмим канцлером після Конрада Аденауера Ангелою Меркель покликаний продовжувати цю місію.

2. Шарль де Голль

Генерал Шарль де Голль, політичний лідер займає по праву цілком особливе місце у французькій і світовій історії ХХ століття. Його порівнюють з великим французом ХІХ століття Наполеоном Бонапартом. Йдеться не про політичні погляди, не про стиль керівництва, а про масштаб особистості.

У де Голля була ідея, якій він присвятив життя. Це – велика і сильна Франція. Влада не була для нього надметою, він розглядав її як засіб втілення в життя своєї ідеї. Альфою й омегою світогляду Шарля де Голля була його глибока віра в національний фактор, у пріоритет інтересів нації над будь-якими іншими ідеологічними або корпоративними інтересами, в тому числі і бізнес-інтересами. До

кінця свого життя де Голль ніколи не визнавав своєї належності до буржуазії. Уже будучи президентом Франції, генерал в 1962 році, заявив: «Буржуа? Я ним ніколи не був. Буржуазія – це багатство, прагнення до доходів, до власності. Моя сім'я і я, ми завжди були бідними... Я ніколи не відчував себе зв'язаним з інтересами цього класу».

Шарль де Голль народився 22 листопада 1890 року, в місті Лілль на півночі Франції, хоча сім'я постійно проживала в Парижі, і де Голль небезпідставно вважав себе парижанином.

Шарль навчався в коледжі єзуїтів по вулиці Вожирар, в якому викладав літературу, філософію, математику його батько. Першою освітою майбутнього президента була духовна, проте юний Шарль захоплювався літературою і особливо історією.

Батько Шарля філософ–педагог Анрі де Голль був хоробрим офіцером, брав участь у франко-пруській війні 1870 року, був тяжко поранений. У сім'ї панував культ військової служби Вітчизні. Не дивно, що Шарль ще в юнацькі роки обрав собі кар'єру військового.

Улітку 1908 року, успішно закінчивши в Бельгії єзуїтський коледж (аналогічний коледж у Франції, де почав навчатися Шарль де Голль був закритий), він повертається до Парижа. У серпні 1909 року успішно здає вступні іспити і стає слухачем спеціалізованої військової школи Сен-Сір. 1 жовтня 1912 року Шарль де Голль закінчив її, отримавши звання молодшого лейтенанта. Своїми успіхами він посів 13 місце у випуску, який налічував 211 чоловік, що було дуже почесно.

Кращим випускникам Сен-Сіра надавалося право вибору призначення. Шарль де Голль також отримав таке право, і перед ним постало питання, де почати свою службу. Найбільш престижною традиційно була кавалерія, а на самому останньому місці, як і скрізь була, багатостраждальна піхота. Молодший лейтенант, як не дивно, обирає невдячну участь піхотинця. Більше того: він вирішив служити у тому-таки 33-му піхотному полку, де проходив солдатську муштровку. Командиром полка на той час був призначений Філіпп Петен.

Молодий офіцер, якому належало багато років служити тоді під командуванням полковника, а потім і маршала Петена, буде постійно відчувати до нього глибоку повагу. Навіть після ганебного

кінця Петена, який став зрадником Франції, де Голль щось збереже від цього почуття: «Моїм першим полковим командиром був Петен, який відкрив для мене все значення таланту і мистецтво воєначальника». До речі, Петен дав високу оцінку молодому офіцеру: «З самого початку проявив себе як справді достойний офіцер, який вселяє найбільші надії на майбутнє. Дуже здібний. Блискуче показав себе як у вогневій підготовці, так і в учбових заняттях».

Після вбивства 28 червня 1914 року в Сараєво австрійського ерцгерцога Франца-Фердинанда виникла небувала загальноєвропейська криза, яка завершилась 3 серпня початком Першої світової війни.

Уже у перші дні війни лейтенант де Голль, якому не виповнилося ще й 24 років, прийняв бойове хрещення. 15 серпня 1914 року, коли він разом зі своїм батальйоном захищав міст через річку Мьоз бельгійського міста Дінана, був вперше поранений. Через три місяці після цього повертається на фронт. Його полк тоді знаходився в Шампані. 15 березня 1915 року де Голль отримує другу рану. Лише в липні того ж року повертається в полк, згодом йому присвоєно звання капітана і призначено командиром роти. На початку 1916 року під Верденом рота, якою командував де Голль, була розгромлена, її командир поранений, попав в полон, де пробув майже три роки. Зробив п'ять спроб втечі. У полоні, до речі, де Голль познайомився з російським офіцером Тухачевським, якого він навчав французької мови. Полонені за деякі особливості характеру Шарля дали йому прізвисько «Коннетабль», тобто головнокомандувач короля. У листопаді 1918 року Перша світова війна закінчилась поразкою Німеччини, полонених відпустили додому. Де Голль повернувся у Францію, в Дордос, у сімейне володіння.

Участь Шарля де Голля у війні відзначена орденом Почесного легіону, Військовим хрестом. Але роки полону зробили його участь у війні якоюсь неповноцінною; він неначе отримав напіввідставку. Через те капітан був похмурий і відлюдний більш як звичайно, неначе в чомусь обділений долею.

3 травня 1919 року по жовтень 1921 року де Голль служить військовим радником у польській армії, навчає польських офіцерів, бере безпосередню участь у бойових діях проти Червоної Армії на Волині і під Варшавою. Нагороджується польським хрестом Святого Венцлава. Про перебування в Польщі у своїх «Військових мемуарах» написав лише п'ять слів.

Восени 1920 року 30-річний Шарль де Голль одружується з Івонною Вандру – дочкою власника декількох кондитерських фабрик. Нареченій тоді щойно виповнилось 20 років.

Після остаточного повернення з Польщі де Голля було призначено заступником професора військової історії в Сен-Сірі. Лекції, які він читав на високому професійному й емоційному рівні, користувалися надзвичайним успіхом у слухачів. В листопаді 1922 року після конкурсних іспитів де Голль починає навчання у Вищій військовій школі – навчальному закладі, адекватному академіям генерального штабу в інших країнах. Там впродовж двох років готували потенційних генералів, здатних командувати великими з'єднаннями військ.

Після закінчення Вищої військової школи де Голля призначили не в Генеральний штаб, що зазвичай чекало кращих випускників, до яких де Голль себе небезпідставно відносив, а лише в штаб Рейнської окупаційної армії в Майнці. В жовтні 1925 року де Голль отримує призначення в кабінет маршала Петена, віце-голови Вищої ради національної оборони, бере участь у розробці військової доктрини Франції, проте не поділяє її основну ідею – оборонну тактику. В 1927 році отримує чергове військове звання: тепер він майор, його призначають командиром мотопіхотного батальйону. В 1929 році був направлений в штаб французьких військ в Сирії і Лівані.

У цей період веде активну літературну діяльність. У 1924 році виходить друком його книга «Розбрат в стані ворога», в якій на прикладі Німеччини показує, що основною причиною її поразки у Першій світовій війні було прагнення військового командування діяти незалежно від державної влади. Проводить аналогію в цьому плані із власною країною. Наступна книга «На вістрі шпаги» вийшла в 1930 році. В ній автор розглядає питання війни, армії, полководця, книга мала автобіографічний відтінок. Англійський історик і журналіст так писав про цю книгу: «Нарис «На вістрі шпаги» ясно виявляє величезну ерудицію де Голля, його рідкісний класичний літературний стиль і високий розум. Але цей нарис також відображає тверде усвідомлення власної переваги де Голля і непохитну віру в себе як в людину, посланою долею. Сильний характер, авторитет і віра є, на думку де Голля, трьома головними елементами, які створюють великого полководця і вождя».

У 1932 році де Голля переводять з штабу в Бейруті знову в Париж на посаду секретаря Вищої ради національної оборони –

постійного органу при прем'єр-міністрові, який займається підготовкою держави до війни. В 1933 році де Голль отримує чин підполковника. У Вищій раді національної оборони він працює з 1932 по 1937 рік. Сутність військової доктрини Франції на той час полягала в тому, що якщо минулу війну країна керувалася гаслом «наступ за будь-яку ціну», то тепер вона готувалася до «оборони за будь-яку ціну». Для цього велися роботи для захисту кордонів країни. укріпленнями. Будь-яка пропозиція оснастити армію новітньою технікою відкидалась.

Тоді у де Голля народжується ідея створення професійних бронетанкових збройних сил, ідея, яка стає його бойовою програмою. Де Голль сідає за нову книгу, в якій він намагається викласти свій план і свої ідеї.

У травні 1934 року виходить друком книга де Голля «За професійну армію». Автор характеризує географічне становище Франції, показує, що оборонна доктрина є згубною для країни, обґрунтовує необхідність створення професійної армії, оснащення її сучасною військовою технікою, що вимагає високої професійної підготовки солдат, аналогічної підготовки інженерів і техніків у передових галузях промисловості. Особливу увагу приділяє створенню потужної танкової армії. В книзі детально розроблена структура армії, тактика і стратегія її дій, нові правила з управління професійною ударною армією. Головний висновок перебудови армії – завдання державне.

Витративши надзусилля для здійснення свого плану, де Голль, зрештою, нічого не досягнув. Йому не вдалося переконати ані військове керівництво країни, ані парламент, ані уряд (з цього приводу його прийняв прем'єр-міністр Леон Блюм). Цікава деталь: книга де Голля «За професійну армію» майже не викликала інтересу у Франції, проте мала успіх у Німеччині. Публікація була перекладена німецькою мовою. Радники Гітлера доповіли йому про книгу, і той ознайомився з нею. Книгу уважно прочитали і зробили з неї висновки німецькі генерали.

А де Голль залишається в становищі пророка, якому відгукнулися події, а люди залишилися глухими.

Грозові події ідуть одна за іншою. Заколот Франко в Іспанії ставить під загрозу тил Франції, яка зраджує Іспанію і дає змогу Франко за допомогою Гітлера і Мусоліні знищити Іспанську республіку. В 1938 році – аншлюс Австрії, потім Мюнхен і видача Гітлеру

на розтерзання союзника Франції – Чехословаччини. Не чинячи ніяких протидій агресорам, Франція наближається до катастрофи.

П'яте десятиріччя де Голля не було для нього ані легким, ані приємним, ні успішним у кар'єрі. В 1936 році його викреслили зі списку офіцерів, яких представляли до звання полковника. Тільки після перебування в Центрі вищих військових досліджень наприкінці 1937 року йому присвоюють чин полковника. На початку 1938 року полковник де Голль призначається командиром танкового полку в Меці.

У вересні 1939 року починається війна, і німецькі танкові дивізії за два тижні розгромили Польщу. Франція байдуже сприйняла цю трагедію, проте на початку 1940 року зробила спробу втрутитися у війну між СРСР і Фінляндією на боці останньої.

У березні 1940 року після урядової кризи (прем'єр-міністр Деладьє подав у відставку) уряд очолив Поль Рейно. В травні 1940 року де Голля призначили командиром танкової дивізії, надали чин бригадного генерала. Згодом призначають заступником військового міністра.

У цей період де Голль веде активні бойові дії, як член уряду виношує плани переїзду урядових структур у Північну Африку, веде переговори з англійським урядом, зокрема з прем'єр-міністром Черчиллем.

Проте всі зусилля де Голля вплинути на уряд, активізувати його діяльність щодо оборони Франції виявилися безуспішними.

14 червня 1940 року військовий губернатор Парижа Денц за наказом уряду здав столицю німцям.

17 червня 1940 року генерал де Голль, виходячи із попередньої домовленості з Черчиллем про те, що він у разі капітуляції Франції залишиться в Англії, відлітає із аеродрому «Маріньяк» у Бордо до Лондона. Генерал де Голль: «Зробивши зупинку на острові Джерсі, після полудня ми прибули в Лондон... Я, самотній і позбавлений усього, відчував себе в становищі людини на березі океану, через який вона робить спробу перебратися уплав».

18 червня 1940 року де Голль звернувся по радіо із Лондона до французів зі словами: «Франція програла битву. Але вона не програла війну». Щоправда, ці слова не прозвучали на радіо, але були опубліковані в тексті звернення. Це був рубіж, коли де Голль завершав кар'єру офіцера і починає життя державного діяча.

З цього часу де Голль веде надзвичайно складну діяльність зі створення організації «Вільна Франція», основи уряду країни і загальнофранцузького опору. Уїнстон Черчілль: «Німці захопили його батьківщину. У нього ніде не було точки опори. Втім, він протистояв всьому. Завжди, навіть тоді, коли він чинив у найгірший спосіб, він, здавалося, виражав індивідуальність Франції – великої нації з її гордістю, властолюбством і честолюбством». 24 грудня 1940 року уряд Великобританії офіційно визнав Раду оборони імперії, яку очолював де Голль. Це була перемога.

22 червня 1941 року, рівно через рік після створення «великої Франції», відбулася подія, яка, за словами де Голля, відкривала перед Францією нові великі надії. СРСР, відбиваючи напад Гітлера, вступив у війну. Де Голль без коливань взяв курс на союзницькі взаємовідносини з СРСР, виступив за військове співробітництво з Москвою.

24 вересня 1941 року де Голль створює Французький національний комітет під своїм головуванням. Комітет фактично був урядом.

Уряд СРСР у своєму листі визнав де Голля керівником усіх вільних французів і заявив, що готовий надати всебічної допомоги і сприяння в загальній боротьбі з гітлерівською Німеччиною і забезпечення після перемоги повне відновлення незалежності і величі Франції. Де Голль зі свого боку заявив, що зобов'язується боротися на боці СРСР і його союзників до остаточної перемоги над спільним ворогом. Обмін листами був рівносильним ухваленню свого роду союзного договору між урядом СРСР і Французьким національним комітетом.

Величезне враження справив на де Голля розгром німців під Москвою. Він присвятив цьому 20 січня 1942 року спеціальний виступ на радіо. Цей блискучий виступ є одним із найяскравіших визнань величі подвигу радянського народу у війні з Німеччиною.

У своїй розмові з радянським послом в Лондоні І. Майським 29 січня 1942 року де Голль відверто розкрив свої політичні плани. Їхня сутність: установлення сильної виконавчої влади і корпоративного парламенту. Посол у своєму донесенні в Москву охарактеризував політичні тенденції де Голля як «модернізований бонапартизм».

Протягом 1942 року де Голль веде перманентну боротьбу з Англією і Сполученими Штатами Америки за установлення контролю

Французького національного комітету над територіями Північної Африки, Сирії, Лівану, острова Мадагаскар.

Де Голль вів всебічну політичну й дипломатичну діяльність, спрямовану на остаточне визнання його Рузвельтом і Черчиллем як єдиного лідера майбутньої звільненої від німців Франції. В цій роботі він апелює до французів Північної Африки, учасників опору у самій Франції.

На початку червня 1943 року в Алжирі утворюється Французький комітет національного визволення, прообраз майбутнього уряду Франції. США, Англія, СРСР з різними відтінками визнають його. Радянський Союз визнав комітет як представника «державних інтересів Французької республіки» і як «керівника всіх французьких патріотів». Усього комітет визнали тоді 26 держав. 3 листопада 1943 року де Голль скликає в Алжирі тимчасову асамблею, щось подібне до парламенту.

Напередодні відкриття другого фронту і висадки союзних військ у Нормандії, влітку 1944 року, стосунки де Голля з керівниками США і Англії знову загострюються.

Ці стосунки стають особливо напруженими тоді, коли де Голль прагне на території Франції, що звільняється від німецьких окупантів, встановити свою владу. 26 серпня 1944 року де Голль проголошує свою владу в Парижі. Зміцнивши свою владу в столиці, генерал відразу вирішив навести лад у провінції. При цьому де Голль прагнув бути визволителем не тільки від зовнішнього ворога – фашизму, не лише від зовнішніх суперників – США й Англії, але від ворога внутрішнього. Таким він вважав комуністичну партію Франції, хоча комуністи винесли основний тягар в боротьбі з фашистами і не ставили перед собою тоді завдання взяти владу.

12 вересня 1944 року де Голль, виступаючи перед вісьмома тисячами представників організацій опору, серед інших завдань визначив своєю найважливішою метою забезпечити велич Франції шляхом зміцнення її міжнародних позицій, якомога більш активної і широкої участі у війні, проведення зовнішньополітичного курсу, який дозволив би Франції брати участь у вирішенні майбутнього Німеччини і всього світу.

«Я врятував і будинок, і навіть деякі меблі» – такими словами генерал де Голль підбив підсумки своєї діяльності під час війни і зразу після її закінчення.

24 жовтня 1944 року уряди СРСР, США і Англії офіційно визнали Тимчасовий уряд де Голля. Проте США й Англія і не думали про повернення Франції статусу великої держави. Франція в цей час перебувала в стані економічної розрухи і потребувала допомоги.

24 листопада 1944 року де Голль у супроводі міністра закордонних справ Бідо, інших посадових осіб вилетів до Радянського Союзу. Після посадки в Каїрі і Тегерані 26 листопада делегація прибула в Баку, де генерала з належними військовими почестями офіційно зустрічали представники радянської влади. Приймаючи рапорт почесної варти, де Голль був у захопленні від вигляду Радянських солдат. За два тижні перебування в Радянському Союзі генерал побачив багато: трагічну велич руїн Сталінграда і чарівність уславленого російського балету, потужні виробничі підприємства і наукові інститути, неосяжні російські простори і казкову архітектуру Кремля.

2 грудня французька делегація прибула потягом до Москви, і в той же день де Голля прийняв Сталін. На переговорах у Москві де Голль насамперед поставив питання про укладання франко-радянського договору. Попри різні підходи (Парижа і Москви) до питання про майбутнє Німеччини і ставлення до Польщі, договір про союз і взаємну допомогу був підписаний 10 грудня 1944 року напередодні відльоту французької делегації.

Прощаючись, Сталін сказав де Голлю: «Ви добре трималися. В добрий час! Приємно мати справу з людиною, яка знає, що хоче, навіть коли його погляди не збігаються з моїми». Де Голль: «Чи приїдете Ви побачитися з нами в Парижі?» Сталін відповів: «Як це зробити? Адже я уже старий. Скоро я помру». Сталін прожив ще понад 8 років.

Франція урочисто вітала підписання франко-радянського договору. Тільки тверда позиція Сталіна змусила Черчілля і Рузвельта погодитися на повноправну роль французької делегації в антигітлерівській коаліції. Укладання союзу з СРСР забезпечило повернення Франції статусу великої держави. На Ялтинській конференції глав трьох великих держав для Франції вирішили виділити зону окупації в Німеччині. Крім того, вона отримала одне з п'яти місць постійних членів Ради Безпеки ООН. На Потсдамській конференції влітку 1945 року Францію включили разом з трьома іншими великими

державами в Раду міністрів закордонних справ, який мав вирішувати проблеми мирного врегулювання. Підписавши договір з СРСР, де Голль піднявся на рівень видатного політичного діяча, здатного інтуїтивно знаходити перспективні дипломатичні рішення.

У цей період у де Голля, який обіймав посаду прем'єр-міністра, виникають суперечності з Національними зборами. Прем'єр-міністр і парламент по-різному бачили майбутній суспільно-політичний устрій Франції. Генерал де Голль бачив цей устрій таким: «З моєї точки зору, необхідно, щоб держава мала главу, тобто керівника, в якому нація могла б бачити людину, яка перебуває над будь-якими коливаннями, займається найсуттєвішими проблемами і є гарантом її волі. За винятком обставин, які вимагають офіційного втручання президента, уряд і парламент мають співробітничати один з одним, останній покликаний контролювати дії першого і може скидати його, але глава нації користується правом арбітра і уповноважений звертатися до народу за останнім рішенням».

Не бачачи в ситуації, що склалася, для себе політичних перспектив, (де Голль виступив не тільки проти відновлення політичних структур Четвертої республіки, лідери якої запламували себе співробітництвом з німцями, а й бажав ще більшого зміцнення своєї влади) генерал-прем'єр 20 січня 1946 року подає у відставку.

Генерал де Голль залишив Париж і відправився у власну резиденцію «Буасеррі» в Коломбе. Тут він приступає до роботи над мемуарами.

У цей період де Голль створює «Об'єднання французького народу», ставлячи за мету прийняти конституцію, яка б відповідала його баченню ідеалу політичного устрою. Успіхів цьому об'єднанню досягти не вдалося, де Голль визнає свою поразку. Так само песимістично він оцінює власну долю: «Ера гігантів на деякий час закінчилася. Рузвельт пішов, Сталін помер, Черчілль готується покинути сцену, де Голль більше не при ділі».

Період в житті де Голля з травня 1953 року, коли він визнав політичну поразку «Об'єднання французького народу», до травня 1958 року його прихильники назвали «переходом через пустелю». В цей період де Голль написав і опублікував «Воєнні мемуари» в трьох томах, третій заключний том вийшов у 1959 році. Мемуари є своєрідним автопортретом де Голля, вони показують його таким, яким він хотів би виглядати в очах сучасників і нащадків.

У цей період війна в Алжирі починає підривати організм Четвертої республіки. Проблема Алжира гаряче обговорювалася в парламенті, на з'їздах політичних партій, на сторінках газет. А той, кого зазвичай називали «найзнаменітшим французом» і до кого інстинктивно зверталися запитливі погляди великої кількості людей, справляв мовчанку.

Уряди Франції один за одним ідуть у відставку, за всю історію Четвертої республіки змінилось 19 урядів. 15 квітня 1958 року пішов у відставку уряд Фелікса Гаяра. Це був, по суті, останній уряд Четвертої республіки. Одночасно розгорнулися події, які увійшли в історію під назвою «операція воскресіння де Голля».

З початку травня 1958 року сталася агонія Четвертої республіки, яка тривала цілий місяць. 13 травня 1958 року французькі ультранаціоналісти підняли заколот проти центрального уряду. Де Голль розуміє, що наявний кабінет не зможе придушити путч, а покличе генерала на допомогу. І тут уже він буде диктувати умови. Так і сталося.

31 травня 1958 року Національні збори затвердили Шарля де Голля прем'єром з величезними повноваженнями. 21 грудня того ж року його обирають президентом Франції терміном на сім років. Де Голль негайно ініціює розробку нової конституції, яка наділяє президента майже необмеженими повноваженнями, ледве не монархічною владою, виносить її на референдум і перемагає (79 відсотків голосів – за). Так виникає режим П'ятої республіки.

Шарлю де Голлю виповнилось 68 років, коли, ставши главою держави з винятковими конституційними повноваженнями, він дістав нарешті змогу проводити свою політику (контролювати не тільки виконавчу, але й законодавчу владу). Причому президент, будучи реалістом, пішов на відповідний компроміс і включив до складу свого першого уряду ряд політиків «старої формації». «Зрозуміло, я просувався вперед поетапно, – згадував пізніше де Голль. – Адже політика – це мистецтво, яке ґрунтується на реальності».

Найбільш складним «етапом» для де Голля в перші роки правління (1958–1962 рр.) була, безумовно, кривава алжирська війна. У вересні 1959 року генерал висуває проект вирішення алжирської проблеми, який базується на «урочистому визнанні права алжирського народу на самовизначення». Французи-ультранаціоналісти оголошують президенту війну і двічі – в січні 1960 року і в квітні

1961 – піднімають в Алжирі заколот проти центральної влади. Заколоти були придушені, а де Голль, визнавши в 1961 році концепцію «алжирського Алжиру» і незалежності алжирської Республіки, підписав у березні 1961 року мирний договір з арабськими повстанцями, припинивши, нарешті, винищувальну війну, подолавши політичний розкол нації. 8 квітня 1962 року у Франції відбувся референдум, коли 90 відсотків французів схвалили франко-алжирські угоди. Генерал де Голль виконав, таким чином, найважливіше зобов'язання перед країною.

Колишні прихильники крайніх «ультра» винесли за це президенту смертний вирок. Була сформована група терористів. У канцелярії де Голля знайшовся зрадник, полковник Баст'єн-Тері, який повідомляв змовників про всі пересування генерала. 22 серпня 1962 року в передмісті Парижа Пті-Кламаре група автоматників обстріляла президентський кортеж. У «Сітроен» президента влучило шість куль із 150, випущених терористами. Шофера було поранено, але він знаходить в собі сили рвонути вперед на максимальній швидкості і зникнути з-під обстрілу. Коли досягли безпечного місця, президент (жоден мускул не здригнув на його обличчі) в'їдливо сказав: «Стріляти ці пани зовсім не вміють». І додав: «Я покараю цих негідників за те, що вони стріляли також у жінку» (мадам де Голль сиділа поруч з чоловіком). Бандитів, в тому числі і зрадника Баст'єн-Тері, віддали під суд; зрадник був розстріляний. У 1960 – 1963 роках на де Голля було здійснено 19 замахів.

У новорічному зверненні до французів, підбиваючи підсумки 1962 року, генерал підкреслив два найважливіші досягнення: мир в Алжирі і зміцнення державних інститутів. Останньому сприяли схвалена на референдумі 28 жовтня 1962 року Конституція 5-ої республіки. Характеризуючи конституцію пізніше, де Голль говорив: «Треба визнати, і це вірно, що неподільна державна влада повністю передана обраному президенту, і немає жодної іншої влади – міністерської, громадянської, військової, судової, яка може бути делегована чи здійснена всупереч його волі». І далі: «Наші нові інститути відповідають вимогам епохи, природі французького народу і тому, чого він насправді хоче».

У середині 60-х років президент Франції, стабілізувавши політику й економічну обстановку в країні, зміцнивши свою владу, зміг зайнятися повною мірою проблемами в тій сфері, яку він завжди

вважав головною, – в зовнішній. Ця політика, вважав де Голль, має бути абсолютно незалежною і відповідати величі країни, її потенційним можливостям, волелюбству народу.

Заявивши, що оборона Франції має бути французькою, де Голль створив суверенні ядерні сили, в 1966 році виводить країну із військової організації НАТО, виводить із французької території бази і штаби Північноатлантичного договору, які не перебували під контролем уряду Франції. Ніколи – ні до, ні після – «північноатлантичній єдності» не було завдано такого удару. Додамо, що президент Франції засудив політику США у В'єтнамі, рішуче відмовився підтримати дії Ізраїлю у війні.

З 1996 року французькі офіцери беруть участь лише в ряді комітетів військової структури Альянсу. Обраний у травні 2007 року новий президент Франції Ніколя Саркозі має намір нормалізувати повноправні стосунки з НАТО для утвердження колективної європейської оборонної політики. Президент Франції де Голль став ініціатором франко-німецького примирення. В липні 1962 року з офіційним державним візитом в Париж приїжджає канцлер Конрад Аденауер. Його приймають з величезними почестями. Де Голль нагороджує канцлера Великим хрестом Почесного легіону.

У вересні того ж року де Голль, в свою чергу, вирушає з офіційним візитом за Рейн. Перед цим працює з викладачем німецької мови. 4 вересня Аденауер зустрічає французького президента на аеродромі в Бонні. Несподівано для всіх де Голль обняв здивованого старого і розцілував його в обидві щоки. Канцлер говорив потім: «Перший раз мене цілує іноземний державний діяч та до того ще й француз!». За п'ять днів генерал пересік Німеччину з півночі на південь і побував у Гамбурзі, Кельні, Мюнхені, Штутгарті, в містах Рурської області. Всюди він виступав перед величезними натовпами з промовами німецькою мовою.

22 січня 1963 року в залі Мюрата Єлисейського палацу був підписаний договір про франко-німецьке співробітництво. Проте після відходу у відставку 87-річного Аденауера і заміни його Ерхардом, взаємовідносини Франції і ФРН швидко і різко погіршуються. ФРН виступає як «атлантична» країна, Франція – як суто європейська.

У 1966 році генерал де Голль на запрошення Президії Верховної Ради СРСР і Радянського уряду здійснив офіційний візит до

СРСР. Президент Франції прилетів у Москву 20 червня 1966 року і перебував у Радянському Союзі до 1 липня. Де Голль знав, що його як одного з керівників антигітлерівської коаліції добре зустрінуть. Але дійсність перевершила його сподівання, і генерал щиро порадив атмосфері зустрічей з радянськими людьми. В різних містах зустрічати генерала вийшли 5 млн. чоловік, він виголосив перед ними 20 промов, які, як правило, закінчував російською мовою. Для кожного випадку він зумів знайти відповідні слова. Так, про Ленінград він сказав, що це насправді історичне місто: тут вперше перед світом проявилася велич Росії; тут відбулася величезна подія вашої історії – ваша революція. В Києві він згадав дочку Ярослава Мудрого, яка стала королевою Франції, і говорив про роль стародавнього міста «в створенні великої Русі». В Новосибірську захоплювався науковими і промисловими досягненнями, таємним і сповненим романтики Сибіром. У Московському університеті генерал проникливо говорив про велич Ломоносова, про те, що культура, наука, прогрес – це мета нового союзу Росії і Франції. Під час зустрічі з солдатами й офіцерами гвардійської Таманської дивізії він сказав: «Я начебто помолодшав на 20 років».

Протягом багатьох годин де Голль вів переговори, в яких з радянської сторони взяли участь Л. І. Брежнєв, М. В. Підгорний, О. М. Косигін. Внаслідок московських переговорів була підписана радянсько-французька декларація, яка відкривала новий важливий етап у відносинах СРСР і Франції в боротьбі за вирішення проблеми європейської безпеки і зміцнення миру в усьому світі. Де Голль: «Переговори пройшли добре. Розходження з німецької проблеми були конструктивні, але не підкреслювалися. Відверто кажучи, росіяни не справляють враження людей, схильних до війни. Але їм не треба наступати на мозолі. Вони недовірливі і справді стурбовані войничими демаршами Сполучених Штатів. Вони миролюбні і занепокоєні». Зближення з Радянським Союзом, незважаючи на критику де Голля з боку його опонентів, відповідало всьому духу, сутності його зовнішньої політики і корінним інтересам Франції.

У травні 1968 року виповнювалося десять років перебування де Голля при владі. За цей час він подолав чимало труднощів, вирішив складні проблеми, уникнув серйозних небезпек. Були, правда, і невдачі, але генерал все ж знаходив врешті-решт вихід із усіх критичних ситуацій.

Проте саме економіка і соціальна сфера виявилися ахілесовою п'ятою режиму особистої влади де Голля. В травні 1968 року в Парижі почався масовий рух протесту проти політики уряду, який охопив потім усю Францію. Це було складне і неоднозначне явище: тут ми бачимо і «бунтівників»-студентів, які вимагають корінної реформи освіти; і робітників великих підприємств, які домагаються контролю над виробництвом і прибутками олігархів, підвищення зарплати, і активістів лівих сил. До 20 травня Франція була повністю паралізована, кількість страйкуючих досягла 10 мільйонів.

І вперше де Голль не зміг знайти правильного виходу із ситуації. Президент розпускає Національні збори і призначає дострокові парламентські вибори. Близька до нього партія разом із союзниками отримує 358 мандатів із 485. Проте де Голль відчуває, що це – піррова перемога: його легендарний престиж різко і стрімко падає.

Прагнучи переломити ситуацію, президент призначає на 27 квітня 1969 року новий – 11-й за лічбою референдум, на який виноситься капітальне для країни питання: про реформу сенату й органів місцевого самоврядування. 25 квітня де Голль від'їжджає в Коломбе, 27 квітня він проголосував у сільській мерії і став чекати результатів референдуму. Голосування дало невтішний результат: 10,5 млн. голосів «за» і 11,9 млн. – «проти». О 22 годині, коли результати референдуму стали відомі, генерал де Голль дав наказ по телефону начальнику своєї канцелярії Бернару Тріко передати підготовлені напередодні документи прем'єр-міністру Кув де Мюрвілю. В одному із документів дякував прем'єр-міністру і всім міністрам за співробітництво і прощався з ними. Текст другого документа о першій годині ночі 28 квітня 1969 року було передано по радіо: «Я припиняю виконання обов'язків Президента Республіки. Це рішення вступає в силу сьогодні опівдні». Без всяких промов, прощальних церемоній, без повернення в Париж де Голль закінчив свою політичну кар'єру.

У Коломбе де Голль веде суворо усамітнене життя, пише «Мемуари надії», передбачає написати три томи. Повністю завершив перший том, який вийшов друком у жовтні 1970 року.

Життя де Голля – суперечливе і незвичайне. Такою ж виявилась і його смерть. Не часто буває, щоб кончина державного діяча, який відійшов від справ через видиму політичну поразку, викликала

б настільки широкий світовий відгук. А саме так трапилося, коли Шарль де Голль, не доживши 13 днів до свого 80-річчя, 9 листопада 1970 року завершив свій життєвий шлях.

12 листопада 1970 року, згідно з волею генерала, він був похований на цвинтарі в містечку Коломбе, за 220 км від Парижа. Присутні були тільки близькі родичі. В почесному караулі стояли курсанти Сен-Сіра. На поховальний дзвін в Коломбе відгукнулися 50 тисяч церковних дзвонів у всіх містах і селах Франції. Того ж дня у Парижі, в Соборі Паризької Богоматері у присутності представників 84 держав відбулася траурна меса. В Нью-Йорку в пам'ять по ньому було проведено спеціальне засідання Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй.

Генерал де Голль закономірно зайняв виняткове місце серед державних діячів, висунутих французькою нацією.

3. Франклін Делано Рузвельт

Ім'я Франкліна Делано Рузвельта широко відоме. Роки його президентства займають видатне місце в історії Сполучених Штатів Америки. Життя і діяльність Рузвельта є безперечно повчальними для сучасників.

Батько майбутнього президента 52-річний Джеймс Рузвельт у 1880 році одружився з 26-річною Сарою Делано, дочкою великого бізнесмена Уоррена Делано. Франклін народився 30 січня 1882 року. Сім'я Рузвельтів мала Гайд-парк у долині Гудзона, займалася сільським господарством – з полів отримували багатий урожай, а худоба була відбірної породи. З перших кроків у великому світі батьки не стомлювалися повторювати сину, що він належить до добірного кола, еліти американського суспільства. Мати обожнювала сина. Вона завела щоденник і протягом двадцяти років фіксувала найдрібніші деталі про кожний його вчинок.

На запитання про походження сім'ї Рузвельтів Франклін відповів автору запитання: «Мої пізнання про походження сім'ї Рузвельтів у Сполучених Штатах обмежуються тим, що всі її гілки, очевидно, мають походження від Клауса Мартенссена ван Рузвельта, який приїхав з Голландії незадовго до 1643 року. Я навіть не знаю точного року. Я не маю ані найменшого поняття, де він жив у Голландії і хто були його батьки... Відверто кажучи, у мене ніколи не було ані часу, ані бажання спробувати прослідкувати генеалогію

нашої сім'ї по той бік Атлантики до від'їзду сюди, тобто приблизно триста років тому».

Франклін ріс звичайним хлопчиком. Його готували до бізнесової, а не політичної діяльності. Одного разу батько привіз п'ятирічного сина в Білий Дім і представив його президенту Г. Клівленду. Поклавши руку на голову хлопчика, той сказав: «Мій маленький мужчина. Я висловлю тобі дивне побажання. Хай ти ніколи не будеш президентом Сполучених Штатів».

Коли Франкліну було близько семи років, мати енергійно взялася за його навчання. До чотирнадцяти років він здобував домашню освіту. За допомогою гувернанток оволодів німецькою і французькою мовами. Відмовився вчитися грати на піаніно і малювати. Ще підлітком заявив батьку, що стане військовим моряком.

Коли наступало літо, сім'я обов'язково вирушала до Європи. Париж, Лондон, Німеччина швидко стали для Франкліна не менш знайомими, ніж Нью-Йорк.

Невдовзі після народження Франкліна батьки купили невелику ділянку землі на канадському островці Кампобелло. Тут, на березі холодного бурхливого океану, вони побудували літній будинок. Спочатку на родинній яхті, а потім на власній Франклін проводив увесь свій вільний час. Море залишилося для нього пристрасно на все життя.

У чотирнадцять років було вирішено віддати, нарешті, Франкліна до школи. Це була одна з найпрестижніших шкіл Сполучених Штатів. У школу, яка була розташована в місті Гротон, за шістьдесят кілометрів від Бостона, приймали дванадцятирічних хлопчиків і випускали вісімнадцятирічних юнаків. Термін навчання був установлений шість років. Чотирнадцятирічний Франклін був відразу зарахований у третій клас.

У школі панував простий побут, частково спартанський. Кожен вихованець мав невелику кімнату два на три метри, в якій стояло ліжко, стіл, стілець, замість шафи – гачки на стіні. Холодний душ вранці й умивання льодяною водою доповнювалися правилом: на вечерю прибувати у вечірньому костюмі, в сорочці з накрохмаленим комірцем і в лакових черевиках. І насамперед і вище над усе – церква, відвідуванням її починався і закінчувався кожний день.

У червні 1899 року сімнадцятирічний Франклін закінчив Гротон. Ректор і засновник школи Ендікот Пібоді записав у його

атестаті: він був чесним учнем і дуже задовільним членом колективу протягом усього навчання.

Восени 1900 року Франклін Рузвельт стає студентом Гарвардського університету. В грудні цього ж року помирає його 72-річний батько. Середній бал Франкліна в університеті – «ледь краще середнього» – був заслужений. У 1903 році Рузвельт закінчив університет і став бакалавром. Восени 1904 року вступає до юридичної школи Колумбійського університету в Нью-Йорку.

17 березня 1905 року Франклін одружується з Елеонорою – племінницею Президента США Теодора Рузвельта і поселяється у власному будинку в Нью-Йорку. Пішли діти: першою народилася у травні 1906 року Анна, потім у наступні десять років п'ятеро синів, один з них помер немовлям.

У 1907 році Ф. Рузвельт завершив навчання в юридичній школі. Диплом юриста не отримав, вирішив не складати іспит. Поступив молодшим клерком-практикантом в юридичну фірму, розташовану в Нью-Йорку, де оволодівав азами адвокатської діяльності. Коли одного разу молоді клерки запитали Франкліна, яким він бачить власне майбутнє, Рузвельт відповів, що не збирається вічно займатися юридичною практикою, а буде президентом.

У 1910 році Франклін Рузвельт бере участь у виборах у легіслатуру штату Нью-Йорк і отримує перемогу. На виборах Рузвельт представляв Демократичну партію. Політичне обличчя Ф. Рузвельта під час дворічного перебування в Сенаті залишається невизначеним.

На президентських виборах у 1912 році Рузвельт підтримав Вудро Вільсона – губернатора штату Нью Джерсі. 5 листопада 1912 року Вудро Вільсон був обраний американським президентом. Сенатор Ф. Рузвельт був переобраний на наступний термін.

У середині січня 1913 року В. Вільсон запросив Ф. Рузвельта для бесіди. Згодом запропонував йому посаду заступника Морського міністра США. Ф. Рузвельт охоче погодився, що викликало здивування його прихильників у штаті Нью-Йорк.

Отже, в березні 1913 року Ф. Рузвельт, якому ледве минуло тридцять років, зайняв посаду заступника морського міністра. Багато хто у Вашингтоні пророчив, що його кар'єра в цьому міністерстві довго не триватиме. Справді, міністр Д. Деніелс був людиною іншого складу; рівно на двадцять років старший за Франкліна, він

був повною його протилежністю. Франклін бачив його «славною сільським хлопцем» і навіть висміював в колі своїх знайомих. Деніелс чудово бачив усе, що витворяв його заступник, але Франклін був його улюбленцем з першого погляду, і старий політик, який відмінно знав людей, дивився в майбутнє. Впродовж семи з половиною років спільної праці в Морському міністерстві між ними не було серйозних конфліктів. До смерті Ф. Рузвельта (Д. Деніелс пережив його на три роки) вони залишалися друзями, часто зустрічалися, листувалися.

Опинившись у Морському міністерстві, Ф. Рузвельт був безмежно щасливим. З дитинства він любив море і флот, і все його попереднє життя виявилось підготовкою до теперішньої державної діяльності. Тепер під його началом практично опинилися військово-морські сили США. Він був вихований на історії морської могутності Альфреда Мехена (1840–1914 рр.), – американського адмірала. Свою доктрину «морські сили» адмірал виклав у ряді робіт, зокрема в роботі «Зацікавленість Америки в морських силах сьогодні і в майбутньому» і виступав за ще більший, порівняно з існуючим, флот.

Найбільш впливова організація, яка обстоювала великий флот, – Морська ліга США представляла інтереси магнатів сталі і суднобудівельної промисловості, – а флот був їхнім основним замовником – гаряче вітала молодого заступника морського міністра.

Ф. Рузвельт прагнув оволодіти професійними навичками. Він неодноразово брав командування військовими кораблями і на ділі продемонстрував уміння проводити швидкохідні есмінці у важких водах. З 1913 року в день національного свята 4 липня військовий корабель кидав якір на Гудзоні, біля Гайд-парку. На кораблі, коли там з'являвся Ф. Рузвельт, на його честь лунав салют, що переконувало мешканців Гайд-парку і міста Пугкіпсі в силі флоту США і всемогутності заступника морського міністра.

З серпня 1914 року в Європі розпочалася Перша світова війна. Симпатії Ф. Рузвельта були цілком на боці країн Антанти. І хоча Сполучені Штати оголосили про свій нейтралітет, Ф. Рузвельт боровся за посилену військову підготовку країни.

7 травня 1915 року німецький підводний човен потопив судно «Лузітанію», на якому загинуло 1200 осіб, у тому числі 124 американці, що посилювало антинімецькі настрої в країні. Створюється Рада національної оборони.

Війна у Європі не відмінила календаря американської політики – в 1916 році відбуваються чергові президентські вибори. Переміг Вудро Вільсон, представник Демократичної партії.

18 березня 1917 року надійшло повідомлення про потоплення німецькими підводними човнами ще трьох американських суден. 6 квітня конгрес оголосив про те, що Сполучені Штати перебувають у стані війни з Німеччиною.

11 листопада 1918 року Перша світова війна закінчилася. Франклін Рузвельт як спостерігач узяв участь у Паризькій мирній конференції, а також спостерігав за демобілізацією і транспортуванням в США особистого складу флоту і морської піхоти.

У цей час хвилюючі вісті надходили з інших країн: у Росії владу взяв трудовий народ; Європа вирувала; в Азії підіймався національно-визвольний рух. Народи, які пройшли війну, не тільки вимагали, а й добивалися кращого життя.

Сполучені Штати не залишилися в стороні від цього процесу – в 1919 році хвиля страйкового руху охопила всю країну. Страйкував кожен п'ятий робітник.

31 серпня – 1 вересня була заснована Комуністична партія.

Методи радикалізму, які застосовувалися в боротьбі зі страйкуючими, не підтримувалися Ф. Рузвельтом. Він публічно суворо засудив страйкуючих шахтарів і сталеварів і одночасно запропонував створити місцеві й національні арбітражні комісії для владження трудових конфліктів і відстоював доктрину патерналізму.

Улітку 1920 року в Сполучених Штатах відбулися чергові президентські вибори. Від Демократичної партії кандидатом у президенти на її з'їзді було обрано губернатора штату Огайо Д. Кокса. Несподівано для Ф. Рузвельта перед закриттям з'їзду його затвердили віце-президентом. Тому Ф. Рузвельт залишив пост заступника морського міністра. Працівники міністерства піднесли йому пам'ятну срібну чашу. Рузвельт щиро подякував Деніелсу за те, що той «мудро вчив його ходити по землі, тоді як він прагнув злетіти до небес».

Президентську кампанію 1920 року демократи програли. Президентом Сполучених Штатів було обрано республіканця Гардінга. Франклін Рузвельт став приватною особою. У цей час Ф. Рузвельт стає віце-президентом великої фінансової корпорації, яка займалася перевіркою поручителів при випуску акцій, заснував юридичну фірму.

На початку серпня 1921 року Франклін у Кампобелло ловив рибу з яхти, не втримав рівновагу і упав за борт у крижану воду. Хоча це тривало недовго, проте холод скував усе тіло. Зранку 10 серпня Ф. Рузвельт, плаваючи на яхті зі своїми старшими синами, помітив на одному з островів пожежу. Після того, як погасили її, вирішили викупатися в холодній воді. Вдома Франклін відчув себе недобре, на другий день стан погіршився.

12 серпня Франклін уже не зміг підвестися. Боліло все тіло, під вечір відняло ноги, піднялася температура. Лікар, якого покликали, поставив діагноз – сильна застуда і рекомендував постільний режим.

25 серпня інший лікар поставив діагноз – дитячий параліч, поліомієліт. Він відмінив призначений раніше масаж і запропонував лікувати хворого травами, висловив надію на швидке видужання.

Мати Франкліна Сара, яка повернулася з Європи і 1 вересня прибула до сина, мала забрати його в тихий Гайд-парк. Проте Луї Хоу, незмінний помічник Франкліна і дружина Елеонора висловились проти, Франкліна перевезли в Нью-Йорк, поклали в лікарню.

Луї Хоу мав багаторічну мрію – бачити Франкліна Рузвельта президентом США. І поки Рузвельт одужував, було вирішено вивести на політичну арену Елеонору. З часом вона зайняла своїми публічними виступами помітне місце серед жінок-виборщиць, які підтримували Демократичну партію.

Франклін незабаром усвідомив, що його вразила тяжка хвороба і подолати її можна, тільки мобілізувавши всю свою волю. Різноманітні невпинні тренування хоча й підтримували фізичний стан Рузвельта, проте докорінних змін у його стан не принесли.

Восени 1924 року він відвідує курорт Уорм Спрінгс (Гарячі джерела) в штаті Джорджія, який належав сім'ї Пібоді. Уже через місяць лікування – багатогодинні купання в мінеральній воді і сонячні ванни – Франклін помітно поздоровшав, уперше з серпня 1921 року відчував ступні ніг.

Рузвельт відвідував курорт щорічно, в 1927 році придбав джерела з землями, що прилягали до них. Уорм Спрінгс став другим домом Ф. Рузвельта. На фермі, поряд з курортом, Франклін зайнявся розведенням худоби і лісопосадками. Мрія – навчитися знову ходити – так і не здійснилася. Лікувальні властивості джерел виявилися не безмежними.

Незважаючи на стан здоров'я, Ф. Рузвельт і далі виконував обов'язки віце-президента згадуваної фінансової корпорації, вдосконалює діяльність створеної ним раніше юридичної фірми, здійснює численні бізнесові проекти, які в переважній більшості виявлялися безрезультатними.

У цей період Ф. Рузвельт здійснює ряд заходів щодо зміцнення Демократичної партії, підтримує затвердження її представника – губернатора штату Нью-Йорк Альфреда Сміта кандидатом у президенти на виборах у 1924 і 1928 роках. У першому випадку його не підтримав з'їзд партії, в другому – президентом Сполучених Штатів було обрано республіканця Г. Гувера.

У цей же період, у 1928 році в Нью-Йорку конференція демократичної партії висунула Ф. Рузвельта кандидатом на посаду губернатора штату. Ф. Рузвельт здійснив 1300-мильну передвиборчу поїздку, проголосив велику кількість промов, пропагуючи програму демократів.

Франклін Рузвельт був обраний губернатором штату Нью-Йорк.

Виконання губернаторських обов'язків в Олбані, де знаходилася резиденція губернатора, вимагало не тільки інтелектуального, а й великого фізичного навантаження. В губернаторський палац вселився новий господар – 46-річний Франклін Рузвельт.

В Олбані Ф. Рузвельт узяв старт, сподіваючись фінішувати в Білому домі, у Вашингтоні. Переможним мав стати 1930 рік, коли закінчувалися його повноваження і треба було добитися переобрання. Новий губернатор почав здійснювати ліберальну програму демократичної партії, в центрі якої були соціальні питання: охорона здоров'я, навчання дітей. Провів через легіслатуру закон про продаж за невелику плату ділянки землі місцевим біднякам.

У середині жовтня 1929 року почалося різке падіння курсу акцій на нью-йоркській біржі. Рузвельт, як і інші американські діячі, не відразу зрозумів розмах катастрофи, сприйнявши збільшення безробітних як сезонне явище.

Через півроку після початку кризи Рузвельт був уже налаштований по-іншому. Губернатор почав діяти. Він публічно виступив за введення допомоги у зв'язку з безробіттям, обмеження втручання судів у трудові конфлікти. Штат Нью-Йорк поступово ставав прикладом для країни.

Вибори 1930 року стали визначною віхою в політичній історії штату – Ф. Рузвельт був переобраний губернатором. Хоча республіканці зазнали серйозних втрат по всій країні, ніде їхня поразка не була такою катастрофічною, як у імперському штаті.

Холодною кризовою зимою 1930/31 року становище в країні стає надзвичайно важким: кількість безробітних наближається до десяти мільйонів, а за кожним з них стояла сім'я.

2 березня 1931 року колона безробітних, учасників «голодного походу» вступила в Олбані. Голодні люди прорвалися в приміщення легіслатури з вимогою: негайної роботи і хліба. Демонстранти були розігнані поліцією.

Ф. Рузвельт на надзвичайній сесії легіслатури запропонував створити тимчасову надзвичайну комісію з надання допомоги безробітним. Допомога була мізерною: – в середньому 23 долари в місяць на сім'ю. В наступні шість років комісія надала допомогу 5 мільйонам мешканців штату.

3 січня 1931 року по всій країні розгортається кампанія з висунення Рузвельта кандидатом у президенти. Цю кампанію активно ведуть нові в американському політичному житті організації «Друзі Рузвельта». Їхні члени пристрасно пропагували губернатора штату Нью-Йорк і просто вимагали, щоб співвітчизники обрали його президентом. Штаб безкорисливих добровольців очолив Л. Хоу.

22 січня 1932 року Ф. Рузвельт офіційно заявив, що він виставляє свою кандидатуру на посаду президента.

За ініціативи юриста Роземана із 5 професорів університетів була створена група інтелектуальних радників президента, «мозковий трест» для вироблення програми виводу країни з кризи. Одна з ідей виходу з кризи – це опора на «забуту людину», яка знаходиться в основі соціальної піраміди. Це половина нації, яка має отримати купівельну спроможність.

1 липня 1932 року після четвертого туру голосування Ф. Рузвельт був обраний кандидатом у президенти з'їздом демократичної партії. 2 липня, виступаючи перед делегатами з'їзду, Ф. Рузвельт сказав: «Я клянуся вам, я клянуся собі проводити новий курс (підкреслено мною – **Ф. Р.**) для американського народу. Нехай ми, що тут зібралися, станемо пророками нового порядку, знання і мужності. Перед нами – більше ніж політична кампанія, це заклик до зброї. Допоможіть мені не тільки отримати голоси, а й перемогти в хрестовому поході – повернути Америку власному народові».

Політичний клімат у 1932 році визначали не політичні інтриги, а настрої мас: мільйони людей стояли перед загрозою голодної смерті. В країні нараховувалося 17 мільйонів безробітних. На порядок денний ставилося існування самої капіталістичної системи.

Впродовж усіх передвиборних виступів Ф. Рузвельта пролизувала одна думка: необхідні зміни, проте вони повинні бути спрямовані на підтримку підвалин капіталізму. В ході кампанії Рузвельт виголосив шістнадцять великих промов, підготовлених «мозковим трестом».

Вибори 8 листопада 1932 року принесли блискучу перемогу Ф. Рузвельту. Він отримав 28,8 мільйона голосів, а Г. Гувер – 15,7 мільйона. Луї Хоу приніс пляшку вина, яку він поклав на збереження 20 років тому, поклявшись не відкорковувати її до обрання Франкліна президентом. Пізно вночі Рузвельт повернувся в свій будинок у Нью-Йорку. На порозі його чекала мати. «Настав найвизначніший день мого життя», – признався Рузвельт.

Згідно із законом президент, обраний у листопаді, вступає на посаду 4 березня наступного року.

Між тим, становище країни погіршувалося з кожним тижнем.

4 березня 1933 року Ф. Рузвельт прийняв присягу і як президент виголосив першу промову. Її суть: без дисципліни не може бути прогресу, і жодне керівництво не може бути ефективним. Члени призначеного Рузвельтом кабінету прийняли присягу в Білому домі, чого ніколи не було раніше.

Перше питання на порядку денному – фінанси. 9 березня з ініціативи президента зібралася надзвичайна сесія конгресу. Приймається надзвичайний закон про банки. Федеральна резервна система надає банкам позики, банки будуть відкриті тільки тоді, коли їхній стан буде визнано «здоровим». Експорт золота забороняється. Через декілька днів банки почали відкриватися.

Найбільш визначною з усіх реформ «нового курсу» цього періоду було утворення за пропозицією Рузвельта Громадянського корпусу збереження ресурсів. Пропонувалося направити на роботу у лісові райони безробітних юнаків у віці від 18 до 25 років, а також безробітних ветеранів. Там вони мали безкоштовне харчування, житло, форму і один долар на день. Спочатку табори були створені для 250 тисяч молодих людей, потім збільшилися вдвоє. До Другої світової війни в них побувало близько 3 мільйонів чоловіків.

У перші сто днів Рузвельту довелося вирішувати проблеми фермерських господарств, з його ініціативи було ухвалено закон про відновлення промисловості, а також закон про комплексний розвиток за участю держави регіону долини річки Теннессі. Цей проект, який, на жаль, не був підтриманий іншими регіонами, був предметом його особливої гордості.

Від самого початку свого президентства Рузвельт зумів мобілізувати віру і гордість за свою країну в американців. Будь-які покращання подавались як плоди роботи американської системи, що спиралася на американський націоналізм і водночас живила його. Войовничий шовінізм виступав проти ідеї класової боротьби.

Сім'я Рузвельтів зайняла Білий дім, який одразу перетворився на житло великої сім'ї. Прості взаємовідносини, нехитра їжа – характерні риси побуту нового господаря. Під час прийняття державних рішень про колегіальність і не йшлося. Своєму помічнику Д. Роу Рузвельт так пояснив свій стиль управління: «Я не зроблю так, як ви пропонуєте, і ось чому. Справа в тому, що, хоча американський народ, можливо, зробив помилку, він обрав президентом мене, а не вас».

Зосередження зусиль на внутрішніх проблемах визначило підхід Рузвельта до справ зовнішніх. Ситуація на міжнародній арені погіршується внаслідок зростання агресивності Японії (захоплення Манчжурії і війна з Китаєм) і Німеччини (в 1933 році до влади прийшов Гітлер зі своєю «Mein Kampf»). Отже, треба знайти противагу Японії і Німеччині, захистити американські інтереси руками інших. Погляди Рузвельта звертаються до Радянського Союзу. Він вирішив визнати Радянський Союз, покінчивши з попередньою абсурдною політикою США протягом останніх 16 років.

13 листопада 1933 року дипломатичні відносини між Сполученими Штатами і Радянським Союзом були встановлені.

Якщо стосовно Європи і Азії прихід нової адміністрації нічого не змінив, то в Західній півкулі Рузвельт показав, що означає політика «доброго сусіда». Зусилля були спрямовані на карібські й південноамериканські країни. Під впливом Вашингтона на Кубі в січні 1934 року був сформований уряд Батисти. Американці зберегли за собою військову базу Гуантанамо.

Політика «доброго сусіда» витримала перше хрещення. Вона стала основою походу адміністрації Ф. Рузвельта до країн Латинської Америки.

Унаслідок здійснення закону про фермерство постраждали дрібні фермерські господарства, які збанкрутіли. Не приніс бажаних результатів закон про відновлення національної промисловості. Американська економіка була в депресії. Людям потрібні були не подачки, а робота.

Народні маси чекали від Рузвельта не слів, а діла. Їхній тиск не можна було послабити політичним маневруванням. Терміново вимагалися позитивні заходи. Ф. Рузвельт відкрив наступний етап «нового курсу», покликаний до життя натиском праці на капітал.

Президент об'єктивно визнав неймовірно важкий стан народних мас і зробив практичні висновки, що відбилися у робітничому і соціальному законодавстві. З його ініціативи конгрес приймає закон про створення Адміністрації для забезпечення роботою. Мета проєкту – не подачки безробітним, а надання роботи. Був також прийнятий Закон про соціальне забезпечення.

Настав 1936 рік, прийшла і чергова кампанія по виборах президента. Три роки перетворювався в життя «новий курс». В актив записано чимало, але в країні залишається 9 мільйонів безробітних.

Франклін Рузвельт вирішив виступати на виборах як кандидат всього народу і лише формально як висуванець демократичної партії. 27 червня 1936 року з'їзд демократичної партії висунув Рузвельта в президенти. Президент впевнено обіцяв продовжувати «новий курс».

Листопадові вибори 1936 року дали нечувану більшість Ф. Рузвельту. За нього було подано 27,7 мільйона голосів, за його суперника – представника республіканської партії А. Ландона 16,7 мільйона. Стратегія Ф. Рузвельта, який оголосив себе обранцем народу, тим, хто приведе його до бажаної мети, виправдала себе.

20 січня 1937 року Франклін Рузвельт прийняв присягу президента.

Прагнення президента провести реформу Верховного суду, яка передбачала збільшення кількості суддів з 9 до 15 і обмеження перебування суддів на посаді пенсійним віком, так само як і законопроект про скорочення робочого дня і підвищення зарплати не дістали підтримки конгресу, Рузвельта звинуватили в намаганні отримати необмежену владу.

У країні в цей період наростали економічні труднощі. З вересня 1937 року до літа 1938 року промислове виробництво скоротилося на

одну третину, кількість безробітних збільшилася з 4,9 мільйона у 1937 році до 9,6 мільйона до літа 1938 року. Впав прибуток фермерів, зросла кількість заявок про надання допомоги.

Ф. Рузвельт вкрай болісно відчував падіння свого престижу. «Новий курс», очевидно, втрачав цінність в очах виборців.

Професор Г. Тагвелл: «У 1939 році уряд не міг досягти ніяких успіхів. Не можна було навіть запропонувати нові законопроекти... Попереду лежало відкрите море до того дня, коли в Польщу вдерся Гітлер, туман міг розвіяти тільки могутній вітер війни, будь-які інші заходи у влади Рузвельта не принесли б ніяких результатів».

Тільки війна могла стати бажаним рятівником для Сполучених Штатів, які переживали постійну економічну кризу. Незважаючи на всі зусилля Рузвельта, «новий курс» не приніс докорінного поліпшення. В країні нараховувалося близько 10 мільйонів безробітних. У 1939 році Сполучені Штати займали 17 місце серед 18 основних капіталістичних країн щодо відновлення рівня виробництва 1929 року. А тільки в США, на відміну від інших країн, втілювався в життя «новий курс».

Історично Сполучені Штати видобували нечувані вигоди від воєн в Європі та Азії. За старою схемою, перевіреною поколіннями американських політиків, і діяв уряд Сполучених Штатів. Використовуючи політику так званого «нейтралітету», здійснювався точний розрахунок – війна мала охопити весь Старий світ, бути затяжною, а для цього необхідно попередньо сприяти вирівнюванню сил потенційних противників.

У липні 1936 року в Іспанії спалахнув фашистський бунт. Франко відкрито підтримали Німеччина та Італія. Англія і Франція зайняли позицію невтручання. Лише Радянський Союз підтримав законний уряд Іспанії. Державний департамент США оголосив про введення «морального ембарго» на торгівлю з республіканською Іспанією.

У липні 1937 року Японія напала на Китай. США не припиняє експорт стратегічних матеріалів у Японію, фактично сприяє її агресивним діям, які розглядались як протидія війні проти Радянського Союзу, не бажаючи загострювати стосунки з цією країною.

У березні 1938 року Німеччина захопила Австрію. Радянський Союз виступив за колективні заходи. Відповідні пропозиції були направлені урядам усіх великих держав. Вашингтон не відповів.

29–30 вересня 1938 року на мюнхенській конференції, в якій взяли участь Німеччина, Італія, Англія і Франція, була вирішена доля Чехословаччини.

Хоча публічно Ф. Рузвельт продовжував зберігати спокій, він не міг не розуміти, що не за горами війна в Європі. Природно, як і інші політики Заходу, він чекав, що новий військовий конфлікт почнеться з походу Німеччини на схід проти Радянського Союзу.

Виходячи з одного із своїх принципів – «не можна вижити, якщо почати готуватися до війни після нападу», Ф. Рузвельт почав зміцнювати збройні сили. У 1939 році він запросив і отримав від конгресу 1 мільярд 600 мільйонів доларів на військові сили порівняно з 550 мільйонами доларів у 1934 році.

Політика «умиротворення» та «нейтралітету» Заходу після мюнхенської конференції зазнавала банкрутства. 15 березня Німеччина захопила Чехословаччину. 3 квітня Італія окупувала Албанію.

У серпні Гітлер звернувся до Радянського Союзу з пропозицією підписати пакт про ненапад. 23 серпня 1939 року був укладений договір про ненапад між Німеччиною і СРСР.

Ф. Рузвельт: «Справа виглядає так. Росія пов'язала свою долю з «віссю». Може бути, це тільки маневр Сталіна, щоб виграти час; можливо, він ображений тим, що з ним не порадилися в Мюнхені; може бути, що це справжній союз. Однак останньому я не вірю, тому що перемога Німеччини не відповідає національним інтересам. Зверніть увагу: якою б не була ідеологія в даній країні, її національні інтереси незмінні...».

1 вересня 1939 року Німеччина розпочала військові дії проти Польщі. 3 вересня Англія і Франція оголосили війну Німеччині. Ф. Рузвельт заявив, що Америка ніколи не надішле свої армії в Європу, зробить усе, щоб не допустити, аби війна прийшла в США. У Черчілль у цей час стає прем'єр-міністром Англії.

Наприкінці листопада 1939 року спалахнув конфлікт між Радянським Союзом і Фінляндією. Франція, Англія, Італія і Швеція надали значну допомогу Фінляндії. Не залишилися осторонь і Сполучені Штати Америки. І навіть після підписання мирного договору 12 березня 1940 року між СРСР і Фінляндією, відносини між Радянським Союзом і Сполученими Штатами залишилися прохолодними.

Весною 1940 року події в Європі розвивалися із запаморочливою швидкістю. Німеччина захопила Данію, Норвегію, окупувала

Голландію, Бельгію. «Дивна війна» закінчилася нищівною поразкою Франції та Англії. 25 червня капітулювала Франція.

Особиста доля Ф. Рузвельта була найтісніше пов'язана з бурхливими міжнародними подіями. Наближалися чергові президентські вибори. З'їзд демократичної партії, незважаючи на формальний протест чинного президента, висунув його кандидатом на третій термін. В історії країни це було вперше.

5 листопада 1940 року 50 мільйонів американців пішли на виборчі дільниці. Зранку Ф. Рузвельт усівся за обіднім столом у Гайд-парку. Попросив залишити його, в тому числі й членів сім'ї, на самоті. І лише по закінченні голосування, двері їдальні розчинилися. Президент без піджака, в розстібнутій сорочці, сонячно посміхнувся: «Я завжди буду тим самим Франкліном Рузвельтом, якого ви завжди знали».

Він отримав 27,2 мільйона голосів, його суперник – представник республіканської партії Уілкін – 22,3 мільйона голосів.

У 1940 році Франкліну Рузвельту виповнилося 58 років. Він вступив у своє третє президентство, маючи величезний політичний досвід. Війна відтіснила на задній план внутрішні проблеми країни і вимагала швидких рішень. Рузвельт не став «диктатором», але тепер усе рідше пояснював народу мотиви своїх дій.

Січень 1941 року ознаменувався рішучими діями Рузвельта. У своєму щорічному посланні країні президент висловив ідею «закону про допомогу демократіям», відомого в історії як ленд-ліз. 11 березня 1941 року Рузвельт підписав «Закон в інтересах оборони Сполучених Штатів, або ленд-ліз», прийнятий після двомісячних дебатів у конгресі.

Міжнародна обстановка дедалі загострювалася. Німеччина вдерлась у Югославію і Грецію. Англійські війська зазнавали поразки від німецьких у Північній Африці. Під загрозою захоплення були нафтові джерела на Близькому і Середньому Сході – життєво важливі пункти Британської імперії.

22 червня 1941 року Німеччина почала війну проти Радянського Союзу. У Лондоні того ж дня Уїнстон Черчілль виступив по радіо із заявою про те, що Англія допоможе СРСР. 24 червня Франклін Д. Рузвельт на прес-конференції повідомив, що Сполучені Штати нададуть Радянському Союзу допомогу, проте пріоритет у її отриманні залишався за Англією.

Після 22 червня 1941 року у війні одна за одною опинилися всі великі країни світу за винятком Сполучених Штатів і Японії. Офіційно дотримуючись нейтралітету, США пов'язували свою долю з антигітлерівською коаліцією, а Японія – з Європейським блоком держав «осі». У США виношували ідею, що Японія нападе на Радянський Союз.

22 вересня 1942 року на засіданні в Білому Домі було вирішено, починаючи з березня 1942 року, передавати більшу частину озброєння, що вироблялося в США, супротивникам гітлерівської Німеччини. Уряд США збирався воювати чужими руками.

Наприкінці вересня 1941 року в Москві відбулася троїста конференція представників СРСР, США та Англії, яка визначила розміри взаємних поставок. Радянський Союз почав отримувати поставки за ленд-лізом, а також за готівку.

7 грудня, вранці у неділю, раптово без проголошення війни японські збройні сили напали на американські та англійські володіння на Далекому Сході і Тихому океані. Японське оперативне з'єднання завдало удару по Перл-Харбору. Американський тихоокеанський флот був розгромлений. Почалася війна на Тихому океані.

7 грудня Франклін Д. Рузвельт попросив конгрес оголосити війну Японії, що й було зроблено.

У відповідь на оголошення війни Сполученим Штатам Німеччиною та Італією 11 грудня Рузвельт попросив конгрес визнати стан війни з цими країнами. 5 червня 1942 року США оголосили війну Румунії, Угорщині та Болгарії, а з Фінляндією ніколи так і не розривали дипломатичних відносин.

13 листопада 1943 року на лінкорі «Айова» Ф. Рузвельт покинув США. Він відправився на конференцію з Й. Сталіним і У. Черчіллем, яка скликалась у Тегерані. 28 листопада – 1 грудня в Тегерані відбулася конференція Й. В. Сталіна, Ф. Рузвельта та У. Черчілля. З метою безпеки президент розташувався в особняку на території радянського посольства.

Учасники конференції домовилися про те, що західні союзники в травні–червні 1944 року здійнять висадку військ у північно-західній Франції, а Червона Армія приурочить до неї свій наступ. Рузвельт з глибокою вдячністю зустрів повідомлення Й. В. Сталіна про те, що СРСР, закінчивши бойові дії в Європі, вступить у війну з Японією.

Угоди, досягнуті в Тегерані, зафіксували єдність СРСР, США та Англії, що було зафіксовано в «Декларації трьох держав», опублікованій після завершення конференції.

На світанку 6 червня 1944 року американські солдати висадились на узбережжі Нормандії і вступили у війну з фашизмом.

Третє президентство Рузвельта закінчувалось у січні 1945 року. 11 липня 1944 року Рузвельт повідомив, що, хоча він хотів би повернутися до приватного життя, він готовий «як хороший солдат», залишитися на своєму посту, якщо «так накаже головнокомандувач усіх нас – суверенний народ Сполучених Штатів».

Із зими здоров'я Рузвельта повільно, але неухильно погіршувалося. Він танув на очах, схуд, дедалі частіше на обличчі з'являвся вираз відчуженості.

З'їзд демократичної партії підтримав прагнення Рузвельта обиратися на четвертий термін, кандидатом у віце-президенти висунули сенатора Г. Трумена.

Перемога на виборах у листопаді 1944 року не була переконливою. Ф. Рузвельт зібрав 25,6 мільйона голосів, його супротивник республіканець Д. Д'юї – 22 мільйони голосів. Так мало Рузвельт ніколи не збирав.

22 січня 1945 року Ф. Рузвельт таємно залишив США. Він узяв курс на Ялту.

4–11 лютого в Ялті відбулася історична конференція. Глави урядів зі своїми військовими радниками погодили плани остаточного наступу в Європі. Було обговорено майбутнє Німеччини, прийняті рішення про скликання 25 квітня конференції для створення Організації Об'єднаних Націй і включення України і Білорусії в засновники ООН. 11 лютого була підписана угода про те, що СРСР через два-три місяці після завершення бойових дій в Європі вступить у війну з Японією.

1 березня 1945 року Рузвельт виступив на об'єднаному засіданні конгресу зі звітом про Ялту. Президент заявив: «Ніколи в історії не було такого випадку, щоб головні союзники були такими єдиними не лише в цілях війни, а й у поглядах на мир».

12 квітня закінчувався другий тиждень відпочинку президента; із Гайд-парку він приїхав в Уорм-Спрінгс. У першій половині дня переглянув пошту. У кімнату зайшла художниця Єлизавета Шуманова, яка писала його портрет. Рузвельт заглибився в читання,

художниця спокійно працювала. Раптом Рузвельт зблід і проговорив: у мене жахливо болить голова. То були його останні слова. Через дві години він помер.

15 квітня в саду Гайд-парку тіло Рузвельта було поховано. За заповітом Рузвельта Гайд-парк перейшов державі.

Відповідно до конституції президентом США став Г. Трумен. Ліндон Джонсон: «Франклін Д. Рузвельт був людиною, здатною вирішувати страшні проблеми в страшні часи».

12 квітня 1945 року за рішенням конгресу у Вашингтоні був відкритий пам'ятник Ф. Д. Рузвельту. Відповідно до побажання небіжчика пам'ятник гранично простий: невеличка кам'яна плита з надписом: «Пам'яті Франкліна Д. Рузвельта».

4. Йосип Віссаріонович Сталін

Минуло біля 60 років як відійшов із життя Й. В. Сталін, але його політика, сам він як особистість досі є предметом постійного інтересу, ґрунтовного вивчення. І жоден дослідник, якої б точки зору він не дотримувався, не в змозі не відмітити роль Сталіна в багатьох найважливіших подіях, які стали віхами в розвитку людства. До цього часу його діяльність хвилює людей, і пройде ще чимало років, перш ніж ми, які жили при ньому чи ввійшли в життя в лавах нового покоління, зможемо повною мірою уявити собі грані здібностей, мислення і значення практичних справ цієї людини.

У монографічних дослідженнях, у засобах масової інформації найрізноманітнішого спрямування ім'я Сталіна не зникає зі шпальт: одні говорять про нього з повагою, другі – з ненавистю, треті займають індіферентну позицію.

Йосип Віссаріонович Сталін (Джугашвілі) народився 21 грудня 1879 року в місті Горі Тифліської губернії в сім'ї чоботаря і дочки кріпосного селянина. З чотирьох дітей Віссаріона і Катерини Джугашвілі живим залишився тільки останній, Йосип. Напівграмотні батьки із селян (нащадки кріпосних) були бідні й жили в невеличкому орендованому будиночку на околиці міста. Будинок складався з однієї невеликої кімнати. Стіл, чотири табурети, ліжка, невеликий буфет – це все його облаштування.

Віссаріон – батько Сосо – працював на шкіряному заводі, потім у швецькій майстерні. Мати працювала прачкою, швачкою і куховаркою в заможних сім'ях Горі. Катерина Джугашвілі користувалася в

громаді повагою і присвятила своє життя богу, чоловікові і сину, дуже хотіла, щоб син став священиком, і завжди жалкувала, що цього не сталося. У 1890 році, коли Сосо було одинадцять років, батько загинув у п'яній бійці. Син поставився до цього байдуже, з батьком у сина стосунки не склалися.

Отже, Сосо Джугашвілі виростав у родині гострого сімейного конфлікту (батько постійно пропивав свій заробіток, тоді як мати ночами працювала на швейній машинці) і матеріальних нестатків.

У 1894 році Йосип Джугашвілі закінчив Горійське духовне училище, отримав диплом з відзнакою і вступив у Тифліську духовну семінарію. Захоплювався поезією, писав вірші. Його вірш «Ранок» увійшов у посібник рідної (грузинської) мови. В училищі вивчив російську мову.

Безрадісне дитинство, очевидно, породило в юнакові психічну тривожність, яка може призвести до розвитку дитини в невротичну особистість. Це означає, що людина, чиї дитячі переживання позначені базовою тривожністю, сприймає світ як потенційно ворожий і прагне знайти притулок в собі, в своєму ідеальному «Я», уявляючи себе, скажімо, великим борцем. З цього моменту вся енергія спрямовується на невпинні спроби утвердити ідеальний образ самого себе на ділі і домогтися підтвердження цьому з боку інших. Карен Хорні – німецько-американський психопатолог називає це прагненням до слави.

Усе, що відомо про дитинство Джугашвілі, свідчить про наступне: він створив собі ідеалізований образ власної особистості, спочатку як воїн-месник на ім'я Коба. Потім, у наступні роки навчання в Тифліській семінарії, коли ввійшов до місцевого революційного підпілля, його ідеальним «Я» став революціонер. У цей же час схильність до помсти переросла в стійку рису характеру.

У серпні 1898 року Й. В. Сталін вступив у Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП). Через рік, у 1899 році, залишає останній курс семінарії, веде пропагандистську роботу серед робітників. У цей час Джугашвілі вже був справжнім революціонером, бунтарем проти гігантської карної патерналістської влади, яка йменувалась царизмом.

У листопаді 1901 року Джугашвілі обирається до складу Тифліського соціал-демократичного комітету. Вночі 5 квітня 1902 року під час засідання Батумського соціал-демократичного комітету були

заарештовані всі його члени і включно Джугашвілі. За даними, наведеними в офіційній біографії, між 1902 – 1913 рр. Джугашвілі заарештовувався вісім, відправлявся на заслання сім і втікав із заслання шість разів. Не пощастило йому втекти із заслання, куди його відправили в 1913 році і з якого його звільнила Лютнева (1917 р.) революція.

Самоідеалізація Джугашвілі в образі революціонера набула нової сили на початку 1900-х років, коли він знайшов у Леніні, вожді більшовицької фракції марксистської партії Росії, героя, з яким ототожнював власну особистість і який втілював в собі всі риси, що ними він, Джугашвілі, у своїх сподіваннях жадав володіти. Яскрава «російськість» Леніна, з яким Джугашвілі ототожнював себе, приводить до русифікації його національної самосвідомості, він стає активістом руху, який потім отримав назву «російського більшовизму» і розглядався як суто російське явище. Джугашвілі бачив себе в образі російського революціонера на ім'я Сталін, тобто людини із сталі, та до того ж співзвучне імені Ленін.

Наприкінці 1904 року Ленін уперше звертає увагу на Джугашвілі (знайомі переслали Леніну в Лейпциг його листи, в яких Джугашвілі захоплено говорив про кумира). Особисте знайомство відбулося наприкінці 1905 року на Таммерфорській конференції. У 1912 році на Празькій конференції більшовиків ЦК з ініціативи Леніна кооптував Сталіна до свого складу.

У 1913 році Сталін публікує статтю «Марксизм і національне питання». У розмові з Мілованом Джиласом у 1948 році Сталін заявив, що в цій роботі він відбив погляди Леніна і що стаття була Леніним відредагована.

У березні 1917 року Сталін повертається із сибірського заслання до Петрограда (Петербург у Петроград перейменували в 1914 р.). Входить до складу Російського бюро ЦК з правом дорадчого голосу. На квітневій партійній конференції його обирають членом Центрального комітету. На цій конференції Сталін виступає з доповіддю з національного питання.

Після липневої демонстрації Тимчасовий уряд вирішив заарештувати Леніна і Зінов'єва. Ті переховуються у підпіллі. На VI з'їзді партії, який відбувся на початку серпня 1917 року, Сталін виступив із звітною доповіддю ЦК.

У ході революційних подій Сталін був обраний у жовтні 1917 року до складу політбюро ЦК, яке очолював Ленін, увійшов одним з п'яти членів до Російського революційного центру, головою якого був Троцький.

На другий день після взяття більшовиками влади у сформованому уряді, який очолив Ленін, Сталін отримав посаду Народного комісара з питань національностей, одночасно – Наркомом державного контролю, керівником Робітничо-Селянської інспекції.

Після початку громадянської війни Сталін неодноразово відряджався на гарячі ділянки фронту і брав безпосередню участь у відбитті наступу білих частин. Це – участь в організації оборони Царицина, опору наступальним діям Колчака в Сибіру, Юденича в Петрограді, Денікіна в Донбасі. До речі, в листопаді 1919 року за бойові заслуги Й. В. Сталін був нагороджений орденом Червоного Прапора. Водночас прискіпливі історики стверджують, що ані в Царицині, ані в захисті Петрограду, ані в боротьбі з польськими військами Сталіну не вдалося увінчати себе військовою славою. «Хоча в громадянську війну Сталін і набув цінного досвіду у військовій галузі, втім, у партії він не користувався репутацією першокласного військового спеціаліста. Не належав він і до головних організаторів Червоної Армії, не виявив здібностей видатного військового керівника».

Проте той факт, що Сталіну не вдалося увінчати себе військовою славою на полях Громадянської війни, повністю урівноважувався його успіхами посиленням власного політичного впливу в партії.

Навесні 1922 року на XI з'їзді партії Сталіна обирають Генеральним Секретарем ЦК.

Важливо відзначити, що кар'єрі Сталіна в партії суттєво сприяло одруження в 1919 році з Надією Алілуєвою. Надія була людиною, яка ввібрала більшовизм з молоком матері, – людиною, для якої громадська діяльність була настійною потребою. Надія стала матір'ю двох дітей – Василя і Світлани і показала себе хорошою господаркою. Сім'я жила не по-пролетарськи. Зберігаючи квартиру в Кремлі, Сталін і Надія в 1919 році отримали простору заміську дачу, недалеко від села Усова, у мальовничій місцевості на березі річки Москва. Дача називалася Зубалово, по імені нафтопромисловця, якому належала до революції. У 20-і роки будинок перебудували, і під наглядом Сталіна це місце перетворили на

садибу з різноманітними надвірними будівлями, квітниками, фруктовим садом, поляною для індійок і басейном для качок. Надія перетворила Зубалово на затишне місце спілкування, центр гостинності для невичерпного потоку гостей з числа друзів у вищих партійних колах. Для людини, яка робила кар'єру в радянській політиці (особливо схильної до самотності), вибір дружини не міг бути більш вдалим.

Надія була другою дружиною Сталіна. Першою була 16-річна Катерина Сванідзе, яка народила в 1908 році сина Якова, через рік померла. Їхнього сина виростила в Грузії сестра матері. 9 листопада 1932 року покінчить самогубством ображена чоловіком Надія Алілуєва. Через деякий час фактично третьою дружиною стає 17-річна Валентина Істоміна, яка працювала на дачі Сталіна офіціанткою. Їхній зв'язок тривав 18 років.

Знаючи, з яким трудом ладили зі Сталіним товариші по партії, можна лише дивуватися, що його стосунки з Леніним так довго залишалися добрими. Але приблизно з 1921 року в їхніх стосунках почали з'являтися перші ознаки розладу.

Наприкінці 1922 року і на початку 1923 року Ленін, тоді вже хворий, продиктував листа до з'їзду, свого роду «Заповіт партії», в якому зокрема пропонував усунути Сталіна з посади Генерального секретаря ЦК: «Сталін занадто грубий, і цей недолік цілком терпимий в середовищі і у взаємовідносинах між нами комуністами, стає нестерпним на посаді генсека. Через те я пропоную товаришам обдумати спосіб переміщення Сталіна з цього місця і призначити на це місце іншу людину, яка в усіх інших відношеннях відрізняється від тов. Сталіна тільки однією перевагою, а саме більш терпима, більш терпляча і більш уважна до товаришів, менше вередливості і т.д.»

21 січня 1924 року пішов з життя Ленін. День смерті Леніна оголосили щорічним днем жалоби. Петроград перейменували в Ленінград. Пам'ятники Леніну належало спорудити в Москві, Ленінграді та інших великих містах. Створеному Інституту В. І. Леніна доручалося підготувати масове видання його творів різними мовами.

Забальзамоване тіло вождя (на цьому наполіг Сталін, Троцький виступав рішуче проти) було виставлено в невеликому дерев'яному склепі. Коли в 1929 році споруду з дерева замінили на мавзолей з граніту, культ Леніна стійко ввійшов у всі сфери радянського суспільного життя.

Наприкінці травня 1924 року зібрався XIII з'їзд партії, перший після смерті Леніна. Заповіт Леніна обговорювався на передз'їздівському пленумі Центрального комітету. Виступаючи на пленумі ЦК, Зінов'єв сказав: «Товариші, останню волю, кожне слово Ілліча, ми безумовно повинні вважати законом... В одному питанні, однак, ми з радістю можемо сказати, що побоювання Ілліча не підтвердилися. Я маю на увазі питання, яке стосується Генерального секретаря. Ви всі були свідками нашої спільної роботи в останні місяці. Як і я, ви мали переконатися в тому, що побоювання Ілліча не підтвердилися». Сталіна було врятовано. З листом Леніна вирішено було познайомити в конфіденційному порядку шляхом оголошення делегатам основних партійних організацій.

На післяз'їздівському пленумі Центрального комітету Сталін запропонував свою відставку. Відставка була відхилена. Сталін був переобраний Генеральним секретарем ЦК.

Загальне становище в країні, в партії і на окремих ділянках держави було неймовірно складним. Для нормалізації обстановки вимагалися неймовірні зусилля, вмінні підходи до вирішення проблем. Це були складні завдання, які вимагали від керівника волі й організаційного таланту.

7 листопада 1925 року, в день восьмої річниці революції, Сталін опублікував в «Правді» статтю «Октябрь, Ленин и перспективы нашего развития». Основна тема статті: період підготовки Жовтневого повстання і сучасний період аналогічні. Перед Жовтневою революцією завдання полягало в тому, щоб здійснити перехід від буржуазної до пролетарської влади; в даний момент необхідний перехід від непівської економіки до соціалістичної. Попереду ще одна перемога, яка дорівнює за значенням захопленню влади більшовиками.

Сталін відкидає реальність сподівання на світову соціалістичну революцію (цю концепцію відстоював Троцький та його прихильники) і доходить висновку про будівництво соціалізму в одній окремо взятій країні. Розвиваючи цю концепцію, Сталін пов'язав її з прискореною індустріалізацією і колективізацією.

У другій половині 1926 року Троцького, Зінов'єва і Каменєва вивели з Політбюро ЦК.

На XV з'їзді партії, який відбувся на початку грудня 1927 року, основну політичну доповідь зробив Сталін, в якій він конста-

тував, що опозиція заперечує можливість переможного будівництва соціалізму в СРСР, що рівнозначно «капітуляції» перед капіталістичними елементами в країні і перед міжнародною буржуазією. З'їзд виключив з партії 75 опозиціонерів. Троцький був висланий в Алма-Ату.

XV з'їзд увійшов в історію як «з'їзд колективізації».

На пленумі ЦК 4–12 липня 1928 року Сталін, аргументуючи необхідність прискореної індустріалізації і колективізації, висуває тезу, яка стає основоположною в сталінізмі – класова боротьба неминуче загострюється з просуванням країни до соціалізму.

За словами Бухаріна, Сталін провадить внутрішньополітичну лінію, згубну для революції. Його положення про те, що опір має наростати пропорційно росту соціалізму, – це «ідіотська безграмотність», це формула, яка приведе країну рад до катастрофи. Сталін – це Чінгісхан, безпринципний інтриган, який все підкоряє прагненню зберегти владу, єдиною формулою якого є помста ударом ножа в спину.

У цей період Бухарін, Риков і Томський виступили проти прискорених темпів індустріалізації і колективізації. Спільний пленум ЦК та ЦКК у квітні 1929 року засудив цю платформу як правоопортуністичну і звільнив Бухаріна, Рикова і Томського від посад, які вони займали в «Правді», Комінтерні та Центральній раді профспілок. У листопаді 1929 року Пленум ЦК виводить Бухаріна зі складу Політбюро ЦК.

Раніше, того ж року, Троцького було вислано в Туреччину. З організованою опозицією було покінчено. Боротьба за лідерство завершилась і Сталін вийшов з неї переможцем.

21 грудня 1929 року були проведені урочистості в зв'язку з 50-річчям Сталіна. Партія вітала Сталіна як спадкоємця Леніна, нового вождя.

Не можна не визнати, що у Сталіна були всі підстави пишатися собою. За якими критеріями ми б не оцінювали діяльність Сталіна, до середини 20-х років він зробив запаморочливу кар'єру.

Разом із тим, для того, щоб зрозуміти внутрішній світ Сталіна, необхідно врахувати, що всі, кого він знав, мають належати до однієї з двох можливих категорій – друзі, яким можна було довіряти, і вороги, проти яких необхідно було вести боротьбу до переможного кінця. Ні про яку іншу категорію не могло бути мови.

Цікаві спостереження про внутрішній світ Сталіна навів Бухарін: «Ми то його знаємо... він навіть нещасний від того, що не може переконати всіх, навіть самого себе, і це його нещастя, можливо сама людська в ньому риса, але вже не людське, а щось диявольське є в тому, що за це саме своє «нещастя» він не може не мститися людям, всім людям, а особливо тим, хто чимось вище за нього, краще за нього». Історія підтвердила слова Бухаріна.

Одним із факторів трагічної ситуації, яка назривала в комуністичній партії наприкінці 1929 року, була невідповідність між сталінською самооцінкою і тим, як сприймав його багато хто в партії. По суті, ця ситуація віщувала катастрофу для всієї країни і її правлячої партії.

Вдавшись до індустріалізації країни і колективізації сільсько-го господарства, Сталін прагне утвердити себе як новий Ленін.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років Сталін проголосив програму зростання економічного потенціалу Радянського Союзу і доведення його промислового і сільськогосподарського виробництва до рівня, який забезпечував би надійну безпеку нашої країни. Ця програма була тяжкою, напруженою. У 1931 році на першій Все-союзній конференції працівників соціалістичної промисловості Сталін зробив програмну заяву: «Ми відстали від передових країн на 50-100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за 10 років. Або ми зробимо це, або нас зімнуть». До 1941 року в своєму економічному розвитку Радянський Союз вийшов за економічними показниками на друге місце в світі після США. У цей період вдалося вирішити ряд кардинальних народногосподарських проблем, що привело до помітного посилення могутності й обороноздатності нашої держави.

При цьому країна не тільки зберегла територіальну цілісність, а й зміцнювала свої прикордонні райони за рахунок приєднання до Радянського Союзу земель, які раніше не належали Росії. Так, вдалося возз'єднати з Радянським Союзом Західну Україну, Західну Білорусію, Бессарабію, Північну Буковину, частину території Фінляндії, що дало змогу кардинально вирішити проблему безпеки міста Ленінграда. До складу СРСР як союзні республіки ввійшли три прибалтійські держави: Латвія, Литва та Естонія. Таким чином, Радянський Союз виявився менш вразливим для можливої зовнішньої агресії, ніж був до останнього часу. Населення виросло з 150 мільйонів у 1913 році до 194 мільйонів у 1940 році.

У травні 1941 року Сталін прийняв на себе обов'язки Голови Раднаркому СРСР. Це було за місяць з невеликим до початку Великої Вітчизняної війни. Коли почалася війна він став Головою Комітету оборони і Верховним головнокомандувачем усіх Збройних сил СРСР. Уся влада була, таким чином, сконцентрована в одних руках. Це було надзвичайно важливо. У Великій Вітчизняній війні, незважаючи на серйозні прорахунки на її початку, Сталін показав себе авторитетним керівником, воєначальником і неперевершеним організатором.

Сталін чудово розумів роль особи в історії, ніколи не недооцінював цього фактора, але при цьому ніколи відкрито не підкреслював своєї ролі. Сталін був скромним у всьому, особливо педантичним у питанні про нагороди. За 30 років перебування на чолі партії і держави Сталіну звання Героя Соціалістичної праці було присвоєно лише один раз. Відбулося це 21 грудня 1939 року, коли йому виповнилося 60 років. Спроби вдруге відмітити його заслуги званням Героя Соціалістичної Праці успіху не мали. Сталін категорично відкинув це.

Звання Героя Радянського Союзу Й. В. Сталіну було присвоєно в 1945-у, Маршала СРСР – у 1943-у, Генералісимуса – в 1945-у. Він був нагороджений двома орденами Перемоги, але носив тільки один – другий орден він не прийняв через те, що вважав цю нагороду зайвою. Інші лідери після Сталіна, які очолювали партію і державу впродовж значно коротших термінів, удостоювалися нагород частіше і не один раз найвищих.

Чимало історично значущих перемог на особистому рахунку Сталіна. Але одна з них особливо велична. Це перемога в Великій Вітчизняній війні. 9 травня 1945 року Сталін звернувся до народу у зв'язку з перемогою над фашистською Німеччиною, в якому, зокрема, сказав: «Три роки тому Гітлер всенародно заявив, що до його завдання належить розчленувати Радянський Союз і відірвати від нього Україну, Білорусь, Прибалтику та інші області. Він прямо заявив: «Ми знищимо Росію, щоб вона ніколи не змогла більше піднятися. Це було три роки тому. Але безглуздом ідеям Гітлера не судилося здійснитися – хід війни розвіяв їх у прах. Німеччина розгромлена вщент. Радянський Союз святкує перемогу».

Звичайно, період правління Сталіна був жорстоким. Боротьба Сталіна за вищу владу тривала довго – з 1922 до 1928 року. Коли

він переміг, він утримував важелі влади аж до смерті – чверть століття. Мільйони людей знищувалися заради того, щоб вождь залишався на своєму місці. У 1988 році була створена комісія при ЦК КПРС для реабілітації осіб, які були засуджені в рамках надзвичайних позасудових структур. Внаслідок кропіткої роботи вдалося багато встановити і, зокрема, підвести підсумки сталінських репресій, під жорна яких попало багато невинних людей. Було встановлено, що протягом 1931–1953 років за звинуваченням у політичних злочинах було репресовано 3778234 особи. З них до вищої міри покарання – розстрілу засуджено 786098 осіб. Ці цифри жахливі і говорять самі за себе. Важко пояснити всю суму мотивів цих широких репресивних заходів, але факт залишається фактом, що навіть для такої великої країни, яким був Радянський Союз, ці цифри величезні, й умаляти їхнє значення для нашої історії – справа безглузда, даремна і навіть шкідлива. XX з'їзд КПРС (1956) засудив культ особи Сталіна як явище, яке є чужим духу марксизму-ленінізму, природі соціалістичного суспільного устрою.

Як свідчать біографічні дані Сталіна, життя в нього було непростим. Безперервні переслідування в дореволюційний період, тривога за своє життя і безпеку, нарешті, суто побутові труднощі й злидні на початку свідомого життя – все це наклало суттєвий відбиток на характер Сталіна, його поведінку, спосіб життя. Це, зрозуміло, не могло не позначитися на його ставленні і до оточення – до товаришів, близьких, друзів і недругів. Усі ці обставини стали частиною його характеру, мислення, вплинули на його політичний настрій і моральний стан. Цей вплив був багатограним і за своїми наслідками і негативним, і позитивним. Слід погодитися з тезою Ю. Шаповала про те, що «Сталін упродовж більш як тридцяти років вибудовував систему «під себе», керуючись насамперед розумінням власної ролі в ній». Проте це лише частково пояснює сутність політичної і практичної діяльності Сталіна на підступах до вищої влади і на чолі нашої держави.

Сталін увійшов в історію не як особистість, а як символ явища, якому дав ім'я «сталінізм» – поняття набагато ширше й складніше, ніж власне «Сталін» і, тим паче, – ніж «культ Сталіна». Сталінізм – тип ідеології і державного будівництва, соціальної психології та практичної моралі, що сформувалася за кілька десятиліть у СРСР, де тоталітарний режим, опинившись у пастці революційної

утопії, намагався силовими методами вирішити грандіозне завдання побудови модерного соціалістичного суспільства, поступово сповзаючи до ревізії власних догм і до безпринципного прагматизму.

5 березня 1953 року Сталін помер. Країна тяжко переживала смерть свого керівника. Люди немовби затаїлися і чекали, що за цим має відбутися.

Про Сталіна позитивно відгукувалися ті, хто був прихильником радянського соціалістичного устрою й ті, хто поділяв цінності іншого устрою – капіталістичного.

У цьому контексті не можна не сказати про ставлення до Сталіна керівництва Китайської Народної Республіки. Очевидці розповідають, що після повідомлення про кончину Сталіна в радянське посольство в Пекіні прийшов Чжоу Енлай. Підійшов до нашого посла О. С. Панюшкіна. Вони обоє розплакалися і змогли заговорити тільки після того, як заспокоїлися. Пізніше в радянське посольство прибув сам Мао Цзедун у супроводі всіх членів Політбюро ЦК КПК. Він намагався виглядати стримано, не проявляти емоцій, але у нього це не вийшло. Мао був щиро приголомшений. На очах його були сльози, а деякі з його соратників плакали.

Шарль де Голль, який особисто зустрівся з Сталіним і якого не можна запідозрити в прихильності до соціалізму, писав: «Сталін мав колосальний авторитет, і не тільки в Росії. Він умів «приручати» своїх ворогів, не панікувати, програючи, й не насолоджуватися перемогами. А перемог у нього було більше, ніж поразок. Сталінська Росія – це не колишня Росія, яка загинула разом з імперією. Але сталінська держава без достойних Сталіна спадкоємців приречена».

Виступаючи в палаті лордів англійського парламенту 23 грудня 1959 року з нагоди 80-річчя від дня народження Й. В. Сталіна, У. Черчіль сказав: «Великим щастям для Росії було те, що в роки найважчих випробувань Росію очолив геній і непохитний полководець Й. Сталін. Він був видатною особистістю, яка імпонувала нашому жорстокому часу того періоду, в якому пролягало все його життя. Сталін був людиною незвичайної енергії, ерудиції, непохитної волі, різким, жорстоким, безпощадним як на ділі, так і в бесіді, якому навіть я, вихований в англійському парламенті, не міг нічого протиставити. Сталін, насамперед, володів великим почуттям гумору і сарказму, а також здібністю точно висловлювати свої думки.

Сталін і промови писав тільки сам. Ця сила була настільки велика (в Сталіна), що він здавався неповторним серед керівників держав усіх часів і народів. Сталін при зустрічі справляв надзвичайно велике враження. Його вплив на людей невідразний. Коли він входив до зали Ялтинської конференції, всі ми, неначе по команді, підводились і, дивна річ, чомусь стояли струнко. Він володів глибокою, позбавленою всякої паніки логікою і осмисленою мудрістю. Він був неперевершеним майстром знаходити в тяжкі хвилини шляхи виходу із найбезвихіднішого становища. У трагічні моменти, а також у моменти урочистості був однаково стриманим, ніколи не піддавався ілюзіям. Він був надзвичайно складною особистістю. Сталін створив і підкорив величезну Імперію. Це була людина, яка свого ворога знищувала руками своїх ворогів, змусила навіть нас, яких називав імперіалістами, воювати проти імперіалістів. Сталін був найбільшим, що не мають собі рівних у світі, диктатором. Він прийняв Росію з сохою, а залишив її оснащеною атомною зброєю. Ні! Щоб не говорили про нього, таких історія, народ не забуває»!

Минули роки. Партії, Радянському Союзу, всій радянській державності стали завдавати страшних зрадницьких ударів. Перші удари по нашій країні були завдані Хрущовим, потім Горбачовим і Єльциним. Ці удари через їх зрадницький й масштабний характер спричинили державі величезну шкоду, й оговтатися від неї в перспективі буде не так просто.

Свого часу точилася гостра, не завершена й донині, дискусія, яка дістала назву «битва істориків», про тотожність тоталітарного режиму Італії, Німеччини та Радянського Союзу. Вийшла друком низка монографічних досліджень, серед них поширена книга Алана Буллока «Гитлер и Сталин: жизнь и власть. Сравнительное жизне-описание». Автор паралельно розглядає життя Гітлера і Сталіна на тлі світових подій. Дві тоталітарні системи мали чимало спільного, хоча, зрештою, їм судилося зійтись у смертельній сутичці.

Французький історик Франсуа Фюре у книзі «Минуле однієї ілюзії» стверджує: «Більшовизм і фашизм виникли один за одним, породжували і наслідували один одного, боролись один з одним, але спочатку вони народилися в одних умовах: в умовах війни; вони – породження однієї історії». І далі: «Більшовизм і фашизм як широко політичні пристрасті знайшли своє втілення в неординарних особах... Виключимо з історії особу Леніна – і не буде Жовтня 1917.

Заберімо Мусоліні – і післявоєнна Італія піде іншим курсом. Гітлер, керуючись згубним бажанням автономії, почав втілювати в життя програму «Mein Kampf». Те само можна сказати і про четвертого диктатора, Сталіна, без якого не було б «соціалізму в окремо взятій країні», а отже, і «сталінізму».

Німецький історик Е. Нольтке вважає, що комунізм і нацизм як політичні течії, по суті, однакові і відрізняються лише в нюансах.

Проте правда і в тому, що завдання, які постали перед цими двома державами, методи їхньої реалізації були різними. Відмінними були й ідеології. В Олександра Зінов'єва читаємо: «Хоч би як прагнули актикомуністи ототожнити комунізм з націонал-соціалізмом гітлерівської Німеччини, світ поставився до цього без особливого захоплення. Надто вже бруталною тут є фальсифікація реальної історії».

Як відомо, фашистські режими в Італії і Німеччині виходили з необхідності реформувати і, зрештою, зміцнити владу монополістичної буржуазії, яка підтримувала ці режими. Нацизм своїм приходом до влади завдячував монополістичному капіталу, основною соціальною базою фашизму була дрібна буржуазія. В основі фашистської ідеології була спотворена інтерпретація філософії життя, зокрема ніцшеанської ідеї надлюдина, що була поставлена на службу расизму і геноциду, культу привілейованої нації, якій повинні бути принесені в жертву всі інші нації. Цими основоположними принципами визначалась як внутрішня (соціальна демагогія, масові репресії, концентраційні табори), так і зовнішня (знищення та обернення в рабство всього людства заради процвітання однієї нації) політика.

Прийшовши 1933 року до влади в Німеччині, нацисти застосували найжорстокіші методи і форми насильства для придушення всіх прогресивних рухів, організували кривавий терор щодо політичних противників і представників «неповноцінних рас», насамперед євреїв, оголосили справжню війну прогресивній культурі. При цьому Гітлер вважав, що «... боротьба за світове панування ведеться між двома націями – між німцями і євреями. Решта – обман зору». Гітлером настільки фанатично володіла ця ідея, що в 1939 році він відправив до Москви з Рібентропом свого особистого фотографа, щоб той зняв з близької відстані мочки ушей більшовицького вождя, по яких Гітлер сподівався визначити, чи тече в жилах Сталіна

єврейська кров (якщо вони притиснуті до черепа – єврей, в якщо ні – арієць). З полегшенням Гітлер визнав, що Сталін успішно пройшов тест і не є євреєм.

Гітлер був сповнений рішучості об'єднати націю, незалежно від класової приналежності тих, хто входить до неї, і повернути її енергію назовні, на завоювання територій на Сході і на поневолення корінних народів, загарбаних земель. Нацисти розв'язали Другу світову війну (1939–1945), в ході якої вони широко застосували геноцид щодо євреїв (із запланованого Гітлером знищення одинадцяти мільйонів євреїв Європи більше половини загинули від рук нацистів), слов'ян та інших «неарійських» народів.

У Радянському Союзі ставилося завдання утвердити суспільний устрій на основі ліквідації приватної власності на засоби виробництва і визволення трудящих від гніту капіталу. Провідними принципами комуністичної ідеології були рівність, колективізм, соціальна справедливість, інтернаціоналізм. Цими принципами визначалась і внутрішня (побудова безкласового суспільства, ліквідація відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею), і зовнішня (перемога світової революції) політика.

Наприкінці 20-х років стає зрозумілою нереалістичність розрахунків на світову революцію. Сталін пропонує партії ідею будівництва соціалізму в одній окремо взятій країні, широку програму жорстких ризикованих дій в економічній, соціальній і духовній сферах. Будівництво соціалізму в окремії відсталій країні вимагало модернізації, для якої не було ані засобів, ані фінансів. Належало в короткий термін здійснити непосильні плани сталінських п'ятирічок, індустріалізації, колективації. Соціалістичне будівництво здійснювалося методами, які з часом набули брутального, насильницького характеру. Капіталістичні форми відчуження були замінені новими, праця так і не стала першою життєвою потребою, а залишилася засобом для існування. До небезпечного абсурду з трагічними наслідками масових репресій була доведена ідея класової боротьби. Терор став засобом управління державою, станом суспільства. Одночасно партія під керівництвом Сталіна зуміла, використовуючи потужні механізми пропаганди і роботу багатомільйонного добре організованого колективу, створити атмосферу віри в майбутнє, в свій образ соціалізму, захоплення героїчними здобутками і подвигами, готовності дати відсіч ворожому капіталістичному оточенню.

Як уже говорилося, у країні було проведено грандіозну індустріалізацію, високого рівня досягли наука, освіта, культура. Задовольнялися елементарні життєві потреби переважної більшості людей. Держава відбила гітлерівську агресію, розгромила фашизм.

На наш погляд, слід диференційовано підходити до характеристики суспільного ладу в Радянському Союзі на різних етапах його існування. Звичайно, час воєнного комунізму, весь сталінський період можна характеризувати як тоталітарний. Коли ж при владі був М. С. Хрущов, доперебудовний устрій скоріше можна визначити як авторитарний режим. Як зазначав професор Каліфорнійського університету Р. Д. Андерсон, «напівприлюдне засудження Хрущовим репресій проти його соратників-комуністів стало кульмінаційним пунктом процесу демонтажу поліцейської держави в державі, що бере початок з 1953 року...». І ще: «Погляд на радянське суспільство як на тоталітарне тягне за собою надмірну готовність принести в жертву багато з його досягнень».

У згадуваній книзі Алан Буллок пише: «Ані у Гітлера, ані в Сталіна не було наступника. Але кожен залишив після себе спадщину: один – спадщину поразки, другий – спадщину перемоги, що разом взяте тяжким тягарем лягло на плечі Європи в наступні десятиріччя».

Тепер, коли ця спадщина внаслідок подій 1989–1990 років розпалася, з'являється можливість глянути на гітлерівсько-сталінський період в історичній перспективі, зробити ряд висновків.

Перший. Поразка Гітлера в Другій світовій війні віддала Сталіну і Радянському Союзу дійовий контроль над Східною Європою і частиною Німеччини, що змінило карту Європи в XX столітті. Новий період європейської історії починається після падіння соціалістичних режимів і розпаду радянської сфери впливу в Східній Європі. Процес цей відбувається складно, суперечливо. Стабільність Східної Європи, здатність Росії, України, інших колишніх радянських республік перетворитись на справді демократичні сучасні європейські держави знову стають питаннями, які сягають коріннями в гітлерівсько-сталінський період, від відповіді на які залежить майбутнє не тільки Східної, а й Західної Європи.

Другий. Ідеться про ідеологічний вимір гітлерівсько-сталінського періоду і його спадщини. З часу Французької революції не було двох ідеологій, настільки агресивно налаштованих одна до одної, як комунізм і нацизм.

Нацизм і фашизм прославляли владу, силу і війну. Їхня життєздатність залежала від успіху: ані той, ані інший не пережили таких безпощадних поразок, яких зазнав Гітлер і Мусоліні. Після розгрому нацистської Німеччини безславно впали фашистські режими в Італії, Іспанії та профашистські режими в Угорщині, Хорватії, Румунії, Словаччині. Світове товариство 10 грудня 1948 року рішенням ООН засудило антигуманні фашистські режими.

Комунізм, з іншого боку, колосально виграв від тієї ролі, яку Радянський Союз відіграв у Другій світовій війні. Після цього, після оволодіння комуністами владою в країнах Східної Європи і ефективного успіху Мао Цзедуна в Китаї знову відродилась ідея про неминучість остаточної перемоги комунізму у світовому масштабі. Проте реалізація комуністичної ідеї і далі здійснювалася через масове соціальне насильство, повне відторгнення приватної власності, ринкових відносин, заборону політичної й інтелектуальної опозиції. Все це призвело, зрештою, або до повної ліквідації соціалізму (СРСР, країни Центральної і Східної Європи), або до його глибокої кризи (Куба, Північна Корея), або до ринкового реформування (Китай, В'єтнам), що неоднозначно відбилося на теоретичних уявленнях про соціалізм.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що комуністичну доктрину сьогодні об'єктивніше оцінюють ті, хто свого часу засуджував практику її втілення. В опублікованій у «Дзеркалі тижня» статті «Западня. Тридцять років із Сталіним. П'ятдесят без Сталіна» Іван Дзюба пише: «Я не належу до тих, хто злорадствує над крахом комунізму. Навпаки, я вважаю цей крах найбільшою трагедією людства, оскільки воно втратило останню надію на можливість такого суспільства, в якому буде соціальна справедливість, солідарність, раціональне виробництво й оптимальний розподіл життєвих благ і розквіт духовних сил кожної особистості». І далі: «Незалежно від того, могло чи не могло бути інакше, зумовлено це спотворенням цієї ідеї у конкретній історико-політичній ситуації». Про те, що в марксизмі є «зерно істини», заявив свого часу і папа Римський Іван Павло II, якого не можна запідозрити в прихильності до марксистської теорії. «Успіх комунізму в нинішньому столітті, – стверджував він, – це реакція людей на той позначений жорстокістю, розбещеністю тип капіталізму, який ми всі добре знаємо».

Третій. Поразка в Другій світовій війні коштувала німецькому народу неймовірно дорого, але, врешті-решт, врятувала і його, і весь світ від увіковічення нацистського режиму. Радянському народу перемога дісталася ще більшою ціною, але не звільнила його. Сталіну було мало називатися переможцем німців. Недостатньо було і того, що Радянський Союз вийшов з війни єдиною, крім Сполучених Штатів Америки, наддержавою і що тепер, коли Рузвельт помер, а Черчілль не при владі, сам він користувався особливим авторитетом як світовий лідер. Замість зняття напруги, Сталін почав вимагати від радянського народу нових зусиль.

Зрештою, можна погодитися з тезою А.Буллока про те, що порівнявши становище радянського і німецького народів у кінці війни, то виходить, що тепер вони помінялися місцями. Після поразки в Другій світовій війні Німеччина, нині вже об'єднана держава, досягла значних успіхів процвітання і стабільності, як жодна з європейських країн. І саме в цей час народи Радянського Союзу побачили свою країну настільки розореною економічно і настільки розділеною політично, що крах радянського суспільно-політичного ладу не вдався несподіваним.

Розпад Варшавського договору і Радянського Союзу означав панування атлантистської стратегії, яка проводилася США та їхніми союзниками протягом усього XX ст. Захід переміг у холодній війні зі Сходом. Кінець двополярного світу – це стратегічний удар по Євразії, континенталізму і суверенітету всіх Євразійських держав.

Існує дві версії майбутнього світового розвитку. Перша – перемога Заходу в холодній війні буде повною і остаточною. Друга – багатополюсна модель світового розвитку. 90-ті роки XX ст., початок XXI ст. переконливо підтверджують: що сьогодні, як і століття тому, міжнародна безпека полягає не в домінуванні однієї наддержави, хай і супроводжуваної деклараціями про боротьбу проти тероризму і захист демократії і свободи, а в збалансованій взаємодії основних суб'єктів геополітики.

5. Уїнстон Черчілль

Серед видатних політичних діячів XX століття У. Черчіллю належить особливе історичне місце, яке визначається його непересічними якостями та здібностями, а також видатними планетарними політичними подіями, активним учасником яких він був. Лідер

британських консерваторів, який двічі очолював англійський уряд, один з провідних політичних діячів періоду двох світових воєн, ініціатор та архітектор «холодної війни» проти Радянського Союзу наприкінці 40–50-х років минулого століття, Черчілль значною мірою не лише визначав зовнішньополітичний курс Великої Британії, а й справляв суттєвий вплив на перебіг світової політики.

Сучасна політична наука, визначаючи якісні риси політичного лідерства, значну увагу приділяє походженню й біографічним даним найвідоміших політиків, лідерський статус яких формувався, як правило, на досвіді попередніх поколінь, а також у політичному кліматі сімейних і родових традицій. У політичній кар'єрі Уїнстона Черчілля чинник родинного походження завжди відігравав велику роль.

Черчілль походив з впливового і багатого роду герцогів Мальборо, родоначальником якого в XVII столітті був Джон Черчілль. За англійською традицією герцогський титул і прізвище міг мати лише старший син роду. Уїнстон Черчілль був сином лорда Рандольфа Черчілля, котрий, у свою чергу, був третім сином сьомого покоління герцогів Мальборо. Родовід герцогів Мальборо бере початок від норманських соратників Вільгельма Завойовника (XI століття), але серед численних представників цього британського панства лише троє здобули пристойне місце і пам'ять у багатовіковій історії Великої Британії. Серед них засновник герцогського роду Джон Черчілль Мальборо, Рандольф Черчілль та його син Уїнстон Черчілль. Інші представники цього шляхетного роду, володіючи значними багатствами, вели світський спосіб життя.

Джон Черчілль (1659–1722), син Уїнстона Черчілля та Єлизавети Дрейк, однієї зі спадкоємиць відомого адмірала й пірата Френсіса Дрейка, який грабував володіння і каравани у Вест-Індії й одержав від королеви Єлизавети I рицарське звання. Джон Черчілль, відомий політичний діяч і талановитий полководець свого часу, пройшов шлях військової кар'єри від капітана до маршала й дворянські титули від барона і графа до герцога Мальборо, який йому надала королева Анна в 1702 році. Численні історичні джерела свідчать, що засновник герцогського роду Мальборо був здібним полководцем, відзначався особистою хоробрістю, користувався великою популярністю в аристократичних колах Британії, але разом із тим відзначався безпринципністю і корисливістю.

Нащадки першого Мальборо не стали відомими політиками і полководцями Англії, а їхні інтереси обмежувалися інтересами власних володінь. Вони енергійно витрачали родові гроші, а коли фінансові утруднення загострилися, почали виправляти свої справи шляхом вигідних шлюбів з багатими американками. Початок цьому процесу поклав Рандольф Черчілль (1849–1895), третій син сьомого герцога Мальборо й батько Уїнстона Черчілля. Його дружиною стала Дженні Джером, дочка американського мільйонера. Американські та британські історики встановили віддалені родинні зв'язки Уїнстона Черчілля та президента Франкліна Рузвельта за материнськими лініями, спільним пращуром яких був Джон Кук.

Рандольф Черчілль у 1874 році був обраний до парламенту від виборчого округу Вудсток, родового володіння герцогів Мальборо. Активно залучившись до політичного життя країни, він висунув політичну програму «демократичного торизму», яка передбачала розширення колоніальної експансії й опертя на виборче право робітничого класу. Він стає міністром у справах Індії, а потім міністром фінансів. Із грудня 1886 року пішов у відставку.

Уїнстон Черчілль народився 30 листопада 1874 року у родовому маєтку герцогів Мальборо Бленхеймі. Дитинство та юність його припадають на золоту вікторіанську епоху, коли буржуазна Англія досягла найвищого розквіту. Країна мала найбільш передову та потужну для того часу промисловість, що давало їй змогу панувати на світовому ринку, і перетворилася на «майстерню світу», заповнюючи його товарами високої якості і порівняно за низьку вартість, а великі колоніальні володіння давали змогу одержувати надійну сировину і продовольчі товари в будь-якій кількості. Успішна зовнішня торгівля перетворила Англію на світового банкіра, а Лондон став фінансовим центром світу.

Шкільний період життя Черчілля характеризувався серйозними проблемами і труднощами. Він одержав у спадок від батька чудову пам'ять, але вчив лише ті предмети, які йому хотілося, і відкидав усе інше. Крім того, хлопчик відзначався великою недисциплінованістю, що призводило до постійних конфліктів з педагогами і вихователями всіх трьох шкіл, в яких він навчався. У закритій підготовчій школі в Аскоті він навіть одного разу був покараний різками. Неслухняність і надзвичайна упертість призводили до таких конфліктних ситуацій і в інших школах у Брайтоні та Херроу.

Але Уїнстон дуже любив літературу (особливо Шекспіра), історію та інші гуманітарні дисципліни, повністю ігноруючи математику та природничі науки. Будучи найостаннішим учнем, він не міг розраховувати на вступ до університету, і батьки обрали для нього кар'єру військового. З великими труднощами вступивши лише на кавалерійське відділення військової школи в Сендхерсті в серпні 1893 року, Черчілль через 18 місяців завершує навчання і в чині лейтенанта зараховується до 4-го гусарського полку. В своїй автобіографічній книзі, присвяченій молодості, Черчілль відзначає, що в нього з'являється інтерес до політики, але смерть батька в січні 1895 року відсуває перспективу політичної кар'єри на невизначене майбутнє.

Уїнстон мріє повторити полководчі успіхи свого прашура Джона Черчілля – родоначальника герцогського роду Мальборо – й завоювати військову славу і визнання співвітчизників. Загострення внутрішньополітичного становища в англійських колах призводить до військових зіткнень і молодий гусарський офіцер направляє у райони військових конфліктів. У 1897–1898 роках Черчілль служив в Індії, де брав участь у придушенні повстання племен на північно-західному кордоні індійської території. Потім він брав участь у загарбницькій війні проти Судану. Під час англо-бурської війни 1899–1902 років був військовим кореспондентом газети «Morning Post». У 1900 році Черчілль залишив військову службу, щоб зайнятися політичною діяльністю, і був обраний до парламенту від Консервативної партії.

Політична біографія будь-якого видатного діяча, крім особистих якостей та особливостей, має два визначальних фактора: по-перше, приналежність до політичної партії чи структури і, по-друге, офіційні державні посади і звання.

Уїнстон Черчілль на своєму тривалому життєвому шляху повною мірою пізнав і всенародне визнання, і володіння найвищою державною владою, і міжнародний авторитет. Його в усіх наукових та інформаційних виданнях називають головою англійських консерваторів, але це визначення не зовсім достовірне. Парламентський стаж Черчілля перевищує 60 років, і понад 40 років він представляв у англійському парламенті Консервативну партію. Але 1904 року за кар'єрними міркуваннями він перейшов у Ліберальну партію, в 1906 році пройшов у палату громад від лібералів, посідав низку

міністерських посад в їхньому уряді. В урядах лібералів він посідав посади міністрів колоній, торгівлі, внутрішніх справ, морського флоту, військового постачання, військового та авіації. Його державні посади відзначаються широким діапазоном і різноманітністю. Міністерська діяльність Черчілля в кабінетах лібералів збіглася з різким загостренням внутрішньополітичної ситуації в британських колоніях і міжнародного становища в світі напередодні і в період Першої світової війни. Це період руйнування могутніх європейських монархій у Росії, Німеччині та Австро-Угорщині внаслідок соціальних революцій і виникнення нових державних формувань і політичних систем. Всередині Англії також відбуваються визначні події. Консолідація й активізація робітничого руху призводить до виникнення і виходу на політичну арену Лейбористської партії, яка на парламентських виборах 1906 року завоювала 30 депутатських місць. Раніше робітничий клас підтримував Ліберальну партію. У цей період широко розгорнувся рух суфражисток – боротьба жінок за надання їм виборчих прав. Тепер політичні сили, які брали участь у внутрішньополітичному процесі країни, змушені були враховувати в своїх передвиборчих програмах як робітничий, так і жіночий фактори. Обидва фактори напряму стосувалися ліберальної партії, і Черчілля як активний діяч тепер уже лібералів, залучився до політичної боротьби.

На передвиборчих мітингах у Манчестері, Глазго, Данді та інших місцях він закликає лідерів робітничих профспілок відмовитися від ідеї створення власної партії. Антиробітничі погляди і настрої Черчілля сформувалися на стійких антисоціалістичних позиціях, яким він залишався відданим усе своє життя. Не оцінив він і всієї серйозності вимог суфражисток, які своїми переслідуваннями викликали велике роздратування, що перейшло надалі в стійку ненависть. У виступі в Глазго у жовтні 1906 року Черчілля відкрито заявив про своє відверто негативне і вороже ставлення до революційного руху робітників. Він сказав: «Якщо ви відмовитесь іти за буржуазною політикою лібералів і звернетесь до революційних методів боротьби, ми безжально придушимо будь-який ваш виступ». Свою загрозу Черчілля здійснив на практиці, будучи міністром внутрішніх справ (1910–1911), використавши війська для придушення страйку гірняків.

Перейшовши від консерваторів до лібералів, Черчілль в усних промовах і в газетних статтях різко критикував консерваторів і їхніх лідерів. У цій нещадній критиці прослідковувалося не лише прагнення викрити міцну консервативну політику, а й особиста образа за свого батька Рандольфа, якого грубо відкинули вожді Консервативної партії. Втім, у консервативних колах Великої Британії за У.Черчіллем на тривалий час закріпився ярлик ренегата, який турбував його: адже ідейно він у душі залишався консерватором.

Посідаючи низку міністерських посад в урядах лібералів, Черчілль виявив себе як енергійний політичний діяч. Визнання його заслуг зміцнювалося більш високими державними призначеннями, а в травні 1907 року за схваленням короля Едуарда VII він одержав ранг таємного радника. В Англії уряд складається з міністрів двох рангів: 1) члени кабінету, вузька група провідних міністрів, яким належить вся повнота влади і 2) рядові міністри, керівники відповідних департаментів, роль яких і вплив є незначними. Ранг таємного радника відкривав перед Черчіллем перспективу входження до складу кабінету.

Політична діяльність Черчілля в колі лібералів збіглася з різким загостренням міжнародного становища. Відносини між великими державами дедалі більше погіршувалися. Австро-німецький договір 1879 року поклав початок формуванню військово-політичних блоків, які призвели до Першої світової війни. На одному полюсі опинилися Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія (Четверний союз), а на протилежному – Росія, Франція та Англія (Антанта). У нових зовнішньополітичних умовах Черчілль дедалі активніше починає цікавитися військовими питаннями: адже військова сфера завжди його притягувала. У 1911 році він став морським міністром. Зближення з адміралом Фішером, який займався реорганізацією англійського флоту, переводячи основні військово-морські бази Англії в європейські води з гаваней, які перебували в колоніальних володіннях. Тим самим флот націлювався проти Німеччини. Невеликі та середні кораблі замінювалися потужними кораблями-дредноутами, озброєні великокаліберною артилерією. Спілкування з Фішером дало Черчіллю змогу ґрунтовно пізнати стан і перспективи розвитку англійського військово-морського флоту.

У першому томі своєї п'ятитомної книги «Світова криза» (1923–1931) Черчілль, визначаючи мету свого призначення керівником

адміралтейства, пише: «Я мав намір підготуватися до нападу Німеччини так, начебто він мав відбутися наступного дня». На початку війни діяльність Черчілля на посаді морського міністра була досить позитивною. Флот був підготовлений до ведення бойових дій, що підтверджували військові навчання в липні 1914 року. Коли 3 серпня Німеччина виголосила війну Росії, Черчілль віддав наказ про повну мобілізацію флоту, а через 3 дні британський уряд на чолі з Асквітом оголосив війну Німеччині. Черчілль з початком війни розраховував на блискучі перспективи. Будучи членом уряду однієї з могутніших держав і керівником найсильнішого в світі військово-морського флоту, він мав значний вплив не лише в уряді, але й у всій країні. Однак уже через 10 місяців після початку війни його звільнять з посади міністра адміралтейства, а ще через 5 місяців – з військового кабінету. Політична кар'єра Черчілля була припинена майже на півтора року. Його повернув в уряд у 1917 році як міністра військового постачання, а опісля призначив військовим міністром і авіації (1918–1921) Ллойд Джордж, який став прем'єр-міністром наприкінці 1916 року.

Поразка Німеччини і закінчення Першої світової війни не принесли повного задоволення настроям керівників Антанти. Революції в Росії, Німеччині, Австро-Угорщині викликали серйозне занепокоєння в урядових колах Англії, Франції, а пізніше і США. Ллойд Джордж і Черчілль були єдині в прагненні припинити російську революцію війною за допомогою Німеччини. Черчілль писав: «Підкорити Росію ми можемо лише за допомогою Німеччини. Німеччину слід запросити допомогти нам у звільненні Росії». Після завершення Першої світової війни Черчілль відразу перейшов до розгортання нової війни проти Радянської Росії. Це був перший у політичній біографії Черчілля різкий поворот, коли він пішов на відкритий зв'язок з учорашнім ворогом, щоб спільними зусиллями вести війну проти революційної Росії, хоча в ті роки ці намагання не здійснилися. Інший факт аналогічного різкого повороту в політичних діях Черчілля відбувся після перемоги над гітлерівською Німеччиною в роки «холодної війни», але про це йтиметься пізніше.

Вже у перші повоєнні місяці 1918–1919 років Черчілль виявився одним з найактивніших і послідовних організаторів інтервенції проти Росії. Англійський уряд домовився з урядами США, Франції та Японії про те, що союзники спільними збройними силами придушуть

російську революцію. Росія була умовно поділена на зони окупації. Черчілль був серед найбільш радикальних британських політиків поряд з Керзоном, Сесилем та іншими, які вимагали розгорнутої інтервенції проти Радянської Росії. Однак активізація робітничого руху в Англії та інших країнах на підтримку радянської влади, початок післявоєнної економічної кризи, рішучість російських народів відстоювати свою незалежність та інші фактори не дали змоги до кінця сформувати потужний антирадянський фронт. Тому Черчіллю та його однодумцям залишалося задовольнятися направленням в Росію обмежених військових контингентів і наданням військової допомоги Колчаку, Денікіну та іншим білогвардійським генералам.

Антирадянська налаштованість Черчілля не була його політичним кредо, пов'язаним лише з Жовтневою революцією. Ця антирадянськість сформувалася на попередній антиросійській політиці певних правлячих кіл Великої Британії, які виношували плани граничного послаблення ще царської Росії внаслідок світової війни, з метою перетворення великої держави на напівколоніальну, політично й економічно залежну територію від британських банків і монополій. Ще восени 1916 року, як свідчить Ллойд Джордж, англійський уряд розглянув меморандум міністерства закордонних справ про розв'язання майбутніх територіальних проблем у післявоєнній Європі. У цьому документі передбачалося перетворення Польщі на буфер між Росією та Німеччиною, а виникнення низки балканських держав на території колишньої Австро-Угорської імперії покликано було створити ефективний бар'єр «проти російського домінування в Європі».

Черчілль, який став військовим міністром і міністром авіації в 1918–1921 роках, прагнув не лише розширення інтервенції в Росії, а й знищення радянської влади. Однак не всі політики Англії, Франції і США поділяли ці прагнення. Зрозуміло, це не було актами симпатії стосовно революційної влади в Росії. Просто, в Європі та Америці поширювався протестний рух робітничого класу під гаслом «Руки геть від Росії!». Цей рух поєднувався з різким загостренням соціально-економічної кризи, що могло призвести до всенародного революційного вибуху. Під тиском трудящих англійський уряд приймає рішення наприкінці 1919 року відкликати свої війська з Росії. Інтервенція проти Радянської Росії зазнала поразки. Черчілль змушений

був задовольнитися лише військовою допомогою білогвардійцям, а також організацією боротьби різних антирадянських угруповань всередині Радянської республіки. Так, відомий борець проти радянської влади Борис Савинков свідчив на судовому процесі в 1924 році, що не тільки зустрічався з Черчіллем на ґрунті спільної боротьби з Радянською владою, а й одержав досить енергійну допомогу. Він заявляв: «Черчілль показав мені карту півдня Росії, де прапорцями були позначені війська денікінські і ваші війська... він показав мені денікінські прапорці і раптом сказав: «Ось моя армія».

Діяльність Черчілля на посаді військового міністра в коаліційному уряді Ллойда Джорджа не увінчалася успіхом. Інтервенція провалилася, а громадянська війна в Росії завершилася розгромом білого руху. В Англії зростає авторитет і вплив лейбористів. Черчілль дедалі більше замислюється над тим, щоб повернутися до консерваторів, з якими його пов'язувало минуле, і його внутрішній ідейно-політичний стан. Однак, лідери Консервативної партії не поспішали вибачити ренегата, який колись зайшов надто далеко в руйнівній критиці консерватизму. У нових умовах Черчілль одержує посаду міністра колоній у 1921–1922 роках, зберігши за собою керівництво військовою авіацією.

Діяльність Черчілля на посаді міністра колоній збіглася з різким загостренням на Близькому Сході. У цих умовах Черчілль збирає в Каїрі збори англійських військових і колоніальних чиновників Близького Сходу. Частково вирішивши проблему арабських правителів на цих територіях, Черчілль приймає рішення вести придушення колоніальних повстань не сухопутними військами, а військово-повітряними силами шляхом бомбардування. Такий план надавав Англії більшу економію (військові витрати на Близькому Сході були скорочені з 40 млн. до 5 млн. ф. ст. на рік).

На 1922 рік політична боротьба між консерваторами і лібералами загострилася. Формальними передумовами до неї прислужилися дві події: надання Ірландії статусу домініону та авантюристичний ультиматум Черчілля Туреччині, який ледве не завершився початком нової війни. Консерватори на чолі з Бонаром Лоу заявили про розрив коаліції з лібералами і Ллойд Джордж подав у відставку. Лоу сформував однопартійний консервативний уряд, розпустив парламент і виголосив нові вибори. Підсумки виборів 1922 року були тяжким ударом для Черчілля в його попередньому окрузі Данді.

У парламент з великою перевагою пройшов лейборист Е. Д. Морель. Уперше з 1900 року Черчілль опинився поза парламентом. Сам він писав про цей період своєї біографії: «Я й оком не встиг моргнути, як опинився без роботи, без місця в парламенті, без партії і навіть без апендиксу». Так завершився ліберальний період політичної біографії Черчілля.

Після політичного провалу і перенесеної операції Черчілль з дружиною Клементиною, секретарем, лакеєм і покоївкою їде на південь Франції, де займається літературною працею і живописом. Там він написав два томи книги «Світова криза», яка набула широкого оприлюднення в Англії. Багато відомих діячів літератури і політики високо оцінили працю Черчілля. На величезний гонорар (20 тис. фунтів стерлінгів) він купив маєток Чартвелл, в якому прожив до кінця свого життя. Однак літературна праця, живопис і турботи з упорядкуванням нового маєтку не могли задовольнити Черчілля. Він був відсторонений від політики. Вибори 1922 року принесли перемогу консерваторам, але на другому місці опинилися лейбористи, які, посилюючи свій вплив у британському суспільстві, мали реальний шанс перетворитися з опозиційної на правлячу партію. Консерватори, прийшовши до влади, вважали головними ворогами Англії Радянський Союз у міжнародних справах і всередині країни – власний робітничий рух. Черчілль тонко відчував ці дві обставини і побачив перспективу свого повернення у владу.

У 1923 році пішов у відставку і незабаром помер від раку лідер консерваторів і прем'єр-міністр Англії Бонар Лоу, який був непримиренним і впливовим супротивником Черчілля. Лідером і прем'єр-міністром став Стенлі Болдуїн, з яким у Черчілля був установлений зв'язок. Прихильниками повернення Черчілля в Консервативну партію були Остін Чемберлен, брат майбутнього прем'єр-міністра Невілла Чемберлена, і лорди Біркенхед та Бальфур. Однак якщо верхівка консерваторів готова була повернути Черчілля до своїх лав, то більшість рядових консерваторів ставилися до нього негативно, не пробачаючи ренегатства. На парламентських виборах 1923 року Черчілль знову зазнає поразки. У країні вперше керує лейбористський уряд на чолі з Макдональдом, які підтримували ліберали. Однак лейбористи протрималися при владі недовго. У жовтні ліберали відмовили їм у підтримці і відбулися нові парламентські вибори, які принесли перемогу консерваторам, і Стенлі

Болдуін сформував консервативний уряд. Черчилль, завдяки різким антирадянським і антилейбористським демагогічним виступам, здобув перемогу у виборчому окрузі Еппінг і одержав посаду міністра фінансів у новому уряді. З цього часу і до кінця свого життя Черчилль – активний діяч і лідер британських консерваторів.

Незважаючи на повну необізнаність у фінансових питаннях, Черчилль майже п'ять років пропрацював на цій посаді і за підтримки кваліфікованих радників і помічників досяг деяких успіхів. У 1925 році було введено золотий стандарт фунта стерлінгів з метою відновлення ролі Лондона як світового фінансового центру. Реформа відновила довоєнну вартість фунта (1 фунт дорівнював 4,86 американських доларів), що стало вагомим досягненням для фінансових кіл Англії. Однак фінансова реформа зумовила підвищення цін на світових ринках на англійські товари на 12 відсотків, що негативно позначилося на розвитку англійської промисловості та соціальному становищі робітничого класу. У травні 1926 року вибухнув перший в Англії всезагальний страйк, під час якого Черчилль відкрито виявив себе як рішучий і непримиренний супротивник трудящих.

У 1929 році консерватори на парламентських виборах втратили понад 140 депутатських місць і опинилися другими після лейбористів. Лідер Лейбористської партії Макдональд сформував суто лейбористський уряд, який протримався близько двох років. Місця в цьому уряді для Черчилля не виявилось: адже з лейбористами в нього була постійна ворожнеча, що доходила до обопільних образ, а керівництво консерваторів до нього різко охоллоло через його пихатість і непродумані політичні вчинки всередині країни і на міжнародному рівні (провокації проти СРСР, дружні зв'язки з Муссоліні та захоплення італійським фашизмом). Незалученість Черчилля до урядової діяльності, несподівано для нього і багатьох оточуючих, розтягнулася майже на десять років.

Прихід фашистів до влади в Німеччині, створення військово-політичного союзу Німеччини, Італії та Японії (вісь «Берлін – Рим – Токіо»), політика потурання фашистам Н. Чемберлена, яка призвела до ганебної Мюнхенської змови 1937 року, – все це свідчило про підготовку до нової світової війни. У цих умовах Черчилль активно виступав (у тому числі й у парламенті) проти зовнішньополітичного курсу Болдуїна-Чемберлена, вважаючи цей курс недалекоглядним і

виключно ризикованим, і вимагав швидкого переозброєння англійських збройних сил.

Десятиріччя усунення Черчілля від урядової діяльності, яке розтягнулося на 30-і роки минулого століття, спочатку вкинуло його у смуток, але незабаром пробудило до рішучої боротьби за лідерство в Консервативній партії і реальній політиці. Місцем такої боротьби для нього залишався парламент, а також прилюдні виступи з лекціям і в засобах масової інформації. Під час поїздок до Канади, Сполучених Штатів, деяких європейських країн він не тільки прагнув пояснювати своє політичне кредо, а й намагався розширювати коло знайомства з впливовими політиками. Як і в попередні періоди простою в державній діяльності, Черчілль інтенсивно займається літературною працею, обравши на цей раз написання шеститомного «Життя Мальборо», свого видатного пращура й засновника герцогського роду – Джона Черчілля. У парламенті Черчілль виступає проти надання Індії статусу домініона, а з 1933 року предметом його гострих виступів стає фашистська Німеччина. У квітні 1933 року, виступаючи в парламенті, він сказав: «Німці вимагають рівності в озброєнні і рівності в організації армій і флотів... Це надзвичайно небезпечні вимоги. Ніщо в житті не вічне. Але якщо Німеччина досягне повної рівності у військовому становищі зі своїми сусідами в той час, коли її власні закиди ще не задоволені і коли вона перебуває в тому настрої, який ми могли із скорботою спостерігати, ми, безумовно, опинимося недалеко від відновлення всезагальної європейської війни».

Провал політики умиротворення гітлерівців за рахунок окупації Австрії і Чехословаччини внаслідок Мюнхенської змови, початок Другої світової війни, результатом якого стало зруйнування і захоплення Польщі, різко змінили внутрішньополітичне становище в Британії на користь Черчілля. Уряд Чемберлена втратив довіру більшості англійців. Восени 1939 року Черчілль був призначений на посаду військово-морського міністра, а в травні 1940 року, після відставки Чемберлена, він став прем'єр-міністром коаліційного уряду. Таким чином, до Черчілля після десятирічної перерви прийшла довгоочікувана влада, яка вперше увінчалася найвищою державною посадою Великої Британії.

В останню чверть століття свого життя Черчілль двічі очолював англійський уряд: вперше у 1940–1945 роках і вдруге – у 1951–1955.

Обидва прем'єрства радикально відрізняються і за своєю організаційно-політичною спрямованістю, і за результативністю в міжнародних справах, і за ідеологічною налаштованістю. Перше прем'єрство проходило в умовах Другої світової війни, коли необхідно було сконцентрувати всі зусилля на мобілізацію внутрішніх ресурсів і міжнародного співробітництва на жорстоку боротьбу з гітлерівською Німеччиною та її сателітами для досягнення перемоги. Друге прем'єрство збіглося з піком «холодної війни» проти Радянського Союзу, зачинателем і прапороносцем якої був сам Уїнстон Черчілль.

Зовнішньополітична орієнтація Черчілля в період його першого прем'єрства радикально змінилася. У міжнародному житті планети відбувалися кардинальні зміни, які принесла, розв'язана гітлерівцями Друга світова війна. У листопаді 1936 року був створений так званий «Антикомінтернівський пакт», перетворений у 1940 році на «берлінський пакт», який поєднав у військово-політичний альянс під проводом Німеччини низку держав: Японію, Італію, Угорщину, Маньчжоу-Го, Іспанію, Фінляндію, Хорватію, Данію, Румунію, Словаччину і Болгарію. Надії певних політичних кіл Англії, Франції і США на те, що Німеччина зі своїми сателітами почне війну проти Радянського Союзу не виправдалися. Фашистські війська напали спочатку на Західну Європу.

У короткий термін були розгромлені армії Франції, Бельгії, Голландії, а території цих країн виявилися окупованими. Почалося бомбардування британських міст. Намагання Черчілля відірвати Італію від гітлерівського блоку, використовуючи особисті контакти з Муссоліні, зазнали поразки. Не був здійснений черчіллівський проект військово-політичного об'єднання з Францією. Після червня 1941 року Черчілль бачить єдиний порятунок Англії у підписанні союзницького договору з СРСР. Своїм політичним досвідом і авторитетом, цілеспрямованістю та енергією Черчілль в тяжкі часи для своєї батьківщини зумів подолати класову ненависть до Радянського Союзу і багато зробити для формування і зміцнення антигітлерівської коаліції. Він організував енергійну перебудову всього життя Британії на ведення війни, 22 червня 1941 року заявив про підтримку СРСР у війні з Німеччиною і підписав радянсько-британську угоду про спільні дії проти спільного ворога, а потім і договір про союз у травні 1942 року.

Прем'єрство Черчілля в роки війни не можна оцінити однозначно. Його політична двоїстість виявлялася протягом усього періоду спільних дій проти фашистської Німеччини. З одного боку, Черчілля виступає як дійовий союзник і багато робить з надання допомоги Радянському Союзу озброєнням, сировиною, обмундируванням і харчами. Він щиро захоплюється мужністю і героїзмом радянських воїнів, демонструє всілякі почесті радянському народу, Червоній Армії, особисто Сталіну. З іншого боку, він постійно ускладнює і торпедує різні питання і проблеми, пов'язані зі спільними військовими діями або з післявоєнним устроєм світу.

Листування Черчілля зі Сталіним у роки війни є найбільш об'єктивним документом, який підтверджує цю двоїстість. Наведемо найбільш характерні місця з листування:

- «Ми всі тут дуже раді тому, що російські армії виявляють такий сильний, сміливий і мужній супротив цілком неспровокованому і безжалісному вторгненню нацистів. Хоробрість і наполегливість радянських солдат і народу викликають загальне захоплення...» (липень 1941 року);

- «Неможливо описати те почуття полегшення, з яким я щодня дізнаюся про Ваші чудові перемоги на російському фронті. Я ніколи ще не відчував себе настільки впевненим у результатах війни» (грудень 1941 року);

- «Немає слів, щоб висловити захоплення, яке всі ми відчуваємо від блискучих успіхів Ваших армій у боротьбі проти німецького загарбника. Але я не можу втриматися, щоб не надіслати Вам ще слово подяки і поздоровлення з приводу всього того, що робить Росія для спільної справи...» (лютий 1942 року).

Захоплення Черчілля героїзмом і стійкістю Червоної армії і радянського народу пронизує його послання протягом усіх воєнних років. Він захоплено вітає видатні перемоги радянських військ під Сталінградом, на Курській дузі, при визволення Орла, Смоленська, Білорусі, України, Польщі, гаряче дякує Сталіну за суттєву військову допомогу союзникам у період їхньої поразки під Арденами в грудні 1944 – січні 1945 років. 6 січня 1945 року Черчілля пише Сталіну: «Я буду вдячним, якщо Ви зможете повідомити мені, чи можемо ми розраховувати на потужний російський наступ на фронті Вісли чи де-небудь в іншому місці...», а після успішного широкого наступу радянських військ всього центрального фронту від Карпат до

Балтійського моря він пише Сталіну: «Ми вражені Вашими славними перемогами над спільним ворогом і потужними силами, які Ви виставили проти нього. Прийміть нашу найгарячішу вдячність і привітання з приводу історичних подвигів».

Очолюючи англійську урядову делегацію на доленосних конференціях союзників у Тегерані, Ялті і Потсдамі (на останній конференції лише в початковій стадії – А.П.), Черчілль зробив значний внесок у переможне завершення війни проти гітлерівців, а також у повоєнне облаштування світу. Найважливішим підсумком цих конференцій були рішення про передачу до міжнародного суду головних військових злочинців і засудження фашизму, про прикордонні зміни в повоєнній Європі, про створення міжнародної організації з ефективного подолання міжнародних військових конфліктів і забезпечення міжнародної безпеки – Організації Об'єднаних Націй (ООН).

Однак і в період війни Черчілль, будучи в ранзі голови британського уряду, нерідко ставав ініціатором і прихильником деструктивних проблем, які почасти ускладнювали взаємовідносини союзників. Так, він довго і наполегливо чинив опір відкриттю другого фронту в Європі шляхом форсування англо-американськими військами Ла-Маншу. Він багато сил доклав, щоб не включати північно-східні території Німеччини до складу Польщі, яка відмовила зазіханням на владу еміграційного уряді в Лондоні і сформувала прорадянський режим. Черчілль був категорично проти включення Білорусії та України як самостійних членів ООН, і лише рішуча підтримка пропозиції Сталіна з боку Рузвельта позитивно розв'язала цю проблему на користь двох радянських республік. Будучи фактичним прихильником підписання акта про капітуляцію Німеччини англо-американцями без участі СРСР, Черчілль розраховував обмежитися документом, підписаним у березні 1945 року в Реймсі представниками штабів німецького західного фронту та англо-американських військ. Рішуча позиція радянського керівництва не дала змоги реалізувати сепаратну угоду союзників з німцями на західному фронті, і капітуляція була призначена на 8 травня 1945 року за участю командування всіх союзних армій.

У липні 1945 року консерватори зазнали поразки на парламентських виборах. Черчілль пішов у відставку й уряд сформував лейборист Клемент Еттли, який і очолив англійську делегацію на

завершальній стадії конференції в Потсдамі. Черчілль знову опинився за бортом великої міжнародної політики, що стало для нього неочікуваним і суттєвим ударом. Численні його біографи і дослідники не заперечують того факту, що політичне фіаско консерваторів та їхнього лідера Уїнстона Черчілля на парламентських виборах 1945 року пов'язане з різким поворотом у бік ворогування стосовно Радянського Союзу, хоча Друга світова війна ще не закінчилася і продовжувалися військові дії на азіатсько-тихоокеанському регіоні, куди спрямував свої збройні сили СРСР, відданий союзницькій домовленості.

Як голова консервативної опозиції в британському парламенті Черчілль очолив кампанію за розв'язання «холодної війни» проти Радянського Союзу. Його виступи в парламенті про внутрішні питання життя країни не викликали інтересу серед парламентарів і підтримки в англійському суспільстві, і Черчілль, будучи вправним політиком, повністю переключився на міжнародні проблеми. Початком кампанії з розв'язання «холодної війни» стала промова Черчілля у Вестмінстерському коледжі містечка Фултона (США, штат Міссурі) 5 березня 1946 року у присутності президента США Г. Трумена, який його супроводжував і представив слухачам. Промова була проголошена за погодженням з британським урядом та американськими державними лідерами.

У цій промові Черчілль заявив про пряму загрозу і безпосередню небезпеку нової світової війни та міжнародної тиранії, яка виходить немовби від Радянського Союзу та міжнародного комунізму. Він закликав до створення «братської асоціації народів, які розмовляють англійською мовою», говорив про військово-політичний їхній союз, висунення до СРСР вимог негайної капітуляції, про превентивні військові заходи у разі відмови капітулювати. Під цими заходами мався на увазі атомний шантаж. Через 10 днів Черчілль дослівно повторює свою фултонську промову в Нью-Йорку на вродистому банкеті в присутності губернатора штату. У вересні 1946 року Черчілль виступає з аналогічною промовою в Цюрихському університеті Швейцарії, закликаючи до створення «об'єднаної Європи» проти СРСР. Потім іде активна підтримка «доктрини Трумена», «плану Маршалла» і створення НАТО. 23 березня 1949 року Черчілль виступив у Бостоні з безпосереднім закликом до американців вдатися до рішучих дій з викорінення більшовизму і вигнання

Радянського Союзу з Європи. Всі ці і подібні їм численні виступи Черчілля створили йому репутацію прапороносця «холодної війни».

У жовтні 1951 року консерватори одержали на парламентських виборах нестійку більшість (на 26 депутатських мандатів більше, ніж лейбористи), і Черчілль знову став британським прем'єр-міністром. Це був його останній термін входження у владу, який завершився в 1955 році. В ці роки Черчілль активно сприяє ремілітаризації Західної Німеччини, беручи участь у створенні військово-політичних блоків СЕАТО (1954) та «Багдадський пакт» (1955), спрямованих проти національно-визвольного руху в Азії. Англія створює власне ядерне озброєння. Але радикально-агресивна антирадянська спрямованість зовнішньої політики Черчілля змінюється на реальну оцінку наявного стану. На цей час Радянський Союз не тільки став володарем ядерної зброї, а й створив першу в світі водневу бомбу. В 1953–1954 роках Черчілль неочікувано для багатьох сучасних політиків став боротися за мирні угоди співіснування з Радянським Союзом. У період останнього прем'єрства Черчілль був нагороджений вищою нагородою Англії – орденом Підв'язки, що принесло йому рицарське звання. Однак у Черчілля погіршилося здоров'я, почала швидко прогресувати глухота. Його відставка готувалася поступово, без галасу і з усіма можливими почестями. На початку квітня 1955 року Черчілль назавжди покинув велику політику, зберігши за собою членство в парламенті до самої смерті.

Володіючи неабиякими літературними здібностями, Черчілль залишив після себе вагомому історико-політичну спадщину. Його книги «Історія малоканадського походу» (1898), «Війна на річці» в двох томах (1899), «Життя лорда Рандольфа Черчілля» в двох томах (1898), «Світова криза» в шести томах (1899), «Мальборо, його життя і час» в чотирьох томах (1933–1938), «Друга світова війна» в шести томах (1948–1954), «Історія народів, які розмовляють англійською» в п'яти томах (1956–58) широко відомі не лише в Англії, а й в усьому світі. Дослідницька, інформаційно-пізнавальна і публіцистична література про Черчілля нараховує імена кількох сотень авторів. У власних працях і в працях інших авторів Черчілль постає не лише видатним політичним діячем XX століття, а й як складна й іноді суперечлива особистість, яка відзначалася значною цілеспрямованістю та неординарністю вчинків. Політичний портрет Уїнстона Черчілля формувався

на основі його видатного родоводу, активної особистісної політичної діяльності, яка видозмінювалася і коригувалася відповідно до конкретних умов внутрішньополітичних і міжнародних обставин, титанічної працездатності й непересічних інтелектуальних даних.

Короткі висновки

1. Один із визначних політичних лідерів ХХ сторіччя Конрад Аденауер прожив 91 рік, пережив крах трьох німецьких держав: Імперії Вільгельма II, Веймарської республіки, нацистської Німеччини. У 1949 році він створив четверту в ХХ сторіччя німецьку державу – Федеративну Республіку Німеччина. Політика К. Аденауера ґрунтувалася на двох китах – соціальній ринковій економіці і «новій Німеччині в новій Європі». Сучасна Німецька держава – шанований і рівноправний член європейського і світового товариства, володіє потужною економікою і забезпечує своїм громадянам вищу якість життя. Утримати стратегічний курс розвитку країни прагне сучасний Уряд Німеччини на чолі з восьмим канцлером після К. Аденауера Ангелою Меркель.

2. Генерал Шарль де Голль як політичний лідер по праву займає цілком особливе місце у французькій і світовій історії ХХ століття. Ідея, якій де Голль присвятив усе своє життя, це – велика і сильна Франція.

У роки Другої світової війни, після вступу СРСР у війну з Німеччиною, де Голль без коливань узяв курс на союзницькі взаємовідносини з Радянським Союзом, виступив за військове співробітництво з Москвою. У цей період де Голль у різних історичних ситуаціях спілкувався з Ф. Рузвельтом, У. Черчіллем, Й. Сталіним, а після війни з К. Аденауером.

Де Голль виступив ініціатором Конституції 5-ої республіки. Життя де Голля було суперечливим і незвичайним. 9 листопада 1979 року він завершив свій життєвий шлях, не доживши 13 днів до свого 80-річчя. Генерал де Голль по праву зайняв виняткове місце серед державних діячів, висунутих французькою нацією.

3. Ім'я Франкліна Делано Рузвельта широко відоме. Роки його президентства займають видатне місце в історії Сполучених Штатів Америки. Життя і діяльність Рузвельта є безперечно повчальними для майбутніх поколінь.

Ф. Рузвельт пройшов складний шлях адміністративних посад: заступник Морського міністра, губернатор штату Нью-Йорк. 8 листопада 1932 року обирається Президентом Сполучених Штатів Америки, проголошує «новий курс» розвитку країни. У листопаді 1836 року, в листопаді 1940 року, в листопаді 1944 року знову обирається Президентом США. Разом з Й. Сталіним, У. Черчіллем брав участь у Тегеранській (1943), Ялтинській (1945) конференціях, на яких вирішувалася доля світового порядку. Помер Ф. Рузвельт 12 квітня 1945 року на 64-у році життя. Ліндон Джонсон: «Франклін Д. Рузвельт був людиною, здатною вирішувати страшні проблеми в страшні часи».

4. Минуло понад піввіку як відійшов із життя Йосип Сталін, але його політика, сам він як особистість є предметом постійного інтересу та наукового вивчення. І жоден дослідник, якої б точки зору він не дотримувався, не в змозі не відзначити роль Й. Сталіна в багатьох найважливіших подіях, які стали провідними віхами в розвитку людства: участь у підготовці і проведенні збройного повстання в Петрограді в жовтні 1917 року, перебування на фронтах громадянської війни, проголошення курсу після смерті В. І. Леніна на побудову соціалізму в одній окремо взятій країні, індустріалізація країни і колективізація сільського господарства. Безперечна заслуга Сталіна у перемозі у Великій Вітчизняній війні. Тоді він спільно діяв з Ф. Рузвельтом, У. Черчіллем, де Голлем. Водночас на совісті Сталіна жорстокі репресії, під жорна яких потрапило багато невинних людей.

5. Серед видатних політичних діячів ХХ століття Уїнстону Черчіллю належить особливе історичне місце, яке визначається його непересічними якостями та здібностями, а також видатними планетарними подіями, активним учасником яких він був.

Уїнстон Черчілль народився 30 листопада 1874 року у родовому маєтку герцогів Мальборо Бленхеймі. Дитинство та юність його припадають на золоту вікторіанську епоху, коли буржуазна Англія досягла найвищого розквіту. Країна мала найбільш передову та потужну для того часу промисловість. Успішна зовнішня торгівля перетворила Англію на світового банкіра, а Лондон – став фінансовим центром світу.

Міністр адміралтейства, міністр військового оснащення, військовий міністр і міністр авіації – такі основні посади У. Черчілля

після закінчення Першої світової війни. У цей час виступав послідовним прихильником розширення інтервенції в Росії і знищення радянської влади.

На початку Другої світової війни У. Черчілль був призначений на посаду військового міністра, а в травні 1940 року він став прем'єр-міністром коаліційного уряду. Перше прем'єрство (1940–1945) проходило в умовах жорстокої боротьби проти гітлерівської Німеччини. У цей час У. Черчілль виступає як діяльнісний союзник і багато робить для надання допомоги Радянському Союзу, веде активне листування з Й. Сталіним. Друге прем'єрство (1951–1955) збіглося з піком «холодної війни» проти Радянського Союзу, натхненником якої був сам У. Черчілль. У. Черчілль залишив після себе вагомому історико-політичну спадщину. У власних працях і в працях інших Черчілль постає не лише видатним діячем ХХ століття, а й як складна й іноді суперечлива особистість, яка відзначалася неординарністю вчинків.

Контрольні запитання та завдання.

1. Визначіть роль Конрада Аденауера у створенні четвертої Німецької держави – Федеративної Республіки Німеччина.
2. Які риси характеризують Шарля де Голля як політичного лідера Франції? У чому полягає особиста роль де Голля в становленні п'ятої республіки?
3. Дайте характеристику основних факторів «нового курсу» Франкліна Рузвельта. Яка роль США і особисто Ф. Рузвельта в розгромі фашистської Німеччини?
4. Чим пояснити суперечності оцінок особистості і діяльності Сталіна? Дайте порівняння радянського і фашистського політичних режимів.
5. Які фактори зумовлюють роль і місце Уїнстона Черчілля в історії Великої Британії і світовій історії?

Література

1. Безыменский Л.А. Гитлер и Сталин перед схваткой. – М.: Вече, 2000. – 512 с.
2. Буллок А. Гитлер и Сталин: жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание: В 2-х т. – Т.1. – 656 с.; Т.2. – 688 с. / Пер. С англ. – Смоленск: Русич, 1988.

3. Крючков В.А. Личность и власть. – М.: Просвещение, 2004. – 383 с.

4. Молчанов Н.Н. Генерал де Голль. – М.: Международные отношения, 1973. – 496 с.

5. Пейрефит А. Таким был де Голль. – М.: Московская школа политических исследований, 2003. – 696 с.

6. Підлуцький Олекса. Конрад Аденауер: батько нової Німеччини // Постаті ХХ століття. – К.: Дух і літера, 2007. – 268 с.

7. Такер Р. Сталин. История и личность: Путь к власти. 1879 – 1929; У власти. 1928 – 1941 / Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь мир», 2006. – 864 с.

8. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. Политический портрет. – М.: Мысль, 1968. – 479 с.

9. Яковлев Н.Н. Франклин Рузвельт – человек и политик (изд.2-е). – М.: Международные отношения, 1969. – 504 с.

IV. ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ КРАЇН СНД І БАЛТІЇ: ЗАГАЛЬНЕ Й ОСОБЛИВЕ

Аналізуючи підсумки реформ початку 90-х рр., російський соціолог Ю. Левада зазначив, що «в цілому у 90-і рр. «проста людина» не стала жити краще, але стала жити по-іншому, оскільки була змушена крок за кроком пристосовуватися до нової історичної реальності... Вимушене пристосування до ринку само по собі не закріплює та не породжує суспільні стандарти демократичного устрою. В реальному житті у 90-х рр., відбулося «лояльне» відчуження «суспільної людини» від держави, влади, політики». На нашу думку, ці слова абсолютно точно передають домінуючий психологічний стан населення не лише в Росії, а й решті країн СНД у період з кінця ХХ–на початку ХХІ століть. Констатуючи діагноз «політичного відчуження», слід визнати, що без подолання настрою апатії населення щодо майбутнього країни неможливе успішне здійснення великих національних модернізаційних проектів, які мають місце на пострадянському просторі. В усякому разі у 2006 році Нобелівську премію з економіки було присуджено американському економісту Едмунду Фелпсу за його роботи 1960–1970-х роках, в яких науковцю вдалося довести, що суб'єктивні настрої індивідів впливають в тому числі і на економічну політику держави. Фактично, йдеться про те, що коли керівництво країни веде зрозумілу політику і надає населенню чітко артикульовані імпульси щодо майбутнього, то така *психологічна стратегія може з часом дати синергетичний ефект у вигляді реально позитивних економічних результатів*. Провідну ж роль у генеруванні суспільного оптимізму та соціальної енергії мають відігравати *політичні лідери*.

На нашу думку, дефіцит політичних лідерів на пострадянському просторі, які були би здатні наполягти на розробці довгострокової, прозорої модернізаційної програми, проводити адекватну та збалансовану політику з реалізації модернізаційних реформ; генерувати позитивні месиджі соціуму – одна із причин, яка зумовила дуже специфічну форму транзитних перетворень, т.зв. «пострадянського транзиту».

1. Росія, Білорусь, Молдова та Україна: політичне лідерство в умовах модернізації

Правові (конституційні) функції президентів автоматично робили на початку – в середині 90-х років ХХ століття голів держав і в Російській Федерації, і в Білорусі, і в Молдові та в Україні центром політичних режимів, головними політичними акторами в своїх країнах, а відповідно – *формальними лідерами*, що були змушені (відповідно до компетенції) інтегрувати суспільство, виконувати патронажні функції, ухвалювати оптимальні політичні рішення і т. д. Поступово політичний режим кожної з аналізованих країн набував своєї політичної специфіки. Наприклад, Білорусь і Росія поступово перетворилися на керовані демократії із гіперцентралізованою навколо президента системою влади. Різниця двох режимів полягає в тому, що в Білорусі централізація влади навколо Президента відбулася за рахунок порушення процедурних конституційних норм, а в Росії – без формального порушення правового поля країни. Молдова ж ще в середині 90-х відмовилась від моноцентричної владної моделі і почала дрейф вбік парламентаризму. Україна, яка досягла певних результатів у розбудові моноцентричної влади у ХХ столітті, лише в середині 10-х років ХХІ століття почала рух до збалансованого розподілу влади між політичними акторами. Спробуємо з'ясувати, *наскільки політичним лідерам згаданих країн вдалося стати лідерами фактичними*, внесок яких у політичну історію країни визнається як власним населенням, так і іноземними елітами.

Центральносхідноєвропейські країни (Польща, Чехія, Угорщина та інші) пішли шляхом створення реальних демократій, що зумовило коректне функціонування новостворених політичних режимів вже у другій половині 90-х років ХХ ст. Країни СНД обрали дещо інший шлях. До основних факторів, що зумовили створення в 90-х років ХХ ст. в Білорусі, Молдові, Росії та Україні «керованих» демократій із гіперболізованим впливом президента, можна віднести:

- відсутність тривалого досвіду демократичного будівництва;
- вирішення, поряд із розбудовою демократичних інститутів, ще двох дуже складних завдань – переходу від соціалістичної до ринкової економіки та перехід від імперії до сучасної європейської нації;
- відсутність повної ротації еліт.

Російська Федерація була першою країною в СНД, де виникла система «безальтернативних» президентів, які використовували/використовують право та демократичні інститути переважно як камуфляж, за допомогою якого здійснюється передавання влади призначеним наступникам. Аналогічні «керовані демократії» із гіпертрофованим впливом президентів були створені у 90-х роках минулого століття практично в усіх країнах СНД. *Винятком стали країни Балтії.*

Шанси на перехід до реальної демократії вже всередині 90-х рр. минулого століття були найреальнішими, стверджують науковці, серед країн СНД саме в Україні та Білорусі, де відбулася мирна ротація влади.

Росія: Борис Єльцин – втрачені можливості модернізації. Ретроспективний погляд у новітню історію дає змогу визначити головні модернізаційні виклики, що стояли перед Російською Федерацією, її елітою та лідерами на початку 90-х років ХХ століття, а саме:

- пошук акторів (політичних суб'єктів), які були би модераторами модернізаційних процесів у РФ і склали б «порядок денний» для перетворень у Росії;
- формування нової політичної та нової бізнес-еліти;
- визначення форм – за результатами переговорів та досягнення консенсусу в межах еліти та в межах суспільства – економічного, політичного та соціального пострадянського існування країни;
- визначення нової форми геополітичної ідентичності в умовах прискорення глобалізаційних процесів;
- політична, економічна, етнонаціональна стабільність в країні.

Визначальну роль у формуванні російської відповіді 90-х років ХХ століття на модернізаційні виклики зіграла особистість Бориса Єльцина, оскільки в умовах слабкості громадянського суспільства, нерозвинутості інститутів держави, ослаблення ролі права як універсального регулятора суспільних цінностей консолидувати різні бюрократичні корпорації був здатний **режим особистої влади національного лідера.**

Переважна більшість як опонентів, так і апологетів Єльцина визнають, що він був політиком неординарним і надзвичайно абмітним. Практично так само однозначно, аналізуючи результати

політичних та соціально-економічних рухів кінця ХХ століття, фахівці доходять висновку, що майже за десять років перебування Б. М. Єльцина при владі в Російській Федерації було створено в економіці «олігархічний капіталізм», що існує за рахунок використання олігархами доступу до надприбутків від сировинної державної ренти, в політиці – т.зв. «президентську демократію» або «ілюзорну демократію» (із гіперболізованим впливом президента на діяльність решти інститутів політичної системи Росії), що співіснувала поряд із розбалансованим владним механізмом та децентралізаційними тенденціями у взаєминах «Центр-Регіони». Отже, такою за змістом стала фактична відповідь Росії доби Б. Єльцина на модернізаційні виклики початку 90-х років минулого століття. Саме такий розвиток політичного режиму Єльцина був спрогнозований дослідниками в середині 90-х років минулого століття, коли стало зрозуміло, що політикум не генерує, а політичний лідер не в змозі стимулювати політикум шукати відповіді на магістральні виклики модернізації, що окреслені вище.

Негативні процеси в російській економіці (падіння темпів зростання ВВП, падіння рівня життя переважної більшості росіян); формування у Російській Федерації у 90-х років ХХ століття перехідного суспільства з елементами економічного і політичного плюралізму та ознаками політичної, соціальної та економічної стагнації – такі результати отримала Російська Федерація за часів перебування при владі Бориса Єльцина. Вже на заключній стадії правління Єльцина стало цілком очевидною збудована ним недолуга владна конструкція. Єльцинський метод збереження влади за рахунок роздавання політичних ресурсів і постійного політичного торгу поступово підривав підґрунтя і без того ослабленої держави. На думку дослідників, продовження розвитку країни за таким сценарієм мало б призвести до самоаннігіляції влади.

Путін: державний капіталізм та «керована демократія» – основні ідеологеми російського транзиту. Початок президентства Володимира Путіна пов'язаний із стабілізацією в Росії, запит на яку існував як з боку еліт, так і з боку переважної більшості населення, втомлених непрогнозованою політикою його попередника. Консолідований запит суспільства на «стабілізацію» обумовив головні завдання/виклики, які постали перед новим російським лідером на початку ХХІ століття, серед яких:

- стабілізація економічної та політичної ситуації в країні, піднесення державного впливу в економічній сфері;
- подолання соціально-економічного розриву між індустріальною Росією та постіндустріальними економіками, перш за все країн G8, шляхом пошуку оптимального варіанту переходу від сировинної економічної моделі до інноваційного розвитку економіки;
- пошук шляхів подолання децентралізаційних тенденцій у російській політиці та економіці;
- політична (інституціональна) легалізація нової бізнес-еліти, розробка моделі співіснування міцної влади та бізнес-еліти;
- активна боротьба за збереження впливу Росії на міжрегіональні та регіональні політичні процеси.

Отже, у 2000 році В. Путін почав будувати режим, за яким спонтанна гібридність влади та корпоративно-олігархічна складова в економіці поступилися місцем «новому порядку», де влада, як і раніше, перебувала в руках лідера, але останній вже спирався не на олігархів, а на бюрократію. «Відбудова держави Путіним пішла шляхом нарощування впливу бюрократичних структур через слабкість громадянського суспільства», підкреслюють російські політологи М. Петров та А. Рябов. *Виконуючи місію стабілізатора, Путін розпочав замість зберігання режиму Єльцина його демонтаж.*

Зазначимо, що геоекономічна кон'юнктура, що склалася в світі на початку XXI століття, була сприятливою для Росії, а тому і для нового російського президента. Вхід Володимира Путіна на владний Олімп Росії збігся у часі з початком зростання ціни на нафту, що значно активізувало російську економіку. Потужні надходження від експорту нафти та газу, з одного боку, збільшували дохідну частину російського бюджету і, відповідно, надавали певного маневру для розробки і реалізації більш гармонійної соціальної політики. З іншого боку – зростання світового попиту на енергетичну сировину збільшувало не лише державний бюджет, а й означало зростання надходжень російських ФПГ, які контролювали на той момент значну частину ринку газо- і нафторозвідки, нафтовидобування. Економічне зростання ФПГ призводило до збільшення їхнього впливу на політичну сферу і послаблення держави. В умовах стрімкого зростання цін на нафту Росія ризикувала перетворитися на типову нафтокраїну (петродержаву), визначальними рисами якої є існування багатих природних ресурсів, нерозвинутих суспільних

інститутів, слабкого державного сектору, високого ступеня концентрації влади та основних фондів, диспропорцій в економіці: дешевий імпорт, дорогий експорт, неконкурентноздатні неекспортоорієнтовані галузі економіки, залежність від світових цін на нафту та економічна нестабільність, вузька база оподаткування, концентрація капіталу, корупція.

Іншим бачив майбутнє країни В. Путін. Свою візуалізацію принципів організації влади та економіки в Росії він виклав у власній дисертації на тему «Стратегічне планування оновлення мінерально-сировинної бази регіону в умовах формування ринкових взаємин» в Державному гірничому інституті (Петербург). І хоча мова у дисертації Путіна йшла формально про принципи взаємодії держави та бізнесу у нафтовій галузі, фактично, наголошує американська дослідниця М. Олкотт, в цій роботі майбутній Президент РФ поставив питання про створення підстав для розвитку «державного капіталізму» – в економічній сфері, «керованої демократії» – в сфері політичній. (Цікаво, що вперше, вже як Президент Російської Федерації, Путін ввів у політичний обіг термін «керована демократія» лише у 2003 році, коли за фактом у країні вже був створений новий політичний режим). Отже, у кандидатській дисертації В. Путіна йшлося про принципи ведення господарства у нафтовій галузі РФ, а саме – про те, що:

- держава встановлює пріоритети у нафтодобуванні;
- експорт сировини (нафти) – лише резерв як для перетворення російської економіки на провідну економіку світу, так і для зростання (до європейських стандартів) рівня життя росіян;
- конкуренція з ТНК Заходу можлива лише з боку російських фінансово-промислових груп, які підтримуються державою;
- іноземні інвестиції у сировинну галузь РФ вітаються, але саме держава, а не приватний капітал (чи то іноземний, чи то російський) здійснює контроль за розробкою надр;
- необхідно створювати російські вертикально інтегровані фінансово-промислові групи, які мають конкурувати із іноземним капіталом на ринку нафтовидобування і які діють у межах, чітко встановлених державою.

Якщо економічна стабілізація передбачала зростання державного впливу в економіці, перш за все – в її експортоорієнтованій сировинній галузі, то відносна політична стабілізація в Росії на початку

президентства В. Путіна не стала базою для формування політичного консенсусу щодо шляхів подальшого розвитку країни. Фактично, стабілізація початку XXI століття стала лише пактом про ненапад між головними політичними акторами країни. Результатом першого періоду президентства Путіна стала легалізація влади нової російської еліти, яка, на думку лідера, мусила б взяти на себе провайдерську роль у процесі модернізації.

Втім, легалізовані у політичній системі координат нові російські еліти не стали модераторами модернізаційних процесів. Уже на початку XXI століття стає зрозумілим, що еліти підтримали запропонований Президентом РФ пакет реформ у 2002–2004 роках, керуючись не прагненням створити в Росії нове суспільство, підґрунтям існування якого є розбудована на ринкових принципах економіка та конкурентна демократія, а прагматичним розумінням того, що переважна частина державної власності поділена, а тому потрібна нова, більш модерна модель функціонування економіки, яка б дала змогу, з одного боку, за рахунок бюджету вирішувати існуючі в суспільстві соціальні проблеми, з другого – відкрила б еліті шлях до ще неприватизованої державної власності. Отже, еліти підтримали реформи Путіна тому, що вбачали в них лише інструмент оптимізації існуючої політичної та соціально-економічної системи, яка б давала змогу їм зберігати свій вплив. Бути ж провайдером модернізації російська еліта на початку XXI століття була не здатна априорі, оскільки модернізаційна схема для Росії передбачала: 1) докорінну зміну експортно-паливної моделі російської економіки (яка цілком відповідала на той момент стратегічним інтересам російської еліти); 2) зміну механізму ухвалення політичних рішень, а саме – перехід від кулуарно-кланової схеми ведення політики до демократизації механізмів ухвалення політичних рішень, до «демократії участі» (що також не відповідало стратегічним планам російської еліти). Більше того, збереження впливу сучасної російської еліти робило неможливим реалізацію модернізаційних схем, оскільки збереження її впливу означало консервацію моделі розвитку Росії кінця XX – початку XXI століття.

В умовах відсутності зацікавлених політичних суб'єктів у реалізації глибокої модернізаційної моделі В. Путін запропонував схему «керованої демократії» (яку частина дослідників вважає «модернізацією по-російському»). Вперше Путін дав визначення

цього терміна в інтерв'ю газеті New York Times у жовтні 2003 року, зазначивши, що «керована демократія» – це політична система, побудована за принципом контролю «згори донизу», яка забезпечує громадянам Росії такий самий правовий захист, як і в країнах із розвинутою демократією. Така система, зазначив Путін, відповідає інтересам, традиціям та культурі країни, що є необхідною умовою успішного функціонування будь-якої демократичної моделі в Росії.

Головними ознаками встановлення у 2002–2004 роках режиму «керованої демократії» стали:

- зменшення впливу на політику незалежних від держави політичних акторів (регіональних еліт, партій, ЗМІ, олігархів). З 2001 року в олігархів було відібрано медіа (НТВ, ТВ-6). Через реформу виборчого законодавства та встановлення жорсткої системи контролю за процесом виборів політичні партії втратили вплив на політичний процес у тому обсязі, який був за часів Єльцина. І, нарешті, видалення з кола впливових політичних акторів олігархів Б. Березовського та М. Ходорковського, які прагнули впливати на політичні процеси, довело, що влада співпрацює та сприяє розвитку лише тих олігархів, які відходять від впливу на політику;

- *активне, але лише формальне перенесення акценту в ухваленні рішень з неформальних центрів впливу на інституційні механізми і процедури*, оскільки єдиним центром генерування стратегій і рішень залишався Президент;

- *активне використання технології створення субститутів та квазіпредставництв*, структур, за допомогою яких зі системи влади взагалі «виймалися» чи послаблювалися діючі інститути. Наприклад, до субституту можна віднести створену при Президенті Росії Державну Раду (як альтернативу Раді Федерацій);

- *зростанням впливу на розробку та реалізацію політичних рішень з боку бюрократичної еліти*, Так, реформа Ради Федерацій та бюджетна реформа зменшила вплив регіональних еліт на формування центральної політики та позбавила губернаторів фінансової самостійності. А нова система виборів губернаторів (що передбачала внесення кандидатури губернатора президентом) фактично вписала губернаторів у «президентську владну вертикаль»;

- *трансформація російського капіталізму з олігархічного на апаратний*.

Зоною ризику створеної Путіним начебто інституціолізованої «керованої демократії» було її тяжіння до гіперцентралізації влади. Небезпеки гіперцентралізації полягають у слабкому розподілі влади по горизонталі і вертикалі; перманентному конфлікті між галузевими блоками уряду; нездатністю бюрократичної влади адекватно реагувати на виклики; безвідповідальність.

На початок 2006 року сценарій розбудови в Росії стагнаційної моделі державного капіталізму, дефектність якого весь час підкреслювалася непрозорою міжелітною конкуренцією за вплив на формування політики та пошуком ідентичності, залишався досить ймовірним. «Сьогоднішня могутність Росії – безперечна, завтрашня – неочевидна... Поки що великою є не мета, а вартість на вуглеводородну сировину», – так підвів підсумки певного етапу в історії сучасної Росії та в президентстві В. Путіна в серпні 2006 року один з його найближчих соратників Владислав Сурков.

Політичні лідери сучасної Росії у 2006-2008 роках: пошук «нового порядку денного» для сучасної Росії. Виступаючи в травні 2004 року із посланням перед Федеральними Зборами (через три місяці після обрання на другий президентський термін), В. Путін зазначав, що ніякого перегляду фундаментальних принципів політики не буде. Таким чином, підкреслювали самі російські дослідники, Путін надсилав еліті месидж, у відповідності із яким лояльним до дій центральної влади буде дозволено обережно отримувати ренту від користування природними монополіями та коштами державного бюджету. Фактично йшлося про збереження «курсу на стабілізацію» із керованою демократією та державним капіталізмом, який став відповіддю Путіна на необхідність підлаштовувати Росію під виклики модернізації за умов відсутності як такого її суб'єкта в країні.

Утім, уже у 2005 і особливо 2006 році в політичній риторичі Президента РФ відбуваються докорінні зміни. Наприкінці 2004 року, виступаючи за засіданні РНБО Росії, В. Путін наголосив, що, починаючи з 90-х рр. минулого століття, Росія в основному займалася латанням дірок. На початку 2005 року, зазначив Путін, у російській еліті з'явився шанс подивитись у завтрашній день і розробити довгострокову стратегію розвитку країни за всіма критичними напрямками. Весь 2005 рік пройшов під гаслами суттєвого прориву наукомістких виробництв в російській економіці. В 2006 році стало

зрозумілим, що Путін чітко визначив точку зростання російської економіки – лідерство в світовій енергетиці, якого можна домогтися через запровадження Росією інноваційних технологій у цьому сегменті економіки. Наближені до Кремля російські політологи, обґрунтовуючи новації в президентській риторичі, підкреслювали, що порядок денний минулого періоду, під який і відбулось обрання В. Путіна Президентом Російської Федерації, себе вичерпав. Так, російський політолог С. Марков (прибічник оновлення концепту порядку денного для сучасного російського політикуму) наголошує на тому, що Путін цілком реалізував головне політичне завдання 2000 року – російська держава відбудована. На думку Маркова, на місце сучасного порядку денного можуть претендувати соціальна справедливість, боротьба із корупцією, обмеження впливу бюрократії, національне питання, модернізація у розумінні «європеїзація», зростання у розумінні «стабільність», загальнонаціональні проекти, духовне відродження, боротьба з авторитаризмом. Втім, майже головним для російського політикуму стає питання, хто буде реалізувати новий порядок денний. Отже, питання пошуку суб'єкта модернізації не втратило своєї актуальності і в 2007 році. Цікаво, що сучасними російськими політологами протягом 2007 року активно обговорювалася теза про те, що суб'єктом модернізації стане не певний політичний інститут чи певна соціальна група (середній клас, бюрократія), а окрема людина – Президент Російської Федерації Володимир Путін. «Нікого іншого, окрім Путіна, хто б мав серйозний досвід керування державою і справжню політичну волю, в Росії сьогодні нема. Тому і проблема державного управління полягає зараз не в Путіні, а в тому, як створити систему реалізації його політичної волі, – зазначав політичний філософ Юрій Крупнов і продовжував, – проблема не в Путіні (переобрання його на третій термін – **прим. авт.**), а у відсутності у нього кадрів і системи виконавчих органів, здатних реалізувати курс на розвиток країни».

Частина політологів наголошувала на тому, що чинна Конституція Росії залишає багато важелів, за допомогою яких Путіна можна законно переобрати на третій президентський термін.

Інша група аналітиків, навпаки, протягом 2007 року артикулювала тезу про те, що Путін не має йти на третій президентський термін, втім він мав залишитися в політиці, як «національний лідер, незалежний і принципово дружній державі».

Сам Президент Путін, відповідаючи на питання, що буде з країною після виборів 2008 року, тривалий час зазначав, що «все буде добре» і висвітлював впевненість у завтрашньому дні. Схема кадрових кремлівських перестановок, яка реалізується наприкінці 2007 – на початку 2008 років (визнання за чинним Президентом РФ статусу офіційного лідера партії «Єдина Росія», впевнена перемога очолюваної президентом партії на парламентських виборах у листопаді 2007 року, обрання новим Президентом РФ близького до Путіна Д. Медведєва), дала змогу **без порушення конституційних процедур** залишитися В. Путіну впливовим і легітимним політичним актором протягом найближчих 5-10 років. «Дмитро Медведєв – член команди, його роль (після обрання президентом суттєво зросте, – дуже влучно пише російський історик Р. Медведєв. – Він не буде слугою або маріонеткою. Втім, капітаном команди, безперечно, залишиться Путін (який очолив у 2008 році російський уряд).

Наступник В. Путіна на президентській посаді Дмитро Медведєв (1965 рік народження) до знайомства з В. Путіним у другій половині 90-х рр. уже мав науковий ступінь кандидата юридичних наук і працював доцентом у Санкт-Петербурзькому університеті. Після обрання у 2000 році В. Путіна Президентом Російської Федерації, Д. Медведєв також переїхав до Москви, де працював на посадах заступника глави адміністрації президента, главою адміністрації президента, головою Ради директорів «Газпрому», першим віце-прем'єр-міністром. Аналізуючи у 2008 році розподіл влади між Президентом Д. Медведєвим і прем'єр-міністром В. Путіним, історик Р. Медведєв наголошував на тому, що нова політична архітектоніка надасть владі подвійної міцності, яку без проблем розподілять між собою Президент і прем'єр.

У березні 2012 року В. Путін втретє обирається Президентом Російської Федерації. Згодом Д. Медведєв отримує посаду прем'єр-міністра країни.

Україна і Білорусь: різні моделі розвитку на тлі рівних стартових можливостей. Незважаючи на те, що на початку 90-х років ХХ століття Україна і Білорусь почали модернізаційний рух з дуже схожих стартових позицій, в середині 90-х років ХХ століття кардинально розбудували різні політичні та соціально-економічні режими, а також різні взаємини із Російською Федерацією та Заходом.

Отже, які факти дають змогу зробити висновок про те, що на момент розпаду СРСР обидві країни мали багато спільних рис, що доцільно б було вважати базою для реалізації однотипних модернізаційних схем і в Україні, і в Білорусі (як, наприклад, це відбулось у країнах Балтії).

По-перше, це практично консолідована оцінка провідних світових гравців (ЄС та США) геополітичного місця України і Білорусі в світовому порядку, що склався на той час. Нагадаємо лише широко відомі геополітичні оцінки позиціонування у сучасному світі (на період останньої третини ХХ століття) Білорусі та України політологів-цивілізаційників З. Бжезінського та С. Гантінгтона. Так, З. Бжезінський наголошував на тому, що і Україна, і Білорусь є частиною європейської периферії, потенційним кордоном «атлантичної Європи». А С. Гантінгтон підкреслював, що вододіл між католицько-протестантською та православною цивілізаціями проходять територіями Білорусі та України. Отже, йдеться про те, що на момент розпаду СРСР ані Білорусь, ані Україна не розглядалися світовими центрами впливу як історичні частини європейського соціуму, які потребують термінового виправлення «історичних помилок» і повернення країн до європейської спільноти. Отже, *офіційні Київ і Мінськ були позбавлені можливості розраховувати на політичні та економічні преференції, які отримали після падіння системи Варшавського Договору Польща, Чехія, Угорщина, країни Балтії.*

По-друге, існування дуже схожих соціальних моделей та домінування патерналістських настроїв у суспільстві, зумовлених спільним історичним минулим країни (і в тому числі – перебуванням у складі СРСР).

По-третє, закритість економік від глобальних економічних процесів та глибока економічна залежність, а точніше – *асиметрична економічна залежність* української та білоруської економік від економіки Російської Федерації, зумовлена створенням єдиного економічного механізму на теренах колишнього СРСР та глибокою інтеграцією економік, що становили радянську економічну систему.

По-четверте, відсутність ефективних державницьких інституцій та традицій ефективної управлінської культури.

І, нарешті, відсутність консолідованого запиту від суспільства щодо специфіки змін можна вважати *п'ятим чинником, що дає змогу* зробити висновок про те, що і Білорусь, і Україна мали і до певної міри аналогічні модернізаційні завдання.

На відміну від Російської Федерації, яка поряд із вирішенням класичних модернізаційних завдань (створення демократичної держави та ринкової економіки), повинна була лише конкретизувати форми геополітичної ідентичності в умовах прискорення глобалізаційних процесів, модерні завдання Білорусі і України були значно ширшими. Йдеться про потрійне модернізаційне завдання (поряд із розбудовою демократії та ринкової економіки): перше – пройти шлях завершення створення політичної нації, що особливо важко зробити в умовах активізації глобалізаційних процесів та ревізії розвинутих постмодерним світом ідей «національних держав»; друге – визначитись із глобальною формою геополітичної ідентичності; третє – сформулювати нову еліту, новий політичний клас.

Водночас потрібно визначити і специфічні риси (історичні, політичні, соціально-економічні, соціокультурні) у розвитку України і Білорусі на момент розвалу СРСР. На нашу думку, серед них:

- *різна історична ретроспектива України і Білорусі*. Протягом тривалого часу великі складові території сучасної України одночасно перебували у складі різних державних утворень, що зумовило сучасні принципові ментальні розбіжності щодо розуміння національної ідентичності між сучасними складовими України. На відміну від України, Білорусь практично неподільною перебувала в складі інших держав (Велике Князівство Литовське, Російська Імперія), що створило підстави до культурної монолітності та єдиних соціокультурних пріоритетів Білорусі;

- *політичні преференції еліт на момент розвалу СРСР*. На нашу думку, білоруська еліта була переважно російськофонною, українська еліта (як і суспільство) не була однорідною. Правлячий клас в Україні складався з відносно чисельної (але не дуже впливової) національно орієнтованої і водночас західнофонної еліти; відносно чисельної і впливової російськофонної еліти; чисельної та впливової центристської еліти, яка не схилилася до жодного з варіантів національної ідеї;

- *різні пріоритети, інтереси, термінологія лідерів Білорусі та України*, які так само впливають на формування модернізаційних моделей, як перелічені вище структурні фактори.

Імітація трансформації або «союзний проект» Олександра Лукашенка. Специфічність сучасного політичного режиму О. Лукашенка (а відповідно, і постаті політичного лідера білорусів) полягає

в тому, що, незважаючи на ініційоване президентом Лукашенком фактично повне згортання процесу розбудови демократичного політичного режиму, білоруська економіка, починаючи з 2000 р., демонструє стрімке зростання. Які факти свідчать про згортання політичної модернізації та встановлення в країні авторитарного режиму? В країні практично припинений рух, пов'язаний із інституціалізацією політичних та суспільних інститутів, які мають діяти в стабільних демократичних суспільствах: парламент (після конституційної реформи 1996 року) перетворився фактично на консультативний орган; політичні партії існують, але виконують суто символічні функції; уряд не контролюється парламентом, а формується і контролюється одноосібно Президентом Білорусі; опозиція слабка, неструктурована, законодавчо не захищена. В країні монополізовані ЗМІ. Інститути громадянського суспільства формуються дуже повільно і повністю контролюються державою. Політичні репресії – один із засобів усунування політичним режимом О. Лукашенка політичних опонентів.

Втім, стрімке економічне зростання білоруської економіки та підвищення соціальних стандартів життя більшості білорусів протягом 2000–2005 років на тлі згортання політичної модернізації і підсилення авторитарної складової режиму Лукашенка – явище, з політологічної точки зору, цілком прогнозоване. В усякому разі окремі політологи пропонують розглядати білоруське зростання як успішний приклад *авторитарної модернізації* на пострадянському просторі (поряд із Білоруссю під цю категорію підпадають Казахстан і Узбекистан), в межах яких збереження жорсткої політичної влади збіглося із мінімальним трансформаційним спадом. Утім, такий процес, як економічна модернізація, має дуже конкретні ознаки – оновлення виробничої бази, оновлення виробничого процесу, розвиток сучасних наукомістких виробництв, створення якісних економічних інститутів. Жодна з цих ознак не характеризує зростаючу білоруську економіку. *«Причини інтенсивного, але нестабільного економічного розвитку, – підкреслює росіянин О. Лібман, – залежить від зовнішнього фактора – від демпінгової ціни на російський газ».*

На нашу думку, у формуванні політичного режиму Олександра Лукашенка можна виділити низку етапів. *1994–2000 роки* – становлення режиму, що відбувалось водночас із розкруткою

«союзного проекту». 2001–2006 роки – кульмінація розвитку режиму на тлі поступового занепаду «союзного проекту» та переходу до визнання державної ідентичності Білорусі. *І період, який розпочався після третього обрання О. Лукашенка Президентом Білорусі у 2006 році*, що характеризуються поступовим занепадом створеної ним політичної конструкції.

Вище вже наголошувалося на русофонності нової білоруської еліти, що зумовило чіткі геополітичні орієнтації білоруської влади, взагалі, і обраного Президентом Білорусі у 1994 році Олександра Лукашенка, зокрема, на зближення із Росією. Після проведення політичної реформи 1996 року, що значно звузила компетенцію білоруського парламенту і фактично закріпила за президентом надзвичайно широке коло компетенції, О. Лукашенко розпочав активну модерацію теми «союзного проекту» між Російською Федерацією та Білоруссю. Російський політичний клас, стурбований на той момент слабкою легітимністю президента Б. Єльцина, ідею Лукашенка підтримав. Як наслідок було підписано фактично угоду про наміри відносно створення єдиної російсько-білоруської союзної держави, яка після цього не дістала жодної конкретизуючої/інституціалізуючої цю рамочну угоду домовленості. Втім, така постановка питання дала змогу Мінську отримати значні економічні преференції щодо цін на енергетичну сировину, а Москві набути аргументи, які начебто свідчили про початок повернення Росією втраченого нею на початку 90-х років ХХ століття геополітичного впливу.

Отже, активна участь у «союзному проекті» на цих умовах дала змогу О. Лукашенку отримати російські енергетичні ресурси на пільгових умовах. У межах Білорусі Президент перетворився на такого собі «деміурга, який одноосібно формував економічну реальність та безпосередньо вирішував долю цілих галузей білоруської економіки». Загалом же низькі ціни на російський газ призвели до високої частки енерговитрат у виробництві та адміністративного формування собівартості продукції. Такі дії дали змогу повністю завантажити роботою великі промислові підприємства, скоротити кількість безробітних. Водночас це провокувало випуск білоруською промисловістю практично неконкурентноздатної продукції. Завантаження економіки відбувалося на тлі припинення приватизації і, як це не дивно, закритті білоруського ринку для участі в ньому... російського капіталу.

Після приходу до влади в Росії В. Путіна ідея «союзної держави» почала набирати певної конкретики перш за все під впливом російського капіталу, який внаслідок входження економіки у фазу стабільного економічного зростання підключився до процесу прямого інвестування за кордон. Втім, Лукашенко не тільки не пустив російський капітал у білоруську економіку, а й почав дещо змінювати акценти в «союзному проекті» (особливо після остаточного розуміння того, що він не стане президентом нової союзної держави). Так, в ЗМІ Лукашенко вже виступав не як інтегратор, а в образі «успішного господаря», а Білорусь прагнула вже в межах союзу бути справжнім і незалежним суб'єктом об'єднання. В 2003 році В. Путін запропонував О. Лукашенку ввести Білорусь до Росії у складі 6 областей. Наслідком такої пропозиції стало загострення взаємин між Росією та Білоруссю. Втім, поглиблення негативних тенденцій проходило на тлі стабільного зростання білоруської економіки, яке відбувалося не лише завдяки фактичним прямим та непрямим дотаціям росіян, а й через безпосередню активізацію російської економіки (головного імпортера білоруської продукції), зумовлену зростанням надходжень від експорту енергоносіїв. Але вже в 2004 році Москва вперше застосувала до Білорусі газову блокаду. І цей факт став першим свідченням того, що неминуча прагматизація взаємин між Мінськом і Москвою покладе край білоруському економічному диву, а разом із ним – режиму О. Лукашенка.

Незважаючи на переобрання О. Лукашенка на третій, а потім і на четвертий президентський термін (яке супроводжувалось внесенням спеціальних поправок до чинної Конституції), *саме президентські кампанії 2006 та 2010 років довели, що магістральні концепти, на базі яких в середині 90-х років було створено режим Лукашенка, а саме – «союзний проект», економічне зростання та соціально-орієнтована політика держава – не мають інституційної підтримки і є, перш за все, продуктом політичного мистецтва Лукашенка.*

Молдова: шлях до впливового президента в межах парламентської республіки. Потрібно наголосити на тому, що у СРСР Молдова була, по-перше, одною із найменш розвинутих (в економічному плані) республік. Створена в СРСР система розподілу праці зумовила той факт, що на момент розвалу Радянського Союзу Молдова (як і решта пострадянських країн) залежала від російської економіки. По-друге, історично Молдова перебувала на перетині

інтересів Росії та Румунії, що зумовило і геополітичну орієнтацію пострадянської Молдови, і асиметричність модернізаційних інтересів різних груп сучасної молдавської еліти. По-третє, титульна нація – молдавани – не становили в Молдові на початку 90-х років ХХ століття більшість: лівобережна частина Молдови (в майбутньому – ПМР) була територією локального проживання численного російськомовного населення Республіки (перш за все росіян, українців).

Економіст А. Аслунд, аналізуючи закономірності та специфіку перетворень на пострадянському просторі, наголошує на тому, що кожна з країн мала свій період початкового спаду або свою тривалість криз. Дослідник, спираючись на данні ЄБРР та Світового банку, підкреслює, що до 1997 року Центральна Європа, прибалтійські і кавказькі країни та Киргизстан засвідчили певне економічне зростання. Нереформовані Білорусь та Узбекистан також досягли певних успіхів. «Однак кілька колишніх радянських республік пережили тривалий спад, за яким настала стагнація. Це були Росія, Україна, Молдова і Казахстан. Ринкові реформи, що вони провадили у цей час, не призвели до змін», – підкреслює Аслунд.

Узагальнимо: темпи реформування економіки та її руху в напрямі позитивної динаміки безпосередньо не пов'язані із владною політичною конструкцією. І Росія, і Україна, і Молдова на кінець 90-х років ХХ століття були аутсайдером економічних перетворень на пострадянському просторі, у той час як владні конструкції у кожній із перелічених країн на той момент уже набували певної специфіки: Росії та, меншою мірою Україні були притаманні моноцентричні президентські форма правління, Молдова – була парламентсько-президентською республікою, що дрейфувала до парламентської форми правління. Отже, форма політичного устрою – важливий, але не вирішальний чинник успішності модернізаційних перетворень. Позитивна динаміка сукупних модернізаційних процесів залежить від цілої низки факторів, серед яких (поряд із формою правління) і передумови модернізації, і ефективність діяльності владного механізму, і монолітність еліти, і наявність провайдерів перетворень як міцних національних лідерів. У центрі нашого дослідження – аналіз впливу на темпи та масштабність перетворень таких політичних лідерів Молдови, як Мірчу Снегура, Петра Лучинського та Володимира Вороніна. Кожен з них був президентом пострадянської Молдови.

Мірчу Снегура було обрано першим Президентом пострадянської Молдови у 1991 році. Цю посаду політик займав до 1996 року. Майбутній президент народився у 1940 році, закінчив Кишинівський сільгоспінститут. Працював директором НДІ польових культур, гендиректором науково-виробничого об'єднання «Селекція». З 1980 року Снегур перебував на партійній роботі, працює секретарем ЦК Комуністичної партії Молдови по сільському господарству. У 1989 році його було обрано Головою Верховної Ради МРСР. У 1995 році вийшов зі складу Аграрно-демократичної партії, заснував Партію відродження і згоди. У 1996 році програв у другому турі президентські вибори Петру Лучинському. У 1998 році його обрано депутатом парламенту за списком виборчого блоку «Демократична конвенція». Очолював альянс «За демократію і реформи». Президент Мірчу Снегур увійде в історію не лише як політичний діяч, за часів перебування якого при владі Молдова стала незалежною країною. Початок одного з найгучніших та досі наявних на пострадянському просторі сепаратистських скандалів між Молдовою і Придністров'ям також пов'язаний із Президентом Снегуром.

Події в Придністров'ї стали реакцією на політичний курс, ідеологом якого був Голова Верховної Ради МРСР, а потім – і Президент Республіки Молдова М. Снегур. Акцент робився на ідеї «румунізації Молдови»: повернення Молдові спільного із Румунією «історичного минулого», спрощення правил перетину румуно-молдовського кордону, підготовці до запровадження інституту «подвійного громадянства».

Формальним приводом для початку сепаратистського руху в Придністров'ї були масові виступи протесту в Тирасполі, Рибниці та Бендерах проти проголошення молдавської мови єдиною державною. Рік перегадом, 2 червня 1990 року проходить I З'їзд депутатів усіх рівнів Придністров'я, який проголосив автономний статус регіону. 2 вересня II З'їзд депутатів проголошує створення Придністровської Молдавської Республіки (ПМР), а 22–25 листопада 1991 року проходять вибори до Верховної Ради Придністров'я. Молдова (під керівництвом М. Снегура) проголошує всі перелічені дії політичного класу Придністров'я позазаконними.

Проблеми загострилися в серпні-вересні 1991 року: 27 серпня Кишинів приймає Декларацію про державний суверенітет Республіки Молдова, 6 вересня 1991 року Верховна Рада Придністров'я ухвалює рішення про підпорядкування собі всіх державних установ

Лівобережжя, а 1 грудня в ПМР відбуваються президентські вибори та референдум про незалежність ПМР від Молдови.

1 березня 1992 року протистояння між Кишиневом і Тирасполем набуло форми збройного конфлікту. Кульмінацією протистояння стали криваві події в червні 1992 року в Бендерах після спроб керівництва Молдови збройним шляхом взяти місто під свій контроль. 6 квітня в Кишиневі відбулися перемовини міністрів закордонних справ Росії, Румунії, України, протягом яких було вироблено принципи урегулювання конфлікту, якими передбачалося надання Придністров'ю особливого юридичного статусу в складі Республіки Молдова. Остаточне припинення бойових дій відбулося внаслідок підписання 21 липня 1992 року Президентами Російської Федерації і Республіки Молдова двосторонньої Угоди «Про засади мирного врегулювання збройного конфлікту в Придністровському регіоні Республіки Молдови». Згідно з цим документом, було створено Об'єднану контрольну комісію в складі представників Росії, Молдови та Придністров'я, в зоні військових дій почали працювати об'єднанні миротворчі сили конфліктуючих сторін і Росії (14-а армія). У 2001 році вже як экс-Президент М. Снегур, аналізуючи події 1991–1992 років, визнає, що «ми (влада – **прим.авт.**) не використали усі засоби, які б дали змогу нам унеможливити конфлікт».

Політична нестабільність підсилювалась невтішними результатами економічної політики. За рівнем структурних реформ на 1997 рік Молдова перебувала в групі, що продемонструвала «незначне зростання» поруч із Росією, Україною та Казахстаном. За темпами приватизації (приватна частка у ВВП) на період 1997 року Молдова також перебувала в групі аутсайдерів серед пострадянських країн. За рівнем абсолютної бідності Молдова перебувала на другому місці, гіршою ситуація на період 1995–1995 років була лише у Таджикистані.

Логічно, що у 1996 році на президентських виборах М. Снегур програв посаду Президента у другому турі досвідченому політику, голові молдавського парламенту Петру Лучинському. Пізніше, вже ближче до завершення його перебування на посаді Президента у 2000 році, одне з впливових російських видань надало таку цікаву характеристику П. Лучинському: «Лучинський менше за все схожий на політика, який прагне використати неконституційні чи не зовсім конституційні дії... Президент Молдови взагалі дуже обережний

політик, що надає перевагу компромісним рішенням». Цікаво, що причиною дострокового скорочення президентської каденції Петру Лучинського стала саме нездатність до компромісу щодо низки принципових для нього питань, що стосувалися перерозподілу влади в Молдові з метою, як декларував Президент, створення ефективного механізму влади.

Президентство Лучинського починалося досить пристойно. За результатами соціологічних опитувань, проведених у 1997 році, найбільший кредит довіри серед політиків мав саме президент П. Лучинський. За підсумками року перебування на посаді президента вперше за шість років Молдова призупинила падіння ВВП, забезпечила зростання на 93% іноземних інвестицій, бюджет 1997 було практично виконано у напрямі доходів, що дало змогу ліквідувати заборгованості з пенсій і заробітних плат. Обсяг виробництва у легкій промисловості збільшився протягом 1997 року на 27%, продукції у сільському господарстві – на 9% .

Починаючи з 1998 року, президент Лучинський проголошує курс на боротьбу з політичною корупцією і неефективним механізмом управління шляхом перетворення країни на президентську республіку. Аргументуючи свою політичну позицію, президент підкреслював, що Молдова – королівство, де править колективна безвідповідальність. П. Лучинський наголошував на тому, що він готовий взяти всю відповідальність на себе, але для цього потрібно, щоб у Президента було конституційне права формувати уряд, незалежно від впливу парламенту і партій.

23 травня 1999 року П. Лучинський із місцевими виборами провів загальнонаціональний референдум щодо запровадження в республіці президентської форми правління. Конституційний Суд Молдови визнав референдум таким, що відбувся. Вже в червні президент ініціює створення спеціальної Комісії з розробки поправок до Конституції, якими мала запроваджуватися президентська форма правління. Практично всі політичні сили Молдови висловилися проти президентських ініціатив. Навіть пропрезидентська фракція у парламенті «За демократичну і квітучу Молдову», очолювана спікером Димитром Дьяковим, визнала запропонований президентом проект реформування Конституції антидемократичним. Як наслідок парламент Молдови 5 червня 2000 року голосує поправки до Конституції, через які Молдова перетворилася на парламентську

республіку, де Президент обирається парламентом, а останній формує уряд. Після проведення дострокових парламентських виборів 25 лютого 2001 року президентом Молдови парламент обирає лідера комуністів Володимира Вороніна, а Петро Лучинський повідомляє, що він йде з великої політики. *Фактично, політичні дії Лучинського йшли в контексті політичних тенденцій пострадянського східноєвропейського регіону, спрямовані на, по-перше, формування моноцентричного владного механізму і, по-друге, на формування одного суб'єкта модернізаційних процесів. На заваді реалізації президентського плану стала відсутність політичних партнерів, які б так само, як і президент, були зацікавлені у запровадженні моноцентричного президентського режиму.*

Цікавою для політичного аналізу є постать третього Президента Республіки Молдова, лідера Комуністичної партії Молдови Володимира Вороніна. Воронін був першим президентом, обраним парламентом. Утім, це не завадило цьому політику створити такий механізм функціонування влади, який дав змогу залишатися йому провідним політичним актором Молдови. Серед сильних рис чинного президента Молдови – лояльне ставлення до опонентів, уміння йти на компроміси (відмова під впливом акцій громадянського протесту у 2002 році від рішення про обов'язкове вивчення у школах російської мови), гармонійне поєднання політичної принциповості та популізму (наприклад, на з'їздах Комуністичної партії Молдови В. Воронін іноді наголошує на тому, що європейські прагнення Молдови не заважають її перебуванню в СНД), талант політичного тактика (під впливом Вороніна спікером парламенту Молдови у 2001 році було обрано представницю Комуністичної партії Євгенію Остапчук, яка була керованим та лояльним до Президента спікером).

Ідучи на перші президентські перегони, Воронін використовував гасла приєднання Молдови до Союзу Росії та Білорусі, надання російській мові статусу державної та швидкого врегулювання конфлікту між Кишиневом і Тирасполем. Утім, реальний політичний курс президента Вороніна не має практично нічого спільного із його популістичними передвиборчими гаслами.

Вже протягом першої президентської каденції (2001–2005) геополітичні орієнтири Молдови набули ознак проєвропейської одновекторності. Взаємини із Російською Федерацією після критики президентом Молдови «Меморандуму Козака» (план подолання

придністровського конфлікту, який передбачав федералізацію Молдови) і запрошення ЄС до участі у врегулюванні ситуації у Придністров'ї переживали кризу, ознаками якої стало закриття російського ринку для головного експортного товару Молдови – вина. Воронін, у свою чергу, заборонив присутність на парламентських виборах спостерігачів з РФ та Білорусі. Дії, спрямовані на розблокування кризи у взаєминах із Москвою, почали здійснюватися Вороніним під час другого президентського терміну, у 2006 році. Заради підвищення рейтингу напередодні обрання на другу каденцію у березні 2005 року комуніст Воронін здійснює PR-візит не в Москву, а до Києва, де зустрічається із «помаранчевим» Президентом України В. Ющенком та радикально прозахідним президентом Грузії М. Саакашвілі. Під час другої президентської каденції комуніст Воронін задля підвищення капіталізації економіки, активізації інвестклімату і зниження інфляції ініціює ухвалення пакету законопроектів, що передбачають амністію капіталу, повну податкову амністію та інноваційний підхід до податку на прибуток. Політичні і державницькі дії Вороніна змусили спостерігачів обговорювати як «політичне диво» ідеологічну близькість молдавських комуністів до центральноєвропейських соціал-демократів.

Утім, незважаючи на високі рейтинги та позитивні результати розвитку економіки Молдови під час президентства Вороніна, були і певні труднощі. Серед яких – неврегульоване питання взаємин Молдови і Придніпров'я, неоднозначно «дружні» взаємини із Румунією (лідери Румунії ставлять питання про об'єднання «двох румунських країн» – Молдови та Румунії – в межах ЄС), низький рівень життя, високий рівень міграції, відсутність позитивної відповіді з боку ЄС на інтеграційні наміри Молдови.

З квітня 2009 року Молдова жила без законного президента. 16 березня 2012 року парламент країни з восьмої спроби обрав главу держави. Ним став голова Вищої ради магістратури 63-річний Ніколай Тімофії.

Леонід Кучма, Віктор Ющенко, Віктор Янукович: втрачені модернізаційні шанси чи пошук оптимальної моделі демократичного транзиту. На початку 90-х років Україна, так само як і Росія (втім як і решта країн пострадянського простору), також зіткнулась із модернізаційними викликами, які вимагали відповідної реакції з боку політичного класу і політичних лідерів. Зазначимо, що загалом

завдання, які мали вирішити Україна та Росія на шляху створення нового, модерного (чи навіть постмодерного суспільства) *глобально були майже ідентичними*. Йшлося про визначення із: 1) соціально-економічними та політичними складовими української модернізації; 2) методами модернізації; 3) суб'єктом модернізації.

Утім, тактичні проблеми, які мала вирішувати кожна з країн в межах окресленого вище стратегічного завдання, суттєво відрізнялися. Специфіка української політичної ситуації полягала у тому, що, на відміну від Росії, яка лише конкретизувала форми геополітичної ідентичності в умовах прискорення глобалізаційних процесів, Україна мала вирішити потрійне завдання: перше – пройти шлях завершення створення політичної нації, що особливо важко зробити в умовах активізації глобалізаційних процесів та ревізії розвинутих постмодерним світом ідей «національних держав». Друге – визначитися (так само, як і Росія) із глобальною формою геополітичної ідентичності. Третє – сформувати нову еліту, новий політичний клас. Специфіка економічної ситуації полягала в тому, що модерну (чи постмодерну) економічну модель необхідно було створювати в умовах енергетичної, технологічної та виробничої залежності від російської економіки. Фактично, головним завданням економічної модернізації було створення ефективної, сучасної національної економіки разом із подоланням монозалежності від російського економічного механізму.

Історично вирішення цих питань збіглося у часі із перебуванням на посаді Президента України Л. Кучми. Після ухвалення Конституції у 1996 році політично Україна перетворилася на президентсько-парламентську республіку, в межах якої глава держави отримав майже необмежені важелі впливу на всі гілки влади. *В політичному та правовому сенсі (за кількістю повноважень) президент ставав центром політичного та владного механізму України. Фактично, інституційні повноваження українського президента надавали йому історичну можливість виконати функцію суб'єкта української модернізації. Втім, через низку об'єктивних обставин – таких, як політично та національно неструктуроване суспільство (слабкість та висока конфліктність еліти, яка сфокусована на розширенні ареолу власного політичного та бізнес-впливу замість розробки консолідуючої модернізаційної моделі; поляризоване – за ідеологічними, світоглядними, економічними ознаками – суспільство; монозалежність*

від Російської Федерації) та суб'єктивних (відсутність політичної волі у президента до глибокої модернізації) *Президент України Л. Кучма не став суб'єктом модернізації в Україні.*

За майже десять років президентства Л. Кучми в економіці було вирішено питання створення приватної власності, формування капіталу (не будемо стверджувати, що в Україні створено національний капітал, але той факт, що за 10 років в країні з'явилися люди, які, за певних умов здатні вкладати солідні кошти в модернізацію економіки, є історичною реалією). Великий капітал формувався шляхом доступу до реекспорту російської енергетичної сировини, дешевих фінансових ресурсів, державних монополій (земля, дороги, вода та ін.), практично безкоштовної приватизації державної власності, створення ліберальних умов експорту-імпорту для певної групи товарів. Низькі собівартість продукції, яка досягалася за рахунок доступу до демпінгових цін на енергоносії, та заробітна плата зумовили конкурентоздатність української продукції за кордоном. Утім, цілком зрозуміло, що низький рівень життя українців та наявність демпінгових цін на російські енергоносії як умови формування капіталу в Україні забезпечувались українською владою. *Фактично, на початку ХХ століття за підтримки влади в Україні (так само як і в Росії) було створено «олігархічний капіталізм».* На відміну від Росії (де з приходом до влади Путіна у 2000 році роль та місце олігархії у визначенні політичних та економічних контурів політики стають значно скромнішими), українські олігархи та створені ними фінансово-політичні групи на початку ХХ століття стають впливовими майже визначальними політичними та економічними акторами. Разом із вмонтуванням олігархії в економіку України, а потім – і реорганізацією всієї економіки для отримання олігархічними фінансово-промисловими групами прибуткової ренти, олігархи стають невід'ємною частиною політичної еліти України. Більше того, наприкінці минулого століття олігархи починають адаптацію під себе політичного механізму в Україні, модеруючи процес т.зв. «політичної реформи», яка разом зі створенням умов для політичної інституалізації в Україні мала значно обмежити вплив Президента (який на початку ХХІ століття ще залишався центром владного механізму і, перебуваючи над рештою політичних інститутів та гравців, дещо врівноважував політико-економічну

конкуренцію решти українських політичних гравців, серед яких були й олігархи).

Якщо підбити лаконічний підсумок під результатами перебування при владі Л. Кучми, а фактично – дати характеристику створеної ним владної моделі, то можна стверджувати, що:

• *Президент з ролі модератора (суб'єкта) загальносуспільних модернізаційних перетворень перетворився на «третейського суддю» для обмеженої ланки політичних акторів, які йменуються українськими олігархами створена владою еліта як поєднання номенклатури та олігархічного капітал, не була здатна за своєю природою генерувати теорії, адекватні модернізаційним викликам України, оскільки головною умовою отримання нею прибуткової ренти є низька вартість робочої сили та доступ до демпінгових російських енергоносіїв. Треба визнати, що сучасна українська еліта не готова до різких змін, яких вимагає перехід до модерної (постмодерної) економіки. Більше того, вона зацікавлена у збереженні статус-кво, що гарантуватиме їй дешеві енергоносії та людську працю. Саме аби зберегти стабільність формування капіталу, вітчизняні олігархи виборювали таку політичну модель, яка гарантувала їм (після відходу від влади Л. Кучми) відсутність різких модернізаційних реформ, які могли б серйозно вплинути на ціни на енергоносії (у разі чітко вираженої євроатлантичної геополітичної орієнтації України). Або на зростання рівня заробітних плат в Україні (у разі адаптації українського законодавства до європейського);*

• *середній клас через свою нечисельність і слабкість, залежність від олігархів, нерозвинутість інститутів громадянського суспільства в Україні також не може виконувати функцію суб'єкта модернізації.*

Фактично, на початку XXI століття (наприкінці президентства Л. Кучми) Україна після 15 років «перетворень» залишалася без суб'єкта модернізації, що гальмувало свідомі модернізаційні процеси в українському суспільстві і консервувало відставання української економіки від розвинутих економік.

Підсумки 5-річного президентства В. Ющенка дають змогу частині аналітиків стверджувати, що разом із Президентом Ющенком в Україні не з'явився суб'єкт модернізації. Аналітики підкреслюють,

що сталося це не тільки через суб'єктивні обставини, але й з огляду на цілком об'єктивні процеси і фактори, головними серед яких є стан сучасної української еліти. Олігархічні групи, які за фактом виявилися в Україні значно політично сильнішими, ніж, наприклад, у Росії, після відходу Л. Кучми від влади в Україні створили для себе (через політичну реформу 2004–2006 років) політичне поле, в межах якого відсутній домінуючий політичний суб'єкт. Політично обмежений у важелях впливу на політичну та економічну сфери Президент не може виконувати роль суб'єкта модернізації. Уряд та парламент, що формуються і контролюються правлячими олігархічними групами, також не можуть виконувати модернізаторські функції, оскільки, по-перше, протягом певного часу будуть виконувати роль політичних інститутів, через домінування в яких українські олігархи поширюють свій вплив на суспільство; по-друге, за своєю природою сучасні вітчизняні олігархи не здатні виробляти та реалізовувати модерні теорії та схеми, оскільки продовжують отримувати свої ренти через консервацію сучасного політичного та економічного стану України.

Президентські вибори 2010 року. 7 лютого 2010 року Віктор Янукович був обраний Президентом України. Наступні зміни в політичному житті країни свідчили, що заплановані новою владою реформи спрямовані на суттєві зміни ситуації в країні. З прийняттям Основ внутрішньої і зовнішньої політики на законодавчому рівні визначені головні напрями політичного курсу України.

У практичній діяльності політичні сили, які прийшли до влади, зіткнулися з величезними труднощами, масштаби і серйозність яких, судячи з усього, перед здобуттям важелів державного управління усвідомлювалися не повною мірою: дезорганізована економіка, спустошена казна, зубожіння величезної кількості населення.

Перед новим Президентом України, заново сформованими владними структурами на весь зріст постало завдання подальшого зміцнення незалежності держави, збереження стабільності і міжнародної згоди, протистояння спробам розколоти країну за ідеологічними і національними відзнаками, без відкладного вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики. Зокрема, дати відповіді на сучасні виклики, які постали перед країною і є необхідними передумовами утвердження її як єдиної суверенної держави.

2. Політичні лідери центральноазійських країн: пост-радянська доба

Під державами Центральної Азії нині розуміють Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизьку Республіку та Туркменистан. Центральноазійський регіон – одна з найбагатших частин світу за запасами корисних копалин, що є своєрідною зв'язуючою ланкою між західною та східною частинами Євразії. Географічне положення та мінеральні ресурси роблять Центральну Азію не лише об'єктом у політичних іграх, але й надзвичайно важливим і самостійним актором в геополітичних комбінаціях. Тому дослідження внутрішньополітичних процесів у країнах Центральної Азії мають неабияку вагу, адже ситуація всередині країни впливає на зовнішньополітичні реалії, вибір союзників та партнерів на міжнародній арені.

Одним з найбільш важливих та актуальних питань, що стоять на порядку денному політичної трансформації центральноазійських країн, є інститут політичного лідерства. Проголошення курсу на демократичне оновлення країни і суспільства за певних умов може викликати своєрідні «побічні ефекти», а надто тоді, коли для цього є сприятливий ґрунт. У даному випадку таким «побічним ефектом» може стати різного гатунку авторитаризм, а підґрунтям для цього виступатимуть економічні проблеми та традиційне для цього регіону шанобливе ставлення до влади.

Авторитаризм може виправдовуватись з декількох причин. По-перше, він є логічним переходом від тоталітаризму до демократії. По-друге, існує думка, що у важкі та відповідальні часи для країни немає кращого виходу, ніж сильна авторитарна влада. По-третє, великою спокусою отримати мудрого правителя, який здатний вирішити усі нагальні матеріальні проблеми. Те, що одночасно відбувається обмеження прав та свобод громадян, до певного часу, відходить на другий план.

Моделі політичного розвитку країн. На сьогоднішній день центральноазійські країни колишнього СРСР являють собою яскравий приклад держав, де авторитаризм має стійкі тенденції розвитку.

Пануюча у Центральній Азії модель політичного розвитку представлена нині трьома модифікаціями. Різниця в модифікаціях проглядається у конституційному праві, а також у політичній практиці та стилі керівництва. До першої модифікації належить Киргизька

республіка та Казахстан; до другої – Узбекистан та Таджикистан; до третьої належить Туркменістан.

Перша модифікація: Киргизька республіка – Казахстан. Це авторитарна модель з деякими елементами демократії. Уряд Республіки Казахстан формується на основі парламентської більшості партією, яка перемогла на виборах, головна роль у затвердженні прем'єр-міністра, а отже, і у формуванні уряду, належить Мажилісу (парламенту). Президент призначатиме прем'єр-міністра лише після схвалення кандидатури Мажилісом. Тим часом, за президентом закріплюються повноваження самостійно призначати на посади міністрів закордонних справ, оборони, внутрішніх справ і юстиції. Відтепер, за словами президента Н. Назарбаєва, парламент Казахстану стає головним «спусковим механізмом» конституційної реформи.

У Конституції Казахстану домінування президента над законодавчою та контроль над судовою владами забезпечені ще більш надійно. Президент країни Н. Назарбаєв проголошений Лідером нації.

З-поміж інших країн Центральної Азії ці дві країни вирізняє найвищий в регіоні рівень розвитку партій. Також допускається діяльність опозиції та правозахисних організацій. Особливість політичної системи Киргизстану полягає в тому, що центральна влада в цій країні є набагато слабшою, ніж в інших країнах Центральної Азії. Вона не має ані сильного війська, ані потужних органів внутрішніх справ, але є багато місцевих міліцейських підрозділів, які, до того ж, не завжди підконтрольні центру. Ця структурна слабкість підсилюється дисбалансом між Півднем та Північчю країни, яке, в свою чергу, ґрунтується на переважаючій бідності населення.

Друга модифікація – це Узбекистан та Таджикистан. Ці дві країни є президентськими республіками з декоративними елементами демократії, з надзвичайно великими повноваженнями глави держави та фактичним прямим президентським правлінням у поєднанні з конституційно проведеним, але абсолютно формальним розподілом гілок влади.

2010 рік в Узбекистані позначився поживленням політичних реформ, зокрема посиленням законодавчої гілки влади.

Третя модифікація – Туркменістан. З появою нового президента цієї країни Гурбангули Бердимухамедова в країні відбулися

перші кроки щодо побудови більш відкритого суспільства, проте поки що її важко порівняти з будь-якою іншою центральноазійською країною.

Інша класифікація передбачає дві моделі поведінки керівництва в країнах Центральної Азії. Перша більшою мірою притаманна Туркменистану та Узбекистану та проявляється в таких основних тенденціях:

- сильний репресивний «компонент»,
- постійна ротація у середній та вищій ланках чиновництва, інтенсивне збагачення правлячих «сімей»,
- пауперизація широких соціальних прошарків.

«Протистояння влади та суспільства в різноманітних формах здатне вплинути на формування в окремих групах правлячого прошарку переконання в необхідності серйозних змін на користь недопущення розвитку некерованих процесів соціально-політичної деструктуризації та економічного колапсу. У цьому зв'язку не виключаються спроби «детронізації» теперішніх глав Узбекистану та Туркменистану саме за допомогою переворотів у верхівці влади, активну роль в яких можуть зіграти зовнішні сили з-поміж країн СНД, а також окремих сусідів Узбекистану та Туркменистану по азійському регіону».

Друга модель поведінки центральноазійських керівників реалізується Казахстаном та Таджикистаном. Незважаючи на суттєву різницю в соціально-політичній та економічній сферах, обидва режими очолюються безальтернативними правителями, які володіють серйозними політичними та економічними ресурсами, що використовуються в межах системи «керованої демократії». Як Н. Назарбаєв, так і Е. Рахмон роблять ставку на національну єдність, що інтерпретується ними з погляду владних інтересів.

Ситуація, яка не вкладається у подану класифікацію, характерна для Киргизстану. Існує дивна тенденція до перетворення демократичних лідерів (А. Акаєв, К. Бакієв) на управлінців авторитарного типу. Як зазначає американська дослідниці М. Олкот, «Опозиція не є синонімом порядності. Безумовно, багато з обвинувачень у корупції на адресу родини президента є неправдивими. Багато хто з прибічників президента заробили гроші чесним шляхом, те саме можна сказати й про опозицію. Втім, у суспільному житті Киргизії багато гнилі – це стосується як уряду, так і опозиції».

Сильний інститут президентства в країнах Центральної Азії виріс наприкінці радянської епохи з інституту республіканських перших секретарів Комуністичної партії. Президентські вибори проводились у всіх державах після проголошення незалежності, але боротьба на них було суворо обмеженою. Всі наступні конституційні зміни та президентські вибори до останнього часу були в основному спрямовані на зміцнення та консолідацію влади глави держави. На думку спеціалістів з питань вивчення конституцій, до 1996 року всі центральноазійські режими стали суперпрезидентськими системами, в яких президент та його адміністрація контролюють прийняття політичних рішень, а парламент та суди мають лише номінальну незалежність. Безпосередній пережиток радянської системи та політичної культури – централізоване управління, з допомогою якого центральноазійські президенти намагаються зберегти контроль над внутрішніми політичними та економічними структурами та міждержавними стосунками.

Хоча країни центральноазійського регіону мають багато спільних рис, роки незалежності продемонстрували, що розвиток Казахстану, Туркменистану, Узбекистану, Киргизстану та Таджикистану відбувався різними шляхами, кожна з країн набула своє обличчя, накопичивши величезний досвід в економічному будівництві та прийнятті політичних рішень.

Киргизстан: єдина країна, де за останні п'ять років відбулося дві революції. До середини 1990-х років Киргизія просувалася в напрямку створення демократичної держави, і ця трансформація проходила майже паралельно аналогічним процесам у країнах Центральносхідної Європи – таких, як Румунія, Болгарія та Словаччина. Але, через те, що стратегія та мета такої трансформації не були чітко визначені, виникли серйозні протиріччя між вищими органами державної влади. А невдоволення всередині суспільства поклало початок глибокій кризі 1993–1996 років. Скорочення повноважень представницьких органів, значне посилення ролі президента та посилення виконавчої влади одночасно з тяжким станом основного загалу населення призвели до загострення внутрішньополітичної обстановки та виникнення у 2002 році нової політичної кризи.

Фактично з 2005 року акції протесту у Киргизстані не припинялися, але мали переважно характер мирних курултаїв. Після президентських виборів 2009 року перші акції протесту відбулися в лютому,

але й вони ще проходили під гаслами економічних вимог. Протести в Наринській області 10 березня стали початком кампанії з політичною складовою. 17 березня в Бішкеку відбувся курултай опозиції, що висунув ультиматум до влади задовольнити сім вимог народу та опозиції до 24 березня 2010 року – річниці Народної революції. Зокрема, йшлося про повернення на баланс держави стратегічних підприємств приватним владним кланам, скасування судових рішень проти неугодних владі політиків, звільнення з посад родичів президента. У резолюції курултаю підкреслювалося, що лише народ є носієм влади в країні, і така форма традиційної демократії – Народний Курултай – була визнана єдиним засобом відновлення народовладдя. Згідно з давніми народними традиціями «курултаїв», Бакієв скликав «Курултай злагоди», на якому оголосив про свою готовність будувати «дорадчу демократію», поєднуючи збереження традицій кочівників з інноваційним розвитком.

У квітні 2010 року відбулися народні бунти в Бішкеку та Оші, в результаті яких президент Курманбек Бакієв втік до Білорусі, на півдні Киргизстану почалися етнічні конфлікти, а сама країна знову вступила у перехідний період з тимчасовим урядом.

У ході референдуму, який відбувся у Киргизстані 27 червня 2010 року, переважна більшість виборців підтримала конституційні зміни, відповідно до яких влада в країні повинна відійти від президента до парламенту. Окрім цього, виборці висловили свою довіру виконуючій обов'язки голови тимчасового уряду Розі Отунбаєвій, яка буде виконувати функції президента країни до кінця 2011 року. Самі лідери тимчасового уряду назвали результати референдуму початком нової демократичної ери. Щоправда, аналітики не схильні надто ідеалізувати останні події в Киргизстані: «Політична культура в цій центральноазійській державі за останні роки не зазнала істотних змін, влада досить легко переходить з рук у руки шляхом насильства, і саме в цьому полягає загроза, яка ускладнює для Киргизстану повернення на шлях цивілізованого розвитку».

Досить сумнівним виглядає спроба побудувати парламентську республіку там, де для цього не створені формальні умови, де основою життя людей досі залишаються кланово-сімейні відносини, а засобом пояснення стосунків – зброя.

Казахстан: на шляху перетворення на «азіатського барса». Республіка Казахстан є президентською республікою. Перший

президент країни Н. А. Назарбаєв був призначений на цю посаду в квітні 1990 року Верховною Радою Казахської РСР. У січні 1991 року громадяни країни обрали його на п'ятирічний термін на загальнонаціональних, проте безальтернативних виборах, віддавши кандидату понад 98% голосів. Повноваження президента були подовжені до 2000 року загальнонаціональним референдумом, який відбувся 30 квітня 1995 року. В жовтні 1998 р. парламент виступив з ініціативою проведення дострокових президентських виборів та подовження терміну президентських повноважень до 7 років. 7 листопада 1998 року була створена узгоджувальна комісія для вирішення суперечності між пропозиціями голови держави та депутатів про внесення змін в Конституцію Республіки Казахстан.

За підсумками роботи узгоджувальної комісії був розроблений законопроект «Про внесення змін та доповнень в Конституцію Республіки Казахстан». Серед інших 19 поправок, що тим або іншим чином впливають на конституційно-правовий статус президента, були, зокрема, такі, що передбачали продовження терміну повноважень президента з 5 до 7 років та відміну умови про вікову межу президента у 65 років. «Традиційна політико-правова свідомість казахів, орієнтована на етатизм, стала структуроутворюючим фактором стійкості режиму Назарбаєва».

8 листопада 1998 року депутати парламенту прийняли постанову «Про звернення до Президента Республіки Казахстан щодо його погодження на скорочення терміну його повноважень». Таким чином, поправка до ст. 94 Конституції звучала так: «За згодою (підкреслено мною – Т.Л.) президента Республіки Казахстан даний термін повноважень може бути скорочений постановою парламенту Республіки, прийнятою на спільному засіданні його палат більшістю голосів від загальної кількості депутатів кожної з палат».

На альтернативних виборах, які відбулися 10 січня 1999 року, Назарбаєв отримав 79,78% голосів.

Останні президентські вибори відбулися у Казахстані 4 грудня 2005 року. За посаду голови держави боролися п'ять кандидатів: чинний президент Нурсултан Назарбаєв, лідер опозиційного блоку «За справедливий Казахстан» Жармахан Туякбай, голова партії «Ак жол» («Світлий шлях») Аліхан Байменов, представник Комуністичної народної партії Єрасил Абилкасимов та голова екологічного союзу «Табігат» («Природа») Мелс Єлеусізов.

Перемога Нурсултана Назарбаєва була цілком прогнозованою. Він взагалі не той кандидат, на імідж якого повинні були працювати PR-менеджери. Його рейтинги завжди були високими: 98,78% в 1991 році, 95,4% – на референдумі 1995 року, 79,78% – на виборах 1999 року. Вибори засвідчили, що Н. Назарбаєв був найбільш впізнаним кандидатом (99,4%); його програму знала абсолютна більшість виборців (82,1%); передвиборчу кампанію вважали найцікавішою 85,5% опитаних; 82,4% підтримують його висунення на новий термін, а ще 10,6% взагалі не бачать йому достойної зміни.

Проте дослідники, зокрема економісти, вважають, що зростання рейтингу Назарбаєва є закономірним результатом його власної успішної політики. «Політична стабільність понад усе. Дисципліна й порядок в азіатському суспільстві важливіші за демократію, що мусить розвиватися поступово». Це було політичним кредо Лі Куан Ю (прем'єр-міністр, «батько-засновник» Сінгапуру). Я ніколи не приховував, що такий підхід мені до душі. Завжди казав: «Спочатку економіка, а потім політика». У Казахстані превалюють позитивні суспільні очікування, що дає змогу прогнозувати подальше зміцнення правлячого режиму.

У ході проведеного опитування напередодні виборів було поставлене питання щодо реакції населення на можливі фальсифікації виборів. За загальної байдужості населення було виявлено, що 2,6% опитаних готові приєднатися до активних акцій протесту. Але інтрига в тому, що з цих 2,6% більше трьох четвертих планували голосувати за Нурсултана Назарбаєва.

Таким чином вибори президента 2005 року якоюсь мірою є унікальними: Нурсултан Назарбаєв був не лише чинним главою держави та основним претендентом на своє власне місце, але й єдиним опозиційним кандидатом самому собі (в його електораті була найбільша кількість тих, кого традиційно відносять до протестуючих).

Проте навіть враховуючи, що досягнення політики Президента є очевидними, а його популярність ніколи не викликала сумнівів, треба зважати, що опозиції на виборах не вдалося згуртувати навколо себе свій потенційний електорат. Якщо ще у 2004 році передбачалося, що противники Нурсултана Назарбаєва зможуть розраховувати на 25-30% голосів, то на самих виборах прихильники усіх чотирьох альтернативних кандидатів становили менше п'ятої

частини електорату. Тобто нині еліти Казахстану не мають реальної альтернативи курсу та команді Нурсултана Назарбаєва. «Моноцентричність системи концентрує політичну волю центральної влади, що дає змогу їй цілеспрямовано проводити реформи, в тому числі й не завжди популярні».

Новий етап політичних рішень у Казахстані почався з виступу голови держави 16 травня 2006 року на спільному засіданні палат Парламенту. Президент Казахстану Н. Назарбаєв запропонував внести поправки до Конституції країни, спрямовані на модернізацію, підвищення ефективності казахстанської політичної системи. Результатом загальнонаціональних консультацій, включаючи опозиційні сили, стала робота Державної комісії у 2006–2007 роках, яка дійшла висновку щодо внесення змін до Основного Закону країни. В тому числі й з такого ключового питання, як форма правління. «Саме за результатами роботи Державної комісії було прийнято рішення про зміну форми державного правління з президентської на президентсько-парламентську, що є безпрецедентним для центрально-азійського регіону рішенням у сенсі легітимності та народного волевиявлення».

Конкретні кроки політичної реформи в Казахстані передбачають значне посилення ролі парламенту. Повинна кардинально змінитися система виборів до Мажлісу, який буде на 100 відсотків сформований за партійними списками. Ще одне важливе нововведення – це збільшення кількості депутатів обох палат парламенту на 38 осіб. У новому парламенті будуть представлені 154 депутати. Список депутатів Сенату збільшиться на вісім осіб. Причому частина з них стане депутатами після узгодження з Асамблеєю народів Казахстану.

Вважається, що внаслідок реформи парламент стане серйозним центром впливу, здатним повною мірою виступати противагою виконавчій владі, тобто уряду. Наприклад, для оголошення вотуму недовіри уряду буде необхідним отримати просту більшість голосів депутатів, а зараз для цього потрібно дві треті.

У Казахстані триває процес виникнення нових політичних партій, причому новоутворені організації належать до опозиційних. Втім, і в цій країні помітною є стабілізація, оскільки нові партії виникають в основному шляхом реформування вже існуючих партійних структур. Тому чисельність партій в Казахстані впродовж

останніх років коливається в межах 10-12 партій. Наприклад, «Отан» («Вітчизна»), пропрезидентська партія; «Асар», пропрезидентська партія, яку очолює дочка Нурсултана Назарбаєва Даріга. До опозиційних партій можна віднести: «Ак жол» («Світлий шлях»), «Демократичний вибір Казахстану», партія, яка підтримує опозиційні кола, Республіканська народна партія Казахстану. Проте перепони з боку уряду, а також внутрішні організаційні проблеми завадили розвитку цієї партії, яка залишається досить пасивною.

Узагалі, на думку казахстанських дослідників, саме нерозвиненість партійної системи сприяє посиленню президентської гілки влади. «Специфікою сучасного конституційного процесу в Казахстані є те, що його суб'єктами стали не повновісні політичні партії (які знаходяться на стадії становлення), а інститути державної влади».

Процес зміни еліт у центральноазійському регіоні відносять до факторів ризику. Жодна з центральноазійських республік на сьогоднішній день не пройшла через процедуру зміни еліт. І поки що незрозуміло, яким чином цей процес буде організований, як він проходитиме. В Центральній Азії існує ланцюг взаємозв'язків: влада – власність – фінанси. Досі втрата влади означала втрату власності та фінансів. Тому завдання нинішньої еліти – «імітувати наявність прозорості в процесі зміни еліт, зберегти усі існуючі канали влади, а отже, і власність, і фінанси. І ця «непрозора лінійка» є фактором ризику».

Наразі, політична еліта Казахстану – це значною мірою колишня радянська номенклатура. Її оновлення відбувається природним шляхом, в основному завдяки ветеранам казахстанської політики. Молодіжне крило казахстанської еліти – це управлінці, які вийшли завдяки програмі «Болашак» – програмі навчання казахів за кордоном, що отримала розвиток після 1993 року. Ця нова казахстанська еліта сильно вестернізована. Також існує «новоказахська» частина еліти, яка сформувалася в основному з перших бізнесменів та управлінців середини 90-х років, так звані младотюрки. Сам президент Казахстану Н. Назарбаєв, описуючи таку частину еліти, як младотюрки, пише: «Одним з факторів, котрий сприяв економічному зростанню низки азіатських країн, було навчання тисяч їхніх студентів у світових наукових і навчальних центрах США та Європи. Незважаючи на певні збої, допущені під час реалізації програми

«Болашак», ми й надалі будемо надавати держвану підтримку галузі освіти, сприяти підвищенню у казахстанців знань і навичок, необхідних і нині, і в майбутньому. Фінансуючи навчання наших студентів у зарубіжних університетах, ми достеменно знаємо – і це доводить досвід Китаю, Кореї, Японії, – що саме так треба готувати кадри для розв'язання складних завдань».

Політичне життя сучасного Казахстану значною мірою визначається жузовими, родоплемінними та кланово-сімейними відносинами. Воно «детерміноване боротьбою за владу представників трьох великих племінних об'єднань – жузів: Старшого – «Ули» (південний та південно-східний Казахстан); Середнього – «Орта» (північний, центральний та східний Казахстан) та Молодшого – «Кіши» (західний Казахстан). І хоча за історичними мірками жузи утворилися нещодавно, на початку XVII століття, протиріччя між ними міцно вкорінилися у ментальності казахів».

Клановість та трайбалізм у центральноазійському регіоні ніколи не сходили з порядку денного, а нині вони чи не найголовнішим чином впливають на політичне життя кожної країни – як внутрішнє, так і зовнішнє. Наприклад, як зазначають російські дослідники жузової системи Казахстану Л. Гусєв та М. Шах, «Окреме та особливе питання – «модернізація» інституту традиційних племінних авторитетів-старійшин (аксакалів). За свідченням представників казахстанської політичної еліти ще радянських часів, багато з важливих рішень (особливо кадрові) приймалися та затверджувалися зовсім не у кабінетах ЦК, а в тихих бесідах старих аксакалів у невеличкому парку на лавах навпроти Театру юного глядача».

Президент Н. Назарбаєв в одній зі своїх публікацій зазначав, що «регіональна приналежність завжди відігравала суттєву роль у політичному устрої» Республіки. При цьому він сам «категорично не приймає політичну ідеологію традиційного типу, яка заснована на відновленні архаїчних форм суспільного устрою, родоплемінної психології».

Попри всі ознаки авторитарності казахстанської влади, вона, за деяким винятком, діє неагресивно, надаючи перевагу консенсусним рішенням та відносно ліберальному стилю політичного управління. Правлячий режим зумів сформувати політичний ландшафт таким чином, що в Казахстані немає реальної альтернативи правлячому Президенту, який би міг отримати суттєву підтримку населення

цієї країни. Як зазначає Р. Джангужин, «зі всією впевненістю можна стверджувати, що в сьогоdnішньому Казахстані немає сильної опозиції, немає сильних опозиційних ЗМІ, здатних вплинути на масову свідомість, як, наприклад, в Україні або в Грузії».

Незважаючи на величезні розміри території, існуючу сегрегацію населення за етнічною та регіонально-родовою ознаками, чинний президент та його регіональні ставленики зберігають за собою функції абсолютного політичного арбітра. Таким чином, вважає Р. Джангужин, баланс еліт у Казахстані поки що є досить стійким, і Нурсултан Назарбаєв має часовий резерв для успішного вирішення міжелітних конфліктів, що періодично виникають.

Узбекистан: найбільш авторитарна країна Центрально-азійського регіону. У 1991 р. становище Узбекистану було досить складним порівняно з іншими державами Центральної Азії (за винятком Таджикистану). В країні діяла сильна опозиція, постали складні національні проблеми. Економіка країни залежала від поставок нафти та зерна з Росії, в сільському господарстві панувала монокультура (бавовна).

У час після розпаду СРСР шляхом всенародного голосування І. Карімов здобув 86% голосів і став президентом Узбекистану. Невдовзі після виборів в країні почалися репресії проти представників опозиції. Були заборонені опозиційні партії «Бірлік» та «Ерк», почався тиск на іслам. У 1995 році повноваження І. Карімова були подовжені на п'ять років на всенародному референдумі, який, за словами Держдепартаменту США та інших джерел, не був справедливим. Такі самі коментарі були і з приводу президентських виборів 2000 року. Другий кандидат на виборах – Абдулхафіз Джалалов – сам визнавав, що мріяв лише про перемогу Іслама Карімова. Задля обмеження президентської влади 6 грудня 2001 року І. Карімов запропонував реформу виконавчої влади з метою передати частку президентських повноважень Кабінету Міністрів. Для реалізації цих пропозицій були прийняті відповідні законодавчі акти. Були внесені зміни до Конституції та прийнятий Закон «Про Кабінет Міністрів Республіки Узбекистан» у новій редакції, які й закріпили за парламентом повноваження щодо розгляду та призначенню прем'єр-міністра. Цей крок вважається кардинальною зміною в системі управління Узбекистану. За Конституцією Узбекистану на посаду президента можна обиратися лише двічі. Але у 2002 році у

країні був проведений референдум щодо змін до Конституції: президентський термін збільшувався з 5 до 7 років. Для участі у виборах втретє ЦИК зареєстрував кандидатуру І. Карімова на тій підставі, що після прийняття у січні 2002 року нової редакції Конституції, він буде обиратися президентом на семирічний термін уперше.

23 грудня 2007 року в Узбекистані відбулися президентські вибори. Перемогу на них прогнозовано отримав чинний президент І. Карімов. За даними ЦИК участь у виборах президента взяли 90,6% виборців, з яких 88,1% проголосували за І. Карімова.

ОБСЄ не визнала ці вибори через «жорсткий контроль за політичним середовищем, який не залишав місця реальній опозиції». Натомість місія спостерігачів від СНД підкреслила, що «вибори стали важливим фактором подальшої демократизації суспільного життя в Узбекистані».

Відповідно до Конституції Республіки Узбекистан президент Узбекистану є главою держави та виконавчої влади. Президент має необмежену владу та є центральною фігурою, яка визначає політичний та економічний курс країни. Окрім цього, за традицією повноваження президента поширюються й на основні питання державної політики, що формально належать до компетенції законодавчої або судової влад.

Президент Узбекистану має повноваження призначати практично всіх чиновників. Уряд цілком підзвітний президенту, незважаючи на те, що після формування двопалатного парламенту частина повноважень президента були передані парламенту. До створення двопалатного парламенту головою Кабінету Міністрів був президент і всі рішення президента могли бути прийняті як від імені Президента Республіки Узбекистан, так і від імені Кабінету Міністрів. Наразі, Кабінет Міністрів очолює прем'єр-міністр, проте на законодавчому рівні за президентом зберігається право приймати рішення від імені Кабінету Міністрів.

Конституція Узбекистану – єдина серед країн СНД, яка навіть не передбачає можливість відсторонення Глави держави від посади через імпічмент. Вважається, що зміна влади в Узбекистані шляхом революції абсолютно виключена.

Політична система Узбекистану заснована на уявленні про те, що у східній країні демократія не може виглядати так, як у західних країнах. Президент країни Іслам Карімов є ідеологом узбецького

«демократичного колективізму». Узбекистан – держава, що обрала свій, самостійний шлях розвитку. Цей шлях у всьому світі визнаний як «узбецька модель» державного та суспільного будівництва. Одна з основних його характеристик полягає в системному перетворенні суспільства не революційним, а еволюційним шляхом, послідовно.

Ісламом Карімовим були науково обґрунтовані п'ять принципів реформування суспільства. «Перший принцип. Пріоритет економіки над політикою. Економічні реформи не повинні підкорятися будь-якій ідеології, внутрішні та зовнішні економічні відносини мають бути вільними від неї.

Другий принцип. Держава – головний реформатор. Вона зобов'язана визначати головні напрями реформ, виробляти політику оновлення та перетворень, послідовно втілюючи її в життя.

Третій принцип. Верховенство закону у всіх сферах суспільства. Прийняті демократичним шляхом Конституція та закони повинні дотримуватися всіма без винятку.

Четвертий принцип. Проведення сильної соціальної політики з урахуванням демографічної ситуації в країні. Одночасно із запровадженням ринкових відносин необхідно вживати дієвих заходів соціального захисту населення, особливо малозабезпечених родин, дітей та людей похилого віку.

П'ятий принцип. Перехід до ринкових відносин здійснюється еволюційним шляхом з урахуванням об'єктивних економічних закономірностей, послідовно, продумано, поетапно». Основним елементом узбецького суспільства оголошена махалля (община). Прийнятий у квітні 1999 року закон про органи місцевого самоврядування, з одного боку, поставив махаллю в залежність від органів виконавчої влади, а з другого – наділив голів махаллінських комітетів широкими повноваженнями, що передбачають навіть втручання в приватне життя громадян.

Відносно стабілізувалася за два останніх роки кількість партій в Узбекистані, де існує п'ять партій. Народно-демократична партія – пропрезидентська партія. Це – колишня Комуністична партія Узбекистану, яка була реорганізована 1991 року. «Прогрес вітчизни», також пропрезидентська партія, яка надавала підтримку домінуючій Народно-демократичній партії. Соціал-демократична партія «Адолат» – також пропрезидентська партія. Опозиційних партій дві. Перша – «Бірлік» («Єдність»). Її лідер – А. Пулатов, живе у вигнанні

в США. Незважаючи на те, що з 1992 року партія заборонена, вона змогла у квітні 2002 р. провести декілька зборів, у тому числі сім регіональних, без втручання влади. Друга – Демократична партія «Ерк» («Свобода»). Лідер партії М. Соліх був суперником Іслама Карімова на президентських виборах 1991 року і отримав 12%. У 1992 році партію заборонили, а лідер Соліх з 1993 року проживає в Норвегії.

Структура політичної еліти Узбекистану значною мірою має клановий характер, що взагалі характерно для центральноазійського регіону. Ще за радянських часів в політичному житті Узбекистану основними гравцями та опонентами були численний ташкентський клан (який має ще дорадянську історію) та джизакський клан, який утворився та став впливовим під час правління Шарафа Рашидова.

Ретрадиціоналізація, яка зачепила тією чи іншою мірою всі держави Центральної Азії після розпаду СРСР, мала неоднозначні наслідки. «Зміцнення кланових, сімейних, махаллінських (общинних, сусідських), земляцьких зв'язків було викликано не стільки пошуками ідентичності, скільки соціально-економічними причинами – вони підтримують великі родини, дають змогу підняти дітей за відсутності заробітків, згладити наслідки неминучої зміни ролевих функцій у сім'ї, пом'якшити надзвичайно тяжкий психологічний удар для чоловіків, що звикли годувати та забезпечувати своїх близьких. Водночас традиційні зв'язки означають суттєве зниження ролі особистості, домінування колективних цінностей та колективного здорового глузду, безумовне підкорення авторитету старших з їхнім великим, але іноді безнадійно застарілим життєвим досвідом».

Клановий принцип розподілу влади тривалий час забезпечував політичну стабільність, але припускав можливість консолідації опозиційних до Президента сил. З часом він себе вичерпав. На думку експертів, в Узбекистані відбувається формування функціональних політичних угруповань, які мають значну фінансову базу, зовнішні контакти та внутрішню підтримку, контролюють наукову та освітню сфери.

Іслам Карімов узяв курс на підтримання рівноваги між кланами, став проводити стратегічний курс на поступове зниження впливу клановості на ситуацію в державі. З такою метою проводиться кадрова політика, яка передбачає ротацію державних чиновників, ціль якої – не дати їм набути міцних ділових знайомств, сумнівних

обов'язків, кримінальних зв'язків. Втім, політичний діяч в Узбекистані, який є відторгнутим елементом свого клану, не може розраховувати на політичну кар'єру. Явище клановості в Узбекистані досі відображає специфіку тривалого етапу національної самоідентифікації, формування узбецької нації. «Наприклад, важливою причиною, через яку лідери опозиційних партій М. Соліх та А. Пулатов не змогли отримати будь-якої масової соціальної бази, полягає в тому, що вони, так само як деякі інші опозиціонери, ще до того, як пішли в політику, через певні причини були позбавлені кланової підтримки».

Відбувається боротьба за регіональне лідерство між Узбекистаном та Казахстаном. Між цими двома сусідніми державами превалюють відносини конкуренції та певної недовіри. «В намаганні зробити свої держави унікальними лідери Центральної Азії захопилися стратегіями формування націй, які максимізували суперництво та мінімізували співробітництво. Хоча всі вони стикалися зі спільними проблемами, кожний керівник боявся, що його особисті позиції похитнуться, якщо ці проблеми будуть вирішуватися спільно».

«Хворобливу атмосферу суперництва між Ташкентом та Астаною можна охарактеризувати терміном «синдром Бжезінського». У своїй книзі «Велика шахівниця» американський політолог намагався виявити майбутнього лідера Центральної Азії, причому перевагу віддавав Узбекистану: «З п'яти нових незалежних держав Середньої Азії Казахстан та Узбекистан відіграють найважливішу роль. Казахстан є в регіоні щитом, а Узбекистан – душею різноманітних національних почуттів, що пробуджуються. ...Фактично Узбекистан є головним кандидатом на роль регіонального лідера в Середній Азії».

З перших років незалежності Іслам Карімов бачив Узбекистан регіональним лідером Центральної Азії. Але, на відміну від Казахстану, Узбекистан не пішов шляхом «шокової терапії», а проводив політику «поетапних реформ». До кінця 90-х рр. такий підхід, особливо серед сусідніх країн, вважався більш мудрим. Зокрема, спад виробництва в Узбекистані на той період був нижчим, ніж в інших країнах СНД, а у 2003 році Узбекистан став першою країною серед СНД, яка досягла обсягу ВВП дореформених часів – 1990 року. Проте з настанням нових ринкових часів та прискореної глобалізації

Узбекистан зазнав труднощів через надмірну зарегульованість своєї економіки, низького внутрішнього попиту та перевитрати власних сировинних ресурсів. Останніми роками, особливо після подій в Андижані, роль регіонального лідера явно перейшла до Казахстану. Карімов як політик-стабілізатор не зміг провести успішні та результативні реформи, оскільки у його поглядах завжди превалювали цінності контролю, аніж лібералізму та вільного ринку, що впливало і на внутрішню ситуацію в Узбекистані.

Характерно, що більшість експертів оцінюють стан Узбекистану через призму досягнень Казахстану. І якщо в Узбекистані не виходить з регіональним лідерством, то його керівництво намагається стримувати просування Казахстану на цьому шляху.

У своїх останніх виступах Іслам Карімов наголошує на прискореній економічній модернізації країни. На думку експертів, Узбекистан йде тим самим шляхом, що й Казахстан, але відстаючи приблизно на п'ять-сім років. На нашу думку, не слід відкидати Узбекистан як остаточно переможеного за звання регіонального лідера. Узбекистан – країна великих, але поки що не реалізованих можливостей. Велика територія та 26,4-мільйонне населення, кваліфікована та освічена робоча сила, вагомі сировинні ресурси – все це створює передумови для прискореного економічного зростання країни не лише в межах центральноазійського регіону.

Сьогодні в Узбекистані складається більш сприятлива макроекономічна ситуація для розвитку приватного сектору. Країна досягла стійкого зниження інфляції, світові ціни на сировину зросли, а держава визначила наміри здійснити структурні реформи. Так, наприклад, уряд планує розвивати реформи у банківській сфері. Більш важливою ознакою економічних реформ є процес приватизації. Тому особливої уваги потребуватимуть соціальні питання щодо рівня доходів та зайнятості населення Узбекистану. Згідно з державною стратегією, перехід до ринкової економіки повинен здійснюватися через сильний механізм соціального захисту, що потребує великих зусиль з боку держави.

Узбекистан займає провідні позиції у світі за запасами золота, урану, міді, природного газу, свинцю, фосфору, каоліну тощо; посідає четверте місце в світі за запасами золота, сьоме – за його видобутком, десяте – за запасами міді, сьоме – за запасами урану, друге – за експортом бавовни, а також потужні обсяги виробництва

електроенергії, газу й нафти та потенціал розвитку туризму роблять перспективи Узбекистану позитивними. За висновками експертів Казахстанського Інституту економічних стратегій, Узбекистан це, «безумовно, гігант Центральної Азії, але, на жаль, поки що той, що спить».

Таджикистан: післявоєнне відродження. Наприкінці 80-х – початку 90-х років суспільні відносини у Таджикистані характеризувались надзвичайним загостренням протиріч, нарощуванням та розширенням конфліктності. Конфлікти дедалі частіше набували жорсткого характеру, призводили до кривавих сутичок, і як наслідок – до громадянської війни.

Ще у 1992 році були зроблені перші спроби щодо врегулювання ситуації в Таджикистані. Протягом року між конфліктуючими сторонами відбулося три зустрічі. Слід зазначити, що ці зустрічі проходили без участі міжнародних організацій. На жаль, зобов'язання, прийняті на них, постійно порушувалися. Почалася широкомасштабна громадянська війна, яка призвела до численних матеріальних та людських втрат. Лише економічні втрати, за підрахунками спеціалістів, становили понад 7 млрд. доларів США. Кількість загиблих перевищила 50 тис., кількість біженців досягла десятків тисяч. Лише 27 червня 1997 року в Москві була підписана Загальна Угода про встановлення миру та національної злагоди в Таджикистані.

Головна роль в миротворчому процесі віддається Емомалі Рахмону, якого таджицькі дослідники взагалі порівнюють з Авраамом Лінкольном, оцінюючи його роль таким чином: «Його президентство – це найкраща гарантія відродження держави таджиків. Нащадки Саманідів безумовно приведуть Таджикистан до нових вершин процвітання на просторі цивілізації третього тисячоліття».

У 1993 році Емомалі Рахмон став Головою Верховної Ради Таджикистану. Через рік він оголосив про введення президентського правління. Пізніше він змінив Конституцію та подовжив строк президентського правління з п'яти до семи років. 6 листопада 2006 р. Емомалі Рахмон був обраний на третій президентській термін. Він набрав 79,3% голосів. Уже наприкінці місяця указом президента було ліквідовано десять міністерств, п'ять державних комітетів та п'ять комітетів органів центральної виконавчої влади. Останні зміни дають змогу залишатися Рахмону президентом до 2020 року.

У партійній системі Таджикистану спостерігається певна стабілізація. Наразі зареєстровано 8 партій: дві проурядові партії – Народно-демократична партія Таджикистану (НДПТ), головою якої є президент Емомалі Рахмонов та Комуністична партія, яка виступає у союзі з НДПТ; Соціалістична партія Таджикистану наразі розколота і не є впливовою; до опозиційних належать: Соціал-демократична партія (світська опозиція), Демократична партія Таджикистану та Партія ісламського відродження Таджикистану, члени якої представлені в різноманітних урядових інститутах згідно з угодою, укладеною після війни 1992–1997 років.

У Таджикистані проживає сім мільйонів осіб, з яких понад дві третини проживає за межею бідності. Ще близько мільйона щорічно виїжджають на роботу в Росію та інші країни СНД. Взагалі Таджикистан є найбіднішою країною центральноазійського регіону.

Цікавим є той факт, що сьогодні Сполучені Штати Америки в особі помічника держсекретаря по Європі та Євразії Деніела Фріда називають Таджикистан «реформаторами, що розвиваються».

Останнім часом в Таджикистані помітна тенденція з боку влади, спрямована на формування нової, національно орієнтованої ідеології.

Еліти у Таджикистані формувалися здебільшого на регіональній основі. В цьому плані надзвичайно показовим є таджицький конфлікт 1990-х років. Незважаючи на зміну ідеології або форми державності, еліти, їхній характер та форми їхньої боротьби за владу є невід'ємною частиною місцевого політичного та соціально-економічного життя та залишаються такими у найближчій перспективі. Таджицький досвід показав, що жодна з політичних еліт не здатна на сьогодні ефективно та довготерміново керувати одноосібно. Окрім того, інтереси тієї або іншої правлячої еліти не завжди збігаються з загальнонаціональними та загальнодержавними інтересами. Лише баланс інтересів основних політичних угруповань, етносів та регіонів країни може дати в сумі гарантію захисту інтересів держави, її незалежності та спокою.

До 1990-х років у республіці склалися чотири основні номенклатурні угруповання – ходжентсько-ленінабадське, гармське, кулябське та бадахшанське. Поява в цій ситуації політичних партій різко ускладнила боротьбу між регіональними номенклатурними угрупованнями. Правляче з 1947 року ленінабадське номенклатурне

угруповання на момент розпаду СРСР уже не мало підтримки та популярності на півдні республіки, правлячий клан був не здатний контролювати республіку одноосібно. Внаслідок цього в республіці склалися два військово-політичні союзи: з одного боку, гармсько-бадахшанський, а з другого – ленінабадсько-кулябський альянси. Це була свого роду політична рівновага сил, коли жодна зі сторін не мала вирішальної переваги, але не втрачала надії добитися остаточної перемоги, а отже, не збиралася поступатись. «Таким чином, конфлікт еліт привів країну до громадянської війни. Підписання договору про мир у липні 1997 року стало результатом необхідного компромісу між ворогуючими елітами. Разом з тим, процес даного співробітництва знаходиться лише на самому початку свого розвитку, і дисбаланс влади ще далеко не подоланий».

20 березня 2007 року Е. Рахмон закликав громадян Таджикистану використовувати історично правильне написання своїх імен і прізвищ. Сам він також відкинув російськомовне закінчення від свого прізвища Рахмонов.

Туркменистан: залишається найбільш закритою і непрогнозованою країною в Центральній Азії. У Туркменії національної еліти як такої немає, а ті діячі, які за посадою могли б скласти еліту, не відіграють жодної політичної ролі в політичному житті країни. Існують ахал-текінське, марійське, кизил-арватське, балканське (йомудрське), чарджоузьке (ерсарі), ташаузьке угруповання (північні йомуди). В сьогоденних умовах говорити про існування будь-якої політичної або економічної еліти в Туркменистані навряд чи було б правильним. Усі більш-менш впливові угруповання пов'язані один з одним корупцією, кримінальними зв'язками. Привласнені ними статки в майбутньому можуть бути використані для повернення цих людей до влади, як поодиноці, так і в різного роду союзах та блоках. До того ж туркменське суспільство диференційоване не лише за майновою, але й за родоплемінною ознакою. Представники усіх племен, окрім ахал-текінців, висловлюють незадоволення тим, що їхні права порушуються і вони відчувають дискримінацію.

21 грудня 2007 року в Ашхабаді раптово помер пожиттєвий президент Туркменистану Сапармурат Ниязов. Складність туркменської ситуації полягає в тому, що політичне життя не було структуроване. Існувала єдина демократична партія Туркменистану, лідером

якої був Сапармурат Ніязов. Насправді й ця єдина партія не відіграла особливої ролі, тому що всі рішення виходили від єдиної керівної особи держави.

Боротьба за владу в Ашхабаді почалася відразу. Замість голови парламенту Атаєва, який повинен був за законом виконувати обов'язки глави держави, призначили міністра охорони здоров'я, представника «школи Туркменбаші». Проти спікера парламенту було порушено кримінальну справу, що автоматично виключало його з боротьби за владу.

Відповідно до 53 статті конституції, президентом може стати людина, що працює «у державних органах, громадських організаціях і галузях народного господарства, що завоювала високий авторитет, визнана і висунута Халк Маслахати кандидатом, гідним брати участь у виборах президента Туркменистану». Президентом може бути обраний народжений у Туркменистані громадянин Туркменії з числа туркменів не молодше 40 і не старше 70 років, який володіє державною мовою, протягом попередніх десяти років постійно проживав у Туркменистані», – говориться в документі. Президент Туркменистану обирається безпосередньо народом Туркменії строком на п'ять років і стає на посаду негайно після принесення присяги на засіданні Халк Маслахати.

Ці вибори стали першими альтернативними виборами в Туркменії – на вищу державну посаду претендувало шість кандидатів. Відповідно до Конституції, президент одночасно є також верховним головнокомандувачем і головою Кабінету міністрів.

Центрвиборчком республіки повідомив, що на президентських виборах, які відбулися 11 лютого 2007 року, за Бердімухамедова проголосувало 89,23% туркменистанців. Участь у виборах взяло 98,65% виборців. Найближчий його конкурент – перший зам. голови Дашогузського району Аманяз Атаджиков набрав 3,2% голосів. Остаточні підсумки виборів були одногolosно схвалені на засіданні Халк Маслахати, куди входять 2507 народних обранців, що представляють усі верстви туркменського суспільства.

Інші кандидати у президенти Туркменистану – маловідомі політики від єдиної в країні Демократичної партії – брали участь у виборах лише формально, щоб додати їм демократичного вигляду. Європейський парламентарій, який неофіційно спостерігав за виборами, відзначив, що голосування не було ані чесним, ані вільним.

Але розуміючи, що більшого від туркменської ситуації вимагати неможливо, назвав кроком уперед спробу керівництва країни продемонструвати подобу демократичної процедури.

Перші вибори президента в Туркменистані (тоді республіка була ще у складі Радянського Союзу) відбулися у 1990 року. Тоді С. Ніязов, що не мав альтернативи, набрав 99,5% голосів. 20 червня 1992 року, після прийняття нової конституції, пройшли президентські вибори, на яких він також набрав 99,5% голосів, при офіційно зареєстрованій явці виборців в 99%. У січні 1994 року був проведений референдум щодо продовження повноважень Туркменбаші на другий термін без проведення виборів, за що проголосувало 99% виборців.

Рішенням Народної Ради в 1999 році С. Ніязов одержав як виняток, як перший президент країни право управляти державою «без обмеження терміну повноважень». Туркменбаші неодноразово заявляв про можливість провести вибори глави держави, але навіть закон про вибори президента не був прийнятий, тому що пропозиції С. Ніязова «були відкинуті народом», а його представники заявляли з трибун Народної Ради про те, що «іншого президента крім Великого Сердара, нам не треба».

У ході виборчої кампанії в. о. президента пообіцяв переглянути деякі найбільш непопулярні рішення Ніязова. Він підписав указ про реформування системи освіти, скасувавши ніязівські «дев'ятирічки» і ввівши повну десятилітню середню освіту, а у ВНЗ – 5–6-річну. У Туркменії відкрилися інтернет-кафе. Інтернет-зв'язок вводитьсь в школах. 5 березня 2007 року президент Туркменистану Бердимухамедов підписав указ, згідно з яким ім'я першого президента і «батька всіх туркменів» Сапармурата Ніязова було видалено з президентських штандартів. Також президент скасував введену Туркменбаші щоденну клятву вірності республіці та її голові. У Туркменії відроджується заборонені Ніязовим Академія наук, а також сільські поліклініки та військові кафедри у вищих навчальних закладах. 1 липня 2008 року Туркменистан повернувся до назв місяців за григоріанським календарем і назв днів тижня за сонячною хіджре. У вересні 2008 року прийнято нову Конституцію країни, яка розширила повноваження президента.

Нинішній президент Туркменистану намагається пристосувати створений Туркменбаші режим до процесів, що відбуваються в

країні та світі. При цьому, звичайно, він хоче зміцнити й посилити свою особисту владу, гарантувати стабільність у країні. Продовжуючи кадрову політику С. Ніязова, Бердимухамедов майже повністю оновив склад Кабінету міністрів, ввівши на ключові міністерські посади своїх численних родичів, вихідців з Ахалського веляята, звідки він сам родом.

Висновки. Поки що в Центральній Азії головні умови розриву з авторитарною моделлю відсутні. «Навіть «європейське» населення, що виховане в дусі радянського державного патерналізму, демонструє вкрай низький рівень політичної активності». Постійне зниження його кількості об'єктивно посилює характер місцевого суспільства з одночасним привнесенням східних/західних рис. А це, в свою чергу, може сприяти трансформації «м'якого» авторитаризму в жорстку владу.

Досвід авторитарних режимів центральноазійських країн, що розвиваються, доводить, що перехід від жорсткого авторитаризму до м'якого, від деспотії до керованої демократії, до режимів, здатних, попри всю їхню недосконалість, просуватися шляхом справжньої демократизації, може здійснюватися по-різному. В одних випадках поштовх до переходу дає масове соціальне заворушення, в інших – локальний, але сильний протест однієї, найбільш свідомої соціальної групи населення, в третьому випадку – достатньо зростаючої апатії та невдоволення мас і розколу еліт.

Дослідження принципів політичного лідерства в країнах Центральної Азії заслуговує на широке дослідження і пильну увагу. В інтересах світового співтовариства в цілому та Європи, зокрема, впливати на розвиток подій у Центральній Азії таким чином, щоб сприяти розвитку там цінностей та норм поведінки європейських держав, починаючи від дотримання прав людини і закінчуючи заходами щодо нерозповсюдження зброї масового знищення. В руках лідерів центральноазійських країн нині знаходяться не лише долі народів їхніх країн: адже збереження миру в цьому надзвичайно важливому регіоні врешті-решт є запорукою стабільності на світовій арені.

Входження України в геополітичний простір Центральноазійського регіону можливе за умови балансування між інтересами таких зовнішніх сил, як РФ, Західна Європа і США, Туреччина, Пакистан, Іран, Індія, Китай, вплив яких, зумовлений історичною

традицією або наявністю економічних важелів, стає дедалі більш відчутним, і які, зрозуміло, вбачають в інших державах небажаних конкурентів. Втім, продуктивна співпраця України з Казахстаном, Узбекистаном та Туркменистаном повинна мати не лише характер нашої зацікавленості в даному регіоні, а й демонструвати бажання та можливість України стати фактором підвищення рівня безпеки в регіоні Центральної Азії. Тільки сприйняття України як рівного партнера допоможе їй стати активним учасником геополітичної гри в центральноазійському регіоні.

3. Держави Закавказзя: авторитарні тенденції політичних режимів

Лідери завжди відігравали неперісичну роль у побудові держав. В особливості це твердження можна простригати на прикладі держав Закавказзя. Маючи однакові стартові позиції, лідери цих країн по-різному влаштували долі своїх народів. У всіх трьох країнах слабе громадянське суспільство, сильні пострадянські настрої й однакові проблеми територіальної цілісності. Азербайджан показував прекрасну динаміку в сфері економіки, після приходу до влади Гейдара Алієва. Не дивлячись на авторитарну побудову державного режиму, він зумів скористатися преродними багатствами своєї країни (нафта і газ), і вивести економічні показники держави на передові серед країн СНД.

Грузія не мала стільки природних багатств, але тим не менш, нинішній президент Грузії зміг зіграти на інтересі західних держав (геополітичну противагу Заходу і РФ в Закавказзі), залучити іноземні інвестиції і створити силою волі найбільш ліберальну з економік у СНД.

Осторонь стоїть Вірменія. Не маючи природних ресурсів, ворогуючи з сусідніми державами (Іраном і Азербайджаном), вона майже повністю залежить від допомоги РФ. Одна третина всього ВВП становить грошові перекази громадян що працюють за кордоном.

Вивчення політичних трансформацій в Грузії, Armenії та Азербайджані представляє додатковий інтерес у зв'язку зі зростаючою роллю даних держав у міжнародних відносинах. Події останніх років продемонстрували, що ці країни розглядаються ключовими міжнародними акторами – Росією, Європейським Союзом, США, Туреччиною в якості винятково важливих складових для впливу на

пострадянський простір. Стабільність політичних систем цих країн є важливим чинником міжнародних відносин.

Маючи однакові базові передумови становлення державності, країни Закавказзя розійшлися у своїх внутрішньо- та зовнішньополітичних курсах. Збройні конфлікти з сусідніми кавказькими республіками, низька політична свідомість і політична апатія населення заважали становленню демократичних режимів та інтеграції всіх трьох республік (Вірменія та Азербайджан до сих пір знаходяться у стані війни). Для країн Закавказзя характерні загальні проблеми, такі як війна за втрачені території, економічна нестабільність пов'язана з розривом економічних зв'язків Радянського Союзу і активний пошук стратегічних партнерів таких як Європейський союз, США та Росія. Часто саме ці країни безпосередньо впливають на розвиток політичних режимів у цих країнах.

Не дивлячись на певну демократизацію (особливо це стосується Грузії після «революції троянд»), загальним по країнах Закавказзя залишається курс на становлення авторитарних режимів. Особливо це помітно в таких республіках як Азербайджан і Вірменія. Азербайджан навіть відзначився моментом спадкової передачі влади від батька до сина. У всіх трьох країнах опозиція досить слабка і активно утискається владою, навіть у більш демократичній Грузії. У Вірменії та Грузії до складу опозиції входять переважно представники попередньої влади, які дискредитувала себе в очах виборців в період свого правління.

Грузія

Грузія – невелика країна (територія 69,7 тис. кв. км, населення 4,6 млн. чол.). За конституцією Грузія вважається федеративною республікою. До складу федерації, окрім самої Грузії, входять Аджарія, Південна Осетія, Абхазія. Останні дві республіки лише де-юре вважаються територією Грузії, де-факто Грузія не має на них жодного впливу. Ці території займають російські війська.

З падінням Радянського Союзу Грузія проголосила незалежність. Главою держави було обрано Звіада Гамсахурдія (роки життя 31 березня 1939 – 31 грудня 1993) грузинського політичного діяча, письменника, дисидента, доктора філологічних наук. У 1990 році він обіймав посаду Голови Верховної Ради Грузинської РСР. Саме його націоналістична політика і авторитарний стиль керівництва, на думку науковців, спричинила спалах міжетнічного конфлікту з

Південною Осетією і Абхазією, та протистояння з Азербайджаном. Ще у 23 листопада 1989 року З. Гамсахурдія організував «мирний» похід на столицю Південної Осетії Цхінвалі. У місто увійти не вдалося, тому кілька тисяч його однодумців утримували місто в облозі близько трьох місяців. Будучи в 1974 році творцем «Ініціативної групи захисту прав людини в Грузії», він тим не менш, після невдалого походу на Цхінвалі, припустився в гнівну риторіку, пропонуючи осетинам або змиритися і влитися до складу єдиної Грузії або іммігрувати до Росії. Подібні дії неминуче призвели до збройного протистояння двох народів.

19 серпня 1991 року З. Гамсахурдія, після приходу у Москві до влади ГКЧП виконав наказ про розформування незаконних військових формувань і розігнав Національну Гвардію Грузії. Проте після провалу ГКЧП, особовий склад Національної гвардії віддалився в Рконській ліс і вже 2 вересня, в Тбілісі, на проспекті Руставелі, відбувся мітинг Національно-демократичної партії Грузії (НДП), на якому мітингувальники висунули вимогу відставки президента. Спецназ, що оточував мітингувальників, відкрив вогонь, внаслідок чого поранення отримали 6 осіб. 3 вересня командир Національної гвардії Тенгіз Кітовані відмовився виконувати накази Президента і посунув гвардійців на Тбілісі на підтримку демонстрантів. З. Гамсахурдія відмовився вести будь-які переговори і 22 грудня 1991 року частини Національної гвардії під проводом Тенгіза Кітовані підняли в Тбілісі заколот, захопили ряд стратегічних об'єктів в місті і атакували будівлю парламенту. З. Гамсахурдія змушений був тікати з країни. Але ні Вірменія а ні Азербайджан не надали йому політичного притулку. Єдиною виявилася Чеченська республіка, керована Джохаром Дудаєвим. У самій Грузії залишилися прихильники експрезидента – зв'ядісти, які стали в опозицію до нового уряду. Завдяки їм, 24 вересня 1993 року Гамсахурдія зміг повернутися назад до Грузії і очолити так званий «Уряд у вигнанні». В результаті успішного наступу, до листопада 1993 року, під його контролем опинилася значна частина Західної Грузії. Однак до 6 листопада 1993 року він зазнав поразки від урядових військ, штаб-квартира Звіада Гамсахурдії була захоплена, а сам він з групою прихильників змушений був якийсь час ховатися в горах, де 31 грудня 1993 року загинув в селі Дзвелі Хібула в гірській області Самегрело від рук вбивці.

Після поразки З. Гамсахурдія главою держави став спікер парламенту Едуард Шеварднадзе (народився 25 січня 1928 року) колишній радянський номенклатурник, який зробив яскраву кар'єру за часів СРСР (за радянської влади займав посади: міністра охорони громадського порядку (1964–1968), міністра внутрішніх справ (1968–1972), першого секретаря ЦК Компартії Грузинської РСР (1972–1985), міністра закордонних справ СРСР (1985–1990)). Саме Е. Шеварднадзе був головним організатором військового перевороту в Республіці Грузія, змістившого президента Звіада Гамсахурдія і фактично зупинив громадянську війну. Едуард Шеварднадзе повернувся в Грузію після повалення режиму Звіада Гамсахурдія. Ставши президентом Грузії У 5 листопада 1995 року (набрав 72, 9% голосів), він не зміг домогтися повернення Абхазії і Південної Осетії і вирішення політико-економічних проблем країни. Особливо поглибився конфлікт з Російською Федерацією. Він відразу взяв курс на поглиблення відносин із Заходом та протистояння з Російською Федерацією. Але суттєвих реформ проведено не було, а внаслідок розірвання відносин з Російською Федерацією було втрачено важливі економічні зв'язки. У країні величезного розмаху набувають корупція та злидні, зростає вплив мафії, поченаються військові дії в Абхазії.

9 квітня 2000 року Едуард Шеварднадзе був переобраний президентом Грузії, отримавши понад 82% голосів виборців. Вже у вересні 2002 року Едуард Шеварднадзе заявив, що після завершення президентського терміну правління в 2005 році він має намір піти на пенсію і почати писати мемуари. Але 2 листопада 2003 року в Грузії відбулися парламентські вибори, на яких провладний блок «За нову Грузію» набрав 21,32% голосів, опозиційний «Союз демократичного відродження» – 18,84%. Опозиція не погодилася з результатами виборів і висунула ультиматум Едуарду Шеварднадзе – піти у відставку з поста президента, або опозиція займе президентських резиденцію. Під тиском народних хвилювань 23 листопада 2003 року Шеварднадзе подав у відставку.

До влади прийшов Михайло Саакашвілі (нар. 21 грудня 1967 року) який зайняв пост глави держави в результаті «Революції Троянд». Михайло Саакашвілі радикально відрізнявся від попередніх президентів не тільки Грузії, але й країн СНД. Сильний, відкритий, харизматичний, він дійсно почав з приходом до влади реалізацію

багатьох реформ, часто не популярних, але, тим не менше, дієвих. Навіть біографія майбутнього президента вигідно відрізнялася від його опонентів (золота медаль у середній школі, закінчення з відзнакою факультету міжнародного права інституту міжнародних відносин Київського університету ім. Т. Шевченка, закінчив Колумбійський університет (Нью-Йорк), навчався в Університеті Дж. Вашингтона у Вашингтоні, стажувався в Академії європейського права у Флоренції і в Гаазької академії міжнародного права).

У 1995 році Михайло Саакашвілі повернувся в Грузію на запрошення Зураба Жванія. Був обраний депутатом парламенту від його партії «Союз громадян Грузії», яка підтримувала в той час президента Едуарда Шеварднадзе, а в 1996 році обійняв пост голови парламентського комітету з конституційних і юридичних питань. З січня 2000 року – представник Грузії в Парламентській асамблеї Ради Європи (ПАРЄ). У вересні 2001 року Михайло Саакашвілі подав у відставку, звинувативши Едуарда Шеварднадзе та членів його уряду в корупції, після чого створив опозиційну політичну організацію «Національний рух».

Після падіння авторитарного режиму Е. Шеварднадзе почав формуватися новий режим. У цьому періоді можна виділити три етапи: пакт еліт – тріумвірат Михайло Саакашвілі – Зураб Жванія – Ніно Бурджанадзе (грудень 2003 року – лютий 2005 року); етап становлення режиму з домінуючим лідером (лютий 2005 року – листопад 2007 року); етап консолідації режиму з домінуючим лідером (листопад 2007 року – до теперішнього часу).

На першому етапі влада була розподілена між ключовими фігурами опозиції – М. Саакашвілі, З. Жванія та Н. Бурджанадзе. Три лідери – Михайло Саакашвілі, Зураб Жванія та Ніно Бурджанадзе – домовилися про розподіл влади між собою. За цією угодою, Михайло Саакашвілі стає президентом Грузії, Зураб Жванія – прем'єр-міністром (неіснуюча посада на той момент), а Ніно Бурджанадзе – головою парламенту. Ця угода набула форми публічної заяви.

Неминучість і характер конституційних реформ стали очевидними після приходу до влади «революційного тріумвірату». Оскільки нова конфігурація влади мала спиратися, в першу чергу, на угоду цієї нової правлячої еліти. Її розробка почалася за закритими дверима.

На виборах 4 січня 2004 року М. Саакашвілі набрав 96,24% голосів. Були побиті рекордні результати З. Гамсахурдія та Е. Шеварднадзе. ОБСЄ оцінило ці вибори як значно більш демократичні, ніж ті, що проводилися в Грузії до цього.

Після того, як 14 січня 2004 року парламент у прискореному порядку затвердив новий державний прапор країни, а 15 січня 2004 року Центральна виборча комісія оголосила результати президентських виборів, влада почала більш активно проводити конституційні зміни.

Законопроект, який розроблявся міністерством юстиції, став предметом консультацій між лідерами 19 січня 2004 року, коли він обговорювався на зустрічі за участю З. Жванія, Н. Бурджанадзе, З. Адеїшвілі, Г. Церетелі, і М. Мачаваріані (Зураб Адеїшвілі – міністр юстиції, Гігі Церетелі і Михайло Мачаваріані – члени блоку «Бурджанадзе-демократи»). Передбачалося, що за законопроектом у Грузії буде «сильний президент, сильний прем'єр-міністр і слабкий парламент».

Між лідерами тріумвірату наростав конфлікт у зв'язку з різним баченням майбутнього політичної системи. Однак у лютому 2004 року єдність тріумвірату було відновлено, і в той же день зібралася Конституційна комісія.

Неузгодженість конституційної реформи продемонструвала слабку єдність тріумвірату. Для запобігання можливого протистояння було оголошено про злиття двох партій: «Національного руху» і «Бурджанадзе – демократи». Але це не сприяло досягненню консенсусу серед «революційних сил» з питання конституційних змін. Конституційний проект було піддано критиці з боку Т. Хідашелі, Г. Бокерія і К. Давіташвілі. Останній залишив посаду політичного секретаря «Національного руху», заявивши, що не конституцію слід підлаштовувати під людей, а навпаки, люди повинні підлаштовуватися під конституцію. Все це створило загрозу не тільки єдності правлячої партії, але і її легітимності, позбавляючи партію позитивного іміджу.

За змістом, головним компонентом конституційних змін 2004 року стало створення кабінету міністрів і запровадження поста прем'єр-міністра. Це питання неодноразово порушувалося різними опозиційними політичними партіями і політиками ще під час правління Е. Шеварднадзе. Воно завжди виправдовувалося необхідністю

підвищення ефективності влади і, в той же час, певного дистанціювання президента від розв'язання внутрішніх економічних проблем.

Найближче до реального втілення в життя ця ідея постала навесні 2004 року, коли президент вніс на розгляд парламенту відповідний законопроект, який був опублікований для всенародного обговорення навесні 2004 року. Парламентські дебати щодо цього законопроекту не відбулися, оскільки стало ясно, що він не зможе набрати достатньої кількості голосів. Частина критиків вказувала на недемократичність законопроекту і знову порушила питання про перевагу парламентської форми правління над президентською. Кандидатура майбутнього прем'єр-міністра – З. Жванія – викликала менш явний, кулуарний опір.

На тлі попередніх дискусій перспектива запровадження посади прем'єр-міністра в 2004 році поставила питання про напрями розвитку політичної системи Грузії.

У той час в суспільстві побоювалися посилення виконавчої влади та пов'язаної з цим загрози авторитаризму. Проте внаслідок переговорів голова парламенту одержав певні додаткові повноваження: контроль за рахунковою палатою, регламентом і бюджетом парламенту. Але найголовніше те, що можливість розпуску парламенту допускалася лише в суворо визначених випадках, а парламент отримував безумовне право на розпуск уряду. Як згодом стало відомо, парламент у початковому проекті був дуже слабким, тому Н. Бурджанадзе відмовилася стати головою такого органу.

Модель правління, встановлена 6 лютого, не дістала остаточної єдиної оцінки з приводу її характеру. Вона мала явно виражений тимчасовий, перехідний характер, що було зафіксовано у виступах усіх державних керівників. Певною мірою подібні заяви мали бути сприйняті як часткове визнання її недосконалості. Були озвучені терміни передбачуваного перехідного існування такої моделі – 6–7 років.

Конфлікт проблеми особистостей і проблеми інститутів влади у процесі конституційних змін у Грузії виявився актуальним, якщо врахувати, що три інститути – президент, кабінет міністрів і парламент – в процесі створення моделі були вже персоніфіковані в трьох особистостях, які проводили ці переговори.

Ці зміни мали зацікавлену сторону, конкретне обличчя. Так, наприклад, з нової конституції зникло положення про те, що президент

не може займати керівну партійну посаду. Друга зміна стосувалася мінімальної явки виборців, необхідної для того, щоб вважати президентські вибори такими, що відбулися. З нового варіанта зникла вимога обов'язкової 50-відсоткової явки виборців. Третя зміна стосувалася обмеження на прийняття у парламенті таких законів, які можуть збільшити бюджетні витрати без узгодження з урядом. Свого часу всі ці три аспекти були використані проти Шеварднадзе (він був лідером Союзу громадян Грузії; офіційні дані про явку виборців у ході президентських виборів 2000 року не викликали довіри; в передвиборчий період парламент приймав популістські закони про підвищення пенсій і зарплат, у той час як у державному бюджеті не було коштів на їх реалізацію) і могли б бути направлені в майбутньому проти М. Саакашвілі (безальтернативний лідер «Національного руху», дані про явку виборців на президентських виборах 2004 року також сумнівні).

Одна зі змін – обмеження законодавчих повноважень парламенту – була предметом розбіжностей у ході підготовки законопроекту. Виникли бурхливі парламентські дебати, але, врешті-решт, запропоновані зміни набули схвалення парламенту. Єдина стаття, яка не набрала достатньої кількості голосів внаслідок голосування, стосувалася обмеження прав членів парламенту – послаблення їх імунітету.

За Конституцією 1995 року президент не мав права розпустити парламент і парламент міг перейти в крайню опозицію, знявши, в той же час, з себе відповідальність, блокувати ефективні дії уряду, спричинити кризу влади і використовувати її проти президента. Отримавши право розпуску парламенту, М. Саакашвілі уникав небезпеки такого розвитку подій.

Іншим важливим нововведенням, яке зміцнило владу М. Саакашвілі, став законопроект, внесений до парламенту одночасно з конституційним законопроектом, який передбачав призначення районних гамгебелі (голів) президентом і посилення інституту повноважних представників президента в регіонах. Обґрунтовувався він тим, що має тимчасовий характер і необхідний тому, що в іншому разі у влади в районах залишаться представники старого уряду.

Опозиція побачила ознаки диктатури в такій концентрації влади. На їхню думку, зміни скасували кілька важелів, які свого часу були використані З. Жванія та М. Саакашвілі проти уряду

Е. Шеварднадзе і які в майбутньому могли бути використані проти них наступною опозицією.

Важливою подією на цьому етапі стали парламентські вибори. У березні 2004 року було обрано 150 депутатів парламенту за пропорційною системою. Блок «Національний рух – Демократи», що представляв тріумвірат переможців, набрав 66,24% голосів і здобув 135 місць. Н. Бурджанадзе знову була обрана спікером парламенту.

Вибори спровокували політичну кризу в Аджарії. ЦВК Грузії заявив, що в ряді округів, де перемогли прихильники А. Абашидзе, були допущені порушення. Результати були анульовані, однак влада Аджарії відмовилася допустити членів ЦВК, які прибули для організації нових виборів. М. Саакашвілі оголосив про направлення підрозділів МВС у Батумі, тоді А. Абашидзе наказав висадити в повітря мости на кордонах автономії. У той же час, протести всередині самої Аджарії ставали дедалі сильнішими. Шостого травня А. Абашидзе капітулював, він та члени його сім'ї відлетіли до м. Москви. На нових виборах у Верховну Раду Аджарії прихильники тріумвірату набрали 72% голосів, потім були прийняті закони, які підпорядковували уряд автономії президенту Грузії.

Цей період, незважаючи на те, що він ознаменувався конституційною реформою і стартом реформ в інших сферах, тривав не довго. Після загибелі З. Жванія, смерть якого послабила позиції Н. Бурджанадзе та зміцнила позиції М. Саакашвілі, закінчився етап тріумвірату.

На наступному етапі М. Саакашвілі, аж до дострокового закінчення президентського терміну в 2007 році, послідовно нарощував власний вплив. Серед основних кроків, зроблених М. Саакашвілі були:

- реформи і оновлення кадрового складу державного апарату і силових структур, що підсилили особистий вплив президента на них;
- конституційна реформа;
- придушення протестів опозиції.

У березні 2005 року була прийнята державна програма дерегуляції економіки. Кількість міністерств скоротилася з 18 до 13. Кількість державних служб – з 52 до 34. Почалося 35-процентне скорочення персоналу, задіяного в міністерствах, і 50-відсоткове – у

громадському секторі. Всі міністерства були зобов'язані складати середньострокові плани, які мали отримувати схвалення уряду.

Таким чином, М. Саакашвілі оновив державний апарат і поставив його під більш жорсткий контроль з боку президента. Оновлення кадрового складу міністерства внутрішніх справ і збройних сил також зміцнило вплив президента у силовому блоці.

М. Саакашвілі активно використовував силові структури для тиску на родичів і наближених поваленого Е. Шеварднадзе та А. Абашидзе. Формально дотримуючись юридичних процедур, їх відправляли до в'язниці і звільняли тільки після того, як у державну скарбницю ті повертали незаконно привласнені кошти. У короткі терміни уряду вдалося погасити частину внутрішнього боргу перед населенням (123 млн дол. США) і підвищити дохідну частину бюджету.

М. Саакашвілі провів ряд реформ у соціально-економічній сфері, які були позитивно сприйняті експертами. У доповіді «Doing business 2007» країна посіла перше місце у світі за темпом проведення реформ – замість другої позиції в доповіді 2006 року. У підсумку, за всіма позиціями Грузія посіла 37-е місце – замість 112-го у 2006-му. В рейтингу економічної свободи фонду Heritage Foundation Грузія посіла 35-е місце з присвоєнням статусу «майже вільна», замість статусу «майже невільна», присвоєного в 2006 році.

Керівництво Грузії на чолі з Михайлом Саакашвілі змогло домовитися про значне збільшення іноземної допомоги. Завдяки цим діям країна отримала колосальні дотації з боку країн Заходу. У 2005-2007 роках ВВП Грузії зростав з темпом понад 9% на рік. У 2006 році Грузія виявилася світовим лідером за темпами поліпшення ділового клімату: в індексі якості інвестиційного клімату Всесвітнього банку Грузія зайняла 37-е місце. Але вже 2008 році відзначило зниження темпів зростання ВВП з 12,3% до 2,4%. У 2010 році економіка країни продовжила зростання, і за підсумками року він склав 6,4%.

Інакше виглядала, за спостереженням деяких авторів (в основному російських), ситуація з політичними свободами, свободою преси і корупцією. Відзначено було деяке зниження рівня свободи слова. Проте об'єктивних свідчень цьому наведено не було. М. Саакашвілі, а також його прихильники і ряд інших державних службовців заперечують факт тиску на опозицію, пояснюючи переслідування

деяких представників політичних партій їхнім кримінальним минулим.

Варто відзначити, що популярність М. Саакашвілі в Грузії стала падати. Заяви влади про швидке поліпшення соціально-економічного становища населення в деяких сферах (в основному в аграрній) так і залишилися заявами. Згідно з результатами соціологічних опитувань, уже через два роки після перемоги «революції троянд» рейтинг президента М. Саакашвілі і правлячої партії «Єдиний національний рух» суттєво знизився.

Колишні сподвижники стали переходити на бік опозиції. Різко погіршилися відносини з колишнім соратником І. Окруашвілі, який звинуватив президента Саакашвілі в корупції та смерті прем'єр-міністра Грузії З. Жванії в лютому 2005 року.

27 грудня 2006 року грузинський парламент прийняв пакет поправок до Конституції Грузії, головна мета яких полягала в тому, щоб провести в 2008 році одночасно вибори парламенту і президента країни. Необхідність поєднання виборів була обґрунтована фінансовою доцільністю та необхідністю економії бюджетних коштів, а також неприпустимістю одночасного проведення президентських виборів в Росії і парламентських виборів в Грузії. Таке суміщення термінів, на думку грузинської влади, таїло в собі серйозні ризики для стабільності, тому що певні сили в Росії могли спробувати підірвати внутрішньополітичну ситуацію в Грузії і тим самим якось вплинути на результат парламентських виборів.

Необхідність поєднання виборів оскаржила парламентська опозиція, лідери якої вважали зміни Конституції політичним маневром М. Саакашвілі з метою продовжити термін власного правління. Опозиція наполягала на тому, що питання необхідно винести на всенародне обговорення і що проект змін до конституції має бути більш ретельно опрацьований і узгоджений з міжнародними організаціями, зокрема з Венеціанською комісією Ради Європи. Всі доводи опозиції проти зміни Конституції і перенесення термінів парламентських виборів були проігноровані владою.

У листопаді 2007 року в Тбілісі відбулися акції протесту об'єднаної опозиції. Їх головним гаслом було проведення парламентських виборів навесні наступного року, тобто в терміни, які раніше були передбачені Конституцією (у квітні 2008 р.).

Грузинська опозиція прагнула використати протестні настрої. Її лідери звинувачували владу в тому, що вона відвернулася від народу, розвалила економіку країни, розпродала національні багатства, порушує основні права людини, закони і свободу слова. М. Саакашвілі категорично відмовився знову переносити дату виборів.

Після розгону демонстрації біля парламенту опозиція почала нові акції протесту в Кутаїсі, Батумі та різних районах столиці, де між мітингуючими і спецназом відбулися зіткнення. Президент Грузії звинуватив опозицію в спробі державного перевороту і оголосив у країні надзвичайний стан. На час дії надзвичайного стану на території республіки були введені обмеження на проведення демонстрацій і маніфестацій, а також на заклики в ЗМІ до насильства, організації заворушень і повалення влади із застосуванням сили. Після цього всі телекомпанії і радіостанції Грузії, окрім громадського телебачення, припинили інформаційні випуски.

Після розгону опозиційного мітингу в Тбілісі рейтинг М. Саакашвілі знизився до 10-12%, а 24 листопада він був змушений оголосити про свою відставку і про проведення дострокових президентських виборів.

На третьому етапі – з 2007 року по теперішній час – режим М. Саакашвілі набув більш жорстких рис. На позачергових президентських виборах 5 січня 2008 року він набрав 56% голосів. Відбулося певне пониження рівня популярності. З іншого боку, проведення радикальних реформ, особливо в держсекторі, не могло не залишити велику кількість незадоволених громадян. Відповідно, ряди опозиції почали поповнюватися.

У той же час, грузинська опозиція не змогла об'єднатися і висунути єдиного кандидата в президенти. Як наслідок, протестний електорат виявився розпорошеним, що зіграло на руку М. Саакашвілі.

Через два місяці після виборів президента Грузії, місія спостерігачів ОБСЄ опублікувала свою підсумкову доповідь, в якій процес підрахунку голосів був оцінений позитивно.

Не дивлячись на успіхи в економічній і адміністративній сфері, у відносинах з невизнаними республіками Абхазія і Південна Осетія, Михайло Саакашвілі зазнав фіаско. Риторика президента нічим не відрізнялася від меседжів його попередників. Він все так же, уникаючи дипломатичних жестів, говорив мовою ультиматумів.

Найбільш складною і наболілою проблемою Грузії є питання територіальної цілісності. Напружені відносини з Аджарією, фактична незалежність від Грузії Південної Осетії та Абхазії, що потрапили під протекторат Російської Федерації, так чи інакше впливали на рейтинг президента, що обіцяв на виборах розв'язати проблему. У цих умовах М.Саакашвілі прийняв рішення силовим шляхом вирішити конфлікт з Південною Осетією.

До середини дня 8 серпня 2008 року грузинські війська вступили у Цхінвалі, столицю Південної Осетії, і оголосили про відновлення територіальної цілісності Грузії. Також було оголошено, що з сепаратистським режимом самопроголошеної республіки буде підписано акт про капітуляцію.

У той же день Російська Федерація ввела свої війська через Рокський тунель – єдиний шлях, що з'єднує Північну Осетію з Південною. Росія обґрунтувала введення військ необхідністю захисту своїх громадян (раніше Росія надала своє громадянство жителям Південної Осетії і Абхазії) і власних миротворчих сил.

До Південної Осетії увійшли близько 150 російських танків і бронетранспортерів. Російська авіація почала бомбувати грузинські позиції. 9 серпня частини 58-ої армії Російської Федерації увійшли до Цхінвалі і витіснили грузинських військових, в місто були уведені підрозділи 76-ої повітрянодесантної дивізії Пскова.

Війська Російської Федерації швидко просувалися до Тбілісі і майже захопили столицю Грузії, проте втрутилося міжнародне співтовариство. Армія росіян змушена була відступити. Дипломатичні стосунки були розірвані. Парламент Російської Федерації того ж року визнав Південну Осетію та Абхазію незалежними республіками. Західна Європа була обурена подібним рішенням і відмовилася визнавати їх незалежність.

Поразка грузинської армії болісно вдарила по послабленому іміджу М. Саакашвілі. Проте країна була досить швидко була відновлена, а армія Грузії, отримавши величезні державні дотації, почала модернізуватися. Нині Грузія активно закуповує на Заході сучасну зброю та готує свої збройні сили відповідно до стандартів НАТО.

Ці дії привели до загострення стосунків з Російською Федерацією до такого рівня, що 17 лютого 2010 року президент Росії Дмитро Медведєв оголосив Михайла Саакашвілі персоною нон грата в

Росії. Був заборонений імпорту грузинських продуктів до Росії. Грузія зазнала великі фінансові збитки. В останній час Грузія взяла курс на більш дипломатичні відносини з Російською Федерацією – так 29 лютого 2012 року Михайло Саакашвілі підписав указ про скасування віз для росіян.

Не дивлячись на глибокі перетворення всередині країни, деякі обіцянки М. Саакашвілі залишилися невиконаними. Так в лютому 2006 року М. Саакашвілі заявив, що у Грузія стане членом НАТО до 2009 року. 13 березня 2007 року грузинський парламент схвалив рішення про вступ в НАТО. Однак у серпні 2009 року голова Центру досліджень східної геополітики Лаурінас Касчюнас заявив що конфлікт у Південній Осетії цю перспективу віддав.

Також виявилися невиконаними завдання щодо вступу до Європейського Союзу. У квітні 2004 року, на зустрічі з президентом Єврокомісії Романо Проді, Михайло Саакашвілі заявив, що Грузія стала кандидатом на вступ до Євросоюзу і стане нею не пізніше 2009 року. Тим не менше в травні 2010 року Євросоюз заявив, що в осяжній перспективі приєднання Грузії до Євросоюзу не буде.

Таким чином, режим М. Саакашвілі виявився більш жорстким, ніж режим його попередника. Він не тільки не скоротив, але навіть розширив повноваження президента, що забезпечило йому домінуюче становище в політичній системі. Послідовно втрачали політичні ресурси конкуруючі лідери. Найбільш важливими моментами в процесі сходження Саакашвілі до виняткового становища в грузинському політикумі можна вважати смерть З. Жванія, арешт колишнього соратника І. Окруашвілі. Змушена була залишити свою посаду спікер парламенту і колишня союзниця М. Саакашвілі – Н. Бурджанадзе. Таким чином, президент М. Саакашвілі забезпечив собі домінуюче становище в новому політичному режимі.

У Грузії, в якій після революції не спостерігалось ослаблення президентської влади, жодного серйозного демократичного прориву не відбулося. Авторитарні системи з досвідом клієнтелізму мають здатність швидко відновлюватися. Еліти, звиклі існувати в системі субординації «патрон-клієнт», просто переорієнтовуються на нового лідера. Для подібних систем трансформація режиму може обернутися тільки зміною патрона.

Незважаючи на це, не варто передчасно відносити Грузію до авторитарних держав. З одного боку – реальне посилення президентської

влади, поновлення своїх людей на ключових посадах у державі, спроба позбутися можливих конкурентів, навіть у своєму середовищі. Сюди ж варто віднести бажання використати вже відомий у інших країнах СНД варіант конституційної реформи, що має на меті до закінчення свого президентського терміну главою держави зробити прем'єр-міністра. Маючи більшість у парламенті, М. Саакашвілі може легко обійняти цей пост і залишитися при владі на невизначений термін. З іншого боку, відбулося скорочення держапарату, очистка рядів чиновників. Це дало змогу позбутися колишньої номенклатури з радянським мисленням, замінити її представниками молодшої еліти, яка здобула освіту в основному на Заході.

Варто пригадати низку ефективних реформ у всіх сферах суспільного і економічного життя. Зменшення тиску на приватний бізнес, реформа силових структур. Грузія, взявши курс на західні цінності, сьогодні вже не схожа на більшість інших пострадянських країн.

Азербайджан

Азербайджанська Республіка (столиця – м. Баку, територія – 86,6 тис. кв. км, населення 9 млн. чол). Главою держави є президент. Азербайджан - президентська республіка. Президент обирається всенародним голосуванням на 5 років і призначає всіх урядових чиновників. Вищий законодавчий орган Азербайджану – однопалатні Національні Збори (Мілли меджліс Азербайджану) нараховує 125 депутатів, що обирається всенародним голосуванням на п'ятирічний термін по одномандатних округах.

Ситуація в Азербайджані на початку 90-х років виявилася напруженою. Починаючи з 1988 року у республіці спалахнув конфлікт з сусідньою Вірменією через автономну область Нагірний Карабах, який швидко переріс у затяжну війну. І хоча збройне протистояння, під тиском міжнародної громадськості вдалося до середини 90-х років нейтралізувати, між двома країнами досі зберігаються напружені відносини.

Становлення політичного режиму в Азербайджанській республіці можна умовно розділити на три етапи: перший етап (1991–1995), Етап фрагментації і реструктуризації політичного простору, і як наслідок можна цілком обґрунтовано виділити три його фази: «муталібівську» (вересень 1991 – травень 1992), «ельчібеєвську» (травень 1992 – червень 1993) та «алієвську» (червень 1993 – листопад

1995), другий етап (1995–2003), прийняття Конституції, який ознаменував перехід до нового етапу становлення політичного режиму в Азербайджані, стабілізації політичного процесу; третій етап (2003–2010), прихід до влади І. Алієва, який ознаменував собою системні зміни економічного контуру макрополітичної конфігурації та посилення авторитарної практики.

18 травня 1990 року парламент Азербайджану обрав першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану Аяза Муталібова (нар. 12 травня 1938 року), радянського політичного діяча (Голова Ради Міністрів Азербайджанської РСР (1989–1990), Перший секретар ЦК Компартії Азербайджанської РСР (1990)) президентом Азербайджану. Легітимація Аяза Муталібова сталася трохи пізніше на виборах 8 вересня 1991 року, однак перемога була автоматичною – у виборчому бюлетені стояло тільки його ім'я, оскільки кандидати від опозиції або бойкотували вибори, або відмовилися від участі в них

30 серпня 1991 року Верховна Рада Азербайджану прийняла декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки», а вже 18 жовтня 1991 року Верховною Радою Азербайджану був прийнятий Конституційний акт «Про державну незалежність Азербайджанської Республіки». Цей документ підтримали 95% населення країни на всенародному референдумі 29 грудня 1991 року. Азербайджанська Республіка проголошувалася незалежною, демократичною, світською державою правонаступником Азербайджанської Народної Республіки 1918–1920 років.

Згідно з положеннями прийнятого Акта, «Народ Азербайджану гарантує демократичний лад Азербайджанської Республіки і верховенство закону, а також утворює незалежну, світську, демократичну, унітарну державу» .

Формально закріплювалися основні елементи правової державності: верховенство закону, принцип поділу влади, багатопартійність, пріоритет приватної власності. У заключній статті Конституційного акту говорилося, що він служить «основою для розробки нової Конституції Азербайджанської республіки».

Аналізуючи основні положення Конституційного акту можна відзначити його орієнтацію на розвиток демократичних механізмів політичного управління, націленість на створення можливостей для максимальної реалізації прав і свобод громадян.

Однак на рубежі 1991–1992 років політичний режим не зміг вибудувати інституційний фундамент політичного управління в нових умовах і втратив контроль над внутрішньополітичною динамікою. Серія військових поразок і вторгнення вірменських військ на територію Азербайджану не привели до консолідації національних політичних еліт, а, навпаки, різко загострили внутрішнє протистояння.

Після знищення 26 лютого 1992 року азербайджанського міста Ходжали в Нагірному Карабасі і кривавої різанини азербайджанського населення вірменськими військами за підтримки підрозділів 336-го Гвардійського мотострілкового полку військ СНД 6 березня 1992 року Аяз Муталіб під тиском опозиції подав у відставку.

7 червня 1992 року відбулися перші в історії Азербайджану альтернативні вибори Президента республіки. На виборах за підтримки 59,4% виборців переміг керівник націоналістичного Народного фронту Азербайджану, колишній дисидент Абульфаз Ельчібей (рік народження 24 червня 1938 – рік смерті 22 серпня 2000). Друге місце з 33% голосів посів кандидат від Демократичної спілки інтелігенції Нізамі Сулейманов.

Новому президентові не вдалося стабілізувати ситуацію в країні. Азербайджанська державність перейшла у стадію дифузії і силового протистояння. Період правління Ельчібея (червень 1992 – червень 1993) був відзначений подальшою деструктурацією політичного режиму. Єдиними значущими політичними кроками Абульфаза Ельчібея були: зміцнення енергетичного партнерства з США (підготовка «контракту століття»), військово-політичне співробітництво з Туреччиною, дипломатична конфронтація з Іраном, вихід зі складу СНД і різке посилення антиросійської риторики, виведення російських військових баз з території Азербайджану.

Разом з тим, очевидний дисбаланс політичного курсу А. Ельчібея у бік Туреччини, зовнішньополітичне позиціонування ідеї тюркської солідарності, не були конвертовані в реальні політичні преференції для республіки. Невдачі у ході військового протистояння і некомпетентність уряду, викликали кризу влади, в результаті якого 4 червня 1993 року в м. Гянджі спалахнув заколот полковника Сурета Гусейнова. А. Ельчібей був усунений від влади, а його місце як виконуючий обов'язки посів тодішній спікер парламенту Гейдар Алієв.

У тому ж 1993 році відбувся черговий референдум, на якому громадяни Азербайджанської Республіки офіційно відсторонили А. Ельчібея від влади і обрали президентом Гейдара Алієва (10 травня 1923 – 12 грудня 2003), колишнього першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану, члена Політбюро ЦК КПРС. У 1991 року очолював Верховну Раду Нахічеванської АРСР.

Незважаючи на причетність до радянській номенклатури Гейдар Алієв користувався серед населення своєї країни повагою і авторитетом.

У травні 1994 року Азербайджан, Вірменія і Нагірно-Карабахська Республіка підписали угоду про припинення вогню. Наступний ефективний крок Гейдар Алієв зробив підписавши «Контракт століття» 20 вересня 1994 року. У «Контракті століття» були представлені 13 компаній з 8 країн світу (Азербайджан, Туреччина, США, Японія, Великобританія, Норвегія, Росія і Саудівська Аравія). Цей договір, націлений на залучення іноземних інвестицій у нафтову промисловість, мав наслідком кардинальне зміцнення зовнішніх і внутрішньополітичних позицій нового політичного режиму. Природно, що американські і західноєвропейські інвестори (і пов'язані з ними політичні кола), починаючи з 1994 року, мали стратегічну зацікавленість в довгостроковій соціально-політичній стабільності в Азербайджані.

Перші парламентські вибори в історії незалежного Азербайджану відбулися в 1995 році. У тому ж році 12 листопада всенародним референдумом була прийнята Конституція Азербайджанської Республіки, що стало логічним етапом подолання системної дезорганізації політико-правового механізму в Азербайджані.

Конституція проголошувала народ Азербайджану єдиним джерелом державної влади. Вищою метою держави декларувалося забезпечення прав і свобод людини і громадянина, підкреслювалася соціальна спрямованість державної політики. Закріплювався принцип поділу влади. Встановлювалося, що президент Азербайджанської республіки обирається на п'ятирічний термін шляхом загальних, прямих і рівних виборів при вільному, особистому і таємному голосуванні. У конституції також вказувалося, що ніхто не може бути обраний Президентом Азербайджанської республіки повторно понад два рази. Органом законодавчої влади республіки оголошувалося однопалатний Міллі Меджліс, що складався з 125 депутатів,

які спочатку обиралися за мажоритарно-пропорційною системою. Укріплювалася система місцевого самоврядування.

Конституція Азербайджанської республіки мала достатньо виражену демократичну спрямованість, фіксує ряд основоположних прав і свобод, націлених на формування основ громадянського суспільства в Азербайджані. Разом з тим, можна вважати, що в основу даного документа була покладена французька конституційна модель, що раніше знайшла своє модифіковане відображення в конституції Російської Федерації, а трохи пізніше в конституціях ряду інших пострадянських республік (Білорусії, України, Казахстану, Вірменія і т. д.). Специфічна риса такої моделі – гіперконцентрація повноважень в руках глави держави, системоутворююча роль президентства як центрального інституту владної конструкції.

Прийняття Конституції стало інституціональним етапом, що ознаменував перехід до нового періоду становлення політичного режиму в Азербайджані – стабілізації політичного процесу та монополізації владного ресурсу (1993–2012).

У жовтні 1998 року Г. Алієв був переобраний Президентом Азербайджану на другий термін, набравши 77,7% голосів виборців. Його основний суперник Е. Мамедов отримав підтримку 11,84% громадян, які взяли участь у голосуванні. Спостерігачі ОБСЄ відзначили непрозорий характер виборчого процесу та оцінили вибори як невідповідні міжнародним стандартам.

Слід визнати, що в 1993–2003 роках уряд систематично користувався своєю монополією на владу, щоб контролювати вибори і маніпулювати їх результатами. Згідно з висновком міжнародних і національних спостерігачів, перші, парламентські вибори в Азербайджані періоду незалежності в листопаді 1995 року, президентські вибори в жовтні 1998 р. і перші муніципальні вибори в грудні 1999 року і березні 2000 р. не відповідають прийнятим міжнародним стандартам.

Одним з важливих інструментів форматування режиму «керованої демократії» в республіці і концентрації політичної влади в руках Гейдара Алієва в 1993–2003 роках став системний контроль над засобами масової інформації. Так, 6 грудня 1993 року була прийнята поправка до закону «Про засоби масової інформації» Азербайджанської республіки, згідно з якою ЗМІ можуть піддаватися цензурі у разі, якщо викладена інформація стосується військових або

державних таємниць. Однак, перелік таємниць не було вказано, що дозволяло чинному режиму досить широко використовувати адміністративний ресурс, закладений в законі. Ряд експертів вважають, що нормального міжнародного іміджу нинішня влада намагається досягти не зміною ситуації з правами людини в країні, а придушенням критики у місцевих засобах масової інформації. Для цього використовуються економічний тиск і формально відмінена, але діюча політична цензура і пряме перешкоджання репортерської роботи з висвітлення політичних подій, а також проведення показових судових процесів над журналістами.

Політична динаміка Азербайджану в 1993–2003 роках говорить про авторитарний відкат, формування режиму «керованої демократії» і кулуарно-персоналістської моделі політичного управління. Очевидно, тенденції соціально-політичного «відкату», перегляду підсумків пізньорадянської лібералізації були закладені ще на початку 90-х рр.. минулого століття і стали прямим наслідком слабкості владно-політичної організації в 1987–1993 роках.

Необхідно враховувати, що інституціоналізація політичного режиму в Азербайджані протікала в прямому взаємозв'язку з процесом подолання системної дифузії в соціально-економічній, політичній, ментальній сферах азербайджанського соціуму. У силу цього, фундаментальні завдання політичного режиму в 1993–2003 роках акумулював антикризовий комплекс: внутрішньополітична стабілізація, міжнародна легітимація, подолання дисфункції владного механізму, економічні реформи та залучення іноземного капіталу. Формат «керованої демократії» та ситуаційне звернення до авторитарних політичних практик виступали прийнятними та ефективними механізмами, що забезпечують як позитивну макроекономічну динаміку, так і послідовність політичного курсу в умовах консервації владної монополії. При цьому не менш гострі проблеми політичної модернізації, лібералізації, забезпечення прав людини, розвитку партійного спектру і реальної електоральної конкуренції були свідомо відсунуті на другий план, виведені з реєстру довгострокових пріоритетів правлячої еліти.

8 листопада 2000 року був переобраний Міллі Меджіліс. Новий склад парламенту активно включився в роботу з розв'язання економічних проблем. Незважаючи на постійний приріст внутрішнього валового продукту, велика частина населення жила за межею

бідності. До 2003 року ситуацію вдалося нормалізувати, а в подальшому Азербайджан навіть лідирував з економічного зростання серед країн СНД.

15 жовтня 2003 пройшли чергові президентські вибори, які стали важливим перехідним етапом у функціонуванні політичного режиму в Азербайджані. На виборах переміг син Гейдара Алієва (який зняв свою кандидатуру з причини хвороби) – Ільхам Алієв (24 грудня 1961 року народження). 16 жовтня ЦВК республіки офіційно заявила, що другого туру виборів не буде, так як Алієв набрав 76,84% голосів виборців, які взяли участь у виборах, а його найближчий суперник Іса Гамбар – 13,97% голосів.

Знову були відмічені масові зловживання на виборах, але для правлячої еліти, та й світової громадськості було важливо збереження стабільності в регіоні. Стара пострадянська еліта і бізнес-кола, без коливань прийняли наступника. Подібна процедура безумовно заклала на теренах пострадянського простору, вперше пряму передачу влади в спадщину. Ільхам Алієв, звернувши пильну увагу на розвиток економічної сфери і певну лібералізацію ринку, так чи інакше в усьому іншому продовжив курс батька. Це стосувалося і ставлення до засобів масової інформації та ставлення до опозиції. Громіздка пострадянська бюрократична машина і домінування президентської влади залишилися без змін. Це підтвердили парламентські вибори 2005 року і президентські 2008 року. Показовим у цьому сенсі референдум проведений за ініціативою правлячої партії «Новий Азербайджан» 18 березня 2009 року. Головним результатом референдуму стала зміна статті 105 чинної конституції (скасування обмеження обрання президентом однієї особи двома термінами). За даними ЦВК поправку схвалила переважна більшість громадян (97,1%).

Таким чином діючий Президент і його оточення закладають для себе реальні можливості збереження влади на майбутнє, не проводячи змін у законодавчій системі (створюючи парламентську республіку) або пошук наступника президента.

Нинішній склад парламенту обраний в листопаді 2010 року. Більшість депутатів є безпартійними (38 депутатів), або є членами пропрезидентської партії «Новий Азербайджан» (74 депутати). Опозиційні партії також представлені в парламенті, але їх масові акції, демонстрації і мітинги, як правило, не вітаються владою, як і в багатьох інших країнах Закавказького регіону.

Вірменія

Республіка Вірменія (столиця – м. Єреван, територія – 29,8 тис. кв. км, населення – 3,2 млн чол.). Вірменія, як і інші держави Закавказзя, опинилася на межі виживання. Розпад економічних зв'язків на пострадянському просторі, складна політична ситуація всередині країни, війна з Азербайджаном, привели до фактичної ізоляції Вірменії від зовнішнього світу. Єдиним коридором, через який відбувається товарообіг, залишилася Грузія.

23 серпня 1990 року Верховна Рада Вірменської РСР прийняла «Декларацію про незалежність Вірменії», що ознаменувало початок процесу становлення незалежності цієї республіки. Вірменська РСР була перейменована в «Республіку Вірменія», яка залишалася у складі СРСР аж до його розпаду 26 грудня 1991р. 17 березня 1991 року Вірменія перешкодила проведенню референдуму про збереження СРСР на своїй території.

21 вересня 1991 року був проведений Референдум про вихід зі складу СРСР і становлення незалежної державності. Більшість громадян, які мали виборче право, відповіли на це питання ствердно і вже 23 вересня 1991 року Верховна Рада Вірменії проголосила її незалежність.

Першим Президентом Вірменії став вірменський учений, доктор філологічних наук Левон Тер-Петросян (рік народження 9 січня 1945), обраний на цей пост 16 грудня 1991 року. Перед першим президентом тут же постали серйозні проблеми: розвал економіки, бідність населення і, найгірше – війна з Азербайджаном за Нагірний Карабах.

2 вересня 1991 року на сесії Нагірно-Карабахського обласної Ради народних депутатів була прийнята Декларація про проголошення Нагірно-Карабахської Республіки в межах Нагірно-Карабахської автономної області і суміжного Шаумянського району Азербайджанської РСР.

10 грудня 1991 року був проведений референдум про статус Нагірно-Карабахської Республіки, 99,89% учасників якого висловилися за її незалежність. Однак домогтися такого результату вдалося через бойкотування референдуму азербайджанською меншістю. Цей референдум не був визнаний міжнародним співтовариством.

У 1991–1994 роках між Нагірно-Карабахської Республікою та Азербайджаном розгорівся військовий конфлікт, в ході якого азербайджанці витіснили вірмен з території колишнього Шаумянського

району Азербайджанської РСР і частини Нагірного Карабаху, а підтримана Вірменією Нагірно-Карабахська Республіка встановила контроль над кількома районами Азербайджану, прилеглими до Нагірного Карабаху і витіснила звідти азербайджанське населення, що було кваліфіковано у 1993 році Радою Безпеки ООН як окупація території Азербайджану вірменськими збройними силами.

Спроби навести лад в економіці принесли досить слабкі результати. Тільки за допомогою закордонних кредитів, вдалося до 1995 року трохи стабілізувати ситуацію, зупинити інфляцію. Зусиллями США і Світового банку в 1995 році у Вірменії було відзначено економічне зростання, після чого республіка просунулася вперед у справі ринкових перетворень (цьому сприяла також активність вірменського лобі у США та Франції). Крім того, Вірменія була включена в програми Світового банку, який був готовий виділити їй в 1999 році ще 240 млн. доларів на найближчі три роки. Однак, незважаючи на певні зрушення, економіка Вірменії залишається і надалі у скрутному становищі. Свідченням цього є різке погіршення соціального рівня життя населення країни. Також величезним тягарем для державного бюджету стала армія. Збройний конфлікт з Азербайджаном вимагав великих фінансових вливань в оборону. До середини 90-х років численність армії Вірменії досягла 50 тисяч.

При цьому в політиці Левон Тер-Петросян вибудовував жорстку президентську владу, зібравши всі нитки державного управління в своїх руках.

У липні 1995 року були проведені вибори до парламенту Вірменії. Більшість місць дісталася партії влади «Республіка». У тому ж році 5 липня шляхом референдуму була прийнята Конституція Вірменії.

Державний устрій республіки, за Конституцією, що ґрунтується на принципі поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Глава держави – президент. Він є гарантом незалежності, територіальної цілісності і безпеки країни. Будь-який громадянин, у якого є виборче право і який досяг 35-річного віку, проживає у Вірменії на протязі 10 років, може претендувати на посаду президента країни. Виконавча влада в країні реалізується Урядом Республіки Вірменія. До його складу входять прем'єр-міністр і міністри. Президент Республіки Вірменія призначає прем'єр-міністра. Президент республіки за пропозицією прем'єр-міністра призначає та звільняє з

посади членів Уряду Республіки Вірменія. Спільно з президентом уряд здійснює внутрішню і зовнішню політику держави. Законодавчу владу в державі здійснюють Національні Збори – однопалатний парламент, що нараховує 131 депутат. Національні Збори обираються на всенародних виборах на п'ятирічний термін. Депутатом може стати кожний громадянин, що володіє виборчим правом, не молодше 25 років і останні 5 років проживає в республіці. Голова Національних Зборів обирається більшістю голосів від загального числа депутатів. Він веде засідання, а також розпоряджається матеріальними і фінансовими коштами Зборів.

Територіальне управління здійснюється марзпетами (губернаторами), які призначаються Урядом Республіки Вірменія. Вони реалізують політику держави у районах, здійснюють контроль за фінансово-економічною, кредитною та податковою системами. У віданні марзпетів знаходяться система охорони здоров'я населення, наукова, освітня, культурна діяльність. У їх обов'язки входить забезпечення оборони, національної безпеки, охорони громадського порядку і вжиття заходів щодо зміцнення законності у дотриманні прав і свобод громадян.

Судова влада у Вірменії здійснюється судами загальної юрисдикції, Апеляційним Судом, в деяких випадках спеціалізованими судами. Вищою судовою інстанцією Республіки Вірменія є Касаційний Суд. Він покликаний забезпечувати однакове застосування закону до всіх громадян. Конституційне правосуддя в Республіці Вірменія здійснюється Конституційним Судом. Незалежність судів гарантується Конституцією і законами республіки. На території Республіки Вірменія діє також Рада правосуддя, до повноважень якої належать складання списку кандидатур на посади та списку службового просування суддів, притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності та ін

21 вересня 1996 року Тер-Петросян був вдруге обраний президентом Вірменії, отримавши 51,75 відсотка голосів виборців і, таким чином, перемігши вже в першому турі. Його основний суперник экс-прем'єр міністр Вазген Манукян набрав 41,29 відсотків. Міжнародні спостерігачі оцінили вибори як недемократичні. Після виборів в Єревані відбулися масові акції протесту. У них взяло участь до 200 тисяч чоловік. 25 вересня 1996 року, після того як частина опозиціонерів намагалася проникнути в будівлю парламенту,

поліція розігнала протестуючих, застосувавши водомети і сльозогінний газ.

3 лютого 1998 року Тер-Петросян подав у відставку з поста президента країни. Причиною відставки став розкол в уряді Вірменії. Прем'єр-міністр Роберт Кочарян (колишній президент Нагірно-Карабахської республіки), міністр оборони Вазген Саргсян (Саркісян) і міністр внутрішніх справ і національної безпеки Серж Саргсян не підтримали запропонований Тер-Петросяном план з врегулювання Нагірно-Карабахського конфлікту, що включав демілітаризацію зони конфлікту і повернення Азербайджану ряду населених пунктів, зайнятих в ході бойових дій 1992–1994 років. Новим президентом 30 квітня 1998 року став Роберт Кочарян. За нього проголосували 59,5 відсотка виборців.

19 лютого 2003 року президентом Вірменії знову став Роберт Кочарян набрав 67,8% голосів. Опозиція звинуватила його у фальсифікації результатів виборів і використанні адміністративного ресурсу. Трохи пізніше, 27 травня 2003 року провели вибори до парламенту, в яких перемогу здобули шість партій.

Незважаючи на продовження приватизації, лібералізацію економіки та активне залучення закордонних інвестицій, економічна ситуація в країні залишається важкою і неоднозначною. Це відзначив голова Центробанку Тигран Саркісян, коли заявив, що виживання та економічне зростання його країни напряму залежить від грошових переказів вірменів, що живуть і працюють за кордоном. У 2004 році закордонні перекази перевищили вдвічі державний бюджет країни.

Останні парламентські вибори відбулися 12 травня 2007 року. Близько половини місць отримала правляча Республіканська партія Вірменії (32,8% за пропорційними списками, 24 з 41 місця в мажоритарних округах). На друге місце вийшла заснована экс-президентом Вірменії Робертом Кочаряном і очолювана бізнесменом Гагік Царукяном «Процвітаюча Вірменія» (14,7%). Також партія «Дашнакцутюн» з правлячої партійної коаліції отримала 12,7%. Опозиція представлена двома партіями – ліберальної «Орінац Єркір» («Країна Законності»), глава якої, Артур Багдасарян, прийняв пропозицію президента Сержа Саркісяна стати секретарем ради безпеки при президенті Вірменії, внаслідок чого партія «Орінац Єркір» перестала бути опозиційною, і Національно-демократичною партією «Спадщина».

19 лютого 2008 року на чергових виборах президента переміг Серж Саркісян – наступник Роберта Кочаряна і колишній прем'єр-міністр Вірменії. Серж Саркісян переміг у першому турі набравши 52,86 відсотка голосів. Ці вибори були відзначені масовими заворушеннями під проводом экс-президента Тер-Петросяна, який так само виставив свою кандидатуру, заявивши, що нинішня влада у Вірменії «принизлива і не робить честі нашому народу» і в разі перемоги обіцяв, що має намір добровільно піти через три роки. На виборах він набрав усього 21,50 відсотка голосів, що підштовхнуло його до організації протестів.

20 січня 2008 року очолювана Тер-Петросяном опозиція провела в Єревані мітинг протесту, в яких брало участь кілька тисяч чоловік. На наступний день протестуючі розпочали сидячий страйк, а ближче до вечора встановили намети. Однак 1 березня 2008 року поліція розігнала мітинг прихильників Тер-Петросяна. Сам колишній президент був під конвоєм служби держохорони доставлений у свою резиденцію. За даними засобів масової інформації, хоча офіційно він не знаходився під домашнім арештом, поліція не дозволяла йому залишати будівлю резиденції. Після цього прихильники Тер-Петросяна зібралися біля будівлі посольства Франції, де почали з підручних засобів будувати барикади. У результаті акція протесту переросла у збройне зіткнення з поліцією і солдатами внутрішніх військ, що супроводжувалося масовими безладами, в яких брали участь близько семи тисяч осіб. За офіційними даними, у ході безладів постраждала 131 особа, з яких вісім людей загинули від вогнепальних поранень. У той же день Кочарян оголосив про введення в Єревані надзвичайного стану на найближчі 20 днів. Після цього, 2 березня Тер-Петросян звернувся до своїх прихильників із закликом розійтися, і вони покинули місце мітингу. 8 березня Конституційний суд Вірменії відхилив позови Тер-Петросяна та іншого кандидата Тиграна Карапетяна про скасування рішення Центрвиборчкому про результати виборів і визнав перемогу Саркісяна. 10 березня режим надзвичайного стану був пом'якшений, а 21 березня скасований.

Поразка не зупинила вірменську опозицію. Вже влітку 2008 року опозиція стала регулярно організовувати великі акції протесту, домагаючись звільнення заарештованих після березневих заворушень в Єревані, звільнення ряду вищих чиновників, а згодом і відставки

президента Сержа Саркісяна. Під час однієї з акцій, 1 серпня 2008 року, 15 партій і одна суспільно-політична організація оголосили про створення єдиного Вірменського національного конгресу (АНК), фактичним лідером якого став Тер-Петросян. У березні 2009 року Тер-Петросян очолив список, висунутий АНК (до якого до цього часу входили вже 18 партій) на виборах до Ради старійшин Єревану – міський парламент вірменської столиці. При цьому за вірменським законодавством Тер-Петросян автоматично став і кандидатом на пост мера столиці Вірменії. Відразу після виборів, що пройшли 31 травня 2009 року, АНК оголосив про свою перемогу, але згідно з офіційними результатами список опозиції набрав лише трохи більше 17 відсотків голосів. 1 червня 2009 Тер-Петросян заявив, що АНК відмовляється від мандатів в Раді старійшин, опозиція остаточно відмовляється від діалогу з владою і не визнає жодного документа, підписаного Саргсяном, «особливо якщо він стосується Карабаху або вірмено-турецьких відносин». При цьому 19 червня 2009 року, через кілька тижнів після виборів, у Вірменії була оголошена амністія, яка передбачала, зокрема, вихід на свободу засуджених учасників заворушень березня 2008 року. Таким чином було виконано одну з головних вимог опозиції.

4. Моделі політичного лідерства в Прибалтійських країнах

Слід відзначити, що прибалти, тобто литовці, латиші, естонці вирізняли себе з маси «радянських людей», яких намагалася створити радянська влада доби СРСР. Ця відмінність відчувалася на ментальному рівні – щось із поведінки, із побутової культури, щось специфічне, що помічали багато співгромадян колишнього Радянського Союзу, відвідуючи братні республіки.

Можливо, ця відмінність полягала в тому, що ці народи не зазнали «жорен» репресивної машини зразка тридцятих років, що лишилося багато живих тих, хто був власником, мав свою справу, належав до старої інтелігенції, одне слово, були носіями певної культури. Приєднання прибалтійських земель до Радянського Союзу відбулося значно пізніше від часу його створення у 1922 році, і це давалося взнаки.

Після Другої Світової війни нові радянські республіки стали своєрідним західним форпостом, на який працювала радянська планова економіка, намагаючись підняти соціальний рівень хоча б для

якогось порівняння із Заходом. Насправді ці республіки були так само відрізані «залізною завісою». Значно більш важливим для виховання місцевої еліти було те, що лідери «варилися» в союзній політичній кухні. Вони, представники маленьких територій і порівняно нечисленних народів, мали однаковий рівновеликий статус з представниками інших союзних республік. Більше того, завжди зберігали певну специфічну вагу як національні еліти. Тобто, для лідерів Литви, Латвії та Естонії була притаманна націєорієнтованість. Це також виявлялося в тому, що не відбувалася бажана ідеологічна асиміляція.

Прибалтійські республіки вперто відрізнялися за класичними показниками, зокрема за кількістю членів КПРС. Так, кількість членів Комуністичної партії в прибалтійських республіках була найнижчою, порівняно з іншими республіками СРСР. Комуністична партія, наприклад, в Естонії, за даними на 1981 рік, налічувала 5,5% населення, що значно менше, ніж в інших республіках СРСР (крім сусідніх прибалтійських республік). Причому, тільки 52% з комуністів Естонії того часу були етнічними естонцями.

Литва: власний шлях. Вони знали або відчували, що були іншими. Можливо тому, що задовго до подій 90-х років – розпаду Радянського Союзу і нової доби незалежності вже мали своїх Президентів. Президенти Литви: (1919–1920) Антанас Смятона; (1922–1926) Аляксандрас Стульгинскис; (07.06.1926–19.12.1926) Казис Гринюс; (1926–1940) Антанас Смятона. Ці Президенти були частиною не так далекої національної історії.

Можна стверджувати, що середовище вирощує певний колорит лідера. Це не означає, що на культурному ґрунті народу не може бути вирощений лідер-тиран або політик-нездара, але це говорить про певний порядок мислення і комунікацій. Тобто для народу Литви, як і Естонії та Латвії, – не стояло питання: за Схід чи Захід. Вони, нам здається, були з вираженим національним егом, для литовців було однозначним за Литву, а вже лідер, який ухопив цю хвилю, мав організувати певний порядок.

Президентом Литви (25.02.1993–25.02.1998) став Альгірдас Міколас Бразаускас. Це сталося після відновлення незалежності 25 жовтня 1992 р., коли з проведенням першого туру виборів до Сейму Литовської Республіки був проведений референдум, прийнята Конституція та відновлений інститут президентства. Тоді, після

перемоги Демократичної партії праці, лідер партії Альгірдас Міколас Бразаускас був обраний Головою Сейму і згідно з Конституцією став тимчасово виконувати обов'язки Президента до президентських виборів. Президентом Литовської республіки Бразаускас обраний 14 лютого 1993 року. До того він пройшов кар'єрні щаблі радянської школи. Так, у 1965 році був міністром промисловості будматеріалів. У 1967 році – заступник голови комітету Держплану. В 1974 році здобув науковий ступінь доктора економічних наук. Він належав до радянської системи, але осередок самої системи був заряджений національною ідеєю. Відповідно, сама система виступила за зміни, система, яка мала цим змінам протидіяти. Очевидно, що А. Бразаускас – вольова і самостійна фігура, яка вирощена системою і яка очолила рух за відчуження цієї системи. Так, у 1988 році 14 лютого 1993 року був обраний першим секретарем ЦК Комуністичної партії Литви. Його кандидатура була підтримана литовським національним рухом «Саюдісом». Під керівництвом А. Бразаускаса в 1989 році Компартія Литви відділилася від Компартії Радянського Союзу. Здавалося, дрібниця – розділення осередків партійної організації. Проте на той період і для тієї системи це були велетенські й нечувані реформаторські кроки.

У 1990 році на установчому з'їзді Демократичної партії праці А. Бразаускас був обраний її лідером і став керівником значимої політичної партії Литви.

Як зазначалось, А. Бразаускас був обраний у 1993 році на п'ятирічний термін Президентом. Він не висував свою кандидатуру на другий термін, але лишився гравцем з високою політичною енергетикою, про що свідчить призначення його колегіальним органом – Сеймом у 2001 році та 2004 році прем'єр-міністром уряду Литовської республіки. Тобто, в його характері – не амбітність понад усе, а політичний прагматизм.

На посаді Президента А. Бразаускаса змінив у 1998 році Валдас Адамкус (26.02.1998–25.02.2003) з ідеєю швидкої модернізації. В. Адамкасу не вдалося втриматися на посаді на два терміни поспіль.

Наступним Президентом став (26.02.2003–06.04.2004) Роландас Паксас, термін перебування якого на президентському кріслі обмежив Сейм. І вже після виконувача обов'язків Президента з 06.04.2004 до 12.07.2004 Артураса Паулаускаса, В. Адамкус повторно на виборах здобуває пост Президента. Людина незвичайної долі, якщо

можна так висловитися, він був литовцем в Америці й американцем у Литві. Саме його повернення, або приїзд з еміграції, закидається скептиками. При цьому, читаючи інтерв'ю президента з приводу «повернення», не відчувається якогось бар'єра чи натяку на виправдання. Литовець Валдас Адамкус повернувся до Литви, прагнув щось зробити, а такі поривання були далеко не поодинокі. Це говорить про певний дух і патріотизм, характерний для своєї доби відродження. Щоправда, Валдас Адамкус відчував відмінність того суспільства, в яке влився, певну пасивність, як зазначав він сам, неготовність людей брати особисту відповідальність, самотійно діяти, очікування вказівок – радянське виховання давалось взнаки.

До політичних штрихів характеру Президента Литви Валдаса Адамкуса, спираючись на його спогади в книзі «Ім'я долі – Литва», потрібно безумовно віднести підпільну дисидентську роботу часів німецької окупації, а саме: видання газети і все, що з цим пов'язано. На той час молоді гімназисти планували продовжити підпільну роботу з наступом радянських військ і проти радянської системи. Доля Валдаса Адамкуса так склалася, що він емігрував з батьками на Захід. Еміграційна хвиля наприкінці війни була масовою, і це була політична еміграція.

Політична кар'єра майбутнього президента Литви розпочалася в 1968 році, коли Валдас Адамкус узяв участь у виборчій кампанії сенатора США Дірксена. Можливо, саме це кардинально змінило його долю, оскільки більшість з литовської діаспори переймалася прикладними професіями і не йшли в політику. Валдас Адамкус також переймався заробітчанством і щодень боровся за виживання, в принципі як і всі емігранти. Фабрична робота з мінімальною платнею, виплати за орендоване житло, нарешті кредит на придбання власного помешкання і низка побутових проблем – усе це не пригасило духу активного громадянина. У виборчій кампанії сенатора Валдас Адамкус їздив на зустрічі і виступав з питаннями про поліпшення санітарного стану Чикаго, що стало школою публічного діяча, вкрай важливою для професії політика, хоча про неї не йшлося.

Кінець 60-х – початок 70-х був добою піднесення зеленого руху. Тематика, з якою він виступав, була досить актуальною.

Після перемоги сенатора-республіканця молодий помічник отримав запрошення працювати у справах нагляду за чистотою

води певного регіону. З цього приводу був навіть газетний скандал, який звинувачував владу, що призначає осіб без фахової підготовки. В. Адамкус намагався відмовитися від посади, але республіканці наполягали, оскільки відмова означала б визнання поразки. Так розпочалася тридцятирічна кар'єра на федеральній службі США. Хоча на цей час разом з дружиною він мав успішний туристичний бізнес. Думається, що дух Америки і Чикаго, підприємництва й ініціативи закладений в характері литовського лідера.

Шлях до своєї країни прокладався саме на цій службі. В 1972 році він був включений до урядової делегації США, яка проводила зустріч у Москві. А потім, долаючи бюрократичні перепони, вдалося відвідати рідну Литву, стикаючись з контролем КДБ тощо.

З часом візити на Батьківщину стали частішими. Можливо, не дарма спецслужби контролювали кожен крок американського литовця. Думається, що для родичів і близьких він був ковтком свободи з іншого світу, які, як і багато співгромадян Радянського Союзу хотіли знати, що там робиться.

У спогадах Валдас Адамкус, пише, що на початок подій відродження він знав усіх лідерів з опозиційного руху Саюдиса. Це говорить про те, що він не займав пасивну позицію і був дотичний до соціальних процесів.

Безпосереднім поштовхом стало те, що Валдас Адамкус був запрошений своїм повоєнним товаришем Стасісом Лозорайтісом, який був із сім'ї дипломатів у вигнанні, на його президентську виборчу кампанію. Останньому не вдалося виграти вибори, але для «правої руки», ким був Валдас Адамкус, це був колосальний досвід, що став основою майбутньої перемоги. Думається, що був використаний досвід сенаторської кампанії, коли потрібно було об'їжджати міста і містечка з виступами.

Як Президент він стикався з повним спектром політичних нюансів, у тому числі з політичними кризами, напруженістю партійних конфліктів, виконуючи функцію арбітра. Політичне життя Литви зазнає кризових і конфліктних ситуацій. Разом з тим не припиняється активна участь в міжнародній політиці. Литва серйозно розглядає своє членство в ГУАМ. Валдас Адамкус є активним учасником усіх самітів організації. Можливо, що це спроба вибудувати вісь «нової демократії» за участю України і Грузії або іншу геополітичну конфігурацію. Так само Литва бачить свою місію в «просуванні демократії» в бік Білорусії.

Можемо констатувати певну закономірність, що республіки балтійського регіону (Литва, Латвія, Естонія) взяли на найвищу державну посаду представників (або, точніше, дітей) еміграції. Будучи інтегрованими в західні суспільства, вони не ставили питання бар'єра контактів із західними демократіями, тому сприймалися як відкриті лідери. Натомість завжди стояло питання діалогу зі східними сусідами, зокрема Російською Федерацією. Проте так званий проамериканський курс Президента Валдаса Адамкуса змінений на євроцентризм новим президентом Далєю Грибаускайте, обраною в 2009 році, колишнім єврокомісаром. Як бачимо, вектор лишається західним. А сьогодні він ще випробовується соціальними проблемами та економічною кризою.

До речі, Литва вже має договір щодо кордону з РФ. Натомість Естонія і Латвія не узгодили територіальні претензії з РФ, що характеризує певний темперамент відносин.

Наполягання цих республік на визнанні радянської влади як окупаційного режиму ще раз підтверджує національний характер дій. Саме такі питання, скоріше морально-етичні, будуть характерні для національних держав та їхньої еліти.

Одна з причин приходу на політичну арену лідерів із діаспори в тому, що еміграція, яку вони представляли, є достатньо молодого. І на початку 90-х помітна кількість осіб повернулася на батьківщину своїх батьків, багато з яких уже ввійшли в ешелон економічної і політичної еліти, що знову підкреслює живий національний дух діаспор цих країн. Лідери, які переїхали із заходу, очевидно, демонстрували динамічність дій і, безумовно, національну ідею. Вони демонстрували, можливо, те, чого бракувало, наприклад українським політикам.

Деякі вчені закидають, що така модель приходу лідерів держави, які фактично виростили за кордоном, у тому, що національна еліта слабка. Не можна відкидати цієї тези, але, очевидно, спрацювало і прагнення суспільства до відмінного, іншого, нерадянського, і в цьому суспільства Прибалтійських держав були згуртовані. Безумовно, що міг спрацювати і прагматичний підхід, що представники із заходу мали досвід у виборчій кампанії на базі країн де вони проживали, а також матеріальну забезпеченість. Натомість їм протистояли люди, які чи не вперше дотикалися до масштабних виборів, а олігархічна еліта ще не виростила, щоб чинити протидію.

Згадаємо, для прикладу, українське суспільство, яке понад десятиліття після проголошення незалежності не є згуртованим навколо спільних ідей. До речі, такі ейфорійні переживання і прийняття лідерів з діаспори були відомі і в інших політичних системах, зокрема, свого часу в Болгарії, коли виборці активно голосували за «партію Царя». В таких випадках постать лідера не сприймається, як емігрант, а як свій. Щоправда, політичні конкуренти закидають, що це агент тієї чи іншої розвідки тощо. Для нас важливий той факт, що прибалтійські республіки прийняли «своїх варягів». Разом з тим, що характеризує лідерів, ці «варяги» не були залежні від колишніх зобов'язань, від існуючої радянської системи господарювання, а тому як наслідок максимально швидко її реформували і руйнували. Формування «прозорої економіки» зобов'язує до відповідних характеристик і самої еліти.

В українських умовах багато з фундаментально необхідних реформ, зокрема економіки, не відбувається саме тому, що наявна еліта є продуктом і залежна від специфічного тіньового укладу.

Політична картина виявляється в русі. В статичних ситуаціях, притаманних авторитарним політичним системам, пересічний оглядач не може помітити нових тенденцій, штрихів до портрета політичної еліти тощо. Натомість у кризових ситуаціях постають політичні постаті, при зміні чи оновленні еліти виявляються нові риси.

Характеристика політичної еліти визначається, в тому числі, за природою конфліктів та інструментом вирішення. Про рівень політичної культури може свідчити те, які питання політичного життя порушуються ними, до якої межі можуть втручатися ЗМІ і чи є практика відставки, чи є вплив громадських настроїв, інші інструменти, що, здавалося, давно відомі для старої Європи і нові – для політичної практики пострадянських країн.

Перший рівень сприйняття країни – це була «легенда» про матеріально-технічне забезпечення. Здавалось, що політичний аналіз навіть не ставав на порядок денний. Таке сприйняття було характерне для «радянської людини» останніх років СРСР і перших пострадянських «п'ятирічок». Ми говоримо в переносному смислі «легенда», оскільки це була уривчаста інформація про те, як живуть люди «там», коли збідніле пострадянське суспільство орієнтувалося на високі матеріальні стандарти в інших країнах, достеменно не відчуючи її «ваги».

Сьогодні, здається, що в портреті країни дедалі більше місце займає соціально-політичний сегмент; починають помічати процедурні механізми, відповідальність і ціну існуючим стандартам. Разом з тим, у суспільній свідомості людей з радянським вихованням глибоко сидить дилема свободи в широкому розумінні, а відповідно – необхідність ініціативи і ризику, а з другого боку, потреба пасивного спокою і патерналістського контролю та забезпечення. Саме нове покоління еліти може чинити поштовх, щоб крок за кроком схилитися до нового укладу. Коли був зворотний процес, він міг бути реалізований виключно репресивними заходами. Рух до справжнього громадянського укладу не можливий директивами, а тим більше насильно.

Латвія: крок за кроком. Можна сказати, що так само історія Латвії має постаті-символи державності – довоєнних Президентів: Яніс Чаксте (1922–1927); Густав Земгалс (1927–1930); Алберт Квієсіс (1930–1936); Карліс Улманіс (1936–1940) і першим пострадянським Президентом був Гунтіс Улманіс (1993–1999).

Насправді аналогічно, із діаспори, обирається Президент Латвії. 17 червня 1999 року Сейм Латвійської Республіки обирає Вайру Віке-Фрейберга Президентом. А в 2003 році вона була переобрана повторно.

Президент Латвії В. Віке-Фрейберга за своїм характером – класичний представник активного громадського діяча, що посилювалося спорідненим колом суспільно-політичних інтересів. Активна участь у багатьох громадських і наукових процесах, які мали гуманітарне спрямування, свідчить про високий ступінь комунікабельності.

Назвемо деякі сфери: Президент (1998–1999) і член Ради (1994–1998) Академії французької мови Гуманітарного інституту Канадської академії наук; віце-президент (1984–1989) і член (1980–1983) Наукової ради Канади; була запрошена парламентом Бразилії для участі в роботі комісії з питань реформи Конституції (1989); Член Консультативного комітету уряду Канади (1990–1991, 1995–1996); Президент (1984–1986) і член правління (1982–1988) Асоціації підтримки балтійських досліджень.

Високу соціальну активність підтверджує ряд нагород та стипендій, що були здобуті. Потрібно відзначити, що кар'єра та віхи становлення майбутнього Президента Латвії Вайри Віке-Фрейберга

відбулися на Заході, зокрема в Канаді. Тому однозначно, що вона для литовського суспільства є символом західної культури і, очевидно, політичний темперамент та методи її діяльності є ближчими до західної моделі. Разом з тим, вона зберігала національні корені, зокрема з 1957 року працювала в національних таборах діаспори та дослідженнях латиської мови. Очевидно, що для суспільно-політичної системи таких національних держав, як Латвія, мало велике значення те, щоб перша особа була ефективним менеджером чи «західником». Думається, що, в першу чергу, першочергово ця особа має бути носієм національного символу.

Входження у сферу комунікацій відбулося через Академію наук Латвії, членом якої майбутній президент, стала з 1990 року. Характеристика політичного шляху визначає самого політичного лідера. Гуманітарій, учений, керівник наукових проєктів, радник, скоріш за все, буде відрізнитись від керівника (представника) бізнесу, олігархічних кланів як поведінкою, так і образом мислення тощо. Хоча певні політичні кола закидають інше – те, що ці лідери, Президент Латвії є ставлеником США, що робить певний наліт на політичному портреті. Так само, як інша частина політикуму приписує стосовно всіх негараздів руку Кремля.

Президент В. Віке-Фрейберга не є членом жодної з партій. За її словами, не збирається змінювати таке становище й надалі. Отже, її політичний портрет прикрашений не партійним членством, а науковим багажем, що додає вигідних штрихів як зваженого, розумного, інтелектуального лідера. В її коментарях часто звучать репліки, що нагадують про походження з наукових кіл і причетність до науки. Тобто, цей елемент іміджу зберігається і час від часу актуалізується.

В. Віке-Фрейберга вміло абстрагує себе від негативних для неї моментів, зазначаючи, що згідно з Конституцією Латвії у неї немає жодних повноважень виконавчої влади. Але така відповідь лунає з її вуст не як виправдовування чи жалкування за цим аспектом політичної діяльності, а як аргумент для підсилення свого іміджу.

У червні 2007 року відбулися чергові вибори президента Латвії. Щоправда, у латвійській леді не помічено хворобливого бажання до продовження терміну перебування на цій посаді. Аналітики в подальшому прогнозують їй кар'єру в міжнародних установах, зокрема в ООН.

На час виборів нового Президента Вайра Віке-Фрейберга не була позбавлена такої авторитарної риси, як підтримати ставленика. Таким чином, сьомим президентом Латвії став головний лікар клініки травматології і ортопедії – людина без особливої політичної історії, 52-річний Валдіс Затлерс. Він переміг на цих змаганнях у колишнього голови Конституційного суду. Характерною рисою передвиборчих змагань стали звинувачення сторін та сірий PR, що розділили суспільні настрої на табори. Новообраний президент ближчим часом має примирити впливові кола, зокрема інтелігентські організації, що офіційно підтримували опонента. Він також прагне компенсувати прогалини попередника, який здебільшого приділяв увагу міжнародній політиці, обіцяючи зосередитися в основному на внутрішній політиці, консолідації суспільства та підвищення рівня життя.

В. Затлерс здобув вищу медичну освіту в Ризькому медичному інституті, який закінчив у 1979 р., відразу ж розпочавши медичну практику. В 1985 р. став керівником відділення, а в 1994 році – керівником лікарні. Наприкінці 80-х років Затлерс був членом думи Народного Фронту. Він є засновником і президентом Латвійської асоціації артроскопії, віце-президентом Латвійської асоціації ортопедів. Нагороджений орденом трьох зірок. У його біографії відомі сірі плями, пов'язані зі звинуваченнями в шахрайстві та медичній корупції.

Кандидатуру Затлерса на пост Президента висунула правляча коаліція – Народна партія, Латвійська партія, Союз зелених та селян.

Відсутність політичного досвіду інтерпретується новим президентом як бажання суспільства мати незаполітизованого керівника. Разом з цим, це не гарантує від політичної заангажованості керівника держави, передусім правлячої коаліції, яка його висунула. Термін повноважень збігає влітку 2011 року. У Латвії дебатується думка про те, що президент повинен обиратися всенародно. Тим часом, Валдіс Затлерс здійснив офіційний візит до РФ перший раз за останні 15 років, що саме по собі є знаковим для Латвії. Хоча деякі моменти викликали критику, проте основними питаннями були економіка і контракти на газ.

У 2011 році Президентом Латвії обраний Андрис Берзиньш.

Очевидно, що латвійське суспільство, (для довідки нагадаємо, що російськомовне населення становить 40% населення, із яких

понад 90% «негромадяни»), перегріте соціально-політичною проблематикою на тлі нормального економічного розвитку. Дедалі частіше постають питання про всенародне обрання Президента, яке буде прозоре і зрозуміле, на противагу кулуарним висуванням та парламентським процедурам. Назрівання недовіри до інституту та результатів голосування є передднем політичної кризи та плацдармом активних дій опозиції. Тому вірогідно, що перші кроки новообраного керівника держави будуть супроводжуватися кризовими явищами, що змушуватимуть демонструвати характер та активно здобувати політичні навички. Як наслідок крісло президента буде досить хитким.

Естонія: націоналізм чи патріотизм... Естонія теж мала довоєнну республіканську історію. Першим президентом вважається Константин Пятс. Він з 1921 до 1934 року, щонайменше п'ять разів ставав головою держави. В 1934 році здійснив переворот, оголосивши себе державним протектором Естонії. А вже в 1938 році був обраний Президентом, яким лишався до арешту радянськими спецслужбами у 1940 р. Його постать була унікальна і сьогодні має неоднозначні відгуки. Він був учасником революції 1905 року. Активний, вольовий, рішучий. Неспокійної політичної долі. За часів його правління був введений фактично авторитарний режим із заборонаю політичних партій і цензурою преси. Його принциповою позицією були незалежність Естонії і визнання СРСР як окупанта. Життя скінчив після тривалого заслання в психіатричній лікарні.

Першим президентом Естонії після її виходу з Радянського Союзу був Леннарт Мері (1992–2001). Він народився в сім'ї дипломата. Освіту (до 12 років) здобував у європейських закладах. Оволодів п'ятьма іноземними мовами. Коли сім'я повернулася в 1940 року до Естонії, то зі зміною влади була репресована і заслана до Сибіру.

У 50-х роках Леннарти повернулися зі заслання до Естонії. Мері здобув гуманітарну освіту та працював в художньо-творчій сфері. Драматург у театрі, режисер на радіо, робив переклади та писав сценарії. Серед його здобутків були як заборонені в СРСР твори, так і популярні. З 1963 став членом Спілки письменників Естонії. В 1970 році отримав дозвіл на виїзд за кордон, після двадцятирічної заборони. В поїздках він познайомився з політиками та естонською діаспорою.

З 1988 року Леннарт Мері схилився до політичної діяльності, став членом Народного Фронту на хвилі екологічних протестів, які в Естонії перетікали в антирадянські.

З його ініціативи був створений Інститут Естонії з метою розвитку міжнародних відносин із Заходом, він сприяв стажуванню студентів за кордоном. Став членом Конгресу громадян Естонії та з 1992 р. членом Конституційної асамблеї. В 1990–1992 роках обіймав посаду міністра закордонних справ у міністерстві, яке сам створив. І, безумовно, першими кроками були міжнародні презентації Естонії. З 1992 року призначений послом Естонії у Фінляндії. В 1992 році був висунутий на пост Президента блоком «Батьківщина». Волею долі став президентом, оскільки в першому колі не був обраний кандидат, а тому другий тур голосування був на Державних зборах, де здобув 59 голосів із 101. Він був більшою мірою арбітром, аніж класичним політиком.

Його змінив опонент, який на попередніх президентських виборах балотувався і здобував вагому частку голосів, навіть більшу від переможця на всенародному, першому турі, голосуванні.

Ним був А. Рюйтель – вихованець радянської номенклатури, але реальний творець незалежності своєї країни.

Так, з 1977 року А. Рюйтель посідає кілька високих державних посад. Спочатку в політичній сфері, пізніше у виконавчій та законодавчій владі. В 1983 році – голова Президії Верховної Ради Естонії. Він відіграв важливу роль у підготовці та прийнятті Декларації про незалежність Естонії, яка стала основою для виходу зі складу Радянського Союзу. Своєю політичною діяльністю здобув популярність як захисник естонської незалежності в конфлікті з центральною московською владою. В 1990 році А. Рюйтель знову був обраний головою Верховної Ради Естонії. Йому належить важлива роль у підготовці та прийнятті Декларації про незалежність Естонії, яка стала легітимною основою для виходу республіки зі складу Радянського Союзу. Цього ж року з його ініціативи в Талліні була створена Рада Балтійських держав з боротьби за власну незалежність.

Його президентство багато в чому відзначається представницьким характером, але в його основі лежить визначення, як національного виразника і борця за національну ідею.

Нині чинний новообраний президент Естонії – Тоомас Хендрик Ільвес народився 1953 році в Стокгольмі (Швеція). Здобув освіту в

США. В 1978 році став магістром психології в Пенсільванському університеті. У 80-х роках Т. Ільвес працював журналістом на радіо «Вільна Європа»/ «Радіо Свобода». До Естонії приїхав після здобуття незалежності в 1991 р. В 1993 р. був призначений надзвичайним і повноважним послом Естонії в США, Канаді і Мексиці. У 1996–1998 роках призначений і працював міністром закордонних справ Естонії.

Незабаром Т. Ільвес був обраний головою опозиційної Народної партії, яка сформувала передвиборчий союз з партією Поміркованих. Після парламентських виборів 1999 року Т. Ільвес знову став міністром закордонних справ. Він був палким прихильником вступу Естонії до Європейського Союзу, проводив переговори, які увінчалися, зрештою, вступом у 2004 році.

У 2002 році Ільвес склав повноваження лідера Народної партії поміркованих після поразки партії на муніципальних виборах.

З 2003 року Тоомас Хендрик Ільвес – член Європейського парламенту.

Як ми бачимо, лідер держави був партійним: у 2001–2002 роках – голова партії Поміркованих, у 2002–2004 роках – член соціал-демократичної фракції парламенту. А в 2006 році вийшов зі складу соціал-демократичної партії у зв'язку з обранням Президентом.

Він був висунутий на посаду Президента Блоком правих сил і водночас вийшов із Соціал-демократичної партії. За словами її голови, Тоомас Хендрик Ільвес є Президентом усього народу, хоча механізм обрання реалізується шляхом голосування в Парламенті. З 345 голосів ним здобуто 174, що лише на 12 голосів більше ніж в його опонента.

Потрібно відзначити, що обрання відбувалося в складних і запеклих умовах боротьби за владу, коли тричі жоден з кандидатів не здобув більшості у дві треті і згідно з законом голосування проводилося не тільки парламентаріями, а до них додалися представники місцевих органів влади.

Безумовно, що парламентське обрання Президента є унікальним. З одного боку, олігархізована еліта, наприклад, як в Україні, розглядала б такі вибори виключно як цільові проплати, підкуп і шантаж, знімаючи з порядку денного питання програми, агітації, переконання, компромісу. З іншого боку, долю лідера держави може визначати не більшість, а як саме дрібні фракції чи групи, які не мають загальнодержавного визнання, що надалі може стати причиною політичних криз.

52-річний Тоомас Хендрик Ільвес відомий своїми радикальними поглядами на відносини з Росією і є першим з-поміж естонських Президентів, котрий не володіє російською мовою. Він народився в Стокгольмі, а освіту здобув в США. Отже, новий президент позбавлений будь-яких радянських стереотипів, зв'язків і характеристик. У своїх виступах він часто звинувачує Росію, як недемократичну та тиранічну державу, що її вибори не легітимні, пропонує виключити її з міжнародних установ, створивши лінію конфлікту, яка набула апогею в 2007 р. з перенесенням пам'ятника радянському солдату. Останнє, з належним оформленням та пропагандою могло не мати жодних гучних наслідків, натомість виявило протестні сили та міжнародний конфлікт, відповідні заяви російської влади тощо.

Одним з перших кроків нового Президента Естонії став «круглий стіл» за участю представників інтелігенції та інтелектуальної еліти. Його мета полягала в обговоренні існуючої в країні обстановки. Дискусії щодо посади президента тривають. На перевиборах 2011 року діючий Президент здобув 73 голоси парламентарів і переміг.

Малі за розміром, але сильні за духом. Однозначно, що більш зріле суспільство зобов'язує і вимагає більш зрілої еліти. Якщо не попристосовуватися до винятків, то ця аксіома характерна для Прибалтійських республік. Це не означає, що вона не може бути вражена «хворобами», пов'язаними з владою, не переживає внутрішні протиріччя і, однозначно, що ми її не ідеалізуємо.

Політична еліта цих країн не є константою. Її цінність у тому, наскільки вона здатна відображати прагнення людей. У багатьох випадках політична еліта Прибалтійських республік відрізняється солідаризованістю. Це не виключає запеклу конкурентну політичну боротьбу, але за ключовими напрямками досягнутий консенсус, принаймні стратегічно, – це членство в НАТО та інтеграція в ЄС. Хоча безумовно, що суспільством багато речей не сприймалися однозначно і деякі питання викликали суперечки, що, до речі, характерно не тільки для пострадянських республік, але і для країн Європи загалом. Складно сприймалися економічні реформи, відкриття ринку, але це говорить про наявність міцності і політичної волі у еліти.

Малі за розміром і за кількістю населення Прибалтійські держави, разом з тим, мають повноцінні політичні системи з усіма атрибутами влади та лідером – Президентом, який представляє

країну в світовому співтоваристві. В дискусії з «великими сусідами», які мають енергетичні важелі та потужний військовий потенціал, ці держави з музейними танковими бригадами і відсутністю військових літаків використовують інші важелі в дипломатії. Позбавившись власного військового тягаря, Латвія, Литва та Естонія спираються на підтримку НАТО. Вони, за визначенням деяких ЗМІ, є лінією фронту між «Заходом» і «Сходом». Хоча «Схід», у даному контексті – не зовсім коректне визначення, оскільки мається на увазі не Схід як такий, а цілком конкретний геополітичний персонаж – Російська Федерація.

Як уже зазначалося, вибір еліти країн Балтії був однозначно віддалений від усього радянського. Становлення незалежності проходило з протистоянням радянській системі, саме протистояння, а не пасивна роль у добу розпаду СРСР. Лідери цих держав тільки підтверджують дану тезу. Безумовно, що така позиція індивідуальності і незалежності інтерпретується певними політичними колами як протистояння цих держав з Російською Федерацією. Остання намагається перебрати на себе місію патронування колишніх територій СРСР, виявляючи свої імперські амбіції. Такий патронат здебільшого репрезентується як захист прав російськомовного населення, що актуалізує для прибалтійських лідерів проблему уникнення внутрішніх національних конфліктів. Парадоксально, але в сфері бізнесу ці країни мають глибокі зв'язки. Російський бізнес активно використовує прибалтійські фінансові установи, вбачаючи в них гарантію захищеності. Щоправда, виникають перманентні конфлікти на ґрунті захисту російської мови, російськомовного населення, історичних цінностей, в яких «великий сусід» використовує й економічні важелі. Зокрема після конфлікту з перенесенням пам'ятника радянському солдату в м. Таллінні Російська Федерація обмежила ввезення консервів шпрот. Безумовно, що це завдало шкоди місцевим виробникам, але не виключено, що в цьому бізнесі є капітали і російських бізнесменів. А головне, що такими заходами громадяни Російської Федерації втратили один з улюблених продуктів, а напередодні втратили грузинське вино, а ще раніше, такими самими заходами власного уряду українське молоко. Ці заходи не смертельні, але неприємні, а по-справжньому зачіпають громадян та виробників. Постраждалі країни тільки активізуються, що, зрештою, піде на користь їхнім економікам.

Тому для політичних портретів еліти і, зокрема, президентів держав Балтії і надалі характерною буде риса політичної стійкості у відстоюванні національних пріоритетів у дискусіях з найближчими сусідами. Тут ідеться не лише про Російську Федерацію, а й, безумовно, про Республіку Польща та місце в Євросоюзі. Думається, що еліти Прибалтійських держав уже подолали етап наївності щодо прийняття простих рішень, які самі собою дадуть результат. Ані вступ до міжнародних установ та організацій, ані визнання рівності не дає системних зрушень. І тільки індивідуальна робота власної еліти, формування сталих принципів, громадська ініціатива і усвідомлення дадуть разом спільний продукт, що називається розвитком.

Спільним для прибалтійців став крилатий вислів одного із лідерів 90-х років, що «ми будемо їсти мох на камінні, але здобудемо власну незалежність». Ці слова по-справжньому стали гаслом боротьби за незалежність. Натомість пригадується агітаційна кампанія за незалежність в Україні, коли однією з тез було те, що Україна виробляє більше, і коли вона від'єднається, – все це матиме (споживатиме) сама. Думається, що саме в цих простих тезах закладений генокод політичної еліти і суспільної свідомості, які демонструють відмінність наших країн.

Потрібно відзначити, що, готуючи матеріали дослідження, автори стикнулися з обмеженим інформаційним полем. Українські пересічні громадяни позбавлені інформування щодо суспільно-політичного життя сусідніх держав. Спогади про прибалтійський регіон, як правило, з'являються з натяком на геополітичні дії, до яких дотична Україна. Російські ЗМІ частіше говорять про участь або неучасть у святкуванні прибалтійських лідерів Дня перемоги 9 травня в м. Москві. Це само по собі є проблемою формування інформаційної інфраструктури, спираючись на яку українське суспільство могло здобувати досвід.

Президенти країн Балтії відрізняються статусом. Президенти парламентських республік не схожі на президентів пострадянських держав, які переважно відігравали роль авторитарного «господаря», або «хазяїна». Президент парламентської держави – щось на зразок визнаного арбітра нації, який вгадує її дух і темперамент. При цьому має бути тонка організація урядових установ. Тобто повноцінний парламентський контроль та адекватний громадянського суспільства під лупою ЗМІ. Разом з тим суспільство неоднозначно

сприймає результати голосування, оскільки вони модифіковані через призму «парламентських кулуарів».

Звернення до феномена президентства колишніх радянських республік прибалтійського регіону дає змогу констатувати певну закономірність його прояву: вибори на найвищу державну посаду представників, а точніше, дітей еміграції. Будучи інтегрованими в західні суспільства, вони не потребували подолання бар'єра в контактах із західними демократіями, тому і сприймалися як відкриті лідери. Натомість, перед ними завжди стояло питання встановлення діалогу з «великим сусідом» на Сході – Російською Федерацією. Очевидно, що сучасних керівників держави змінюватимуть нові, для яких будуть вигадані нові звинувачення. Вони додадуть своєю діяльністю нові штрихи до узагальненого політичного портрета прибалтійського лідера, який, кожен із сусідніх держав, по-справжньому буде індивідуальним.

До цього додамо, що спільні риси, які нами помічені, для лідерів та еліти регіону – це передусім націєорієнтованість. По-друге, це консолідованість у стратегічних питаннях. По-третє – це, значно швидше, позбавлення від радянського «вантажю». Разом з тим, за євроінтеграції та відносно успішного розвитку економіки ані суспільство, ані політична система не позбавлені випробувань кризами та конфліктами. Сьогодні перше і ключове питання самостійності і незалежності республік вирішене, а це означає, що постають нові виклики як перед політичною системою, так і перед лідерами держав.

5. Еволюція формування політичного лідерства в пострадянських країнах

Політичне лідерство як явище є притаманним практично кожній з сучасних країн. Відрізняючись за характеристиками та формою, воно є незмінним у виконанні певних функцій. Лідери поширюють нові ідеї та ведуть суспільство за собою, вони розв'язують конфлікти, виконують ряд функцій, що склалися історично в процесі еволюції людського суспільства.

У той же час інститут лідерства всюди має свої особливості. Так, в одних країнах політичний лідер може бути моральним та духовним авторитетом, що спрямовує розвиток суспільства, а в інших – лише тимчасовим виконувачем волі більшості, де лідер

має рівні права з громадянами, а десь достатньо лише його бажання, щоб ці права змінити. Множинність різних варіантів розвитку інституту політичного лідерства демонструють постсоціалістичні країни, утворені на території колишнього Радянського Союзу.

Механізми формування політичного лідерства в колишніх республіках Радянського Союзу. Нині говорити про ці країни як про якусь певну сукупність, поєднану спільними ознаками, не можна. Оскільки за певними помітними спільними рисами приховані значні відмінності. Важко говорити про якусь подібність чи єдність їхніх стратегій та траєкторій розвитку. Стартові умови для них стосовно деяких показників були абсолютно ідентичними, стосовно інших – значно відрізнялися. Зрозуміло, що відрізнялися умови економічні, зумовлені особливостями і специфікою кожного з регіонів, відрізнялися умови соціокультурні, які впливали з етнічних, релігійних чи навіть і цивілізаційних відмінностей між республіками СРСР, що їх не змогла зрушити навіть уніфікаторська політика уряду, спрямована на формування радянської людини. Проте стосовно політичного лідерства ситуація була практично ідентичною. Фактично не існувало ринку політичного лідерства. Не існувало середовища, яке могло би привести до спонтанної появи лідера, і єдиним каналом формування політичних лідерів були партія та державні органи.

Найвпливовішою особою і фактичним політичним лідером в кожній з країн був секретар Центрального Комітету Комуністичної партії даної країни чи республіки. Його легітимність базувалася на авторитеті та впливовості партії і часто – на відсутності можливих опонентів у централізованій системі комуністичної держави, де партія та її лідер виступали як стрижень і керівний елемент політичної системи. Зазначена тенденція проявлялася тією чи іншою мірою практично в кожній з колишніх республік Радянського Союзу. Проте поряд з цим практично кожна з них характеризується власними особливостями і відмінностями формування політичного лідерства. Подекуди альтернатива партійним лідерам таки знаходилася. По-перше, це були представники дисидентського руху, творчої інтелігенції, наукової спільноти, що як в рамках соціалістичних режимів, так і в нових умовах проводили активну громадську чи політичну діяльність і завдяки авторитету людей, що піклуються про справи загалом навіть на шкоду власним інтересам, і за умови відсутності

яскравих, харизматичних особистостей серед партійного керівництва завойовували прихильність громадян і набували легітимності як представники народної волі. Іншою альтернативою, яка, втім, мала місце лише в Росії, було протиставлення загальносоюзним партійним керівників місцевих, республіканських.

Таким чином, двома основними механізмами формування політичних лідерів у республіках Радянського Союзу, який існував під час перебудови і в останні роки перед здобуттям ними незалежності, були система номенклатурного розподілу повноважень, в рамках якої статус політичного лідера був певною похідною функцією від державної чи партійної посади, та сукупність дисидентських рухів, тут відбір лідерів відбувався за особистими характеристиками. Стосовно останніх, то в їхніх рамках була вихована плеяда яскравих політиків, політичних лідерів – В. Чорновіл, З. Гамсахурдіа та ін., які стали справжніми політичними лідерами в своїх країнах. Крім того, в таких країнах, як Білорусь, Молдова, Грузія, Вірменія, Латвія та інших, станом на 1991 рік, представники дисидентських рухів або політичної опозиції до КПРС були помітними та впливовими політичними лідерами, яким було під силу і зайняття вищих посад в державних структурах.

Проте в ряді випадків саме партійні лідери стають найбільш помітними та харизматичними місцевими політиками. В Росії, Казахстані, Узбекистані, Туркменистані та Таджикистані лідерами держав стали представники партійно-номенклатурної еліти, переважно перші секретарі місцевих ЦК. В Україні першим президентом став секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань Леонід Кравчук, у Молдові першим Президентом був Мірча Снегур – колишній секретар ЦК КПМ з аграрних питань. Також в Азербайджані з січня 1990 року першим секретарем ЦК Комуністичної партії був Муталібов Аяз Ніязи Огли і його ж у вересні 1991 року було обрано Президентом. В центральноазійських республіках Радянського Союзу помітного дисидентського руху не було, КПРС залишалася доволі авторитетною, і альтернативи партійцям, партійним лідерам практично не існувало. Роль альтернативи могли скласти релігійні лідери. Проте серед них не було особи, яка б могла претендувати на загальнонаціональне лідерство, та й десятиліття секуляризації все ж далися взнаки. Перший і незмінний Президент Казахстану – Назарбаєв Нурсултан Абішевич до обрання на цю посаду і з червня

1989 року був першим секретарем ЦК Компартії республіки. Перший Президент Туркменистану – Ніязов Сапармурад Атаєвич з 1990 року був керівником Компартії Туркменистану і Головою Верховної Ради республіки. Іслам Абдуганієвич Карімов з червня 1989 року – перший секретар ЦК Компартії Узбекистану, а з березня 1990 року одночасно обіймає посаду Президента республіки.

Перемога партійних керівників була зумовлена «експлуатаційним» (maintaining) характером їх лідерства. К. Фрідріх пропонує власну класифікацію політичних лідерів і виділяє: 1) «ініціативний», 2) «експлуатаційний» та 3) «протекційний» (захисний) типи. Ці типи розрізняються навіть в рамках певного соціального ладу і пов'язані з різними етапами його розвитку. Наприклад, ініціативне лідерство виникає там, де є запит на утворення нового соціального порядку, «експлуатаційне» – забезпечення стабільного функціонування, захисне покликане запобігти його руйнуванню. Якщо в Прибалтиці, Україні, Грузії існував запит на утворення нового соціального порядку, то це призвело до появи ініціативних лідерів, а в центральноазійських республіках лідерство було переважно «експлуатаційним» та «захисним».

Розвиток політичного лідерства в Україні, Росії, Білорусі та Молдові. Становлення і розвиток політичного лідерства в Україні, Росії, Білорусі та Молдові мали свої специфічні особливості внаслідок того, що процес формування багатовекторності внутрішньополітичного життя в цих країнах проходив досить активно і багатопартійність та демократичність ЗМІ стали багато в чому визначальними факторами політичної реальності.

В Україні, Росії, Білорусі та Молдові, які за специфікою еволюції інституту політичного лідерства можуть бути виділені в окрему групу, система формування політичного лідерства функціонує як антрепренерська (підприємницька) – відкрита та незбалансована, також включає елементи гільдії (бюрократичної) – закритої. Рівновагу і стабільність лідеротворення у конкретних умовах перехідного періоду може забезпечити лише переорієнтація на домінанти демократичного просування до влади – конкурентність, багатоканальність й поліархічність форм.

В Україні спроба передачі влади «у спадок» від Леоніда Кучми (обіймав посаду президента два строки з 1994 по 2004 рік.) Віктору Януковичу так і не реалізувалася. Попереднє оголошення ЦВК

результатів президентських виборів 2004 року, згідно з яким перемогу здобув колишній прем'єр Віктор Янукович, спровокувало широку кампанію протестів, мітингів, пікетів та інших акцій громадянської непокори, що були організовані прихильниками іншого претендента на президентське крісло – Віктора Ющенко. Згодом Верховний суд України констатував факти правопорушень у процедурі волевиявлення та підрахунку голосів виборців та зобов'язав ЦВК провести повторний, третій тур голосування. Внаслідок повторного голосування у 2004 році переміг Віктор Ющенко.

У період з 2004 до 2010 рр. в Україні відбувається трансформування авторитарного політичного лідерства у демократичне та посилення політичної взаємозалежності суспільства і влади. Політичне лідерство в сучасній Україні поступово еволюціонує в напрямі набуття демократичних пріоритетів: спрямування на легалізацію політики, персоніфікацію, професіоналізацію, інституціоналізацію. Запровадження їх у систему лідеротворення за конкретних політичних реалій змінює тип і структуру лідерства від перехідного, формалізованого зразка до раціонально-легального, реформаторського і демократичного та формує інфраструктуру лідеротворення адаптивної державної влади, адекватну громадянському суспільству. Саме тому – завдяки трансформуванню авторитарного політичного лідерства у демократичне – в Україні з 2010 року стала можливою зміна еліт, на виборах президента переміг Віктор Янукович.

Перманентність лідеротворчого циклу в Україні може досягатися за рахунок побудови упорядкованої ієрархічної ланки інституціоналізаційних підсистем – представництва й відставки суб'єктів конкурентної кадрової політики, що зруйнує структуру номенклатурних зв'язків, легітимізує інституційний процес та стабілізує систему формування політичних лідерів, розвиток якої має забезпечити завершений цикл: рекрутування (залучення), підготовку (виховання), просування (кандидування) й підтримку дійових політиків, які прагнуть зайняти провідні позиції у системі політичної влади. За цих умов механізм демократичного утримання і передавання влади, започаткований в Україні, у перспективі може забезпечити багатоканальність й прозорість лідеротворчого процесу.

Найбільшою мірою серед названих країн тяжіння до закритості, бюрократичності системи формування політичних лідерів демонструє Росія. Інституційно, на правовому рівні в Росії закріплені

демократичні механізми циркуляції еліт, але фактично, на наш погляд, політична еліта країни реалізує стратегію самозбереження через спадкоємність влади. В 1996 році президентом Росії обраний Борис Єльцин, який достроково пішов у відставку наприкінці другої президентської каденції. Виконуючим обов'язки президента Борис Єльцин призначив тодішнього прем'єра Володимира Путіна, який через декілька місяців, в березні 2000 року, був обраний президентом Росії. Одразу ж після приходу до влади Володимир Путін реформує систему управління державою – у федеральних округах з'являються намісники Володимира Путіна (повноважні представники). Функції повноважних представників надзвичайно широкі: координація діяльності територіальних органів, федеральних органів виконавчої влади, робота з кадрами для федеральних органів, приведення регіонального законодавства у відповідність з федеральним і таке інше. Фактично інститут повноважних представників дає змогу Володимирі Путіну створити модель централізованого управління країною. До того ж Володимир Путін, як і Борис Єльцин, користується неабиякою підтримкою населення: як зауважує політолог Дмитро Видрін «Путін зв'язав політично різні російські покоління, і після його приходу можна було говорити про Росію як про певну цілісність». Підтримка населення і керований апарат державного управління дали змогу Володимирові Путіну передати владу своєму спадкоємцюові Дмитрію Медведєву – 2 березня 2008 року колишній голова наглядової ради «Газпрому» і керівник президентської адміністрації Дмитрій Медведєв обраний президентом Росії. А 8 травня Державна Дума затверджує кандидатуру В. Путіна, внесену на розгляд новим президентом, на посаді прем'єр-міністра.

У Білорусі помітну роль, включно до 1992 року, відігравав Білоруський Народний Фронт, що привело до руйнації монополії комуністів у сфері партійної організації і поступового утворення партійного розмаїття. Національні еліти, що представляли різні соціальні групи білоруського суспільства, в короткі строки сформуливали ряд політичних партій, які реально змінили обличчя білоруської політики.

Згідно з прийнятою 15 березня 1994 року новою Конституцією Республіки Білорусь в країні вводилася посада Президента. Саме в цей час починається і політична кар'єра Олександра Лукашенка, на той час депутата білоруського парламенту. Провідними

політиками тоді в Білорусі були В'ячеслав Кебич – прем'єр-міністр, Станіслав Шушкевич – спікер парламенту та Зенон Позняк – лідер опозиційного руху Білоруський Народний Фронт (БНФ). Саме в умовах боротьби між цими політиками за повноваження та вплив і відбувається становлення О. Г. Лукашенка як публічного політика і лідера білоруського суспільства.

Можна вважати, що саме В. Кебич фактично зростив собі конкурента, якому й програв на перших в Білорусі президентських виборах. Він намагався використати нікому не відомого депутата для боротьби проти С. Шушкевича. О. Лукашенко очолював парламентську комісію боротьби з корупцією, яка, серед іншого продукувала і звинувачення проти С. Шушкевича. Проте після відставки С. Шушкевича комісію розпустили за подальшою незатребуваністю. Таким чином В. Кебич сам почав забезпечувати О. Лукашенку стійкий імідж ображеного і переслідуваного владою борця за справедливість.

Уряд В. Кебича на той час зіткнувся з тим самим викликом, що й Радянський Союз в цілому, тобто проблемою неефективності економіки. При цьому як інструмент для утримання контролю над ситуацією і компенсації власної економічної неспроможності В. Кебич широко використовував міф про відновлення Союзу, яке мало відновити сприятливу ситуацію. Проте сприйняття ідеї відновлення Союзу як самоцінної речі, почав демонструвати і О. Лукашенко. І виявився в цьому плані більш конкурентноздатним, внаслідок напевно, простоти схем та положень, що вибивало в В. Кебича з рук його ж зброю.

У перший період своєї діяльності й аж до кінця 1994 року до скандалу з «білими плямами» у чотирьох центральних газетах Білорусі, О. Лукашенко є об'єктом сподівань як зовні, так і в межах країни. Його діяльність у цей період переважно трактується як перемога «прагматичного здорового глузду» над «короткозорим консерватизмом» В. Кебича. В цей період О. Лукашенко гранично ліберальний, явно прагне сподобатися всім, і в першу чергу – засобам масової інформації, обіцяючи їм повну незалежність і волю протягом усього свого періоду перебування у влади. Він принципово уникає будь-якої конфронтації з будь-ким, і роздає обіцянки в темпі передвиборної кампанії. Однак уже на цьому етапі на задньому плані політичного життя відбувається інтенсивне і спочатку

малоафішоване створення «опричних», тобто, по суті, надсистемних органів влади, чиє існування жодною мірою не визначалося Конституцією. Адміністрація президента стає вершиною призначуваної президентської «вертикалі» і досить швидко, уже на початку осені 1994 року, заміняє собою місцеві виборні Ради, що були розпущені під приводом економії державних засобів. Репресії стосовно до ЗМІ ознаменували початок реального і відкритого поглинання «опричниною» сформованої політичної системи, виведення громадянського суспільства за рамки створюваної шляхом спрощення президентської політичної системи. На наш погляд, це був початок побудови радянської системи в її найбільш міфологізованому, «фундаменталістському» варіанті. 19 грудня 2010 року Олександр Лукашенко обраний президентом Білорусі вчетверте. США та Європа не визнали результатів виборів легітимними, а мітинг протесту опозиції, що назвала вибори сфальсифікованими, був жорстоко придушений владою.

У республіці Молдова політичне лідерство на рівні президентської влади в перший пострадянський період пов'язане з ім'ям Мірчі Снегура, за часів правління якого ситуація в країні значно погіршилася як в плані соціально-економічному, так у внутрішньополітичному, що зумовило прихід до влади Петра Лучинського. З діяльністю останнього пов'язана єдина серед пострадянських президентів невдала спроба забезпечити зростання своїх можливостей шляхом законодавчих новацій та переходу від напівпрезидентської до президентської форми правління. Проте спроби провести всенародний референдум з цього питання провалилися і натомість зросла роль парламенту. Конфлікти між Лучинським та парламентом привели до розпуску останнього та перевиборів, на яких переконливу перемогу здобула Комуністична партія на чолі з Володимиром Вороніним, який і зайняв пост президента за результатами голосування парламентарів. 11 вересня 2009 року Воронін подав у відставку та перейшов працювати у парламент. Тимчасово до грудня 2010 року виконуючим обов'язки президента стає спікер парламенту Михай Гімпу. А 30 грудня 2010 року Марчан Лупу став головою парламенту та виконуючим обов'язки президента.

Для України, Росії, Молдови та Білорусі головна особливість еволюції формування сучасного політичного лідерства полягає в тому, що воно, з одніго боку набуло певних рис, притаманних

політичним лідерам демократичних країн, а з іншого – успадкувало риси, притаманні лідерам номенклатурної системи. Особливістю політичних лідерів у цих країнах є те, що вони часто поєднують роль власника засобів виробництва, що виконує функції організатора виробництва, і роль політика як організатора політичного життя.

Номенклатурне минуле більшості сучасних політичних лідерів цих країн у поєднанні з відсутністю дійового соціального контролю і поширеністю моделей поведінки легалізованих діячів тіньової економіки, все ще помітно проявляється і призводить до відтворення певних форм та методів діяльності номенклатурної системи. Проте зарадити цьому процесу може не зміна природи політичного лідерства, а загальний розвиток політичних систем у цих країнах.

Наразі проявляються дві тенденції еволюції політичного лідерства, притаманні цим країнам, які багато в чому змінюють уявлення про лідерів у постсоціалістичних країнах і визначають особливості даного етапу розвитку цього інституту. Ці тенденції – інституціоналізація і професіоналізація лідерства, які є притаманними більшості з країн – колишніх республік Радянського Союзу.

Специфіка формування політичного лідерства в центральноазійських країнах. У центральноазійських державах, що виникли на базі республік колишнього Радянського Союзу, ситуація характеризується ще меншою кількістю альтернативних шляхів та каналів формування політичного лідерства, ніж в інших республіках. Політичні партії в цих країнах виконують, фактично лише символічну роль і є цілком підконтрольними державі. Стосовно «третього сектору», то він теж є малорозвиненим і не може бути інституційним підґрунтям до виникнення нових лідерів. Фактично лише державні органи володіють можливістю формування потенційних політичних лідерів, що веде до відсутності системної, багатоканальної та цілісної основи цього процесу. Поява потенційних нових, некерованих політичних лідерів, звісно, розцінюється автократичними правителями держав як загроза власним позиціям.

Стосовно центральноазійських постсоціалістичних держав слід зауважити, що їх можна вважати залишками імперії, щоправда доволі своєрідної. Як такі вони мають підпадати під певні закономірності, характерні саме для постколоніальних держав. Однією з таких закономірностей є поширеність харизматичного лідерства.

Наприклад, у практиці центральноазійських держав помітними є намагання знайти обґрунтування влади їхніх політичних лідерів у традиціях країни, в її історії та культурі, намагання показати себе продовжувачами справ давніх правителів уже зниклих держав або державних утворень, які можна визнати попередниками нині існуючих держав.

У Казахстані поширювалася і поширюється легітимізуюча статус Н. Назарбаєва, легенда, що казахи поділяються на три жузи – племінні об'єднання – старший, середній й молодший. І якщо середній жуз постачав казахському народу поетів і мислителів, а молодший – воїнів, то старший жуз, за традицією, постачав правителів. Зрозуміло, також наголошується на тому, що Н. Назарбаєв є вихідцем з старшого жузу, тобто племені, що вирощує еліту. Також і С. Ниязов був правителем за походженням. Адже він походить з племені теке, яке історично постачало туркменам правителів. Стосовно Президента Киргизстану А. Акаєва поширювалася інформація, що він є прямим нащадком одного з останніх правителів киргизів – хана Шабдана, а стосовно Е. Рахмона, що він є нащадком ханського роду Сасанідів.

Слід сказати, що в центральноазійських республіках колишнього СРСР ситуація з персональним складом лідерів залишається майже недоторканною і досі. Політичні лідери цих країн в особі своїх президентів уже за перші роки незалежності зуміли зміцнити свою владу і контроль над збройними силами, органами державної безпеки, внутрішніх справ та іншими адміністративними структурами, приєднавши до цього процесу також підрозділи Національної гвардії та інші елітні формування, які були створені президентами і підкорялися лише їм. Азійська специфіка, історична та соціальна, практично мінімізує різницю між ЦК на чолі з першим секретарем та президентською республікою з колишнім першим секретарем на посаді президента. Міцність автократичної влади президентів Казахстану, Узбекистану та, мабуть, Таджикистану вже не піддається сумніву.

У травні 2007 року парламент Казахстану прийняв поправки до Конституції, запропоновані першим і діючим президентом Нурсултаном Назарбаєвим, згідно з якими строк президентських повноважень скорочується з 7 до 5 років та знімаються обмеження на кількість президентських каденцій для першого президента держави. Ця

норма вступає в силу з 2012 року, а в останній раз на пост президента Нурслтан Назарбаєв був обраний у грудні 2005. В січні 2011 року парламент Республіки Казахстан прийняв поправки до Конституції про проведення референдуму, що має подовжити повноваження Нурсултана Назарбаєва до 2020 року.

Центральне місце в політичній системі Узбекистану належить президентові. Вже двадцять років країною править один президент Іслам Карімов, що вперше був обраний на цей пост у 1991 році. Колишній перший секретар ЦК Узбекистану Іслам Карімов відбув на посту президента два строки, що можливі за Конституцією, та у 2007 році був обраний президентом Узбекистану втретє – за його кандидатуру згідно з даними Центрвиборчкому Узбекистану віддали голоси 81,1% виборців.

В Туркменістані про якихось політичних лідерів говорити взагалі не доводиться, політичні еліти тут маргіналізовані й швидше нагадують радянський партгоспактив або середньовічних підданих свого володаря. І як показує тепер новітній досвід цієї країни, така сама система відтворюється при зміні лідера. Змінюється особа, проте принцип взаємовідносин залишається. С. Ніязов, що спочатку формувався як політичний лідер на підставі свого авторитету партійного керівника та через використання демократичних інститутів, продемонстрував найбільш радикальну відмову від них, поступовий відхід від раціонально-легальних механізмів забезпечення свого лідерства і використання нових, що є запозиченими як в новітніх диктатур Близького Сходу, так і з практики Радянського Союзу й давніх орієнтальних деспотій. Саме це можна вважати основним напрямом еволюції політичного лідерства в Туркменістані, де влада С. Ніязова була позитивною. Вже в квітні 1992 року Меджліс офіційно проголошує культ особистості туркменського Президента. В жовтні 1993 року вищий представницький та законодавчий орган країни – Халк Маслахати надає йому титул Туркменбаші (Батько Туркменів). В 1994 році відбуваються ще дві важливі події, в січні проводиться референдум про продовження президентських повноважень до 2002 року та про відміну чергових виборів 1997 року, а в квітні впроваджується обов'язкова для всіх громадян щоденна клятва вірності Президенту. Новим президентом Туркменістану став Гурбангули Бердимухамедов, що був обраний на цю посаду у лютому 2007 року та виконував обов'язки голови держави після смерті С. Ніязова.

Єдиною центральноазійською державою, де за роки незалежності відбулася зміна еліт став Киргизстан, в якому в 2005 році унаслідок «тюльпанової революції» на зміну Аскару Акаєву до влади приходять Курманбек Бакієв – представник впливового джала-лабадського клану. У 2010 році внаслідок другої революції Курманбек Бакієв під тиском опозиції подає у відставку, а потім президентом країни стає Роза Отунбаєва.

В країнах Центральної Азії беззмінність Президентів – справа звичайна, проте вона все ж супроводжується формальними виборами. Так, вперше президент Таджикистану Е. Рахмонов був обраний на цю посаду у 1994 році, у 1999 знов став президентом, а вже у 2003 у Таджикистані проходить референдум, який дає змогу Е. Рахмонову зберігти владу до 2020 року – зміни в Конституції держави дають змогу одній людині обиратися на два семирічних президентських строки, при цьому завдяки новому положенню основного Закону держави вступає лише з 2006 року. На президентських виборах 2006 року Е. Рахмонов знову переміг.

Для центральноазійських країн лейтмотивом еволюції політичного лідерства стає створення нового типу механізмів формування політичних лідерів, які могли би забезпечувати передачу влади «у спадок». Нині фактично єдиним можливим варіантом становлення нових політичних лідерів є продовження політичних династій. Подібна модель політичного лідерства зумовлюється як прагненням автократичних керівників забезпечити свою особисту безпеку, так і соціокультурними особливостями цих суспільств.

Становлення і розвиток політичного лідерства в кавказьких країнах. Вже вдруге влада в Тбілісі змінюється внаслідок революції. Вперше це сталося 1991 року, коли національно-визвольну революцію очолили колишні радянські дисиденти Мераб Костава та Звіад Гамсахурдіа. Вдруге ситуація повторилася в 2003 році під час «революції троянд», неможливої без харизматичного Михайла Саакашвілі. В обох випадках грузинським революціонерам протистояли представники традиційної грузинської номенклатури Патіашвілі та Шеварднадзе. Характерно, що на початку 90-х регіональна еліта автономій (Абхазія та Південна Осетія) скористалася войовничою риторикою харизматичних тбіліських лідерів (Тенгіза Кітовані, Джаби Іоселіані), щоб згуртувати негрузинське населення під сепаратистськими гаслами. Вже в 2003–2004 роках до подібної

форми мобілізації вдавався й фактично феодалський власник Аджарії Абашидзе. Проте аджарське населення підтримало не його, а харизматичного Саакашвілі.

Азербайджан, як і інші кавказькі держави, демонструє прихильність до харизматичних лідерів. Це можна пояснювати особливостями менталітету та політичної культури, особливостями умов їхньої діяльності та завдань, що постають перед ними, а також особливостями виборювання влади. Хоча спочатку владу в республіках отримали малохаризматичні представники вищої партійної номенклатури. В Азербайджані перші роки незалежності найбільш помітним політичним лідером був Аяз Муталібов, перший секретар ЦК Компартії республіки, який у вересні 1991 року був обраний Президентом. Однак його подальша президентська кар'єра проходила в гострій внутрішньополітичній боротьбі з Народним Фронтом Азербайджану, а події в Нагорному Карабасі прискорили завершення його кар'єри в травні 1992 року. Складні умови відкритого збройного конфлікту вимагали зовсім іншого типу політичного лідера, ніж поміркований, спрямований на консервацію стану справ в республіці Муталібов.

У червні 1992 року на президентських виборах перемогу здобув лідер Народного Фронту Азербайджану Абульфаз Ельчибей, який отримав 60% голосів виборців. Спершу йому вдавалося демонструвати відповідність складним умовам, в яких опинився Азербайджан. Війська вели успішний наступ, було відбито два райони в Нагірному Карабаху; вдалося жорсткими заходами збити хвилю злочинності. Але потім справи стали стрімко погіршуватися. З'явилися нові економічні, ідеологічні та зовнішньополітичні проблеми, які остаточно підірвали легітимність Ельчибея як впливового політичного лідера. Як наслідок – путч полковника С. Гусейнова влітку 1993 року привів до влади Гейдара Алієва, спочатку Головою Верховної Ради республіки, а на осінніх виборах вже Президентом країни. Свого послідовника, який міг би замінити його на найвищій державній посаді Гейдар Алієв готував заздалегідь – з травня 1994 року його син Ільхам, який був призначений першим віце-президентом Державної нафтової компанії Азербайджану, постійно бере участь у всіх офіційних візитах Гейдара Алієва. А у 2003 році молодший Алієв, після виборів, з яких його батько зняв свою кандидатуру, звернувшись до народу з проханням підтримати Ільхама як свого наступника, здобуває пост глави держави.

Політичне лідерство у Вірменії на рівні президентської влади з самого початку незалежності країни стало формуватися на основі антикомуністичної ідеології, яка була підкріплена масовим незадоволенням щодо вирішення в СРСР територіальних питань між Вірменською та Азербайджанською республіками. Лідери політичних структур, що протистояли радянській політичній системі, були найбільш помітними політичними лідерами країни і вже в 1991 році здобули владу в республіці. Президентом країни став лідер політичного руху «Карабах» Левон Тер-Петросян. Саме через організацію «Карабах» Тер-Петросян, доктор філологічних наук прийшов в політику 1988 року. Він двічі заарештовувався і до 1991 року мав репутацію борця за справедливість і демократію.

Проте закріпити успіх 1991 року він не зумів. Економіка країни з кожним роком дедалі більше зазнавала занепаду, різко погіршуючи становище більшості населення країни. Безробіття та інші соціальні негаразди дедалі погіршували стан справ в республіці. Політичний тріумф Тер-Петросяна в 1991 році змінився спочатку апатією, а потім байдужістю. Від нього відвернулися навіть давні соратники, і в лютому 1998 року, вперше в політичній практиці пострадянського періоду, він добровільно подав у відставку з поста президента. Главою держави 30 березня 1998 року був обраний Роберт Кочарян, який обіймав посаду впродовж двох президентських каденцій, а в лютому 2008 року Вірменія обрала нового президента, яким став Серж Саргсян, колишній міністр оборони країни.

Еволюція інституту політичного лідерства в країнах Балтії. Окрему групу країн зі своїми власними специфічними рисами процесу формування політичного лідерства становлять колишні прибалтійські республіки. Наприклад, у Литві вже під час перебудови був сформований достатньо впливовий суспільно-політичний рух «Саюдіс», протистояти якому не змогла ані Комуністична партія Литви, яка розкололася напередодні XXVIII з'їзду КПРС, ані будь-яка інша політична організація. Лідер цього руху Вітаутас Ландсбергіс був одним з найбільш помітних політичних лідерів на теренах Радянського Союзу, що мав позапартійне походження.

З лютого 1990 року, коли на виборах до Верховної Ради республіки перемогу отримав саме «Саюдіс» (89 мандатів з 116 обраних депутатів), утвердилось і політичне лідерство Вітаутаса Ландсбергіса,

який став Головою Верховної Ради, а після серпня 1991 року – главою держави, першим литовським президентом. Утім, вже на президентських виборах 1993 року Ландсбергіс зазнав поразки і йому довелося поступитися місцем Альгірдасу Бразаускасу, колишньому першому секретарю Компартії Литви. Причина поразки містилась в різкому погіршенні соціально-економічної ситуації в республіці, і прагматичні виборці віддали перевагу економісту і більш досвідченому керівнику перед музикознавцем Ландсбергісом.

Таким чином в Прибалтиці до влади теж прийшли представники вищої номенклатурної ланки комуністичної партії. Президентом Литви став Альгірдас Міколас Бразаускас, аналогічно його колегою в Естонії став перший секретар місцевої Компартії Арнольд Рюйтель. Проте між ними та їхніми колегами, наприклад, з Центральної Азії, все ж не можна ставити знак абсолютної рівності. Бразаускасу та Рюйтелю вдалося заявити про себе в нових умовах, що склалися. Інститут політичного лідерства в Прибалтиці еволюціонував доволі швидкими темпами, і тому, використавши переваги, що їх отримали як партійні лідери республік, вони намагалися знайти нові підстави для підтвердження лідерської позиції і були обрані не за «традицією» як «звичні» лідери, не як харизматичні лідери опозиційних сил, а саме з раціонально-легальних міркувань виборців.

Бразаускас обіймав цю посаду з 25 лютого 1993 року до 25 лютого 1998 року. Після перемоги Демократичної партії праці, лідер цієї партії Бразаускас був обраний головою Сейму і, згідно з Конституцією, почав тимчасово виконувати обов'язки Президента – до президентських виборів, а згодом переміг на перших в країні президентських виборах. Проте це досягнення представника Комуністичної партії мало свою специфіку. А. Бразаускас дійсно був тісно інтегрованим у систему радянської партійної номенклатури і успішно подолав немало кар'єрних щаблів радянської системи. Так, з 1965 року він був міністром промисловості будматеріалів. 1967 року став заступником голови Держплану. Він належав до партійної системи, але сам литовський осередок цієї системи був заряджений національною ідеєю.

1988 року А. Бразаускас був обраний першим секретарем ЦК Комуністичної партії Литви. При цьому його кандидатуру підтримував і «Саюдіс». Під керівництвом А. Бразаускаса 1989 року

Компартія Литви від'єдналася від Компартії Радянського Союзу. Здавалося, не така вже й значна подія – розділення осередків партійної організації. Та у той період це був велетенський, нечуваний реформаторський крок. Таким чином він досить гучно заявив про себе як про самостійного політика, як про людину, що піклується про національні інтереси, і отримав підтримку серед широких кіл громадськості.

Наразі прибалтійські республіки колишнього Радянського Союзу займають особливе місце серед усіх постсоціалістичних країн. Вони демонструють поступ на шляху консолідації демократичних режимів і тут найбільшою мірою проявляється еволюція політичного лідерства в напрямі його формування на засадах конкурентності, його інституціоналізації та професіоналізації. В Литві А. Бразаускас на посаді президента змінив Валдас Адамкус. На другий термін підряд В. Адамкасу обраться не вдалося. Після нього президентом 2004 року став Роландас Паксас. Термін його перебування у президентському кріслі обмежив Сейм; виконуючим обов'язки президента певний час був Артурас Паулаускас. Після цього В. Адамкус вдруге перемагає на президентських виборах. А 17 травня 2009 року президентом Литви обрана колишній єврокомісар Даля Грібаускайте.

Слід відзначити, що В. Адамкус – людина досить незвичайної долі: він протягом тривалого часу був громадянином США і переїхав до Литви та отримав її громадянство лише на початку дев'яностих. Президент-емігрант є і в іншій прибалтійській країні – Латвії. 17 червня 1999 року Сейм Латвійської Республіки обирає президентом Вайру Віке-Фрейбергу. 2003 року її було обрано на цю посаду повторно. Чи можна обрання на вищі посади представників еміграції вважати тенденцією або закономірністю? Швидше це характеризує рівень толерантності суспільства, який дає йому зростання рівня конкуренції на ринку політичних лідерів. Це справляє певні враження і про умови конкуренції на лідерському ринку та напряму його еволюції. Політики-емігранти, які не мають сталих зв'язків з місцевими потужними фінансово-промисловими групами, з місцевими елітами, мають змогу вести і вигравати конкурентну боротьбу. 31 травня 2007 року Сейм Латвії обирає на посаду президента колишнього лікаря-травматолога Валдіса Затлерса.

У жовтні 1992 року парламент Естонії обрав першого президента країни, яким став Ленарт Мері – письменник та колишній міністр оборони. У вересні 1996 року Мері був переобраний на цю посаду. 21 вересня 2001 року главою держави обраний Арнольд Рюйтель, якого у вересні 2006 року на цій посаді змінює Тоомас Хендрик Ільвес, новий президент, кандидатура якого була запропонована блоком правих партій, до 1993 року проживав у США.

Практично для всіх постсоціалістичних республік, крім прибалтійських, парадоксальним чином додав труднощів на шляху національного відродження полегшений спосіб досягнення державної незалежності. Повноцінна боротьба за незалежність є принципово важливою складовою процесу повернення до нормального самостійного розвитку. Адже успіх у такій боротьбі свідчить про наявність потенціалу і закладає основу для подальшої природної еволюції. У випадку Литви, Латвії та Естонії здобуття незалежності супроводжувалося виразним розривом з попереднім періодом, якісним стрибком до нового суспільно-політичного стану. Існувало чітке усвідомлення необхідності та доцільності встановлення демократичного режиму та незалежного існування країни. Внаслідок цього Балтійським країнам поталанило успішно повернутися в європейську спільноту, набути членства в провідних європейських та євроатлантичних інституціях – ЄС та НАТО. Нині їхній досвід – це один полюс демократичного реформування для пострадянського простору, який показує позитивні можливості розвитку інституту політичного лідерства в напрямі формування демократичного та раціонально-легального інституту.

У Литви, Латвії та Естонії справді існують широкі можливості до виникнення та розвитку політичних лідерів. Механізм формування політичного лідерства в цих країнах форматується як висококодиференційований, він набуває відпрацьованих важелів парламентської боротьби, ідейних платформ і течій, уже розвинутих партійних шкіл із власними пріоритетами й особливостями входження у владу. Він вичерпує практично весь спектр класичних політичних орієнтацій і утверджується на системній, багатоканальній та цілісній основі, вже близькій до інституціоналізованих форм кандидування, що існують на Заході. Подібний напрям еволюції політичного лідерства можна вважати одним із зразкових для України.

Більшість тих, що керували чи керують нині на території колишнього СРСР лідерів, були партійними функціонерами. На зорі перебудови вибори та інші демократичні процедури розглядалися ними переважно як новітня політична технологія, за допомогою якої вдалося здобути владу, вирвати її з ослаблених рук перестарілих членів Політбюро. Після успішного використання ця ж технологія почала становити загрозу для них самих, ті хто скористався виборчим процесом як механізмом формування власного політичного лідерства, розумів, що той самий механізм може привести до формування й інших політичних лідерів. Відповідним стало і ставлення лідерів до даних процедур, практично кожен намагався зробити ці процеси керованими, чи, принаймні зменшити невизначеність їхніх результатів. Проте це є правильним лише стосовно частини країн. Наприклад, А. Бразаускас на другий термін взагалі не висував своєї кандидатури. Проте він лишився гравцем з високою політичною енергетикою: Сейм Литви призначав його прем'єр-міністром у 2001 та в 2004 роках. Утім, це лише підкреслює зайвий раз відмінність прибалтійських республік від решти постсоціалістичних країн, де сила правлячого режиму сьогодні часто вимірюється не ступенем довіри населення, а тим, наскільки міцно влада опанувала виборчий процес, та тим, наскільки беспорядними виявляються опозиціонери у своїй протидії раптовим змінам правил гри (продовження президентських повноважень та запровадження нових конституцій через референдуми, рішення Конституційних судів стосовно того, яким за чергою вважати поточний термін президентських повноважень, а то й просто – обрання президентів довічно).

Власне, демократичні країни тим і відрізняються від недемократичних, що в них за відкритою, прозорою процедурою відбувається постійна зміна лідерів на підставі конкуренції. Пострадянські політичні лідери, номенклатура деяких країн принципово не сприймає демократичні механізми циркуляції еліт, її стратегія конкурентної поведінки – самозбереження через спадкоємність влади, а зразок для наслідування – перехід необмеженої влади від Єльцина до Путіна. Її формула – передавання влади через пакт еліт.

Висновки: Постсоціалістичні країни, утворені на території колишнього Радянського Союзу, демонструють множинність різних варіантів розвитку інституту політичного лідерства. Проте двома

основними механізмами формування політичних лідерів у республіках Радянського Союзу, які існували під час перебудови і в останні роки перед здобуттям ними незалежності, були система номенклатурного розподілу повноважень та сукупність дисидентських рухів. Тобто стартові умови стосовно формування політичного лідерства у колишніх республіках СРСР були ідентичні. З часом кожна з новостворених країн набуває власних специфічних рис процесу формування політичного лідерства. Так, в Україні, Росії, Молдові, Білорусі система формування політичного лідерства функціонує як антрепренерська і водночас включає елементи гільдії. У центральноазійських державах ситуація в цій сфері характеризується ще меншою кількістю альтернативних шляхів та каналів формування політичного лідерства, ніж навіть в СРСР. Фактично, лише державні органи володіють можливістю формування потенційних політичних лідерів, одним з основних завдань політичної еліти стає створення нового типу механізмів формування політичних лідерів, які могли б забезпечувати передачу влади «у спадок». Закавказькі країни демонструють прихильність до харизматичного лідерства. В прибалтійських республіках найбільшою мірою проявляється еволюція політичного лідерства в напрямі його формування на засадах конкурентності, інституціоналізації та професіоналізації. Формування політичного лідерства у Литві, Латвії та Естонії відбувається на багатоканальній основі, набуває відпрацьованих важелів парламентської боротьби, ідейних платформ і течій, уже розвинутих партійних шкіл з власними пріоритетами й особливостями входження у владу.

Короткі висновки

1. Постсоціалістичні країни, утворені на території колишнього Радянського Союзу, демонструють множинність різних варіантів розвитку інституту політичного лідерства. Проте двома основними механізмами формування політичних лідерів у республіках Радянського Союзу, які існували під час перебудови і в останні роки перед здобуттям ними незалежності, були система номенклатурного розподілу повноважень та сукупність дисидентських рухів. Тобто, стартові умови стосовно формування політичного лідерства у колишніх республіках СРСР були ідентичними. Втім, з часом кожна з новостворених країн набуває власних специфічних рис процесу формування політичного лідерства.

2. Росія на початку XXI століття отримала суб'єктивного політичного лідера, технологією реалізації суб'єктивності якого стала гіперцентралізація політичного режиму. У той же час, жорстко централізована політична влада в Білорусі не стала технологією здійснення модернізації для білоруського президента. Сучасні політичні лідери України також не можуть повною мірою виконувати суб'єктивний вплив на політичні та соціально-економічні процеси в країні, що зумовлено низкою об'єктивних і суб'єктивних обставин і надзвичайно гальмує розвиток країни. Політичні лідери Молдови створили європейський політичний каркас для власної країни.

3. У центральноазійських державах ситуація в цій сфері характеризується ще меншою кількістю альтернативних шляхів та каналів формування політичного лідерства, ніж навіть у СРСР. Фактично, лише державні органи володіють можливістю формування потенційних політичних лідерів, одним з основних завдань політичної еліти стає створення нового типу механізмів формування політичних лідерів, які могли б забезпечувати передачу влади «у спадок». Закавказькі країни демонструють прихильність до харизматичного лідерства.

4. У прибалтійських республіках найбільшою мірою проявляється еволюція політичного лідерства в напрямі його формування на засадах конкурентності, інституціоналізації та професіоналізації. Формування політичного лідерства у Литві, Латвії та Естонії відбувається на багатоканальній основі, набуває відпрацьованих важелів парламентської боротьби, ідейних платформ і течій, уже розвинутих партійних шкіл з власними пріоритетами й особливостями входження у владу.

Контрольні запитання та завдання

1. Чим характеризується «ініціативний», «експлуатаційний» та «протекційний» типи лідерства?

2. Назвіть особливості формування політичного лідерства в Україні, Росії, Молдові, Білорусі.

3. У чому полягають особливості функціонування політичної еліти в країнах Центральної Азії?

4. Назвіть спільне та особливе у формуванні інституту президента центральноазійських країн.

5. Охарактеризуйте державотворчу діяльність глав держав Закавказзя. Порівняйте та зробіть висновки?

6. Які передумови зумовлюють політичний темперамент еліти в Балтійських країнах?

Література

1. Борисов Н.А. Между современностью и традицией. Политические альтернативы советской Центральной Азии. – М., 2010. – 369 с.

2. Весел Р. Окно возможностей: Украина – Узбекистан // Украина в мире. – 2010. - № 3. – С.8 – 10.

3. Джангужин (Жангожа) Р.Н. Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений. – К., 2005. – 580 с.

4. Жумабаєв А. Казахстансько-українські відносини: із глибини століть – в успішне майбутнє // Зовнішні справи. – 2010. - № 1. – С.31 – 34.

5. Коваль О. Революція, котра закінчилася революцією. Чого не навчили Киргизстан останні п'ять років // Дзеркало тижня. – 2010. – 10 – 16 квітня

6. Пахарєв А. Пострадянські політичні режими: між авторитаризмом і демократією // Політичний менеджмент. 2010. – Спеціальний випуск. – С.13 – 23.

7. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М.Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.

8. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? 2-е дополненное издание. – К.: Наукова думка, 2010. – 302 с.

V. ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ТА ЛІДЕРИ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ

Питання ролі особистості в історії й надалі залишається одним з найбільш дискусійних. Персоніфікуючи систему влади і управління, лідер ототожнює собою державу в очах суспільства, стаючи найважливішим елементом політичної еліти. Характерною ознакою сучасного світу є зниження ролі особистісних компонентів політики, які поступаються місцем групам інтересів та державним інститутам. Проте роль політичних лідерів у суспільствах, які трансформуються, незрівнянно вища, ніж у сталих демократіях. Причина у недостатній інституціоналізації державно-політичних структур. Іншими словами, у суспільствах з високим рівнем «ручного» управління суспільно-політичними та економічними процесами політичні лідери, виконуючи керівну та координуючу роль, стають фактично гарантами поступального розвитку країни. Тимчасом як у сталих демократіях, де політичний процес усталений, роль політичних лідерів нівелюється самоорганізуючими можливостями системи. У міру перетворення демократичних процедур та організацій у сталі інститути у транзитних країнах роль політичних лідерів також нівелюється: починають працювати не люди, а принципи. Однак останнім часом країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), які пройшли фази демократичного транзиту, про що й засвідчив факт набуття ними членства у Європейському Союзі, стикнулися з перманентними політичними кризами, що супроводжуються масовими акціями протесту і водночас різким зниженням рівня довіри до владних інститутів і політичних лідерів змушують замислитися над ефективністю урядової політики, з одного боку, і ставлять під сумнів адекватність політичних лідерів, з іншого. З-поміж країн ЦСЄ найуспішнішим проектом, який дозволив цим країнам досягнути критеріїв членства в ЄС, застосовуючи принцип «концентрації зусиль», виконати політичні та економічні умови членства, є країни Вишеградської групи (ВГ), на особливостях політичного лідерства цих країн доцільно зупинитися в межах розділу.

1. Історичні умови формування стилів політичного лідерства країн Вишеградської групи (Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія)

Добре відомо, що стилі політичного лідерства у будь-якій країні формуються під впливом розвитку суспільної комунікації. Тому задля розуміння особливостей політичного лідерства у країнах ВГ слід проаналізувати історичну специфіку громадянських відносин – релігійні, соціокультурні, економічні та політичні традиції, які сформувалися на цих територіях, істотно вплинули на форми суспільної самоорганізації, визначивши традиції взаємодії влади і суспільства.

Історичний розвиток країн нинішньої ВГ можна поділити на кілька етапів. Перший етап – етап існування національних держав на території нинішньої ЦСЄ – Чеського та Угорського королівств, Речі Посполитої. Для цього періоду характерне закріплення початкових основ республіканізму та оформлення контурів нинішніх націй. Другий етап стосується періоду «бездержавного розвитку» цих територій протягом XVIII–XIX століть і належності до тогочасних імперій – Російської, імперії Габсбургів та Австро-Угорської імперії. Нагадаю, що ці століття – час бурхливого розвитку капіталізму на Заході, остаточного оформлення націй. На цей період припадає найбільш інтенсивне формування ментальних характеристик центрально-східноєвропейських народів. Третій етап стосується періоду демократичного розвитку у міжвоєнний період. Незважаючи на відносно коротку тривалість, демократичний досвід сприяв розвитку політичної свідомості та політичної культури цих народів. Четвертий етап пов'язаний з розвитком Польщі, Угорщини та Чехословаччини в умовах авторитаризму, що позначилося згортанням демократичних традицій, сформованих у центрально-східноєвропейських суспільствах у попередній період. І, нарешті, сучасний етап розвитку пов'язаний з процесами демократизації та поверненням країн ЦСЄ у лоно європейської цивілізації.

Подібна періодизація умовна, однак для кожного з виділених періодів характерний особливий тип відносин держави та суспільства, що стало підставою для оформлення певних форм суспільної самоорганізації, створило передумови і великою мірою визначило темпи становлення повноцінного громадянського суспільства, стилі політичного лідерства.

Зміст західноєвропейських впливів. Як і у країнах Західної Європи, на розвиток центрально-східноєвропейських суспільств на ранньому етапі їх історії позитивний вплив мав період Ренесансу (XIV–XV століття). Тривалий час ці народи розвивалися в межах європейської політичної та культурної традиції – йдеться про розвиток громадянських відносин в межах національних держав, а потім імперії Габсбургів, Австро-Угорської імперії, які протягом тривалого часу були найпотужнішими державами Європи. «Ці впливи не однаково позначилися на всіх слов'янських народах і по-різному відбилися на різних сторонах життя, – за Ф. Дворніком, – але два слов'янські народи, чехи та поляки, були особливо доступними для західних впливів і всього того, що відбувалося в Європі».

Зокрема, значна частина сучасної Чехії – Моравія входила до складу Німеччини – розвиненої держави із доволі деталізованими, як на той час, нормами права. Ще у XV ст., прагнучи об'єднати німецькі землі король, Карл IV видав документ «Золоту буллу», яким закріпив права німецьких князів. Цим було підтверджено виборчі права світських князів, встановлено неподільність курфюрств і їх успадкування за принципом першородства. «Золота булла» була основним законом імперії до 1806 року і мала безпосередній вплив на розвиток громадянських відносин як всередині імперії, так і на сусідніх територіях. Йдеться про появу і посилення дорадчих при монархах органів – сеймів. Це посилювало вагу знаті у державотворчих процесах. На відміну від східнослов'янських народів, у західних слов'ян знать формувалася як доволі диференційований прошарок, тобто була широкою верствою нижчої шляхти – «воїни другого ряду» – прошарок вільних людей, відомих як лицарі. Ще одна важлива особливість Моравії у тому, що феодалізм тут не набув такого вкорінення як у Західній Європі. Найвищим здобутком існування земського права стало утвердження ще на початку XIII століття дуалістичної монархії у Чехії, коли політичною владою було наділено не лише короля, а й привілейовані класи. Вища знать як стан, до якого пізніше приєдналися інші стани звані «народом», мала свою печатку, яка прикладалася до державних документів поряд з королівською. Тому на чеських землях поступово розвинувся такий соціальний стан як лицарі, які виконували посередницьку функцію між королем та суспільством. Оскільки у традиціях лицарства було дотримання високих моральних стандартів поведінки, вони поширювалися на решту суспільства.

Таким чином інституціоналізувалися відносини всередині еліти, яка стала більш захищеною від засилля королівського абсолютизму, що зберігало її вольності та привілеї, забезпечувало їх реальну участь в управлінні державою. У Богемії – іншій частині сучасної Чехії вищій знаті вдалося досягти закріплення власних прав – т. з. «земського права». Кодифікація територіальних прав неминуче призводила до значного обмеження центральної влади. Зрештою, обмеженість абсолютизму на чеських територіях сприяла розвитку і поширенню традицій громадянського спілкування, які ґрунтуються насамперед на взаємоповазі та самоорганізації.

Польське суспільство найбільшого розквіту зазнало в період існування держави – Речі Посполитої – також дуалістичної монархії, яка на той час була розвиненою європейською державою. На відміну від чеських земель, на польських територіях першим як окремий стан утвердилося духовенство, посівши таким чином домінуюче становище в державі. Слід відзначити, що духовенство було найбільш освіченою верствою, що також позначилося на характері громадянських стосунків. Зрештою ця суспільна верства відігравала посередницьку роль між королем та пересічними громадянами.

Поряд з духовенством в окремий соціальний стан оформилося бюргерство завдяки поширенню Шродського та Хелминського права, які походили з Магдебурзького. Особливість Речі Посполитої в тому, що династична королівська влада була вкрай нестабільною. Натомість привілеї вищої знаті через слабкість влади короля набули небачених, порівняно з іншими країнами ЦСЄ, масштабів. Вони мали традиційно великий вплив на короля. При цьому статус знаті не забезпечувався жодним правовим актом, а існував як неписана, але загальноновизнана норма і був закріплений у свідомості громадян багаторічною практикою застосування.

Словаків та угорців у цей період об'єднувала належність до спільної держави – Угорського королівства. В Угорщині, як і в інших центральноєвропейських державах права знаті та вільних людей були підтверджені Золотою буллою (1222). Після видання Золотої булли, яка нагадувала англійську Велику хартію вольностей, вплив нижчої знаті на управління країною значно зріс і король часто шукав у них підтримки проти зазіхань магнатів. Пізніше Угорщина, незважаючи на глибше проникнення феодалізму, ніж у чехів та поляків, з ініціативи короля Карла Роберта запровадила традиції французького та італійського лицарства.

Отже, традиції громадянського спілкування у східних слов'ян ґрунтувалися насамперед на правовому закріпленні нових суспільних прошарків. Тісні контакти з Європою відкривали шлях до культурних здобутків, а поширенню нової освіти сприяло введення поняття особистості в приватному і громадянському праві.

Соціально-економічні зміни, які відбувалися впродовж XIV–XV століть у центральній-східній Європі також стимулювали розвиток політичних інститутів. Із введенням в Речі Посполитій Радомської Конституції (1505), «Генрикових артикулів» (запроваджено виборність королів, право шляхти на виступи проти короля у разі порушення її привілеїв), із запровадженням «ліберум вето» в 1652 році (влада сейму посилювалася) відбувалися якісні зміни польської шляхти, яка перетворилася в політичну, економічну і соціокультурну еліту.

Але після поетапного поділу Речі Посполитої (1772, 1793 і 1795) і входження центральній-східноєвропейських народів до складу імперії Габсбургів, Австро-Угорської та Російської імперій призвело до того, що процеси самоорганізації у кожній з них набувають відмінного характеру. «Одна річ належати до Габсбургів чи Німецької імперії і зовсім інша – бути у складі Османської чи Російської імперій», зазначав В. Тисменяну.

В умовах конституційної парламентської монархії Габсбургів та Австро-Угорської імперії, дарованих ними відносин ліберально-демократичних свобод, та через приналежність до західно-християнської цивілізації, пізніше під впливом національно-визвольних повстань у XVIII столітті, посилення націонал-сепаратистських настроїв, революції 1848–1849 років в самій Австро-Угорщині правляча еліта імперії змушена була піти на деякі політичні нововведення: Галичині було надано автономію, розширено політичні права її мешканців. Реформа 1864 року ліквідувала феодальні підвалини у сільському господарстві. Істотно трансформувалася й політична система, внаслідок чого набули розвитку інститути парламентської демократії, система партійно-політичного плюралізму як на загальноімперському, так і на місцевому рівні, що забезпечувало умови для відносно вільного національно-культурного розвитку народів імперії.

На територіях, які входили до складу Російської імперії (Польське королівство), самоорганізація суспільства відбувалася значно повільніше і у більш складних умовах. Найбільший гальмівний

вплив на розвиток громадянських потенцій суспільства мали відносини особистої залежності. Мешканці цих територій втратили адміністративну і національну автономію, зазнали жорсткої русифікації. Водночас на польських територіях, на відміну від решти територій Російської імперії, протягом майже 150-річного періоду бездержавності яскраво вираженим був спротив політиці імперського уряду (хвиля повстань 1831–1832, 1846, 1863–1864). Високий рівень взаємодії суспільства та еліти, який склався у Польщі ще в часи Речі Посполитої, був основою для розвитку різноманітних форм взаємовпливу держави і суспільства після набуття Польщею державності у 1918 році.

Суспільні процеси на польських територіях цього періоду повною мірою відображали стан справ всередині імперії, а тому в цей період нарастають економічні, політичні та соціокультурні диспропорції в розвитку окремих земель. Але в період бездержавного існування поляки вступили маючи вкорінену у суспільну свідомість політико-державну доктрину, сформовану ще в період розквіту Речі Посполитої, яка належить до найконсервативніших у світі. Основні складові її, за Я. Дашкевичем, в ідеї шляхетської, загальнонаціональної польської вищості при специфічній польській моделі католицизму, який виконував роль «форпосту християнства проти антихристиянського варварства». Безкомпромісність цієї політичної доктрини (законсервованої протягом XVIII–XIX століть), яка ґрунтувалася на «історичних» правах, а не на реальному аналізі становища, яке динамічно змінювалося, багато разів спричиняла нові конфлікти. Проте для консолідації польського суспільства вона відіграла неабияку роль, фактично давши можливість вижити полякам як політичній нації протягом більш ніж сторічного періоду відсутності державності.

Сприяв вдосконаленню суспільних відносин і особливий стиль організації соціальних зв'язків та спілкування у шляхетському середовищі: виборність короля, право шляхти на протести у разі порушення її прав, право «ліберум вето», покарання всередині шляхетського стану, до яких залучалися селяни тощо. Тим самим було створено умови для поступового перетворення польської шляхти у політичну, економічну та соціокультурну еліту, яка виявилася в авангарді політичних, економічних та культурних перетворень – від реформаційного руху до сучасних демократичних процесів.

Належність центрально-східноєвропейських суспільств до країн Заходу, навіть у складі імперій, сприяла появі особистості, здатної до суверенних вчинків, підпорядкованих власному інтересу. Наслідком розвитку цих процесів стала поява на історичній сцені Західної Європи такого суб'єкта, для якого «світ споглядання звільнив місце світу дій, побудованого на началах раціональності і доцільності». Своєю чергою внаслідок цього почали формуватися й канали задля цивілізованого залучення «суб'єкта дій» до процесів формування політичних рішень.

Зокрема, це проявилось вже після Першої світової війни, яка докорінно змінила європейську і світову геополітичну ситуацію. Країни ЦСЄ вийшли з неї суверенними державами, діставши можливість втілювати власні моделі розвитку. Країни ЦСЄ цього періоду зазнали впливу так званої «першої хвилі демократизації»: у Польщі цей період датується 1918–1926 роками, в Угорщині 1918–1932 роками, у Чехословаччині 1918–1939 роками. Однак через різні причини і насамперед через недостатність передумов для демократизації ці процеси згодом були згорнуті. Але протягом цього відносно нетривалого періоду демократизації у країнах регіону утворилася мережа різноманітних громадських організацій, політичних партій, відроджувалися принципи місцевого самоврядування, парламентаризму. За висновками Т. Парсонса, до Другої світової війни ці країни були більш європейськими, ніж СРСР, а тому немає нічого дивного в тому, що вони, «хоча й різною мірою спорадично, проявляли сильніші устремління до лібералізації».

Особливості взаємодії влади та суспільства в умовах «розвиненого соціалізму». Як відомо, країни ЦСЄ під комуністичний експеримент потрапили після Другої світової війни, ввійшовши у так звану «зону радянського контролю». Процеси «радянзації» політичних режимів країн ЦСЄ спричинили оформлення владних моделей у Польщі, Угорщині та Чехословаччині за радянським зразком: фактичне двовладдя, де влада здійснювалася радами, однак реально влада в цих країнах належала комуністичним партіям. Формально існували вищі органи представницької влади у формі президій вищого представницького органу, але на практиці усі найважливіші рішення приймалися вищими партійними органами.

Водночас формальна схема державного правління деяких країн ЦСЄ зберігала певну спадковість з існуючим до встановлення

«народної демократії» державним ладом. В країнах ЦСЄ система політичних інститутів являла собою «синтез радянської системи управління та елементів національної політичної традиції». Така ситуація пояснюється відсутністю соціальної бази комуністичних партій і незначною чисельністю їх членів. Завдяки цьому в умовах соціалізму деяким країнам ЦСЄ – Польщі та Угорщині – вдалося зберегти ряд докомуністичних інститутів і структур: багатопартійну систему (хоча й формальну), відносно незалежність університетів та академічного середовища, самостійне селянство після невдалої спроби колективізації, вагомий приватного сектору.

Але слід звернути увагу, що одним з важливих факторів закріплення влади комуністичних партій в країнах соціалістичної співдружності було економічне зростання (з середини 1950-х років), яке супроводжувалося підвищенням життєвого рівня, істотними зрушеннями в соціальній сфері – освіті, охороні здоров'я, соціальному забезпеченні. Тому важко заперечувати, що радянська модель модернізації, апробована спочатку СРСР, а згодом реалізована країнами ЦСЄ, мала певний потенціал. Характеризуючи соціалістичну систему, відомий дослідник С. Гантінгтон ще в наприкінці 60-х років ХХ століття відзначав, що соціалістичні країни «разом з ліберальними США і «британськими державами» є «розвиненими» країнами, оскільки всі вони мають «сильні, здатні до адаптації і цілісні політичні інститути», включаючи «ефективну бюрократію, добре організовані політичні партії, високий рівень участі народу у публічних справах, системи громадського контролю над військовими, широку активність урядів в економіці і відносно ефективні процедури для регулювання порядку спадковості влади і контролю над політичними конфліктами». Інша справа, що поступово цей потенціал було втрачено через однобічну, непропорційну і непослідовну політику.

З утворенням двох конкуруючих систем – соціалістичної та капіталістичної і вступом в епоху «холодної війни» способи легітимації режиму у СРСР дещо змінилися. Проблема конкурування з капіталістичною системою вимагала «гри за її правилами», що спричинило потребу розвитку науки, освіти, соціальної сфери. Наслідком стало формування широкої верстви науково-культурної еліти. Чим освіченішим ставало населення країни, тим слабшими ставали його політичні основи. Конфлікт між рівнем освіченості, а відтак і потреб суспільства, й реальними можливостями системи по

їх забезпеченню сприяв пожвавленню й політичного життя. Поступово й попередня система цінностей радянського суспільства почала переосмислюватися: поняття держава, особистість, свобода, справедливість, демократія, права людини, гроші.

Разом з тим у країнах ЦСЄ комуністична система почала «давати збій» майже від часу запровадження. Наслідком «радянізації» країн ЦСЄ стала недостатня легітимність нових режимів, де, за Л. Ликошиною, соціалізм «виріс не з внутрішніх протиріч суспільства, кривавої революції чи громадянської війни, а був принесений на радянських багнетах окупаційним режимом». Дефіцит легітимності правлячих комуністичних партій проявлявся у масових, однак епізодичних, антиурядових акціях: Польща – виступи робітників 1956, 1968, 1970–1980-х років; Угорщина – 1956 року, Чехія – 1968 року.

Поступово протягом 1970-х років «класичну авторитарну систему було замінено на нову, в якій поєднувалися технократія, бюрократія і пасивний авторитаризм. Майже повністю зник основний психологічний елемент, що робив сталінізм можливим – страх». Під впливом масових акцій протесту соціалістична система почала давати збої. В одних країнах це проявлялося у формі «соціалістичного оновлення» – спробах реформування системи (Польща, Угорщина), в інших – посиленням реакції з боку влади (Чехословаччина).

Однією з найпоширеніших форм боротьби з режимом у соціалістичних країнах було дисидентство – організації інтелігенції, які спрямовували свою діяльність на захист прав людини і пропагування міжнародних загальнолюдських цінностей. Показово, що активність дисидентських організацій була прямо пропорційна ерозії влади і, як наслідок, залежала від реакції режимів до опозиції. Звісно, у всіх країнах робилися спроби придушення опозиційних рухів, однак наслідки були різні. У Польщі зусилля уряду Е. Герека протистояти громадським ініціативам наштовхнулися на серйозний опір, в Угорщині політика Я. Кадара все ж давала опозиції можливості для маневрування, у Чехословаччині реакційна політика уряду призвела до того, що дисидентство було зведене до індивідуального протесту. Проте саме в середовищі дисидентства формувалися політичні лідери, які згодом очолили «оксамитові революції».

Під впливом дисидентських рухів, які згодом стали масовими опозиційними рухами та погіршення економічної ситуації у країнах ЦСЄ уряди вдалися до т. зв. «соціалістичного оновлення» на

початку 80-х років ХХ століття. Зокрема, у Польщі «для зміцнення законності і гарантій прав і свобод громадян» були створені Головний адміністративний суд, Державний і Конституційний трибунали, незалежний інститут представника з прав громадян. Було розширено роль «союзницьких партій» – Об'єднаної селянської партії і Демократичної партії у визначенні політики, управлінні державою. До аналогічних кроків вдався й уряд Я. Кадара в Угорщині. І лише урядові Г. Гусака вдалося втримувати суспільство від активної протидії режиму, що пояснюється традиційно вищим рівнем життя у Чехословаччині. Саме тому у Чехословаччині вирішальним у зламі системи, на думку більшості дослідників, був екзогенний чинник, коли авторитарні еліти розпочали процеси лібералізації під впливом перетворень уже започаткованих Польщею та Угорщиною, що спричинило тотальну (часто безконтрольну) лібералізацію усіх сфер життя (т. зв. «ефект доміно»).

Слід звернути увагу й на тактику опозиційних сил. У Польщі та Угорщині опозиція не йшла на співпрацю з владою, а вимагала проведення демократичних виборів, домагаючись в такий спосіб власної легітимації. Водночас, за Л. Нагорною: «у Польщі, Угорщині, Чехословаччині суспільна свідомість легко сприйняла антикомуністичну ідею, спрямувавши процес у русло класичної контрреволюції». Зрештою, політичне протистояння кінця 80-х років привело до «акту перебудови влади», що вилилося у «оксамитові революції». При цьому розмах суспільно-політичних рухів безпосередньо позначився на способах зламу авторитарної системи у країнах ЦСЄ, де з усією очевидністю проявилися дві моделі демократичного переходу, що зрештою вплинуло на рівень ротації влади.

У Польщі та Угорщині демократичний перехід класифікується як реформа, узгоджена між владою та опозицією (за Є. Вятром), коли мала місце самовідмова частини правлячої авторитарної еліти від влади. Такий відносно безболісний злам системи став можливим завдяки високому рівню політичного плюралізму та наявності опозиції всередині правлячого режиму, які дістали перевагу над консерваторами, противниками змін. В обох країнах політика лібералізації була розпочата авторитарними урядами і на кінець 1989 року призвела до плюралізації суспільного та політичного життя в межах недемократичної системи та створення передумов для лібералізації авторитарного режиму. За хронологічними межами процеси

демократизації у Польщі тривають близько 30 років. Досить схожою була ситуація і в Угорщині, де розвивався незалежний видавничий ринок, пацифістські та екологічні рухи, католицькі організації, які поряд із суспільно-політичними рухами сприяли лібералізації авторитарного режиму і ротації влади.

Демократичний перехід у Чехословаччині класифікується як політичний перелом або абдикація, коли структури недемократичного режиму були стрімко і цілковито заміщені опозиційними. Лише наприкінці 1980-х років у цій країні маніфестації та виступи набули масового характеру і поклали початок розвитку загальнодержавних форм самоорганізації суспільства насамперед за критерієм ставлення до правлячого режиму.

Підсумовуючи, можемо зробити наступні висновки.

По-перше, важко не погодитися з думкою багатьох вчених (зокрема Б. Кроуфорда та А. Лейпхарта), що спадщина минулого нинішніх країн Вишеградської групи є переважно негативним шлейфом для модернізації та демократизації загалом, проте має більш сприятливий вплив на процеси становлення демократичного політичного лідерства, ніж у пострадянських республіках. Водночас непереконливими є висновки російського дослідника Ю. Ігрицького, який стверджує, що «належність країн ЦСЄ та пострадянських республік до трьох імперій – Російської, Габсбургської та Оттоманської спричинило втілення у цих країнах «вікових тенденцій до авторитаризму», що унеможлиблює швидку інституціоналізацію демократії».

По-друге, ступінь проникнення авторитаризму (тоталітаризму) у країнах ЦСЄ був різним й інколи (режим Чаушеску в Румунії) набував відверто тоталітарних форм. Однак його тривалість була замалою для того, щоб знищити т. зв. «історичну пам'ять суспільства». І на початок лібералізації авторитарних режимів покоління громадян, які жили в умовах нетривалого демократичного досвіду, залишалось дієдатним і активним. Саме ці громадяни свого часу були активними діячами гельсінських груп, пізніше опозиційних рухів, ставши главами держав у 1989–1890 роках (Л. Валенса, Р. Шустер, В. Гавел).

По-третє, очевидно, що ступінь легітимності авторитарних політичних режимів обернено пропорційний ступеню суспільної самоорганізації. Більша ліберальність правлячих режимів у Польщі

та Угорщині зумовила формування опозиції режиму у масштабах всього суспільства, що також сприяло вищому рівню ротації політичної еліти.

По-четверте, безпосередній вплив на інтенсивність демократизації загалом мала тривалість «підготовчої фази», яка у Польщі налічувала 10 років, в Угорщині – кілька місяців, у Чехословаччині підготовчої фази як такої не було – «демократизація практично одразу ж ввійшла у фазу вирішення». Також у Чехословаччині серед правлячої еліти реформаторів майже не було, що ускладнювало можливості ініціювання змін зсередини. Опозиція була нечисленною і неконсолідованою. Тому падіння авторитарного уряду було здебільшого наслідком екзогенних впливів (лібералізація і наступний розпад СРСР, політичні події у Польщі). Однак, спираючись на висновки А. Пшеворські, «стабільність новоствореного режиму залежить від присутності (відсутності) переконливої альтернативи даному політичному режиму у той момент, коли він втрачає свою легітимність. Якщо на момент втрати йому немає іншої альтернативи, громадяни не можуть зробити осмисленого вибору на користь утвердження нових компромісних інститутів – так званої «віртуальної демократії». У випадку Чехословаччини цього не сталося, тому без перебільшення можна стверджувати, що важливу роль у тому, що процеси демократизації не зазнали стагнації на початку 1990-х років відіграв В. Гавел, який уособлював роль морального лідера, і завдяки авторитету якого консенсусу, як основної умови поступального демократичного транзиту, було досягнуто значно швидше навіть за відсутності потужної опозиції правлячому режиму.

2. Стилї політичного лідерства у країнах ЦСЄ: дилема раціональності та легітимності

Аналіз розвитку традицій взаємодії влади і суспільства у країнах ЦСЄ логічно підвів до аналізу проблеми – якою мірою здобутки «оксамитових революцій» були використані у подальшому суспільно-політичному розвитку, що й створило певні контексти політичного лідерства. Нині очевидно, що незалежно від того, яких ознак набула «оксамитова революція» у кожній з країн ЦСЄ, лібералізація комуністичних партій протягом 1980-х років дала поштовх до трансформації цих країн загалом. Внутрішня потреба в таких

змінах визріла у країнах ЦСЄ значно раніше, ніж в решті країн соціалістичної співдружності, і суб'єктивна готовність до реформ і у «верхах», і у «низах» тут була значно вищою. Зокрема, західні аналітики, які за процесом «відходу» цих країн від соціалістичної моделі стежили особливо пильно, на початку 1989 року вважали, що найбільшу готовність до трансформації у ЦСЄ виявляє Польща, потім Угорщина, НДР і на четвертому місці – Чехословаччина.

Отже, легітимація демократичних режимів відбулася внаслідок проведених в країнах регіону в 1990 році на змагальній (багато-партійній) основі демократичних виборів. Це дозволило основним політичним силам зайняти відповідну нішу у політичній системі. Разом з тим перші демократичні вибори стали лише прецедентом. Досвід країн регіону продемонстрував, що транзитна країна має пройти кілька електоральних циклів, для того, щоб політичні актори усвідомили, що лише таким шляхом можна змінити, завоювати або втратити владу, що зрештою і є однією з найважливіших рис демократії.

Польща. Першочерговими кроками Польщі у напрямі переходу до етапу безпосередньої демократизації став демонтаж соціалістичної системи і створення нових владних структур. Як підмічено З. Бжезінським, завдяки створенню демократичних політичних інститутів досягається стабілізація політичного режиму на початкових етапах реформування, а також політична консолідація і стійке економічне зростання на наступних. З прийняттям у квітні 1989 році «Квітневих новел» і у грудні – «Грудневих» було запроваджено нову владну модель, яка ґрунтувалася на принципах поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Крім того, було скасовано статтю Конституції щодо «керівної ролі ПОРП». Законодавчу владу в Польщі уособлював двопалатний парламент – Сейм та Сенат, виконавча влада була дуалістичною – з Головою Ради Міністрів та Президентом (обирався Сеймом) на чолі, судову владу здійснювали суди загальної юрисдикції; функції конституційної юрисдикції покладалися на Конституційний Трибунал. Крім того, було модифіковано виборчу систему і посилено гарантії незалежності судових органів, чим закладено основи для розвитку судів як повноцінної гілки влади.

Слід зазначити, що з дня заснування (за Л. Гарлицьким), пост президента призначався генералу Ярузельському і «сприймався не

інакше як певна гарантія влади комуністів». Закріплення інституту президентства було свого роду контрпропозицією на переговорах за «круглим столом» у 1989 році, яка мала за мету «розбавити» висунуті «Солідарністю» вимоги, тому президент наділявся вагомими владними повноваженнями. Завдяки цьому у Польщі на початку 1990-х років склалася специфічна модель політичної системи з одночасно сильним і парламентом, і президентом. Подібний дуалізм влади призвів до того, що обидві сторони суспільного конфлікту змушені були укласти компроміси та угоди. В протилежному випадку це загрожувало розпуском парламенту або колапсом влади.

Однак перемога лідера опозиції Л. Валенсі на президентських виборах 1990 року (74% голосів виборців), що стало несподіванкою для влади, суттєво змінила розстановку сил у владних структурах. «Влада забила гол у свої ворота», – прокоментував результати виборів новообраний президент. Тобто наявна у Польщі початку 1990-х років модель президентсько-парламентської республіки є наслідком своєрідного парадоксу. Суть його в тому, що влада, намагаючись зменшити роль опозиційних сил в уряді, після неочікуваних результатів виборів сама виявилася в ролі опозиції. Пізніше за рахунок посилення парламенту (т. зв. «сеймократія») і запровадження системи «раціоналізованого парламентаризму» демократія поступово набувала рис консенсусної, що сприяло динамічному розвитку країни протягом 1990-х років.

Водночас для Польщі звичним явищем на початку 90-х років була часта зміна урядів. Така ситуація, на наш погляд, пояснюється особливістю владної моделі. Зокрема, пропорційна виборча система, яка була застосована Польщею з 1990 року передбачала коаліційний принцип формування уряду. Проте нестабільність парламентських коаліцій (наприклад, у парламенті 1990–1993 років було представлено 29 партій) спричиняла неефективність урядів (протягом 20 років в країні змінилося 13 урядів). Нестабільність парламентських коаліцій обумовлювала посилення позицій президента Л. Валенсі. Слід віддати належне Л. Валенсі, який, ставши «винахідником агресивного президентства», забезпечив проведення в країні динамічних економічних реформ, відомих як «шокова терапія».

Авторство «шокової терапії» належить тодішньому міністру фінансів Л. Бальцеровичу. Його програма спрямовувалася на стабілізацію економіки і зводилася до: лібералізації цін (перехід до

ринкового принципу ціноутворення); скорочення дефіциту державного бюджету внаслідок реформи податкової системи; перегляду грошової політики, утримання стабільного курсу злотого. Завдяки жорстким обмеженням збільшилася загальна ефективність економічної сфери, підвищилася конкурентоспроможність. Завдяки застосуванню «шокового методу» Польща першою з-поміж постсоціалістичних країн у 1992 році пододала спад виробництва. Частка приватного сектору у обсягах ВВП у Польщі вже у 1994 році становила 55%. Рішучі економічні перетворення на початковому етапі мали принципове значення для стабілізації політичної системи. Однак реформи початку 1990-х років мали надзвичайно високу соціальну вартість. Внаслідок спаду промислового виробництва рівень безробіття у 1993 році сягнув 16%, різко знизився рівень купівельної спроможності населення.

Цілком природно, що економічна криза спричинила глибоку політичну кризу 1991–1993 років, яка у поєднанні з «соціальною незахищеністю різних верств населення перед шокowymi ринковими реформами ... призвели до критичного рівня довіри до владних структур», і, відповідно, спричинили перемогу лівих сил на дострокових парламентських виборах 1993 року у Польщі і наступну перемогу у 1995 році на президентських виборах кандидата від спадкоємців колиньої ПОРП – Союзу лівиці демократичної (СЛД) – А. Квасневського (51,72% голосів виборців).

Однак, незважаючи на перемогу спадкоємців ПОРП, політика в країні не набула рис «оксамитової реставрації». Більше за те, А. Квасневський набув іміджу «західника», послідовного прихильника демократизації Польщі і інтеграції країни у європейські та євроатлантичні структури. Також основою економічної політики лівоцентристського коаліційного уряду стала середньострокова програма «Стратегія для Польщі» (План Колодко), прийнята у червні 1994 року й розрахована на 1994–1997 роки. Серед пріоритетів польської внутрішньої політики називались: швидке економічне зростання, системна і макроекономічна стабілізація, а також підвищення рівня життя. Після парламентських виборів 1997 року, на яких хоча й перемогли «постсолідаристи», в ситуації «розділеного правління», коли президент і парламентська більшість перебувають в опозиції один щодо одного, в країні все ж вдалося розпочати адміністративну (під назвою «Європа регіонів»), пенсійну, охорони

здоров'я та освіти реформи, які відносять до заслуг тодішнього прем'єра Є. Бузека та президента А. Квасневського.

Президентські вибори, які відбулися восени 2000 року, підтвердили європейський вибір поляків, які проголосували за апологета євроінтеграції А. Квасневського (55% голосів виборців), чия кампанія проходила під гаслом «Польща – дім для всіх». А. Квасневський обрав тактику виважених реформ, які сприяли підвищенню соціального захисту громадян.

Однак, незважаючи на зважені і поступові реформи, Польщі не вдалося уникнути перманентних політичних криз. Нормою початку 2000-х років у Польщі стали антикорупційні скандали, що спричинило розвал правлячої коаліції. Наслідком корупційних скандалів стала перемога лівих сил на парламентських виборах 2001 року Союз демократичних лівих сил на чолі з Л. Міллером здобув більше 40% голосів, який зрештою і очолив уряд.

Першими реформами Л. Міллера стало скорочення держапарату на 12–15% та ліквідація численних державних агенцій і комітетів. Усім чиновникам була заморожена зарплатня з формулюванням «до поліпшення економічної ситуації». Взагалі саме економіка стала стрижнем нової урядової політики. Однак уже у 2002 році більшість громадян (82%) були не задоволені станом її розвитку. Це спричинило низку добровільних відставок в уряді.

Загалом протягом останніх років польська політична сцена істотно радикалізувалася. Новий президент Польщі Л. Качинський, обраний у 2005 році виявився менш впливовою політичною фігурою, ніж його попередники. На фоні інтенсивного зростання економіки, політичний процес відзначається крайньої нестабільністю, про що свідчить проходження до парламенту на виборах 2006 року партій «Право і справедливість» і Ліги польських родин (10% парламентських мандатів) і достроковий розпуск парламенту президентом Польщі Л. Качинським (2007).

На дострокових парламентських виборах, які відбулися у Польщі у жовтні 2007 році, перемогу здобула «Громадянська платформа» (41,51% голосів виборців). Друге місце зайняла консервативна партія «Право і справедливість» (32,11% голосів). Наразі Д. Туск – новий прем'єр-міністр Польщі свої зусилля спрямовує на зниження рівня безробіття, яке у деяких регіонах сягає 30% і на підвищення рівня соціального захисту.

Загалом контексти політичного лідерства у Польщі, на наш погляд, незважаючи на економічні і соціальні проблеми, слід вважати досить сприятливими. Насамперед сформована владна модель додавала виразності посаді президента країни. Також особистісні якості і Л. Валенси, і А. Квасневського істотно стабілізували політичний процес, уможливлюючи доволі послідовні, як для транзитної країни, реформи.

Угорщина. Характерною особливістю трансформації в цій країні була її спадковість. Зміни, розпочаті після «оксамитової революції» були логічним продовженням економічних реформ, започаткованих урядом Я. Кадара. Ініціатором змін стала Угорська соціалістична партія (УСП) – спадкоємець Угорської соціалістичної робітничої партії – яка власне й об'єднала у своїх лавах прореформаторські сили. УСП, прийнявши програмну заяву, в якій окреслила стратегію побудови демократичного соціалізму із соціально орієнтованим ринком, багатопартійною системою, розвитком різних форм власності намагалася створити умови для поступального розвитку країни. Але розпад СРСР унеможливив органічний перехід, оскільки у цей період радикалізувалися праві партії і маятник в Угорщині різко колихнувся праворуч і реформи очолили інші сили. Причиною радикалізації політичної сцени була суспільно-політична криза, спричинена протиріччями всередині правлячої еліти щодо подальшого розвитку країни.

Після проголошення Угорської республіки у 1989 році та наступного внесення змін до Конституції 1949 року Угорщина набула рис парламентської республіки. В Угорщині було запроваджено посаду президента, який обирається парламентом.

Весною 1990 року в країні відбулися перші вільні вибори, які проводилися на змішаній основі із застосуванням чотиривідсоткового бар'єра. В парламент потрапило лише шість партій (блоків). Оскільки жодна з партій не отримала абсолютної більшості, в коаліції з Незалежною партією дрібних власників і Народною партією християнських демократів Угорський Демократичний Форум сформував коаліційний уряд на чолі з Й. Анталлом. Уклавши угоду із СВД як компроміс, цій партії було запропоновано висунення зі своїх рядів президента країни, яким став А. Гьонц.

Хід революційних за своєю суттю перетворень в Угорщині мав специфічні для країн ЦСЄ риси, які полягали в наступному: в

Угорщині, яка мала багаторічний досвід реформ, процес перетворень відбувався поступово шляхом створення суспільних інститутів, які вирізнялися високим рівнем легітимності; ініціаторами перетворень в Угорщині виступали насамперед правляча Угорська Соціалістична партія, що не спричиняло жорсткої внутріполітичної кризи, яка у решті країнах розгорталася у боротьбі за владу; трансформаційні процеси у громадян асоціювалися з відродженням демократичної системи, яка існувала у міжвоєнний період, тому реформаторські сили отримали високий кредит довіри у громадян. Таким чином, зі зміною влади в Угорщині «революція – еволюція» була завершена.

Наступні після «оксамитової революції» роки характеризуються боротьбою між опозицією і правлячою коаліцією і боротьбою в самій правлячій коаліції. Парламентські скандали, що супроводжували розкол, і взаємні звинувачення призвели до того, що вже наприкінці цього року громадська думка прихилилася на бік соціал-демократів, які успішно консолідувалися з лібералами.

У травні 1994 року на чергових парламентських виборах Угорська соціалістична партія (УСП) отримала 54% голосів, Спілка вільних демократів (СВД) – 18%. Це була відповідь виборців на проявлену правими некомпетентність у вирішенні основних соціально-економічних питань. У програмі, оприлюдненій напередодні приходу до влади, уряд підкреслив, що буде продовжувати перетворення, розпочаті в 1989 році з метою модернізації суспільства й економіки, але в дусі «соціально чутливої» держави.

Проте вже за рік коаліція стикнулася з такою самою критикою, що лунала в бік їхніх попередників. Опозиція звинуватила уряд у подальшому зниженні рівня життя громадян, скороченні народжуваності, «латиноамериканізації» освіти та культури, що спричинило поразку соціал-демократичної коаліції на виборах 1998 року. Нова правляча коаліція – реформований Союз молодих демократів (СМД) та Угорська громадянська партія (УГП) сформувала уряд на чолі з В. Орбаном. Загалом уряд В. Orbana виніс уроки з діяльності своїх попередників зайняв помірковану позицію щодо подальшого реформування країни. Проте численні ініціативи В. Orbana, пов'язані з ініціюванням прийняття Закону про етнічних угорців, що проживають в сусідніх країнах; заява про необхідність відміни декретів Е. Бенеша про висилку зі Східної Європи етнічних німців спричинила втрату підтримки громадян.

В Угорщині, як ні у жодній з країн ЦСЄ, спалахнули прояви націоналізму, ксенофобії. Крім того, боротьба за владу політичних сил розхитувала як правлячу коаліцію, так і всю структуру державного управління, роблячи ефективність праці уряду та команди президента значно нижчою. Загалом очевидно, що перша правляча коаліція забезпечила розвиток і укріплення демократичних інституцій на всіх рівнях влади, однак зробила й усі типові для перших посткомуністичних урядів помилки – відсутність професіоналізму, авторитарні прояви, популістські гасла, надмірні та нереалістичні. До цього додалися об'єктивні економічні труднощі перехідного періоду, супроводжувані посиленням соціального тиску і, відповідно, напруги. Не викликає подиву той факт, що вже наприкінці 1992 року на питання «За кого б ви голосували?» 56% угорців відповіли: за опозицію.

Разом з тим необхідно підкреслити, що Угорщина порівняно із сусідніми країнами, протягом 1990-х років продемонструвала більшу політичну стабільність. Це пояснюється перш за все намаганням правлячої коаліції зберегти консенсус провідних парламентських партій.

Останнім часом Угорщина демонструє тенденцію до оформлення двопартійної системи, про що засвідчили як президентські 2000 року, так і парламентські 2002 року вибори. На парламентських виборах в парламент потрапило 6 політичних партій. Однак виборча кампанія 2002 року була найбрутальнішою з усіх попередніх. Агресивна виборча кампанія засвідчила загальну тенденцію у регіоні, яка полягає у кризі демократії як такої через безсилля перед викликами політичного насилля.

У другому турі соціалісти об'єдналися з вільними демократами та здобули більшість місць у парламенті. Новий уряд очолив П. Медд'єши, 60-річний економіст, що мав репутацію не тільки одного з найбільших спеціалістів у галузі макроекономіки, а й урівноваженого, прагматичного політика. На меті він перш за все мав виправлення внутрішньо- і зовнішньополітичних помилок попередника та продовження реформування у відповідності до нормативів ЄС. Президентом країни став Ф. Мадл, який «претендує на титул «вчителя нації». Він уже у 2004 році запропонував кандидатуру Ф. Дюрчана на посаду прем'єр-міністра. Політика Ф. Дюрчана мала на меті полегшити процедуру адаптації в ЄС, підвищити рівень соціального

забезпечення і т. ін. Проте у 2009 році, невзможі справитися з економічною кризою, Ф. Дюрчань змушений був піти у відставку. Його наступником став Г. Байнаї. Тим часом, як главою держави у 2009 році став Л. Шойом (його обрали в парламенті лише з третьої спроби).

Ряд спеціалістів як у самій Угорщині, так і за кордоном вважають, що політична система Угорщини страждає на один серйозний недолік: при могутніх лівому і правому блоках сьогодні центристи, (а саме вони можуть вплинути на стабільність суспільного розвитку) виглядають істотно більш слабкими. Угорське суспільство все ще залишається надто заполітизованим, що не додає стабільності політичній системі.

Чехословацький варіант 1989 року, який також іменується як «оксамитова революція», відрізняється від польського і угорського більшою участю «вулиці», гостротою протистояння. Невдоволення, що накопичувалося десятиріччями, вилилося з особливою силою після відходу з поста генерального секретаря ЦК КПЧ Г. Гусака. М. Якеш, який змінив його у 1987 році, жорстко придушував самі наміри перетворення в партії і країні. Соціальний вибух стався у січні 1989 року і вилився у масові антиурядові демонстрації, які були розігнані поліцією за допомогою газових і водяних атак. Але вже в листопаді друга хвиля демонстрацій змела режим без особливого протистояння. Після останньої наради 24 листопада М. Якеш і 13 членів Політбюро КПЧ подали у відставку. Створений 19 листопада Громадянський Форум на чолі з В. Гавелом оголосив: «Ми не опозиція. Опозиція – комуністи». Новий коаліційний уряд очолив М. Чалфа. Заключними акордами революції стали президентські (грудень 1989) і парламентські (червень 1990) вибори, які закріпили перемогу опозиції.

Специфіка *Чехії*, яка набула статусу незалежної держави внаслідок «оксамитового розлучення» зі Словаччиною з січня 1993 року в тому, що вона є радше «подвійним винятком із правил» демократичного транзиту на постсоціалістичному просторі, «ідеальною лабораторією посткомуністичної трансформації». Тут праві (або точніше – правоцентристський блок) міцно утримують владні позиції, і тут ми спостерігали винятковий приклад довгострокової успішної співпраці між президентом і прем'єр-міністром – В. Гавелом і В. Клаусом.

Як альтернативу «реальному соціалізму» чехи і словаки від початку трансформації бачили західну ліберально-демократичну модель у «чистому вигляді», без нашарування національних стереотипів. На відміну від решти країн регіону, Чехія не зазнала такого катастрофічного економічного спаду. Вона була у зоні підвищеної уваги СРСР, що прискорювало оновлення і модернізацію її виробничих потужностей. Це спричинило зміну соціальної структури чехословацького суспільства: зросла зайнятість населення, змінилося співвідношення працівників промисловості та аграрного сектору на користь перших, зросла кількість службовців та інтелігенції тощо. Також це суттєво нівелювало регіональні розбіжності між Чехією та Словаччиною. В умовах повної або часткової заборони приватної підприємницької діяльності освіта виявилася ледь не єдиним засобом підвищення соціального статусу, що поступово привело до формування аналогу середнього класу, орієнтованого на відносно високі стандарти споживання та рівень добробуту.

Особливістю чехословацького варіанту демократизації є широке залучення громадських організацій до формування структур нової демократичної держави. Після миттєвого краху соціалістичної системи в Чехословаччині утворився своєрідний правлячий вакуум. Старі керівники держави від влади відійшли, а нові були ще не підготовані. На відміну від пострадянських республік, у тому числі й України, де після 1991 року не відбулося цілковитої зміни політичних еліт, в Чехословаччині склад правлячого класу повністю оновився. Цьому сприяла переконлива перемога на перших незалежних парламентських виборах у 1990 році Громадянського форуму, який об'єднав майже усі антикомуністичні сили країни (квотування мандатів, на відміну від Польщі та Угорщини не застосовувалося). Відбувалася своєрідна законодавча дискримінація колишніх співробітників апарату компартії та держави, яким унаслідок запровадження процедури люстрації було заборонено займати посади в органах державної влади. Також витіснення представників старої еліти з влади відбулося завдяки запровадженню парламентської республіки, коли партія-переможець – Громадянський форум – змогла повністю сформувати виконавчу вертикаль влади.

Таким чином, нетривалий «романтичний» період державного будівництва позначився у Чехословаччині активністю елементів громадянського суспільства, що уможливило доволі швидке набуття

ним інституціоналізованого характеру. До того ж у Чехословаччині, на наш погляд, на початку 1990-х років різноманітним організаціям була надана можливість реально бути причетними до державотворчих процесів. Це, звичайно ж, прискорило їх оформлення як громадянського суспільства. Проте «основним джерелом формування нової політичної еліти стала «революційна вулиця», тобто ті робітники, службовці, представники творчої інтелігенції, консолідуючим принципом яких було заперечення попереднього режиму і несприйняття попередніх лідерів країни. Відсутність у них досвіду політичної та державної діяльності у тих умовах розглядалося як плюс, а не мінус». Цим пояснюється прихід у велику політику В. Гавела – драматурга, дисидента і політв'язня. Місія «морального лідера», як визначив її для себе В. Гавел, перетворювала його на з'єднувальну ланку між державою, главою якої він став 29 грудня 1989 року, та народжуваним громадянським суспільством. Така позиція президента, за висновками більшості дослідників, виявилася продуктивною для нації, сприяла її консолідації.

Першим випробуванням для народжуваної партійної системи стали парламентські вибори до нижньої палати в Чехії, які відбулися у травні 1992 року. Перемогу на виборах здобув праволіберальний блок – Громадянсько-демократична партія (ГДС) та християнські демократи. Засновник та лідер ГДС В. Клаус обійняв посаду прем'єр-міністра. Другою партією в парламенті стали комуністи, які набрали 14% голосів виборців. Вибори в Словаччині принесли прямо протилежні результати: більше 37% голосів на них набрали націонал-популісти – Рух за демократичну Словаччину на чолі з В. Меч'яром.

Однак протиріччя між суб'єктами крихкої Чехо-Словацької Федерації після виборів знайшли політико-інституційний прояв: Чехія та Словаччина отримали уряди з майже діаметрально протилежними поглядами як на економічну політику, так і на загальну стратегію розвитку республік. Збереження федерації стало неможливим. Причини того, що на Заході тоді ще єдиної країни перемогу здобули ліберальні прогресисти, а на сході – націонал-популісти, Я. Шимов пояснює тим, що соціалізм словакам дав значно більше, ніж чехам, тому й ставлення до перетворень, які почалися після 1989 року, у Словаччині виявилися більш стриманими. Досвід розвитку чехів та словаків є яскравим підтвердженням взаємозалежності

якості соціалістичних перетворень та подальшого поступу цих держав. Іншими словами, вищий рівень самолегітимації соціалістичної системи призводить до радикальної налаштованості суспільства, що виявляється під час виборів. Цим і пояснюються причини приходу до влади популістів або повернення комуністів.

Менший рівень легітимності рішень, які приймаються, призводить до посилення відчуження між владою та суспільством. У Чехії та Словаччині рішення еліт про ліквідацію Чехословаччини без відповідного схвалення на всенародному референдумі хоча й не викликало бурхливих протестів, зрештою, поглибило політичне відчуження, яке особливо гостро проявилось в період правління В.Клауса.

Своєрідний парадокс єднання продемонструвала Чехія після дострокових парламентських виборів 1998 р. На виборах перемогу одержала ЧСДП (соціал-демократична партія), але отриманих 32% голосів було недостатньо для того, щоб самостійно сформувавши уряд. При цьому вміло побудована виборча кампанія та харизма В. Клауса принесли його партії 27,7% голосів. Таким чином лідер ГДФ знову опинився в парламенті. Проте соціал-демократи не змогли домовитися з дрібнішими партіями про створення правлячої коаліції: Унія свободи, а потім і Народна партія відкинули можливість співпраці через ідеологічні міркування.

У результаті було знайдено оригінальний компроміс: два головних суперники ЧССД та ОСД, примирення між якими здавалося неможливим, уклали так званий «опозиційний договір». ОДС як основна опозиційна партія погодилася на створення соціал-демократами уряду меншості в обмін на ключові пости в парламенті. Крім того, було досягнуто домовленості не ставити питання про довіру Кабінету Міністрів до закінчення терміну його повноважень. При цьому обидві партії брали на себе зобов'язання не вступати в коаліції з іншими політичними силами і консультуватися одна з одною щодо найважливіших питань державної політики. Соціал-демократам було передано усю повноту виконавчої влади, а громадянським демократам – законодавчої.

Підписання такої угоди призвело до суттєвого звуження транспарентності у прийнятті політичних рішень. Зрештою, наслідком такої «кулуарної політики» стало нарощення опозиційних настроїв у суспільстві. У цей час у Чехії ряд громадських діячів

утворили об'єднання «Імпульс – 99», покликане стимулювати діяльність інститутів громадянського суспільства та сприяти ліквідації «опозиційного договору». На кінець 1999 року політична активність громадян в Чехії досягла рівня, близького до періоду «оксамитової революції». В Празі та інших містах країни відбулися мітинги під лозунгом «Дякуємо! Йдіть!». Їх учасники вимагали відставки прем'єр-міністра М. Земана, голови палати депутатів В. Клауса та всього керівництва ЧССД та ОСД.

Однак акція «Дякуємо! Йдіть!» не досягла мети, оскільки її члени не були готові перехопити владу. Таким чином, зміни не сталося. Зауважимо, що у Чехії протягом 90-х років невпинно лунали докори і звинувачення на адресу правлячих еліт. З цього приводу Ї.Пеге констатував: «Політика в Чеській Республіці стала ритуалом, набором політичних комбінацій. Ніхто з ветеранів чеської політики десяти посткомуністичних років не проявив себе здатним виробити нові ідеї та концепції. Політика спустилася до рівня неперервної боротьби за владу та особистих нападів. Чеська Республіка страждає від абсолютної неефективності політичної еліти».

На парламентських виборах 2000 року ГДП знову обійшла за популярністю ЧСДП. Праві – «Коаліція чотирьох» (Союз свободи, ХДП, ГДА, Демократичний союз) – створили опозицію, що здобула більшість сенаторських крісел. В січні 2000 року Палата депутатів за ініціативою ЧСДП та ГДП проголосувала за внесення змін у Конституцію країни. Прерогативи президента були скорочені. Це стало можливим завдяки скоординованим діям двох партій, що поглиблювалася з 1998 року, забезпечивши стабільність всієї політичної системи.

У червні 2002 року на парламентських виборах ЧСДП отримала третину голосів та створила коаліцію з правим Союзом свободи й центристською ХДП, що дало змогу розраховувати на 101 з 200 мандатів парламенту. ГДП отримала 24% голосів та залишилась в опозиції (до наступних виборів 2006 року). Уряд до липня 2004 року очолював лідер ЧСДП В. Шпідла. Але він швидко втратив популярність в країні через впровадження фіскальних реформ, необхідних для підготовки Чехії до членства в Євросоюзі.

Показово й те, що авторитет комуністів у Чехії продовжує зростати. На парламентських виборах 2004 року КПЧМ здобула 18% голосів, що є найвищим результатом для чеської компартії за весь посткомуністичний період. Своєю чергою, це спричиняє активну

протидію противників комуністів. У Чехії дедалі активніше наростає «комуністофобія», що дестабілізує політичну ситуацію.

У січні 2003 року В. Гавел залишив посаду президента. Його популярність з кінця 1990-х років поступово знижувалася; президенту дорікали за соціальні проблеми, що постійно збільшувалися, зростання корупції та злочинності в сфері бізнесу, загальне погіршення криміногенної ситуації в країні. Для Чехії була також характерна відсутність активної політики щодо захисту прав людини (порівняно з іншими країнами регіону ЦСЄ): це один з найбільших парадоксів її демократичного транзиту, адже В. Гавел уособлював зразкового східноєвропейського ліберала. З приводу відходу Гавела від політики один з його радників Ї. Пеге заявив: «Той факт, що ми зможемо обійтись без пана Гавела, буде означати, що ми стали стабільною демократією».

Наступником Гавела на посту Президента Чехії став В. Клаус. Прем'єр-міністром у 2006–2009 роках був М. Тополанек, який змушений був піти у відставку після невдалих спроб боротьби з економічною кризою. Щодо В. Клауса, то аналітики вважають, що вибором В. Клауса Чехія продемонструвала послідовну проєвропейську політику. Президентські вибори 2008 р. в Чехії відбувалися досить складно. Лише з третьої спроби президентом країни повторно було обрано В. Клауса, прем'єр-міністром Я. Фішера. Наразі ж в Чехії остаточно склався баланс двох сил: правоцентристів та соціал-демократів. Вона більше, ніж сусідні країни, наблизилась до формування двопартійної системи, визнаної найкращою для розвинутих демократичних держав. У той же час Чехія, як і інші країни, не уникнула протистояння «президент – парламент» і невдалих спроб президента посилити владу.

Для *Словаччини* етап демократизації позначився нерівномірним стрибкоподібним рухом між демократією та авторитаризмом. Першим президентом країни став М. Ковач (лідер Руху за демократичну Словаччину), обраний парламентською більшістю у 1993 році, а прем'єр-міністром – В. Меч'яр. Незважаючи на їх належність до однієї партії, у Словаччині розпочалася жорстока боротьба за владу. Уряд намагався зменшити повноваження президента; президент не приділяв уваги, а подекуди й придушував діяльність опозиційних політичних партій і громадянських організацій.

Процес декомунізації в Словаччині майже не відбувався, оскільки колишні комуністи залишилися при владі й користувались певною популярністю серед населення. Люстрація у класичному центрально-східноєвропейському варіанті не була проведена. Обмежилися лише порушенням кількох кримінальних справ проти колишнього міністра внутрішніх справ Ф. Кінцля, генсека КПЧ М. Якеша, керівника профспілок К. Хофмана, офіцера розвідки П. Минарика, які, зрештою, закінчилися нічим.

Політичні свободи за В. Меч'яра зазнали серйозних утисків. Передусім це стосувалося прав національних меншин: найбільших утисків зазнали словацькі угорці, які становлять 12% усього населення. Внаслідок цього курс на євроінтеграцію фактично було зірвано, погіршилися умови співпраці в межах Вишеградської групи.

Перші вибори в умовах незалежності відбулися 30 вересня – 1 жовтня 1994 року. Перемогу на виборах здобув блок В. Меч'яра – РДС (Рух за демократичну Словаччину) і Селянська партія СП), набравши 35% голосів. Главою уряду став В. Меч'яр. Проте після виборів протиріччя між президентом М. Ковачем та прем'єром В. Меч'яром поглиблювалися, що зумовило політичну кризу в країні.

У вересні 1998 року на парламентських виборах РДС здобув 27% голосів, більше ніж будь-який інший блок. Але коаліція була сформована партіями, які перебували в опозиції до В. Меч'яра. Новим главою уряду став М. Дзуринда (Християнсько-демократичний рух). Президентом країни у 1999 році став Р. Шустер, який отримав 57% голосів. Це посилювало позиції парламентської більшості, завдяки чому було прискорено реформи в країні і форсовано рух у напрямі ЄС та НАТО.

Парламентські вибори 2002 року змінили розстановку політичних сил. До парламенту увійшло 7 партій та блоків. Вперше за постсоціалістичний період у парламент потрапили комуністи. Посаду прем'єра зберіг М. Дзуринда, під керівництвом якого Словаччина поступово долала відстань до ЄС. Президентські вибори 2004 року, які проходили за принципом «обидва гірші», привели до влади І. Гашпаровича, який набрав у другому турі 60% голосів.

Наразі характерною рисою словацької політики залишається нестабільність і непередбачуваність. Виборчі коаліції лишаються нестабільними.

Парламентські вибори, які відбулися у червні 2006 року, привели до парламенту шість політичних сил. Більшість голосів отримали Соціал-демократична партія Словаччини (СДПС) та лівоцентристська партія SMER на чолі з Р. Фіцо. Показово й те, що й цього разу жодна з політичних сил не набрала абсолютної більшості. Тому радше за все Словаччину чекають нові політичні потрясіння.

Отже, представлена характеристика процесів демократизації у країнах Вишеградської групи засвідчує, що політичний процес був досить нестабільним. Проте розширення сфери громадського впливу та інституціоналізація найважливіших атрибутів демократії – демократичних виборів і парламентського принципу формування уряду, сприяли запровадженню у всіх країнах регіону консенсусної моделі демократії. Звісно, що глави держав відігравали належну консолідуючу роль у цих суспільствах. Причому чим менш інституціоналізованими були механізми демократії, тим більшою була роль політичних лідерів. Водночас очевидно й те, що усталення демократичних практик стало можливим завдяки меншому рівню стагнаційності системи, що пояснюється відповідно нижчим рівнем легітимності попереднього режиму, навіть незважаючи на тривалі навколокоаліційні баталії у Чехії і авторитаризм В. Меч'яра у Словаччині. «Рецидиви авторитаризму» не завадили Чехії і Словаччині разом з Польщею, Угорщиною та іншими країнами, набути членства в ЄС і НАТО.

Причини втілення різних сценаріїв та моделей демократизації лише на перший погляд можна пояснити історичною спадщиною. Не менш важливу роль у процесі демократизації відіграла конфігурація політичної організації суспільства. Політичні партії сперечалися навколо темпів руху, а не навколо цінностей, що знижувало конфліктний потенціал суспільства та політичного класу в країнах Вишеградської групи. Іншою, важливою складовою «оксамитових революцій» слід вважати зміну еліт. До влади прийшли еліти, які артикулювали у складі своїх політичних сил демократичні цінності. Це стало можливим ще й за рахунок застосування суто правових засобів – проведення процедури люстрації. Закони про люстрацію, прийняті Польщею, Угорщиною та Чехословаччиною, запроваджували обмеження на зайняття посад у органах державної влади особам, які співпрацювали зі спецслужбами за часів соціалізму. Американська організація «Freedom House» рівень свободи в Угорщині,

Польщі, Словаччині та Чехії прирівнює до «рівня свободи» Великобританії. У цих країнах еволюція у бік авторитаризму у середнь-історичній перспективі малоімовірна. Ці системи вже довели спроможність долати політичні кризи без загрози демократичному порядку. В даний час більшість країн регіону не обмежують діяльність опозиції. Відносини між урядом та опозицією носять активний характер. Політична боротьба не виходить за межі конституції. На початок ХХІ століття правила демократичної гри – свобода політичної змагальності, а також повага результатів демократичних виборів з усіма їх наслідками, прийняті у країнах регіону.

Однак в останні роки в демократичному розвитку країн ЦСЄ спостерігаються складні і суперечливі процеси. Часто зміст діяльності держави її громадяни не вважають демократичним. На думку багатьох дослідників, така демократія носить часто фасадний, формально-інституційний характер. Все це відбувається на тлі глибокого соціального та матеріального розшарування. Як наслідок зростає розчарування політичною елітою. Зокрема, щодо Польщі, то соціологічні опитування, проведені у 2003 році, свідчать, що 77% поляків вважають, що більшість політиків – це нечесні люди, 78% – цим людям неможливо довіряти, 87% – ці люди турбуються про свої інтереси.

У країнах регіону, як засвідчили останні події, поглиблюється криза політичного лідерства. Лідери виявляють нездатність ставити стратегічні цілі та мобілізувати суспільство для їх реалізації. Переважає тип мислення «від виборів до виборів». Лозунги, які висувалися на початку демократизації та в процесі приєднання до ЄС втратили актуальність, тим часом як нових не створили. Дедалі жорсткіше виявляється конкуренція політичних партій, відсутність суспільного діалогу, криза авторитетів і новостворених політичних інститутів.

Якщо досягнути історію розвитку країн ВГ останнього десятиріччя, то, безумовно, цей період став для Польщі, Угорщини, Словаччини та Чехії – періодом економічного зростання і підвищення рівня життя. На цей час країни ВГ суттєво перевищили економічні показники 1989 року (для порівняння: Україна за рівнем ВВП досягла лише 70% рівня 1989 року). Однак парламентські та президентські вибори, які відбулися протягом останніх років, засвідчили істотну радикалізацію політичної сцени. У більшості країн ЦСЄ проєвропейські і

проринкові партії поступилися місцем у владі популістським, націоналістичним чи відверто радикальним партіям. Так, у Польщі, Угорщині, Чехії до влади прийшли політичні сили, які відзначаються більш жорстким ставленням до факту набуття членства у ЄС, пропонуючи переглянути умови членства, виступають за посилення ролі держави в економічній сфері, сфері освіти та ЗМІ. У всіх країнах, незалежно від того, при владі ліберали, радикали чи соціалісти, спостерігається згортання соціальних програм або ж скорочення витрат на соціальну сферу.

Факт радикалізації політичної сцени, спалахів ксенофобії та екстремізму серед фахівців мають різне пояснення. Так, на думку російського дослідника Т. Бордачова, проблема, з одного боку, в незрілості суспільств, з іншого, – у тому, що політичні інститути, сформовані внаслідок реалізації євроінтеграційної стратегії, вкрай консервативні і не здатні врахувати багатоманітність центрально-східноєвропейських суспільств. Американський аналітик С. Ларрабі вважає, що у країнах ЦСЄ має місце елементарна стомленість від реформ. Більш категоричними є висновки українського дослідника Ф. Рудича, який стверджує, що радикалізація центрально-східноєвропейської політики – «результат невдалої спроби форсування переходу від капіталізму до соціалізму без урахування багатоманітності і поліваріантності об'єктивних процесів».

Звісно, що на фоні радикалізації політики у країнах – старих членах ЄС, про що засвідчила відставка британського прем'єра Т. Блера, президентські та парламентські вибори у Франції, політична нестабільність у країнах-неофітах здатна істотно ускладнити й без того неоднозначну ситуацію в ЄС після його розширення. За таких обставин саме на лідерів держав покладається особлива роль щодо врегулювання ситуації, підтримання політичної та економічної стабільності.

У міру політичної структуризації суспільств країн ЦСЄ підвищилася роль парламентів. Це обумовлено ще й тим, що усі ці країни, за винятком Польщі, є типовими парламентськими республіками. Отже, суспільство, сподіваючись на швидкі позитивні зрушення, покладає надії не стільки на президентів, стільки на уряди, а оскільки уряди формуються правлячими коаліціями, виборці й голосують за ту чи іншу політичну силу, здатну, на їх погляд, виправдати ці сподівання. Найбільшою ж проблемою нині для країн ЦСЄ є, як відомо, проблема адаптації в ЄС.

Тому традиційні для консолідованої демократії інститути розхитуються, що призводить до відродження і поширення нелегітимних практик. Країни ЦСЄ ніби ходять по колу: виникає конфлікт між діями лідерів, від яких суспільство чекає дієвих кроків, і власне створеними інститутами (парламентські республіки), які через свій консерватизм унеможливають проведення більш ефективної політики політичними лідерами. Проблема ускладнюється і зміною поколінь політичних еліт та лідерів, що може мати неоднозначні наслідки.

3. Драматичні і трагічні події в Югославії. Місце і роль політичних лідерів у цьому процесі

Короткий нарис історії. Балкани завжди були особливим регіоном Європи. Балкани – місце, де виникали і йшли в небуття імперії, унікальний стик зразу трьох цивілізацій: католицької, православної, ісламської і вкрай складного черезсмужного етно- і конфесійнообщинного розселення.

Як відомо, до ХХ століття Югославії на карті світу не було. У 1918 році на уламках Австро-Угорської імперії утворилося королівство сербів, хорватів і словенців, яке в 1929 році стало називатись *Югославією*.

На початку Другої світової війни Югославію окупувала фашистська Німеччина, розчленувавши її на ряд маріонеткових урядів і держав. Після вигнання фашистів зусиллями Йосипа Броз Тіто Установча скупщина в листопаді 1945 року скасувала монархію і проголосила утворення Федеративної Народної Республіки Югославія (ФНРЮ). З прийняттям у 1963 році нової Конституції країна стала називатись Соціалістичною Федеративною Республікою Югославія (СФРЮ). У її складі шість республік: Сербія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Словенія, Македонія, Чорногорія.

Після Першої і Другої світових воєн саме Югославія як держава мала відігравати і успішно відіграла роль стабілізатора етноконфесійної політичної ситуації на Балканах. Ця роль Югославії була зафіксована рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій.

У післявоєнний період Балкани залишалися в полі зору переможців. І виграв сутичку за вплив на Югославію Захід. Саме Великобританія, Франція, а пізніше Сполучені Штати Америки, підтримуючи прагнення Й. Б. Тіто (у вигляді концептуального оформлення і

щедрого фінансування), реалізували «ринковий соціалізм», віддаючи тим самим Югославію від Радянського Союзу і створюючи із неї показову «вітрину» ринкового шляху для інших соціалістичних країн. З середини 70-х років у Югославії дедалі більшу роль починає відгравати Німеччина, і не в останню чергу через те, що Й. Б. Тіто прихильно ставився до нарощування прямих економічних зв'язків югославських республік (і насамперед союзника Третього Рейху у Другій світовій війні – Хорватії) саме з ФРН.

На той час Югославія була класичним прикладом багатонаціональної країни, яка не приєдналася до жодного із військово-політичних блоків і вигідно вирізнялася серед східноєвропейських країн: вільне спілкування із Заходом, не обмежувалася питома вага іноземного капіталу в інвестиціях, стабільний стан ринкової економіки, сучасна інфраструктура, розвинена індустрія іноземного туризму. Югославські фахівці широко використовувалися за кордоном, що також стабілізувало економічне становище країни.

На межі 90-х років Югославія була загалом більш ліберальним і компактним утворенням, ніж Радянський Союз. Починаючи з 1980 року, після смерті Йосипа Броз Тіто – державного діяча, який мав величезні повноваження всередині країни і колосальний авторитет за її межами, ситуація в Югославії поступово виходить з-під контролю центрального керівництва.

У 90-і роки всі східноєвропейські країни проводять реформи з тим чи тим результатом. В іншій ситуації знаходиться Югославія. Як і СРСР югославську Федерацію трясуть внутрішні суперечності. Криза Югославії наростала в міру загострення відносин державотворної національності – нації сербів та їхньої республіки з іншими народами і їхніми державами, утвореними в рамках СФРЮ і самої Сербії. У країні посилюються антисербські настрої, викликані некоректним ставленням провідної республіки Сербії до інших республік.

На шляху розпаду. Першим актом розпаду Югославії стало наприкінці 80-х років загострення відносин у Косово. Саме події у Косово дали змогу Слободану Мілошевичу, до того непохитного комуніста, продовжувача кращих традицій тітовської Югославії, розпочати свою політичну кампанію, яка ґрунтувалася на сербському етнічному націоналізмі, виступити головним захисником національної сербської ідеї, об'єднуювачем усіх сербів.

У 1990 році, вперше за післявоєнний період, у республіках СФРЮ відбулися вільні парламентські вибори на багатопартійній основі. Комуністи перемогли лише в Сербії і Чорногорії. У Словенії, Хорватії, Боснії і Герцеговині, Македонії виборці віддали перевагу силам, які були в опозиції до чинної влади.

У *Республіці Словенія* (столиця – Любляна; територія – 20,2 тис. км кв; населення – 1,9 млн чол.) обраний на багатопартійній основі парламент 2 липня 1990 року прийняв Декларацію про суверенітет республіки, а 25 червня 1991 року Словенія проголосила незалежність. Уряд СФРЮ визнав це незаконним і віддав Югославській народній армії наказ взяти під охорону зовнішні кордони Словенії. В результаті з 27 червня по 2 липня тут точилися бої між ЮНА і місцевими підрозділами оборони Словенії. Втручання посередників дало змогу сторонам досягти перемир'я, і з 18 липня 1991 року підрозділи ЮНА стали покидати територію Словенії. Нині Словенія сприймається у Європі як зразкова серед країн перехідного періоду. Економічні й політичні реформи відбуваються швидше, ніж у інших, і з меншими затратами.

Словенія за формою державного правління – президентсько-парламентська республіка. Президент є главою держави і обирається безпосередньо населенням на п'ятирічний термін. У компетенції Президента оголошувати вибори до Скупщини; обнародувати закони; призначати державних посадових осіб згідно з законом; виконувати інші обов'язки, що визначені Конституцією. Президент – Головнокомандувач Збройних Сил Словенії. 22 квітня 1992 року Президентом Словенії став Мілан Кучан.

Законодавчу владу в Республіці Словенія представляє Скупщина в складі 90 депутатів, які обираються терміном на чотири роки. Національна Рада представляє соціальні, економічні, професійні та місцеві інтереси. Національна Рада складається з 40 радників, кожен із них обирається на п'ятирічний термін. Центральну виконавчу владу уособлює уряд на чолі з прем'єр-міністром. З квітня 1993 року (з невеликою перервою) уряд очолює Янез Дроновшек.

Таким чином, за перше десятиріччя незалежного розвитку в Республіці Словенія був один Президент Мілан Кучан (до 2001 року він залишався єдиним лідером, який зберіг владу з шістки республіканських керівників, що зустріли розпад Югославії) і, по суті справи, один прем'єр-міністр Янез Дроновшек.

У грудні 2002 року Янез Дроновшек у другому турі президентських виборів переміг прокурора Словенії (єдину жінку із дев'яти кандидатів) Б. Брезігер. Президентом Республіки Словенія на наступні п'ять років став Янез Дроновшек. У кінці 2007 року Президентом країни був обраний Данило Тюрк. 2 квітня 2004 року Словенія стала членом НАТО, а 1 травня того ж року – членом Європейського Союзу.

Хорватія (столиця – Загреб; територія – 56,5 тис. км кв; населення – 4,4 млн чол.). На виборах у парламент у 1990 році перемогло Хорватське демократичне співтовариство. У серпні–вересні 1990 року тут почалися збройні сутички місцевих сербів із хорватською поліцією і гвардією в Кнінській Країні. У грудні того самого року Сабор Хорватії прийняв нову Конституцію, проголосивши республіку «унітарною і неподільною». На нову Конституцію місцеві серби (сербська община в Хорватії налічує близько 600 тис. осіб) відповіли створенням в лютому 1991 року Сербської автономної області.

25 червня 1991 року Хорватія проголосила свою незалежність. Уряд СФРЮ це рішення визнав незаконним, заявив свої претензії на частину Хорватії, а саме – на Кнінську Країну, яка населена переважно сербами. Між сербами і хорватами відбулися жорстокі збройні сутички за участю підрозділів ЮНА, які призвели до великих людських жертв і поневірянь. Понад 500 тис. біженців перейшли в сусідні країни. На початку 1992 року у Хорватії було введено 14-тисячний контингент сил ООН, хоча припинити збройні сутички тривалий час не вдавалося.

Хорватія виходила із «спільного дому» через тривалу й жорстоку війну, яка загальмувала як розвиток країни, так і її рух у європейські та євроатлантичні структури.

За формою державного правління Хорватія є парламентсько-президентською республікою. Після проголошення незалежності Хорватії першим Президентом країни став Франьо Туджман. Був переобраний на цю посаду в 1992 році, а на третій термін – у 1997 році. Як президент Ф. Туджман встановив жорсткий авторитарний режим. Однак серед громадян країни Ф. Туджман набув слави фундатора незалежності Хорватської держави, а в пресі його називали навіть «великим рульовим» і «героєм всіх героїв».

Сабор Республіки Хорватія є органом обраних народом представників, що наділений у Республіці Хорватія законодавчою владою і складається з Палати представників і Палати провінцій. Парламент обирається на чотири роки. Президент Республіки Хорватія є главою держави, представляє державу як у її межах, так і поза ними. Він є гарантом додержання Конституції, забезпечення територіальної цілісності та єдності Республіки і незалежного функціонування державної влади. Уряд Республіки Хорватія здійснює виконавчу владу відповідно до Конституції та законів. Склад уряду призначає президент і він затверджує парламент.

7 лютого 2000 року Президентом Хорватії терміном на 5 років обраний Стіпе Месич. Після парламентських виборів у листопаді 2003 року він доручив сформувати уряд Іво Сагадери, лідеру Націоналістичного Хорватського союзу. В січні 2005 року Стіпе Месич переобраний Президентом Хорватії на другий п'ятирічний термін.

Пріоритетом зовнішньої політики Загреба є членство в Європейському Союзі і НАТО. У 2009 році Хорватія стала членом Організації Північноатлантичного договору, готується до вступу в Євросоюз. У 2010 році Президентом Хорватії обрано Іва Йосиповича.

Республіка Македонія (столиця – Скоп'є; територія – 25,7 тис. км кв; населення – 2,7 млн чол.). На виборах до місцевого парламенту в 1990 році перемогла Демократична партія македонської національної єдності. Рік по тому, 21 листопада 1991 року, Македонія проголосила свою незалежність, прийняла нову Конституцію, яка проголосила Республіку Македонію суверенною самостійною демократичною і соціальною державою. Народження нової держави було затьмарено погіршенням стосунків із сусідніми країнами – Болгарією (яка не визнає македонців самостійною нацією, вважаючи їх, по суті, болгарами) і особливо Грецією (яка вважає, що Македонія не має права так називатись, оскільки стародавня Македонія була частиною грецьких володінь, а північна частина Греції до цього часу зберегла назву Македонія).

У березні 1992 року Белград без конфронтації з місцевою владою вивів війська із республіки. Проте 2001 року в Македонії загострилися стосунки корінного населення з місцевими албанцями, що призвело до збройного конфлікту, який довелося врегульовувати за допомогою військ НАТО.

Македонія відповідно до Конституції країни – парламентська республіка.

Найвищим законодавчим органом країни є однопалатні збори (парламент), 120 представників якого обираються терміном на 4 роки. Збори Республіки Македонія приймають та змінюють Конституцію; затверджують бюджет та баланс платежів Республіки; оголошують референдум; обирають уряд республіки; обирають суддів Конституційного суду; проводять іншу діяльність згідно з Конституцією. Центральна виконавча влада в Македонії належить уряду, який складається із прем'єр-міністра і міністрів. Верховний суд і Конституційний суд представляють третю гілку державної влади – судову систему. Главою держави є президент країни, який обирається на п'ятирічний термін під час загальних виборів і не може обіймати цю посаду більше двох термінів поспіль. Глава держави представляє Республіку за кордоном, відповідає за проведення зовнішньої політики держави. Президент Республіки є Головнокомандуючим Збройних Сил Македонії. Першим президентом Македонії у січні 1992 року став комуністичний функціонер, який працював ще з Й. Броз Тіто, Кіро Глігоров. 14 листопада 1999 року терміном на п'ять років Президентом Македонії обрано Бориса Трайковського. Трагічно загинув навесні 2004 року.

Президентом Македонії 14 квітня 2004 року обрано Бранка Црвенковського, який свого часу очолював уряд країни. У 2010 році Президентом Македонії став Георге Іванов.

На нинішньому етапі Македонія переживає ті самі труднощі, що й інші постсоціалістичні країни. Але її становище утруднюється економічною відсталістю і внутрішньополітичною напругою внаслідок постійних міжетнічних чвар.

Македонія прагне ввійти до Європейського Союзу, тривалий час виконує План дій відносно членства в НАТО.

Республіка Боснія і Герцеговина (столиця – Сараєво; територія – 51,2 тис. км кв; населення – 3,9 млн чол.). Основну перемогу на виборах до місцевого парламенту у 1990 р. здобула мусульманська Партія демократичних дій. До парламенту пройшли також Сербська демократична партія і Хорватська демократична співдружність. У жовтні 1991 році мусульманські і хорватські депутати Скупщини прийняли Меморандум про суверенітет республіки. У відповідь місцеві серби створили свою Скупщину, а коли незалежність Боснії

і Герцеговини визнали країни ЄС, США і Росія, Сербська община оголосила про створення Сербської Республіки Боснії.

Протистояння переросло у збройний конфлікт. У листопаді 1992 році у Лондоні відбулася Міжнародна конференція з пошуку шляхів урегулювання боснійської кризи. Долаючи труднощі, конференція завершилась успішно. Лідер боснійських сербів Радован Караджич пообіцяв вивести війська з окупованих територій, передати під контроль ООН важку зброю своїх загонів, закрити табори, у яких утримувалися мусульмани і хорвати. Белград заявив про готовність допустити міжнародних спостерігачів у підрозділи ЮНА, розташованих у Боснії, визнав незалежність Боснії і Герцеговини. Сторони свої зобов'язання виконали, хоча миротворчим силам ще не раз доводилося закликати ворогуючі країни до припинення сутичок і перемир'я. Громадянська війна (1992–1995) завдала республіці серйозних народногосподарських збитків.

Перед лідером боснійських сербів були поставлені вимоги про залишення ним усіх державних і подвійних постів, гарантуючи йому збереження фізичної безпеки. Незважаючи на це, Радован Караджич улітку 2009 р. був заарештований і переданий до міжнародного трибуналу в Гаазі.

14 березня 2002 року Президент Югославії В. Коштуніца, Президент Чорногорії М. Джуканович, а також Х. Солана від ЄС підписали угоду про основу переустрою відносин між двома, що входять в державу, республіками. Відповідно до цієї угоди нове державне утворення дістало назву Скупщина. Спільними органами будуть – однопалатний парламент (скупщина), президент, уряд (Рада міністрів) і суд. На три роки вводиться мораторій на проведення референдуму про самостійність.

Боснія і Герцеговина – конфедеративна держава. Форма державного правління – президентсько-парламентська республіка. На чолі держави – Голова колективної президенції, що складається з представників трьох етнічних громад. Ротація Голови відбувається що 8 місяців. Національна асамблея (парламент) складається з Палати представників (по 14 депутатів від кожної етнічної громади) та Палати народів (по 5 депутатів від кожної етнічної громади).

Зовнішньополітичні зв'язки визначаються спеціальним документом «Базові принципи зовнішньої політики і діяльності Боснії і Герцеговини», відповідно до якого зусилля країни сконцентровані

на реалізації Дейтонських угод 1995 року, взаємодії з міжнародним співтовариством, стабілізації ситуації у регіонах колишньої Югославії.

27 квітня 1992 року була утворена нова (третя) *Союзна Республіка Югославія* (столиця – Белград), куди ввійшли дві колишні республіки СФРЮ: Сербія і Чорногорія і два автономні краї – Воєводина, Косово і Метохія. З початку 2003 року – це союзне утворення у складі Сербії, Чорногорії і двох автономних країв (столиця – Белград; територія – 102,2 тис. км кв; населення – 10,8 млн чол.).

Відповідно до Конституції, яка прийнята 27 квітня 1992 року, Союзна Республіка Югославія проголошувалася федерацією і складалася із двох рівноправних членів – Республіки Сербії і Республіки Чорногорії. За формою правління СРЮ – президентсько-парламентська Республіка.

Законодавча влада в СРЮ належить Скупщині (союзному парламенту, який складається з двох палат – Віча республік і Віча громадян).

Главою Союзної Республіки Югославія є Президент, який обирається (з 2000 року) прямими всенародними виборами терміном на чотири роки. Президент СРЮ представляє союзну державу всередині країни і за кордоном. Виконавча влада належить союзному уряду.

Конституції Сербії і Чорногорії прийняті, відповідно, 28 вересня 1990 року і 12 жовтня 1992 року. Сербія є змішаною, президентсько-парламентською республікою. Глава держави – Президент, який обирається громадянами на п'ять років. Виконавча влада належить уряду, законодавча – Скупщині, яка складається з 250 депутатів, що обираються шляхом прямих загальних виборів терміном на чотири роки. Чорногорія має подібну систему організації влади.

У вересні 1991 року міжнародне співтовариство (ЄС та НАТО) намагається переконати колишні югославські республіки прямувати до конфедерації нового типу, на що не погодились ані Сербія, ані Чорногорія, які намагалися зберегти федеративну державу, ані Хорватія та Словенія, які послідовно прагнули до незалежності. Зрештою міжнародне співтовариство визначилося на користь Хорватії та Словенії, визнавши їхню незалежність та державний суверенітет і поклавши відповідальність за ескалацію насильства у колишній Югославії на Сербію. Таким чином, міжнародне співтовариство

остаточно виступило на боці республік-країн, які пішли шляхом відокремлення від Югославії, активно включилось у її розчленування. Зокрема, застосовано економічні санкції до СРЮ, до складу якої ввійшли Сербія і Чорногорія.

У листопаді 1995 року у Дейтоні (військова база США) Президент Сербії Слободан Мілошевич, Президент Хорватії Франьо Туджман, Президент Боснії і Герцеговини Алія Ізетбегович за участю Президента США Білла Клінтона парафували угоду про припинення військових дій на території колишньої Югославії, пізніше ця угода була підписана в Парижі, знято економічні санкції проти Сербії та інших республік.

Події кінця 1996 – початку 1997 років, пов'язані зі спробою владних структур Сербії сфальсифікувати результати виборів до місцевих органів влади, стали причиною нової політичної кризи. Міжнародні експерти так оцінили становище, що склалося в цій країні: «Республіка переживає політичну кризу і потребує політичних реформ, а Президент Мілошевич має поступитися демократичному тиску і відкрити реформи в системі».

У липні 1997 року Парламент СРЮ обирає Слободана Мілошевича Президентом Союзної Республіки Югославія. Несхвально до цієї події поставилися в Чорногорії і автономному краї Косово. Можна було передбачити, що чотирирічне перебування Слободана Мілошевича на посту югославського Президента загрожує стати «троном на вулкані».

Передбачення підтвердилися трагічними подіями, пов'язаними з розв'язанням багаторічного косовського конфлікту.

Визначення Косово як автономного краю, також як і Воєводини, дає Конституція СФРЮ 1974 року. У березні 1981 року косовські албанці ініціювали безлад, вимагаючи надати краю статусу союзної республіки. У відповідь Белград направляє в Косово війська, вводить в краї надзвичайний стан. 28 березня 1989 року Сербський парламент прийняв поправки до Конституції Республіки Сербія, якими урізалися права автономних країв.

На противагу Белграду косовські албанці обрали свого Президента, парламент, сформували крайовий уряд, утворили Армію визволення Косово, командири якої вимагають цілковитої незалежності краю, а в майбутньому – приєднання до Албанії. Сепаратистські настрої в Косово підігріваються прихильниками остаточного

виділення республіки зі складу Югославської Федерації. У 1998 році власті Югославії і албанські сепаратисти в Косово вступають у збройний конфлікт.

Переговори між делегаціями уряду Сербії і косовських албанців спочатку в Рамбуйє, а потім Парижі успіху не досягли. Сербська делегація відмовилася дати згоду на введення до Косово військ Північноатлантичного альянсу.

24 березня 1999 року Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана віддає наказ Головнокомандувачу сил НАТО у Європі розпочати військову операцію проти Союзної Республіки Югославії. Насправді це була неприкрита агресія НАТО проти суверенної Югославії за всіма класичними канонами міжнародного права.

Від початку агресії НАТО проти Югославії, з 24 березня по 8 червня 1999 року, НАТО здійснило 35 000 повітряних вильотів. У них брало участь понад 1000 бойових літаків і 206 гелікоптерів. Запущено понад 10 000 крилатих ракет і скинуто 79 000 т вибухових речовин. Від бомбардувань загинули понад 2 тис. мирних жителів, понад 6 тис. – важкопоранені, багато хто з них залишиться інвалідом пожиттєво. Збитки від війни величезні і в матеріальному плані – понад 100 млрд доларів. Зруйновані промисловість і система життєзабезпечення країни.

НАТО шляхом проведення повітряно-морської наступальної операції добилась капітуляції керівництва СРЮ в Косово на умовах, висунутих альянсом перед війною. Війська СРЮ виведені з Косова і Метохії. Однак при цьому основне політичне завдання, що декларувалося – запобігання гуманітарній катастрофі у провінції – не тільки не було виконане, але й загострилося. Косовська проблема перейшла у XXI століття з туманною перспективою на розумне розв'язання найближчими роками.

Як результат – знехтувано міжнародне право. І керівництво СРЮ, і керівництво НАТО зневажили пошуком демократичного розв'язання косовського конфлікту і ледве не ввергли людство у світову війну.

Осінь 2000 року ввійде в історію Югославії зміщенням з посади її Президента Слободана Мілошевича. Наприкінці червня 2001 року уряд Сербії, який на той час очолював Зоран Дундич, видає Слободана Мілошевича Міжнародному Гаазькому трибуналу, який звинуватив його у військових злочинах. Судовий процес, який

тривав понад чотири з половиною роки, закінчився смертю екс-Президента Югославії.

Новим Президентом Югославії став Воїслав Коштуніца (мандат якого підтримала лише Сербія, Чорногорія в основному бойкотувала вибори, а албанці Косова їх просто проігнорували), який отримав у спадщину надзвичайно складні проблеми. Насамперед належить відбудувати зруйновану економіку країни. Такою самою складною є проблема збереження єдиної держави, до складу якої входять Сербія, Чорногорія і Косово.

На нинішньому етапі ці проблеми належить вирішувати новому Уряду Сербії, який у березні 2004 року очолив екс-Президент Югославії Воїслав Коштуніца. Новим Президентом Сербії обрано Бориса Тадича. На президентських виборах Борис Тадич балотувався від Демократичної партії, яку він очолив після смерті Зорана Дундича, який загинув у 2003 році. Сербія жила без глави республіки з кінця 2002 року.

На початку лютого 2008 року в другому турі президентських виборів Президентом Сербії повторно обрано Бориса Тадича. Своєю стратегічною метою на посту Президента Борис Тадич вважає вступ Сербії до Європейського Союзу. У 2012 році Президентом Сербії став Томіслав Ніколич.

У червні 2006 року на референдумі населення Чорногорії підтвердило бажання, щоб Чорногорія відділилася від Сербії і стала самостійною державою. Президентом Чорногорії у 2003 році обрано Філіпа Вуяновича, переобраний на цю посаду у квітні 2008 року.

Усі країни Балканського регіону прагнуть інтегруватися в Європейський Союз. Членом ЄС є Словенія. Країнами-кандидатами на вступ в Європейський Союз є Хорватія, Македонія, а потенційними кандидатами на приєднання до ЄС – Сербія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина.

Короткі висновки

1. У постсоціалістичних країнах існує тісна взаємозалежність між стилем політичного лідерства та якістю політичних інститутів. На наш погляд, ці процеси розвиваються циклічно. Новостворені під тиском потреб суспільства інститути з часом перестають задовольняти інтереси все того ж суспільства. У цей момент на перший план як консолідуюча сила виходять політичні лідери, стиль поведінки

яких обумовлений все тими ж потребами суспільства. Він фактично заміщує собою неефективні інститути, які тим часом видозмінюються через внесення змін до конституцій, вдосконалення виборчих законів тощо. Періодично подібна схема повторюється, що дозволяє хоча й не безболісно, але переважно без значних соціальних потрясінь видозмінювати інституційну структуру політичної системи.

2. Роль політичного лідера у процесах демократичного транзиту є більш важливою у розколотих суспільствах. Тут можна перефразувати тезу Л. Даймонда про те, що «життєздатне громадянське суспільство має більш важливе значення для консолідації демократії, ніж для її встановлення», в твердження, що чітка і недвозначна позиція лідера держави має більш важливе значення не у зламі авторитарної системи, а саме в «консолідації демократії». При цьому лідер має нейтралізувати як крайню активність громадянського суспільства, яке звужує поле для маневру урядів у здійсненні економічних реформ, так і стояти на заваді «необмеженим апетитам» нових економічних еліт.

3. Низький рівень інституціоналізації влади, з одного боку, та суспільства, – з іншого, об'єктивно посилює персоніфікацію політики. Тобто, у суспільствах з високим рівнем «ручного управління» особистісні риси політичних лідерів значною мірою визначають поступ держави. Однак у міру створення політико-правових умов функціонування політичних акторів роль політичних лідерів нівелюється. На зміну лідерам-моралістам приходять вкрай невиразні лідери, які зазвичай залишаються лише лідерами певних політичних сил, так і не стаючи лідерами усієї нації. При цьому їх роль зводиться до такого собі політичного менеджменту в масштабах країни. Однак невиразність лідерів і є свідченням ефективності інститутів.

4. Проблеми євроадаптації, з якими стикнулися країни ЦСЄ, повсюди спричинили зміну поколінь політичних лідерів. Однак, оскільки у своїй основній масі країни ЦСЄ – парламентські республіки, потреба нових лідерів спричинила кардинальну зміну пріоритетів виборців, що, зрештою, привело до влади радикальні, націоналістичні та популістські партії. Водночас низький рівень довіри до політичних інститутів перетворює саме лідерів на центри формування політичних рішень. Натомість нинішнім політичним лідерам не вистачає політичної ваги як всередині їх країн, так і за їх межами. Тому виходом із тупикової, на перший погляд, ситуації

може бути лише подальше вдосконалення і адаптація політичних інститутів, пошук нових моделей взаємодії суспільств та політичного класу, здатних адекватно реагувати на дилеми, які виникають у зв'язку з євроадаптацією.

5. Як уже зазначалось, історично Балкани були ареною геополітичних, економічних, релігійних зіткнень великих держав. Унаслідок черезсмужкового проживання народів на цій території мир на Балканах був можливим тільки в тому разі, коли якась велика держава виконувала функції третейського судді і наводила розумний порядок. Такі функції виконували Османська імперія, Австро-Угорщина, Франція, Росія. Пізніше це намагався робити Радянський Союз. У 1995 році добровільно на себе це зобов'язання взяли Сполучені Штати Америки та Європейський Союз. Проте внутрішньої рівноваги балканським народам не вдається досягти до сьогоденного моменту. Приклад тому – Косово.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте історичні передмови формування політичного лідерства в країнах ЦСЄ?
2. Перед якими викликами стикнулися лідери країн ЦСЄ в процесі виконання своїх функцій?
3. Охарактеризуйте політико-правові детермінанти політичного лідерства в країнах ЦСЄ?
4. У чому дилема раціональності та легітимності політичного лідерства в країнах ЦСЄ? Як ви розумієте цю проблему?
5. Назвіть лідерів держав країн ЦСЄ? Як би Ви розцінили їх діяльність у якості глав держав?
6. Охарактеризуйте зовнішні виклики для країн ЦСЄ та їх вплив на політичних лідерів?
7. Розпад держави в Югославії: чи єдиний це варіант розвитку подій на Балканах? Спільне та особливе в політичній трансформації балканських країн?

Література

1. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції. Монографія. – Ужгород, 2008. – 440 с.
2. Брусіловська О. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни. – Одеса, 2007. – 349 с.

3. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – 412 с.

4. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / Институт международных экономических и политических исследований РАН. – М.: Наука, 2005. – 184 с.

5. Зеленько Г.І. «Політична матриця» громадянського суспільства. – К.: Знання України, 2007. – 335 с.

6. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – С.245 – 254.

7. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? 2-е дополненное издание. – К.: Наукова думка, 2010. – 302 с.

Післямова

У пропонованій праці на основі широкого масиву історичних та сучасних наукових джерел, аналізу реальних політичних процесів подається одна з провідних тем політології – природа, концепції та класифікація політичного лідерства в національному та регіональному аспектах. Висвітлюються теоретико-методологічні проблеми політичного лідерства, ідеї лідерства в світовій політичній думці, формування політичного лідерства в сучасній Україні в умовах незалежності. Подано процес становлення політичних лідерів у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи, висвітлені загальні закономірності й специфічні риси в порівнянні з тим, як відбувається це в нашій державі.

Які уроки можна винести для України з досвіду країн, розташованих на постсоціалістичному просторі?

Перший. У період гострих політичних негараздів ефективних засобів відновлення контролю над суспільними процесами необхідно шукати в нових, більш дійових формах правління, в підвищенні ефективності діяльності інститутів влади, а не в жорсткій боротьбі парламенту, уряду, президента та у витончених політичних інтригах. Досвід постсоціалістичних країн підтверджує, що і президентські, і напівпрезидентські форми державного правління, в яких витримано рівновагу повноважень, гарантують демократичний розвиток країни. Парламентські системи правління, як правило, також забезпечують процес демократизації за наявності суперповноважень прем'єр-міністра. Відбувається це тому, що в згаданих країнах при владі стояли президенти, повноваження яких були офіційно обмежені, але які мали потужний авторитет у суспільстві. Здатність В. Гавела приборкати авторитарні амбіції тогочасного прем'єр-міністра В. Клауса допомогла утримати Чехію на шляху демократизації. Те саме можна сказати про взаємовідносини А. Гьонца і прем'єр-міністра Й. Антала в Угорщині, вплив президента Болгарії Ж. Желева на уряд, який періодично очолювали соціалісти.

Другий. Глава держави має бути лідером нації. Суть лідерства – здатність запропонувати перспективний курс розвитку країни, спрямований на забезпечення національних інтересів і добробуту народу. Громадяни України, як свідчать соціологічні дослідження, бажають бачити на посаді президента визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, раціонального політика, який, очоливши державу, впевнено завершив би економічні реформи, поборює бідність, безробіття,

викоринив злочинність, корупцію, клановість. До останнього часу цього не відбулося. Очевидно, що слабка і безвідповідальна влада не зможе утриматися тривалий час тільки за рахунок колишніх обіцянок народів, які абсолютно не виконуються. Через те в нинішньої української влади залишається єдиний вибір: або залучити до своїх лав справжніх професіоналів, які, доклавши значних зусиль, зможуть виправити існуючу ситуацію, або її змете вихор історичних змін.

Третій. Для посилення стратегічної складової діяльності владних структур, її аналітичного супроводу необхідно активно використовувати інтелектуальний потенціал духовної еліти, яка професійно володіє словом, образом, гаслом, здатної апелювати як до сумління, так і до розуму громадян, і яка, зрештою, не повинна стояти осторонь від державних проблем, а має повернути собі голос, стати справжньою совістю нації і сказати своє слово так, щоб її почули і суспільство, і правляча еліта.

І на закінчення. Кожному етапу суспільного розвитку, кожній політичній системі й політичному режимові властиві свої методи управління суспільством. За умов тоталітаризму, як правило, владарюють диктаторські типи політичних режимів, які діють не за демократичними законами, а шляхом маніпулювання свідомістю мас. Проте політична історія свідчить, що лише за демократичного суспільно-політичного устрою відкривається можливість формування політичних режимів, які в основу своєї діяльності кладуть демократичні цінності. Процес цей відбувається складно, суперечливо.

Консолідувати українське суспільство і повернути вектор його розвитку в бік реальних демократичних перетворень може тільки першочергова і найбільш прискіплива увага влади, її політичних лідерів до створення умов суворого контролю за виконанням прийнятих і тих, що будуть прийняті, законів і демонстрація особистісних зразків поведінки, які б відповідали сучасним демократичним цінностям.

Яким бачиться вихід із ситуації? На сучасному етапі для українського народу сильна демократична влада є нагальною потребою. Сила демократичної влади (а за такою владою перспектива) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній зацікавленій участі в здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри поряд з іншими передумовами, вирішальними є дії самої держави, її владних структур, її лідера, її політичної еліти, політичного класу, які мають бути етично мотивовані.

ЗМІСТ

Слово до читача	3
Передмова	6
I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА	9
1. Історичні та сучасні концепції політичного лідерства	10
2. Функції, стиль, типологія, імідж політичного лідера	22
3. Політичне лідерство і ненасильницький рух	37
4. Психологічні аспекти дослідження особи політичного лідера	54
5. Вибірчі системи як передумова формування політичних лідерів і політичних еліт	72
II. ІДЕЇ ЛІДЕРСТВА У СВІТОВІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ	103
1. Уявлення про лідерство в стародавні часи і в епоху Середньовіччя	103
2. Ідеї лідерства в політичній думці Нового і Новітнього часів	122
3. Концепції лідерства в російській й українській політичній думці	139
III. ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ XX СТОРІЧЧЯ	165
1. Конрад Аденауер	165
2. Шарль де Голль	172
3. Франклін Делано Рузвельт	187
4. Йосип Віссаріонович Сталін	203
5. Уїнстон Черчилль	219
IV. ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ КРАЇН СНД І БАЛТІЇ: ЗАГАЛЬНЕ Й ОСОБЛИВЕ	240
1. Росія, Білорусь, Молдова, Україна: політичне лідерство в умовах модернізації	241
2. Політичні лідери центральноазійських країн: пострадянська доба	266

3. Держави Закавказзя: авторитарні тенденції політичних режимів	288
4. Моделі політичного лідерства в Прибалтійських країнах	314
5. Еволюція формування політичного лідерства в пострадянських країнах	330

V. ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ТА ЛІДЕРИ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ	351
1. Історичні умови формування стилів політичного лідерства країн Вишеградської групи. (Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія)	352
2. Стилi політичного лідерства у країнах ЦСЄ: дилема раціональності та легітимності	362
3. Драматичні і трагічні події в Югославії. Місце і роль політичних лідерів у цьому процесі	380
Післямова	394

Для нотаток

ПОЛІТИКА В ОСОБАХ (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти): навч. посібник / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. – 400 с.

На основі широкого масиву історичних сучасних наукових джерел, аналізу реальних політичних процесів у навчальному посібнику подається одна з провідних тем політології – природа, концепції та класифікація політичного лідерства в національному та регіональному аспектах. Висвітлюються теоретико-методологічні проблеми політичного лідерства, ідеї лідерства в світовій політичній думці, формування політичного лідерства в сучасній Україні в умовах незалежності. Подано процес становлення політичних лідерів у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи, висвітлені загальні закономірності й специфічні риси в порівнянні з тим, як відбувається це в нашій державі.

Навчальний посібник

ПОЛІТИКА В ОСОБАХ

**(Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі:
національний і регіональний контексти)**

За заг. ред. проф. Ф. М. Рудича

Верстка, макет – *Людмила Лисенко*

Підписано до друку 29.08.2012 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура Times. Ум. др. арк. 23,25. Обл.- вид. арк. 22,01
Тираж 300 прим. Зам. № 522

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.